

અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો.

- ૧ વિવિધ ધોળ તથા ૫૬ સંગ્રહ ભા. ૧ લો (આવૃત્તિ ૬ ફી) ૧—૦—૦
- ૨ વિવિધ ધોળ તથા ૫૬ સંગ્રહ ભા. ૨ લો (આવૃત્તિ ૪ થી) ૧—૦—૦
- ૩ શ્રીગોકુલેશજીના ધોળ તથા ૫૬... ૧—૦—૦
- ૪ નિત્યનિયમના પાઠ તથા ધોળ (આવૃત્તિ ૬ ફી) ...૦—૪—૦
- ૫ શ્રીગોકુલનાથજીના ૨૪ વચનામૃત (ગુજરાતી) ૨...૦—૪—૦
- ૬ અક્ષરસંબંધ કાવ્ય (આવૃત્તિ ૩ જી) ... ૦—૪—૦
- ૭ જરૂર આટલું તો વાચજો ... ૦—૨—૦
- ૮ ભક્તિપોષણ... ૦—૨—૦
- ૯ શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું પ્રાકટય ... ૦—૬—૦
- ૧૦ શ્રીપોડશ અથો સરળ ગુજરાતી ટીકા (આવૃત્તિ ૩ જી) ૧—૦—૦
- ૧૧ શ્રીગુસાધજીકૃત વચામી... ૦—૫—૦
- ૧૨ શ્રીગોકુલનાથજીના ૨૪ વચનામૃત (મજાભાષા) ૧...૦—૫—૦
- ૧૩ શ્રીમદ્ભુવનરાજકૃત ૩૨ વચનામૃત ... ૦—૪—૦
- ૧૪ નિત્યનિયમના ૩૫ પાઠ મુળ મોટા અક્ષરથી ૧...૦—૬—૦
- ૧૫ ૮૪ વેદ્યુવની વાર્તા ગુજરાતી ... ૨—૬—૦
- ૧૬ શ્રીધમુના સ્તોત્ર રતનાકર ... ૦—૬—૦
- ૧૭ શ્રીસ્વરૂપ દર્શન (૧૪૦ ફોટોવાણ) ... ૩—૦—૬
- ૧૮ કીર્તનસંગ્રહ ભા. ૧ લો વર્ષોત્સવકે કીર્તન (મોટા અક્ષર) ૧૦—૦—૦
- ૧૯ શ્રીવક્ષભાખ્યાન મુળ પુરૂષ (મજાભાષા) ... ૦—૨—૦
- ૨૦ શ્રીધમુનાજીના ૪૦ પદ (મજાભાષા) ... ૦—૨—૦
- ૨૧ વનધાત્રા, નિત્યનીયા સાથે ... ૧—૦—૦
- ૨૨ શ્રીગિરિરાજ બૂધણ અન્ય-સંગીત... ૧—૦—૦
- ૨૩ શ્રીગોકુલેશજીનું જીવન ચરિત્ર (જેભાગમામળાપ્રગંગસાથે) ૪—૦—૦
- ૨૪ શ્રીહરિરાયજી કૃત બાકે શિક્ષાપત્ર (ગુજરાતી ટીકા) ...૧—૦—૦
- ૨૫ તીર્થયાત્રાનો હેતુ... ૩—૦—૦
- ૨૬ ભાવસિન્ધુ મજાભાષા... ૨—૦—૪

૨૭	શ્રીમર્વોત્તમમ્તોત્ર મગીક	૦—૨—૦
૨૮	ધીપુત્રાંગમ મદસ્વનામ મોત્ર	૦—૪—૦
૨૯	ધીપુત્રબાદક, સમૃત્ત મીકાના આધારે ગુજરાતી દીકા	૦—૧—૦
૩૦	શ્રીઅષ્ટાક્ષર નિ પલ્લ અષ્ટાક્ષર મદામત્ર તેના ઉપર				
	શ્રીગુણાચલની દીકાના આધારે ગુજરાતી લાખાનર	૦—૬—૦
૩૧	પચામૃત	૦—૮—૦
૩૨	સમપચાધ્યાયી (નિદાનજી કેન)	૦—૩—૦
૩૩	મિતલા આત્મમ પ	૦—૨—૦
૩૪	શ્રીગિરિવન્નાયક મદારાજ ગરૌલીવાળાના ૧૨૦	૦—૧—૦
	વચનામૃત	૦—૩—૦
૩૫	ભોખાતન વેચુની વાર્તા અનેક દીપ્પલુ દીકા				
	સાથે (ગુજરાતી)	૦—૪—૦
૩૬	વેપ્પલોના નિત્ય નિમરના ૨૮ ગ્રન્થો ગૂળ દેસોક	૦—૫—૦
	ધણા મોટા અક્ષરથી	૦—૬—૦
૩૭	શ્રીમત્ત વજ્રમજ મદારાજના પર વચનામૃત	૦—૮—૦
૩૮	શ્રીદારકાનાયજ્ઞના પ્રામ્ત્યની વાર્તા	૦—૧—૦
૩૯	શ્રીમુન્નાસજીનુ જીવન ચરિત્ર	૦—૫—૦
૪૦	શ્રીગોવિંદામી બાગકાલી વંશાવળી ૭ ધરની દેરેકના	૦—૨—૦
૪૧	પુલિધરેશ	૦—૩—૦
૪૨	કન્નાસિદ્ધાલુ	૦—૨—૦
૪૩	અલ્પભાષ્યની ગુજરાતી દીકા	૦—૩—૦
૪૪	શ્રીધૃષ્ટ્યચરિત્ર	૦—૨—૦
૪૫	વૃમન કીર્તન	૦—૨—૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

લલ્લુભાઈ છંગનલાલ, દેસાઈ,

૬ રીન્ડીરાડ, ૧૧૦, મેડા ઉપર—અમદાવાદ

વિભાગ ૧ લાગતી ગાથાઓ

અકરણ	પૃષ્ઠ
૧ શ્રીકૃષ્ણની રસાત્મકતા	૩—૨૯
૨ કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ	૩૦—૩૪
૩ રાધાતરવની શાસ્ત્રીયતા	૩૫—૫૯
૪ ગોપી તથા રાસની નિર્દુષ્ટતા	૬૦—૬૭
૫ ગોપીઓનો પરમ સંન્યાસ	૬૮—૮૮
૬ રાસલીલાના યજ્ઞનનો બાગ પ્રક્ષિપ્ત દશે કે કેમ ?	૮૯—૯૬
૭ રાસલીલાનું રહસ્ય	૯૭—૧૩૮
૮ પ્રેમની સર્વવ્યાપકતા	૧૩૯—૧૫૧
૯ શ્રીકૃષ્ણ તથા વેદ	૧૫૨—૧૬૭
૧૦ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિની પ્રાચીનતા	૧૬૮—૧૭૮
૧૧ ભક્તિ તથા સુક્તિ	૧૭૯—૧૯૪
૧૨ શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું પૃથક્કરણ	૧૯૫—૨૦૦
૧૩ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાદુર્ભાવ વિચાર	૨૦૧—૨૧૦
૧૪ નિરોધ સિદ્ધિ	૨૧૧—૨૨૨

વિભાગ ૨ નો.

૧ શ્રીકૃષ્ણ જન્મ	૨૨૮—૨૪૭
૨ પૂતના વધ	૨૪૮—૨૫૫
૩ ચક્રાસુર તથા તણાવર્ત સંહાર	૨૫૬—૨૬૧
૪ જગાંચાર કરેલો નામસંસ્કાર તથા શ્રીકૃષ્ણનું ઋતિકા લક્ષણ	૨૬૨—૨૬૬
૫ શ્રીકૃષ્ણનું દામણાથી બધાનું તથા ચમત્કાર્યનું ઉદ્ધાર. ૨૬૭—૨૭૬	

૬ વત્સાસુર તથા બંકાસુરનો શ્રીકૃષ્ણે કરેલો વધ ...	૨૭૭-૨૭૯
૭ શ્રીકૃષ્ણે કરેલો અધાસુરનો વધ...	૨૮૦-૨૮૧
૮ તાલવનમાં ધેનુકાસુરનો વધ ...	૨૮૪-૨૮૯
૯ કાલીયમર્દન તથા દ્વાખિનું પાન ...	૨૯૦-૩૦૦
૧૦ બળરામે કરેલો પ્રવંબાસુરનો વધ ...	૩૦૧-૩૦૬
૧૧ વેણુગીત ...	૩૦૭-૩૧૫
૧૨ શ્રીકૃષ્ણે ગોપ કન્યાઓના વચ્ચેનું કરેલું હરણ ...	૩૧૬-૩૨૮
૧૩ બ્રાહ્મણ પત્નીઓએ શ્રીકૃષ્ણને કરાવેલું ભોજન ...	૩૨૯-૩૩૧
૧૪ ઇન્દ્ર માનમર્દન અને ગોવર્ધન ઉદ્ધરણ ...	૩૩૨-૩૩૯
૧૫ શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓ માથે કરેલી રાસલીલા...	૩૪૦-૩૬૮
૧૬ નંદરાયનું અજર્ગરથી રક્ષણ અને અંબચૂડનો વધ ...	૩૬૯-૩૭૭
૧૭ ગોપીઓએ કરેલું શ્રીકૃષ્ણનું પાન ...	૩૭૮-૩૯૬
૧૮ અરિષ્ટાસુરનો વધ ...	૩૯૭-૪૦૧
૧૯ દેશી દાનવ તથા બ્યોમાસુરનો વધ ...	૪૦૨-૪૦૫
૨૦ અકૂરનું ગોકુળમાં આગમન ...	૪૦૬-૪૧૩
૨૧ મથુરામાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ અને દંગારાનો વેધ ...	૪૧૪-૪૧૬
૨૨ શ્રીકૃષ્ણે કુબ્જ ઉપર દેખાડેલી પ્રમનતા તથા ...	૪૧૭-૪૨૮
૨૩ શ્રીકૃષ્ણે મંથિતો તથા કંસનો કરેલો વધ ...	૪૨૯-૪૩૪
૨૪ શ્રીકૃષ્ણે ઉદય સાથે ગોકુલ મોકલાવેલું મદિયો ...	૪૩૬-૪૪૦
૨૫ અકૂરનો હરિનાપર મોકલવું ...	૪૪૧-૪૪૦
પરિશિષ્ટ ૧ રસસ્વરૂપ પ્રતિપાદક શ્રી હરિચંદ્રના ...	૪૪૧-૪૪૨
પરિશિષ્ટ ૨ શ્રી કૃષ્ણ ...	૪૪૨-૪૪૨

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક કેવું સંયોજીત પ્રકટ થાય છે તે હકમાં નિવેદન કરીશ.

મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી અત્યાર સુધી શ્રીકૃષ્ણ વિનોના જૂની જૂની દૃષ્ટિએ લખાયેલા કેટલાક જીવનચરિત્રમારો વાચવામાં આવ્યા હતા તેમાંના કેટલાક પરમાત્મ-સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ વિનોના ખોટા ખ્યાલો અને કૃત્રિમ કિંપત્ત કરવા અને તેથી તે વાચકના હૃદયમાં જે શ્રીકૃષ્ણ માટે ભક્તિ અગ્ર માન હોય તે તે પણ નષ્ટ કરતા. આમાંના ઘણાખરો પુત્રકો યુગોપીય ખ્રીસ્તી લેખકોએ લખેના હતા. કેટલાક પુત્રકોમાં શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા તરીકે નહિ પણ મહાન પુરુષ Superman તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલા હતા. આ લોકો ફક્ત શ્રીકૃષ્ણને મનુષ્ય તરીકે જ માનીને, તેમના ચરિત્રો અવલોકના. તેમાંના કેટલાક ચરિત્રો આધુનિક સમાજની દૃષ્ટિએ સલાહિત લાગે તેટલાજ વિશ્વસનીય, ગણવામાં આવતા, અને ખાકીના પુરાણકારની કલ્પનાએ ઉપજતી કાઢેના ચિત્રો તરીકે સ્વીકારાતા. અર્થાત્ મનુષ્ય તરીકે મહાવિત ગણાય તેટલાજ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રોનું નિરૂપણ તેઓએ તેમના પુત્રકોમાં કર્યું છે. આ જે પ્રકારના લેખકોમાં પ્રથમના લેખકો ભાગવતપંતી મન્મુતિને ઠલકિત કરવાની દૃષ્ટિએ તથા કૃષ્ણભક્તિને “મૂર્ખતાના ચિન્હ”, તરીકે જણાવવાને પ્રયત્ન કરતા, તેથી તે કનિષ્ઠ પ્રકારના કહી શકાય. જ્યારે પછીના લેખકો શ્રીકૃષ્ણને મનુષ્ય તરીકેજ ઉત્તમોત્તમ માનના; મનુષ્યથી વિશેષ ભાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ તેમના પુત્રકમાંથી વ્યક્ત થતો નથી તેમના લખાણનો દર સાર એટલેજ કે શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્ય તરીકે ઉત્તમોત્તમ ખરા પણ ભગવાન મન્મુદ રૂપે નહિ શ્રીકૃષ્ણને નામે વચ્ચે રહ્યું, રાસનીયા વગેરે જે ચરિત્રો, શ્રીમદ્

ભાગવત વગેરેમાં લેવામાં આવે છે, તે પુરાણમાંની કથનાનુંજ માત્ર ચિત્ર છે, અને તે ખરું નથી. આ પ્રકારે તેઓ માને છે. આ વર્ષના લેખકોમાં ડૉ. લાન્ડાગ્રુન્ડ, શ્રી. સી. પી. વેન્ડ, અને બાબ્બ ખંડિમયદ્ર વગેરે પ્રખ્યાત લેખકો છે, પણ એક ત્રીજા પ્રકારના લેખકો છે કે જેઓ તે શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ સમવાન તર્કિકર માને છે અને જાગે છે તેમણે જે જીવનચરિત્રો લખેલા છે તે એના દૃષ્ટિએ છે. આ લેખકોમાં બાબા પ્રેમાનંદ ભાસ્કરી, તથા સુરેન્દ્ર બ્રહ્મચાર્ય વગેરેનું ધ્યાન સા. જે બાબા પ્રેમાનંદ બાસ્કરીએ Shree Krishna the Lord of Love નામનું પુસ્તક લંડનમાંથી પ્રસિદ્ધ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં શ્રીકૃષ્ણનું ખરું સ્વરૂપ શુ છે તે સમજાવવાનો સારો પ્રયાસ કર્યો છે. સુરેન્દ્ર બ્રહ્મચાર્યે 'ગુરુ-કૃષ્ણ સાગર' નામનું પુસ્તક લે કે બાબ્બ ખંડિમયદ્રના શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના અણુઅણુ પ્રકટ કર્યું છે છતાં પણ તેમણે શ્રીકૃષ્ણના મ્વરૂપ વિશે તથા તેમના ચરિત્રો વિશે સારી મમજુની આપી છે ખરી રીતે તો શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ જરૂર ચરિત્રની જરૂર નથી. "હરિવલ્લભ" "લક્ષ્મણ-પુરાણ" અને "શ્રીમદ્ ભાગવત" એ ખરી રીતે શ્રીકૃષ્ણના જીવનચરિત્રો છે અને પુરાણકાર જે વિષ્ણુ દૃષ્ટિએ લીલાના સાક્ષાત્કાર પૂર્વક સુંદર બાબામાં જીવનચરિત્ર રચ્યું છે તેમ જાણ પણ કરી શકે એમ નથી અને પુરાણકારોએ આત્મેના જીવનચરિત્રને સંગ રીતે સમજાવવાને મૂળ ગ્રંથ ઉપરની જી. એ. લે. અવને ક્વામાં આવે તો શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર વિશેના તમામ પૂનાસા આપોઆપ મધ્જ જશે. બીજા કાલે પણ પુરાણ જોનામાં ન આવે તો ૫૧ શ્રીમદ્ ભાગવતનો ૧૪મ મંડલ, અને મદાભાગવત તે બંને જોયા કરીને શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર સમજી તો તે સપૂર્ણ સમજાઈ જશે. જે લોકો તમામ પુરાણોમાં આપેલી વિગતોને જરૂરથી રીતે મમજાવવા જગ જગ ઉપર વાચીને તે મિથ્યા છે એમ માની લેખને જીવનચરિત્ર લખે છે તેઓ વગરુચિતિને પોતે સમજાતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના લેખકો સમાજને ઉચિ રહે

પણ દોરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમા શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રો સહેતી કહ્યા છે અન્યમા શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરનાર પુણ્યોમા તે કઈક નિરુપણથી કહેવ છે શ્રીમદ્ભાગવતમા વર્ણવેલા શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રો સમ જ્ઞાની ખગેખરી ચાની તેની ઉપરની ગીકાઓ છે. તે દીકાઓ દ્વારા જે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનું મર્મ તપાસીશુ તો તે ઉપર અનેરો પ્રકાશ આપણને પડશે અને તે ગીકાઓ વાંચ્યા પછી જીવનચરિત્રના લેખકોએ શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ સમજાવનામા કેટલી ગૈરસમજૂતિ દેવાની છે તે પણ આપણને જાણારો નિત્યાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મચારીએ જન્દા વનથી એક “ભાગવત”નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમા શ્રીધર, જીવ ગોસ્વામીશ્રી તથા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની ગીકાઓ ઉપરાંત “ભાવ ભાનવિભાવકા” “સિદ્ધાન્ત પ્રતીપ્તિ,” “વિગુહરમદીપિમ” “સારાર્થ-દર્શિની” વગેરે ગીકાઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તે તમામ ગીકાઓમા શ્રીકૃષ્ણની લીનાઓ ઘણીજ મુદ્દર રીતે મમજાવેલી છે નમ શ્રીકૃષ્ણે પરમાત્મા તરીકેજ તે લીનાઓ કહી છે, અને તે નિર્દોષ છે એમ કહે છે. આમા કેટલાકે રૂપક તરીકે અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથીજ તે લીનાનું ગદરૂપ તારવે છે આ તમામ ગીકાઓમાથી મેં અલિખા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની શ્રીસુમોધિની ગીતનોજ આગળ લીધો છે. શ્રીસુમોધિની ગીકા અત્યારે શ્રીભાગવતના સ્કવ ૧, ૭ ૩, ૧૦ અને ૧૧ (ચોડા ભાગ) ઉપર મળી આવે છે પણ વાચનારને આ ગીકાનું અન્ય ગીકાઓ કરતાં વૈનક્ષણ્ય સહજ મમજી શકારો તે ગીકા લખતા શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતે કહે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતની આ ગીકાઓમા તે ભાગવતની શૈલીનેજ વળગી ગેહે. અર્થાત તેમા જે મર્મ જે ગીતે પ્રકટ કર્યું છે તેજ પોતે પ્રકટ કરે છે તેમા નેઓ વલ્લભાની કલ્પના પણ ઝગતા નથી મા યશાસ્વમા શબ્દની ત્રગ મુખ્ય શક્તિઓ કહી છે-અભિધા, વલ્લભા અને વ્યવહાર અભિધા શક્તિ થી જે શબ્દ જે અર્થમા લોક તથા ભાષામા પ્રચલિત હોય તેજ અર્થમા સમજાય છે. વલ્લભાથી મૂળગમ્દના અર્થનો ત્યાગ

કરીને રહિ તથા પ્રયોગનવશાત્ અન્ય અર્થમાં સમજે છે. અર્થાત્ શબ્દના પ્રચલિત અર્થને નહિ લેતાં અન્ય અર્થમાં સમજે છે. દાખલા તરીકે કોઈ એમ કહે કે ચંગામાં ઘોષ: "ગંગા ઉપર ગામડું" આ વાક્યમાં લક્ષણાશક્તિ છે; કારણકે ગંગા ઉપર ગામડું હોઈ, એ નહિ. બપોરે આપણે ગંગા શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યારે ગંગા એટલે તેનું "જગ" એજ અર્થમાં આપણે તેને લેઈએ, છીએ. અર્થાત્ એટલો ગંગાના જગનો પ્રવાહ છે તેટલાનેજ આપણે ગંગા સમજીએ છીએ. પણ જલના પ્રવાહ ઉપર ગામડું આવી શકે નહિ. ત્યારે અહિં આ ગંગા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ જે જલનો પ્રવાહ તે આપણે જોડી દેવો પડશે, અને તેની જગ્યાએ "કિનારા" એવો અર્થ લેવો પડશે. એટલે "ગંગા ઉપર ગામડું" એ શબ્દોનો એટલોજ અર્થ થયો કે "ગંગાના કિનારા ઉપર ગામડું" ને કે, "ગંગા" શબ્દમાં "કિનારા"નો અર્થ નહોતો છતાં પણ અહિં આ લંબિ છે. કારણકે તે પ્રમાણે જો ન કરવામાં આવે તો અર્થની સંભાવના બનતી નથી. અર્થાત્ આ રીતે મુખ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને ને અન્ય અર્થનું પ્રદાન કરવામાં આવે તો ત્યાં તે શબ્દમાં લક્ષણાશક્તિનો વ્યાપાર છે એમ સમજવું જોઈએ. શ્રીમદ્ભાગવતની ભાષા સમજાવનાં કાંઈ ખરા ટીકાકારોએ આ લક્ષણાશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ શ્રીમદ્ભાગવાર્થે તો લક્ષણાને રેવીકાદી નથી. તેઓ એમ માને છે કે શ્રીમદ્ભાગવત એ કાવ્યનો ગ્રંથ નથી કે જેથી તેની ભાષા લક્ષણાથી સમજવાનું થોડું સંભવ, પણ આ તો શ્રીમદ્વ્યાનુ રચિત વેદના ઉપગ્રંથ હવે પુસ્તકનો, ગ્રંથ છે, અને તેથી જેમ વેદની શ્રુતિએ સમજવામાં લક્ષણાશક્તિનો વિવેક નિરર્થક છે તેમજ અહિં આ, જે તેથી થોડો આ લક્ષણાશક્તિનો ત્યાગ કરે છે. ને, તેઓ - લક્ષણાશક્તિથી શ્રીમદ્ભાગવતને - સમજાવનાં એણે તો અર્થ એવાજ નીકળે કે કેટલીક લીલાઓ શ્રીમદ્ભાગવતની આપણે જે રૂપે સમજીએ છીએ તે રૂપે તે ખરી નથી, પણ તે સંભવિત

અને માટે તેને અમૂક રીતે સમજવી જોઈએ. આમ અર્થ સમજવાના
 વ્યાસજ્ઞતા શ્રીમદ્ભાગવતનું ગારવ અદ્વિત-થવાનો પ્રસંગ આવે
 છે. “ભાગવત”માં શબ્દોના અર્થ કરીએ તો આ પ્રમાણે છે પણ
 તેમને આપણે આ અર્થમાં સમજવા જોઈએ.” એવી રીતના
 કથન પૂર્વક કરેલા વિવેચનની યાચાત્મ્યતાને કાંઈ પણ પ્રામાણિક
 ટીકાકાર સ્વીકારતો નથી, તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યે એવી લક્ષણોને
 અસ્વીકાર કર્યો છે, અને ફક્ત અભિધા શક્તિદ્વારા જ શ્રીમદ્
 ભાગવતના પ્રત્યેક પદને સમજાવ્યો છે. તેજ રીતે સમસ્ત દશમ
 સ્કંધે જેમાં શ્રીકૃષ્ણ ચગ્રિ સંપૂર્ણ સમીચેલું છે તેને પણ
 અભિધા શક્તિથી સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેમાં લક્ષણોનો કાંઈ પણ સ્થળે
 સ્વીકાર કર્યો નથી, તેથી તેની પ્રામાણિકતા તથા યાચાત્મ્યતા માટે
 જે મત હોઈ શકે નહિ. તેમને મતે શ્રીમદ્ભાગવતકોરે જે પ્રમાણે
 શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે સત્ય છે, તેમાં કાંઈ અપૂર્ણતા
 નથી, કે કવિની પ્રાદોક્ષિક નથી. શ્રીભાગવત તે વેદના ઉપમુંદલ્ય રૂપ
 તેની ટીકા છે. અર્થાત્ વેદ જેમ ભગવાન તથા તેમની શક્તિઓનું
 નિરૂપણ કરે છે તેમ શ્રીમદ્ભાગવત પણ કરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં
 ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ એ બન્નેનું સંપૂર્ણ રીતે
 નિરૂપણ છે. તે ભગવાનને વેદમાં રસ સ્વરૂપે આલેખેલા છે અને તે
 શ્રીકૃષ્ણ સમ્પ્રદયી વ્યવહારમાં છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ તે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ
 છે, અને તેથી તેમણે જે જે લીલાઓ કરી છે તે પરબ્રહ્મની જ
 લીલાઓ છે. આ શ્રીભાગવતના શબ્દોની અભિધા શક્તિનો અર્થ છે.
 આ અભિધાની સાથે વ્યંજના સંકળાએલી છે, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણે
 અમૂક કીલા કરી તેનું રહસ્ય શું ? તે ખેલ સમજાવવાને “શ્રીવલ્લભ-
 ભાધીરો પ્રયત્ન કર્યો છે અર્થાત્ આવ્યંજના દ્વારા ઉત્તમ “અધ્યાત્મ
 તત્ત્વ” શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યેક લીલામાં તરી આવે છે. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણની
 લીલાઓની મહાર્થતા અને તેની સાથે સંકળાએલ “અધ્યાત્મ તત્ત્વ”
 એ ઉભયનો મુન્દર સમન્વય તે શ્રીકૃષ્ણોદ્ધિની ટીકા છે. આથી જ્યાં

“ પૂતના ઝેર છે અવિદ્યા ” એનો અર્થ શ્રી વલ્લભાચાર્યે કયો છે ત્યાં એવું સમજવાનું નથી કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે આ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયેલાજ નહોતા તેથી માત્ર રૂપક તરીકેજ આપણે શ્રીકૃષ્ણ કહેતાં પરબ્રહ્મને સમજવા અને તેમણે પૂતના કહેતાં અવિદ્યાનો નાશ કર્યો. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે અન્ય અવતારો ચાકે શ્રીકૃષ્ણને પ્રકટ અવતાર તરીકે મને છે. અન્ય અવતારો કરતાં આ અવતારને પૂર્ણ પુરોષોત્તમ ગ્રીને વિશેષ માને છે. એટલે અવતાર દશામાં પૂતનાનો નાશ, વલ્લાસુર, શકટાસુર વગેરેનો સંહાર, વલ્લભાચાર્ય વીણા ગોવર્ધનોદરણ, કાલીયામન, રાસલીલા વગેરે જે જે લીલાઓ કરેલી તે તમામ મત્ત છે પણ આ લીલાઓ પછવાડે રહેલું ગૂઢ નાતપર્ય અધ્યાત્મ તત્ત્વ શું છે તેની ખૂબી નેઓ વિશેષ રીતે સમજાવે છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણે જે જે લીલાઓ કરી છે તે તમામ લીલાઓ સાથે છે પણ તેમણે તે શા મદે કરી ? એમ જો કોઈ પૂછે તો કહે છે કે ભક્તોના નિરોધની/મિદ્ધિને માટે. પૂર્ણ અવતાર દશામાં તેમણે પ્રકટ થઈને ભક્તોનો નિરોધ કેમ સિદ્ધ થાય તે સમજાવવાને પોતે પૂતનાને મારી, શકટાસુર વગેરેને હણ્યા, વલ્લભાચાર્ય લીલા કરી, કાલીયાનાગને નાચ્યો, ગોવર્ધન પર્વતને ટચી આંગણી ઉપર ધારણ કર્યો, તથા રાસલીલા વગેરે તમામ લીલાઓ કરી. શ્રીકૃષ્ણે જે જે લીલાઓ કરી છે તે ખરી છે અને તે નિર્દોષ છે. તે લીલાઓ પોતાના ભક્તોના નિરોધ માટે કરી છે તેથી તે સામે સંકાને મિદ્ધુલ રથાન નથી સુઓધિની દીકા આ દષ્ટિએ લખેલી હોવાથી તેમા શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રોમા કોંઈ પણ ઉમેરણ અથવા અસત્ય કંપના નથી એમ કહેલ છે, તેથી આ દીકાની અન્ય દીકાઓ કરતા વિશિષ્ટતા છે. આથી આ દષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર તપાસનાં તેમાં મને કંઈક અનેરો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો અને તે પૂર્વે અન્ય શ્રીકૃષ્ણનાં જીવન ચરિત્રના પુસ્તકો વાંચીને શ્રીકૃષ્ણ સંપૂર્ણ જે અનેક તરફ તથા કુતરોથી માંડ ચિત્ત સંજોગે, ચલતુ હલતે તે સ્થિત અને શાન્ત થયું તેથી તમામ પ્રકારના

સંશયો નિવોરણુ' થઈ ગયા. આ રીતે જ્યારે હું શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર
અવલોકતો હતો ત્યારે મને સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ કે આ દષ્ટિ
જનતાની સમક્ષ મૂકવાની જરૂર છે. કેવલ પુષ્ટિસંપ્રદાય જે શ્રીકૃષ્ણ
ને પરમ્પર તરીકે લાજે છે તેને ન્યાય મળે તેની ખાતરજ નહિ,
પણ તમામ પ્રકારના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની ખાતર આ દૃષ્ટિબિન્દુ
બહાર મૂકવું જોઈએ, અને તેટલા માટે આ લઘુ પ્રયત્ન મેં કરેલો
છે. આમાં શ્રીસુમોધિનીનો અનુવાદ આપ્યો નથી પણ માત્ર તેના
ઉદ્દેશ્યો કયાં છે, કારણ કે અક્ષરશઃ અનુવાદ આપવા જતાં પુસ્તકનું
કદ ઘણું જ વધી જાય, અને મારો વિચાર નહાના ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણના
ચરિત્રના ઘણા ખરા પ્રસંગો આવી જાય તે રીતે લખવાનું હોવાથી,
માત્ર એક મંદુલો ડૂબકી મારીને તેના હાથમાં જેટલો મોટો લાઘ
આવે તેટલો ઉપરલાવે છે તેમ સુમોધિનીસમુદ્રમાંથી મને જે મોટો હાથ
લાખ્યાં તેજ મેં આપ્યાં છે. સ્વ. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભેદાસે "શ્રીકૃષ્ણ
લીલામૃત" નામનું પુસ્તક બે વિભાગમાં બહાર પાડ્યું હતું, પણ તેમા
મૂળ સુમોધિનીનોજ ઘણો ભાગ હોવાથી તથા સુમોધિનીનો કેવળ
અનુવાદ દુર્ગેય હોવાથી, જનતા સરલ રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રને વાંચી
શકે તેટલા માટે એક દર્પણની 'માફક આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની
છમ્મા કરી છે. પ્રભુકૃપા હશે તો સમસ્ત દશમ સ્કંધનાં સુમોધિની
અક્ષરશઃ અનુવાદપૂર્વક પ્રકટ કરવાની મારી ઉમેદ છે, અને તે
ઉમેદ ખર આવશે તો શ્રીસુમોધિની ઉપર પ્રાપ્ય ટીકાઓના આધારે
સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રકટ થશે. અહિંયાં તો હિરાના અનેક
નાનાં મોટા પાસાઓમાંથી એકજ પાસો ધરવામાં આવ્યો છે અને
તેટલાથીજ હું કૃતાર્થતા સમજી છું.

લક્ષિ સંપ્રદાયોમાં સ્વીકારેલું "શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ" આજેકાલનું નથી
પણ કાલનીએ મીઠું ઉઘટી તે પૂર્વનું છે. તેજ પરમ્પર અને સર્વો-
ત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. 'ભગવદ્-
ગીતાના' ગોચા અધ્યાયમાં પ્રારંભમાં અર્જુનને યોગની શિક્ષા આપતી,

પ્રપેતે શ્રીકૃષ્ણ સ્વમુખેજ જણાવે છે કે “આ નારા રહિત યામને
 મેં પ્રથમ વિવસ્વાન (સૂર્ય) ને ઉપદેશ્યો, તેણે મનુને કહ્યો.
 આમ પરમ્પરાથી આ યોગ પ્રાપ્ત થયેલ છે. અને તેને રાજર્ષિઓએ
 વ્યવસ્યો. પણ ઘણા કાલ સુધી અદિંઆ પાછો, હે પરંતપ, તે નારા
 માથે. આથી તેનો ઉપદેશ હું ફરીથી તને કરે છું. કારણ કે હું
 મારો ભક્ત છું અને સખા છું, અને આ ઉત્તમ રહસ્યરૂપ છે.”
 (ભ. ગી. ૪, -૧, ૩) અદિંઆ જે પરમ્પરા કહી છે તે તમામ
 પરમ્પરાની આદિમા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા. તે યોગની શિક્ષા જે પ્રમાણે કરી
 શકે તે પ્રમાણે બીજાને કોઈ પણ કરી શકે નહિ. પણ જ્યારે અર્જુન
 શંકા ઉઠાવે છે કે “હે ભગવાન, આપનો જન્મ તો દમણમાં થયો
 છે, અને સૂર્ય તો ઘણા સમય પૂર્વે છે, તો પછી આપેજ આ
 યોગનો ઉપદેશ તે સૂર્યને આપ્યો એમ શી રીતે જાણી શકાયાં ?
 આ શંકાના નિરાસમા પોતે કહે છે—“હે અર્જુન, તને ખબરજ
 નથી કે મારો આ એકજ જન્મ થયો નથી. પણ મારા ઘણા જન્મો
 અત્યાર પહેલાં થઈ ગયેલ છે. તે બધા દિવ્ય જન્મો છે. તે તમામ
 નંથા તારા જન્મોને પણ હું જાણું છું, જો કે હું જાણુનો નથી.
 જો કે મારો જન્મ નથી, મારો આત્મા અવ્યય છે, તથા. જૂતોનો
 કંથર છું તો પણ સ્વપ્રકૃતિનું અવલંબન કરીને મારી માયાથી જન્મ
 છું.” આ શબ્દોમા શ્રીકૃષ્ણ જે પરબ્રહ્મ છે જતા તેમને, અવનાર
 વગેરે, પણ હોય કે નહિ, તો તેનો ખૂલાસો કરે છે. પરબ્રહ્મને જન્મ
 નથી, જતાં, પણ, સંયોગવશાત્ પોતે જન્મધારણ કરે છે, તો પણ
 તે તમામ જન્મો દિવ્ય છે, કારણ કે તે જન્મોમાં પોતે માયાને વશ
 થતા નથી, પણ માયાને પોતાને સ્વાધીન રાખે છે. અન્ય મૂત પ્રાણીઓ
 પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર, ત્રિજન્ય એળવી શકતા નથી, અને શ્રીકૃષ્ણ તેને
 જોનારે વશ રાખી શકે છે તેથી તેમના જન્મો દિવ્ય છે. . . .

૩૧ : તો, પરબ્રહ્મને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન શું ? આ પ્રશ્નનો
 ઉત્તર પણ ત્યાં આપે છે—“હે ભારત, જ્યારે ધર્મની ગથાનિ થાય

છે, અને એ ધર્મનો ઉદય થાય છે, ત્યારે હું મારી જાતને મળું છું.”
(બ. ગી. ૪. ૬)

આ શ્લોકમા પરમહંસે પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન કરે છે, ત્યારે જગતમા, મનુષ્યમા કે મમાજમા ધર્મનો ધ્વસ થાય, અને અધર્મ રેવાય, માધુ પુગોને અમાધુ પીગતા હોય, તેમના ઉપર અનેક પ્રકારના ત્રાસ અને જુનમો વર્તવાના હોય, નિર્દોશના પ્રાણ સંશયમા હોય, અને ત્યારે તેમને ગદાબુ આપવાને અન્ય કોઇ અમમથ હોય ત્યારે બ્રહ્મ પોતે પોતાની વિભૂતિ, કૃપા અગર અશ તથા પૂર્ણરૂપે પ્રકટ થાય છે, અને અર્વાચિક સામર્થ્ય પ્રકટ કરીને અધર્મને નાબૂદ કરે છે. આ ગીતે મહાંતે પણ જન્મ લેવા પડે છે. તે જન્મો મમાજની પુનર્વટના, દેશની, નથા વિશ્વની સુવ્યવસ્થિતા, વગેરે માટે છે, લોક સમૂહને માટે છે, લૌકિકતાના, પાર્થિવતાના, તથા ક્ષુદ્રતાના પાતાવરણમા અર્વાચિકના દિવ્યતા તથા વિસાળતાની નિર્મૂલિઓ પ્રકટ કરવાને માટે છે. શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્ય સમયે સમાજની એવી સ્થિતિ હતી કે, માક્ષાત્ર બ્રહ્મને પૂર્ણવિતારે પ્રકટ થવાની જરૂર હતી કલા, કે અંશ અગર વિભૂતિના અવતારથી ને, જગત સુધારણાનું કાર્ય કરવાનું હતું તે કોઇ પણ કમી શકે તેમ નહોતું તે સમયે, કૃત્ત્વ કૃંસ જેવા દબારો અસુરોના પંજામાથી પૃથ્વીને ઊભાગવાની હતી એટલુંજ નહિ, પણ અનેક ક્ષત્રિયોને પણ ધર્મમાર્ગમા લીવવોના હતા, તેમજ દેવીજીવોને લક્ષિતમા સ્થિત કરવાના પણ હતા. અર્થાત્ અમૈરત વિશ્વના તમામ સર્વો, જેડ, તેઓ ચેતન, યશુ, યેક્ષીઓ તથા મનુષ્યો તમામને ધર્મના ઉન્નયેલ મર્ગે દોરવાના હતા, આથી પોતે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે પૂર્ણ પ્રજ્ઞોત્તમ તરીકે પ્રકટ થયા હતા. ભગવાનના પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન જણાવતાં કહે છે—

વેદિત્રાણાય સાધૂર્ના વિનાશાય ચં દુષ્ટતમ્ ॥ ૧૮ ॥
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમવામિ યુગયુગે ॥ ૧૯ ॥

આ દષ્ટિ સમજવાથી દરેકની પ્રતીતિ થશે કે ભગવાનનાં કાર્યો તે સાધારણ મનુષ્યો જેવાં હોય શકે નહિ.

કેટલાક ટીકાકારો ભગવાનનાં કાર્યો પણ દત્તર મનુષ્ય જેવાજ હોવાં જોઈએ એમ માની લે છે, અને પછી જે સાધારણ મનુષ્યોના કાર્યો કરતાં કંઈક તે જૂઠાં દેખાય તો પછી તે વિશે ટીકા કરવા મંદી જાય છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે મહાન પુરુષોની કૃતિઓ બીજાઓ કરતાં જૂઠી હોય છે. દાખલા તરીકે આપણા કુટુંબનો કે સમાજનો કોઈ નાયક હોય તો પણ તેની કૃતિ બીજાઓની કૃતિઓ કરતાં કંઈક જૂઠા પ્રકારની છે તો પછી સર્વથા અધિક શ્રદ્ધા જ્યાં આપણી માનુષિક શુદ્ધિ પહોંચી શકે નહિ અને જે આપણી દષ્ટિ તથા જ્ઞાનનો પણ વિષય થઈ શકે નહિ તેની કૃતિ જૂઠા પ્રકારની હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? આવા પ્રકારનાં પરમાત્માનાં કર્મો અદ્ભૂત અને દિવ્ય છે. આપણી કલ્પનાથી તો આપણે કદી પણ સમજી શકીએજ નહિ. ફક્ત વેદાદિ ગ્રંથોદ્ધારણ તે અદ્ભૂતતા દેવી દશે તે સમજવાને કંઈક અંશે સમર્થ થઈ શકીએ.

આ ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર ભક્તિમાર્ગીય દષ્ટિથીજ સમજાવવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને શ્રીવલ્લભાચાર્યની સુખોદિનીના આધારેજ તે લેવામાં આવ્યું છે. જરૂર પડે ત્યાં શ્રીધર આદિ અન્ય ટીકાકારોના અર્થો ખામુ લીધા છે; પણ મને શ્રીસુખોદિનીમાં જે રમણીય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે અન્યત્ર જણાઈ નથી, તથા ભક્તિ સંપ્રદાયોમાં વલ્લભાચાર્યનો સંપ્રદાય તે મુખ્ય હોવાથી, અને તેમાં ભક્તિની જે પરાક્રાંત દર્શાવવામાં આવી છે તેટલી અન્યત્ર નહિ હોવાથી, શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત સુખોદિની ઉપરથીજ આ ચરિત્ર મેં તૈયાર કર્યું છે. સુખોદિની ઉપર પણ શ્રીટિપ્પણી, લેખ, પ્રકાશ વગેરે ટીકાઓ છે, તે તમામ ટીકાઓ લેઈ જતાં ગ્રંથ ધણેજ વિસ્તૃત થઈ જાય એટલુંજ નહિ પણ

આ ગ્રન્થને લોકમોચ્ય બનાવવાનો જે ઉદ્દેશ છે તે સરે નહિ, તેમ નવજીને અહિં આ તે ગીડાઓ વાંચી નથી, પણ “ત્રિવિધનામા-
ચની” ઉપગની શ્રીમોહ્યોત્તમવચ્ચની ‘વિગ્રિતિ’ ને તો ખામ લાધી છે.
એ દીડા એવી છે કે તેનાથી શ્રીમુમોધિનીનો મર્મ એકદમ સ્પષ્ટ
થાય છે. એ વિગ્રિતિ એ ખગેખગ દશમસ્કન્ધના મુમોધિની મમગ્ગવાની
અની છે. મ્થગે મ્થગે તેનો ખામ આપાર આપ્યો છે.

આ ગ્રન્થમા તેના પ્રથમ વિભાગમા શ્રીમુખ્યના રમતમક
નવગ્ગપતુ પ્રતિપાદન વ્યુ છે અને પછીના વિભાગમા પ્રત્યેક લીલાના
જૂના જૂના પ્રકરણો આપ્યા છે, અને ત્યાં દરેક પ્રકરણની નીચે
“નદન્ય” પણ મુદ્રિત કરી બનવાવ્યું છે. આ વિશે પણ મુનાસો
કરવાની જરૂર છે આ રકસ્ય સંગ્રાને મુમોધિનીના અર્થ સ્પષ્ટ કદાચ
નહિ હોય, અને તે આપા લઘુ ગ્રન્થમા હોઈ શકે પણ નહિ, જ્યાં
તેના માર્ગપ છે એમ તો હું જ-ર માનું છું. જેમ મુવાબના
પ્રનમાથી અત્તર જેથી કાઢનામા આવે છે, તેમ હું જે રીતે
શ્રીમુમોધિનીનો મર્મ શ્રીમદ્વલ્લભાધીગની પ્રેરણાથી સમજ્યો છું
તે પ્રમાણે તેને મેં અહિં અમેરો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાધીગે મારા
હૃદયમા મિગાજીને જે પ્રમાણે પ્રગ્યા કરી છે તેજ પ્રમાણે શ્રીમુમો-
ધિનીનો માર મેં અમેરો છે. હું ખગેખગ અંત ગણપૂર્વક માનું છું
કે આ વધુ ગ્રન્થ ગ્યવામા શ્રીમદ્ વલ્લભાધીગની પ્રેરણાજ એ મુખ્ય
છે, અને તેમના બાળથીજ આ વચ્ચે નામગ્રી અહિં આ એકી કર-
વામા આવી છે બીજ્યો તે પ્રમાણે માનો યા ન માનો પણ હું
નો તે મનંદુર પ્રત્યેક જાની રૂતિ તેની પોનાની છજીને અધીન
નથી, તેની મજાન નિવામકવ તે મર્વના મસ જગનિયન્તાના
દામમા હ. એકદમ આ રૂતિમા પણ જગરપ્રેગિન શુદ્ધિનુંજ પ્રાધાન્ય છે.

આ ગ્રન્થ વખવાની રૂમ પ્રેરણા ક્યારે થઈ તે વિશે બે સમ્પ્રદાય
હીને આ પ્રમાણના હુ મમામ ફીગ. પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે આજથી

ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે જ્યારે હું શ્રીમુખોદિની તામસદ્ગુણ પ્રકરણના કાર્યમાં રોકાયો હતો ત્યારે આ દેશના તથા પરદેશના વિદ્વાન લેખકોએ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર સંબંધી કરેલા આલેખોવાળા પુસ્તકો મારા વાંચવામાં આવ્યા હતાં, અને ખાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા વિષેની તેમણે કરેલી ટીકા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. અદ્યતન માગ મુખોદિની નામસદ્ગુણ પ્રકરણના અનુવાદમાં મારે મુખોદિનીનું જ ભાષાન્તર આપવાનું હોવાથી તે લેખકોને ઉત્તર આપવાની ઇચ્છાનો મેં ત્યાગ કર્યો. પણ પાછળથી શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર સ્વતંત્ર રીતે પુસ્તકાકારમાં બહાર અવરથ પાડવું જોઈએ એવો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયરૂપી બીજામાંથી આ ગ્રંથ રચવાની યોજના બહાર આવી.

ઉપરનો નિશ્ચય આજથી વર્ષ પહેલાં જ અમલમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને તે મારા બાળપુત્રના અવસાનનો અસંગ હતો. તે બાળકના અચાનક અવસાન સમયે તેના પુણ્ય આત્માની શાન્તિ માટે તેની પછવાડે આંસુઓ ખેરવામાં સમય બચી નહિ કરતા, જે પરમાત્મા અનેક ઘટનાઓનો વિધાતા છે, જે સૃષ્ટિ માં દેવીઓના કર્મની અર્પેક્ષાએ મુખદુઃખની પરમ્પરાના નિયામક છે, જે જડ તથા ચેતન પદાર્થોના ધડનાર છે, જેનાથી મનુષ્યોની કૃતિઓનું નિર્માણ છે, જન્મમરણાદિ જેની ઇચ્છાનુમાર છે તે પરમાત્મા અનેક રીતે આ ક્રીડાભાણ જગતમાં પોતાની ક્રીડા કરી રહ્યા છે, અને તેમણે અંશ, ક્ષણ, તથા વિભૂતિરૂપે અવતારો ધારણ કર્યા છે તો તે પરમાત્માના પૂર્ણાવતાર સ્વરૂપ-સાક્ષાત્ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ વિષેના મહાર્થ જ્ઞાનનાં અમીઞિ-દુઓ મૃતવત્ અને ચીમળાયક્ષા જેવાં દીક્ષતાં માનવ જીવનની વાર્તાકાઓમાં વરમે તો જરૂરી તે વાર્તાકાની શુષ્ક અને તપ્ત બનેલી ભૂમિ આર્દ્ર અને અને નવપક્ષવ, કુસુમોદગમ વગેરે પ્રાપ્ત કરીને નવજીવન મેળવે-આ ઇચ્છાએ મારા પૂર્વ, સંકલ્પને સતેજ કર્યો, અને તેથી આ પ્રયત્ન મારાથી આરંભાયો. આથી આ પ્રયત્નનું સમર્પણ એક રીતે આ દુનિયાની સ્થૂલ

શ્રીમાઓનો ત્યાગ કરીને દિવ્ય ભૂમિના કિનારા ઉપર ગયેલા તે આત્માનેજ કરવામા આવ્યું છે.

આ વિભાગમાં શ્રીગોકુલ અને મથુરામાં શ્રીકૃષ્ણે જે જે લીલાઓ કરી તેટલીજ લીલી છે. શ્રીકારકાવીલા આમા લીધી નથી. શ્રીકૃષ્ણનું રમાત્મક સ્વરૂપ સમજવાને આટલી લીલાઓનુંજ અનુસંધાન ખમ થશે. છતાં બાકીનો ભાગ પણ યોગ્ય સંજોગો ઉપરિચિત થનાં અને જેની પ્રેરણાથી આ કાર્ય આરંભાયું છે, તે શ્રીમદ્ વલ્લભાધીશની પ્રેરણા થતા, તે પણ પૂર્ણ થશે. આ અન્યના પ્રકાશનમાં શ. રા. લક્ષ્મીબાઇ જનનવાલ દેમાઈ તરફથી જે મદદ મળી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું. શાસ્ત્રી વમનરામનો શાસપંચાધ્યાયીની દારિકા વિભાગ ઉપરનો લેખ આ પુસ્તકમાં લેવામા આવ્યો છે, અને તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનું છું.

શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ પ્રાકટોત્સવ
સંવત ૧૯૮૮
અમદાવાદ.

}

જેઠાલાલ ગો. શાહના
ભગવતમંથરણ.

સૂચના.

પૃ. ૬૪ માં પંક્તિ ૧૬ અને ૧૯ માં “અનન્વપૂર્વા” શબ્દને અદ્વલે “અન્યપૂર્વા” ભૂવર્ધી છપાયો છે તો શુદ્ધિપત્રક તરફ નજર રાખીને વાંચવું.

જોયેલાં પુસ્તકોનીં યાદી.

આ પુસ્તકમાં જરૂર પડે નીચેના પુસ્તકો પણ જોયા છે—

- ૧ જયભદ્ર ગોપાલ કૃત શ્રીનૈતરીયોપનિષદ ભાષ્ય.
 - ૨ નારદપંચરાત્ર.
 - ૩ રાધાતંત્ર.
 - ૪ સુરેન્દ્ર મોહન ભટ્ટાચાર્યનું રાધાકૃષ્ણ નાટ્ય.
 - ૫ બાબા પ્રેમાનન્દ ભારતીનું Shree Krishna, Lord of Love.
 - ૬ રા. મોહનલાલ ગાધી કૃત ઉપરના પુસ્તકનો અનુવાદ.
 - ૭ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી કૃત બાબૂ બંદિમચંદનું કૃષ્ણચરિત્ર.
 - ૮ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર શ્રીધર ટીકા.
 - ૯ " સનાતન શ્રવ ગોસ્વામિકૃત જૂહતોષિણી ટીકા.
 - ૧૦ વિશુદ્ધરસ દીપિકા.
 - ૧૧ ભાવભાવવિભાવિકા.
 - ૧૨ સિદ્ધાન્તપ્રદીપ.
 - ૧૩ સારાર્થદર્શિની.
 - ૧૪ મી. જશવંતરાય મહેતાનો “પશુ-પંખીની પ્રણય લીલા”ના હિંદુ-સ્થાનમાં પ્રકટ થયેલો લેખ.
 - ૧૫ શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કૃત “વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ.”
 - ૧૬ વસન્ત રમત મહોત્સવ અંક.
 - ૧૭ ડૉ. ભાષ્યરક્ષરનું Vaishnavism Versus Shaivism નામનો લેખ.
 - ૧૮ શાબ્દિકલક્ષિતસૂત્રો.
 - ૧૯ સ્વ લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ-કૃત “શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત. ભા. ૧ ને ૨”
 - ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાદુર્ભાવ સંબંધીના વેલુનાદમાં પ્રકટ થયેલા સંસ્કૃત લેખો.
- ઉપરનાં તથા બીજાં પણ કેટલાક પુસ્તકોના ઉલ્લેખો આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલ છે. તેમજ જરૂર પડે તેનાં અવતરણો લીધેલાં છે. આ ખાતે ને ગ્રંથના લેખકો તથા પ્રકાશકો વગેરેનો ખાસ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

શુદ્ધિપત્રક.

પૃ.	પંક્તિ.	અનુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨	૨	અહા એ વિકૃતજ છે;	અહા અવિકૃતજ છે.
૪૭	૧૫	ભગવાન	ભગવાન
૪૭	૧૬	હતા હતા	હતા
૪૯	૫	તે લીલાથી સંભવતી કૃષ્ણની કૃણી તે લીલા સંભવતી	
૪૯	૧૬	વ્યંંગ્યાર્થ	વ્યંચાર્થ
૬૨	૧૫	પિના	પતિ
૬૪	૧૬	અન્ય પૂર્વા	અનન્ય પૂર્વા
૬૪	૧૯	”	”
૯૭		રાસ લીલાની નિર્દોષતા	રાસ લીલાનું રહસ્ય
૧૨૮	૬	વિગમ	વિષય
૧૩૮		એમની સર્વ વ્યાપકતા	એમની સર્વ વ્યાપકતા
૧૪૧	૧૭	આ	આ
૧૪૩	૧૩	જલસિંચન	જલસિંચન
૧૪૬	૨૧	સવનની	સંવનનની
૧૪૭	૫૭	અ	અને
૧૫૦	૧૦	વર્તુલાકાર	વર્તુલાકાર
૧૫૧	૨	નથી	નથી
૧૫૧	૭	અવણ	અવણ
૧૫૧	૧૭	સ્વર્ધર્મયુક્ત	મર્વધર્મયુક્ત
૧૬૮	૭	ચક્રને	ચક્રું અને
૧૭૦	૧	અન્ન	શ્વેતે
૧૭૪	૧૦	ના વિષ્ણુમહાચ	નાવિષ્ણુમહાચ
૧૭૬	૨૧	મેગેસ્થીનને	મેગેથિનમ
૧૭૬	૧૧	આં	આ
૧૭૭	૧	(૫)	(૬)

૧૭૭	૧	વાણદવાર્જના ચાં	વાણદવાર્જનાચ્યામ
૧૭૮	૫	“ઝોટલે”	કાઠી નાંખલુ
૧૮૦	૧૫	“જ્યાં મુઢી”	કાઠી નાંખલુ
૧૮૭	૨૨	‘તો’ અને ‘કવચિત’	વચ્ચે “પણ” મૂકા
૧૮૮	૪	મરમ	પરમ
૧૮૮	૧૭	‘જીવોનું’ અને ‘કલ્યાણ’	વચ્ચે “અધિક” વાંચો
૧૯૨	૨	છે	છે.
૨૦૧	૧	થ	થે
૨૨૦	૧૩	આપ્યું	આપ્યું :
૨૨૮	૧૦	ઝોટલો	ઝોટલો
૨૩૭	૨	કૂપું	કૂપું
૨૩૮	૬	અવિભાવ	આવિભાવ
૨૪૫	૮	જુદા	જુદા
૨૪૭	૧૮	નોંધ	નોંધ
૨૫૨	૬	આકપણ	આકપણ
૨૫૨	૧૨	ચકતું	ચકતો
૨૫૩	૧૨	મૂળ તાન	મૂળ-નાણ
૨૫૬		ચકટામુર	ચકટામુર
૨૬૬	૧	શ્રીકૃષ્ણે તે	શ્રીકૃષ્ણે તે
૨૬૭		કાલીય મદન	કાલીય મદન
૩૧૩		વેણુંગીત	વેણુંગીત
૩૧૭	૪	“હે શ્રીકૃષ્ણ !”	હે શ્રીકૃષ્ણ !
૩૧૬	૧૪	વચ્ચે	વચ્ચે
૪૪૦	૫	Makers	Maker
૪૪૮	૨૬	સત્ત	સત્ત

તાં. ક. આ શુદ્ધિપત્રકમાં તમામ અશુદ્ધિઓ સુધારવાનું બની
 ચકતું નથી. માટે વાંચકોને તેની અશુદ્ધિઓ સુધારી લેવાને વિનમિ છે.

જલસી ખરીલી હોયો થોડી જ નહોતો રહી છે
શ્રીમદ્ વિઠ્ઠલનાથજીના અનુચિતશાલજી (માળાપ્રસંગવાળા)

શ્રીગોકુલેશજીનું જીવનચરિત્ર.

એ ભાગમાં, તેમના બાલ, કુમાર અને આચાર્ય સ્વરૂપના-
ત્રણ ઉત્તમ કોટા સાથે, એમની બાલ, પૌગડ, કીશોર અને-
વૃદ્ધાવસ્થાની અપ્રાકૃત લીલા, ચિદ્રૂપ-સંન્યાસી સાથે દરેકો
માળા નિલકનો સપ્રમાણ શાસ્ત્રાર્થ વિગેરે.

શ્રીગોકુલેશજીએ માળા તિલકનો વિજયધ્વજ કરાવવા ધર્મનું
સુદ્ધ કરવા પોતાની ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે જાડાંગીર બાદશાહ
જેવા સામે, કારમીર જેવા રિક્ટ પ્રદેશમાં પર્વટન કરી, મહાન
પરિશ્રમ પૂર્વક અત્યંત દુષ્ટ સહન કરી. વિજયધ્વજ કરાવી પોતાની
અડગ દેક દેકાવી રાખી હતી જેને આપણે માળા પ્રસંગ કહીએ.
છીએ તેનું સચિત્તર જ્ઞાન ૨૦૦ વર્ષના પ્રાચીન દસ્તા લિખીત
અ-થોમાંથી શ્રીગોકુલેશ પ્રભુની સુદૃઢ વશ્યા ગમો કરીને સાત
વરસના સનત પ્રયત્ને છપાવી બહાર પાડ્યો છે. ન્યેઠ ફંકત ૩. ૪) છે.

છપાય છે!

છપાય છે!

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને ભક્તિયોગશાસ્ત્ર.

લેખક:- પ્રો. જોશલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ. એમ. એ.

મેટો દગદાર ગ્રંથ-ગીતા એ પુસ્તક ઉપર અનેક ગ્રંથો થઈ ગઈ
છે. લોકમાન્ય તિલક, સદ્ગુણ સાહર મહિલાત્મ નમુના એમણે કેમ
ને જ્ઞાનયોગ શાસ્ત્રથી જણાવ્યું છે 'પર્વ ખરી' રીતે ગીતામાં સ્વોકે-
'સ્વોકે, પદે પદે, ભક્તિમાર્ગના મિદ્ધાતો તરવરી' રહ્યા છે તે જોવું
હોય તો નામ નોંધવશે.

મૂળ સ્ત્રોતને તેની સુગંધાતીમાં ગ્રંથ અનેક દિશ્વજો, પુણ્યાત્મક
નોંધ લખી ગીતા એ ભક્તિયોગશાસ્ત્ર છે એવું સચેત પ્રતિપાદન કરી
જતાવ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનદ્વારા આપણને ગીતારૂપી ભક્તિનું
અદ્યદન દર્શુ છે ને એવું હોય તે જાણવું હોય તો આદક લીસ્ટમાં
નામ નોંધવો.

કલકત્તાના જીવનદાસ દેસાઈ

ગીતાદે. ૩ નં. ૧૧૦. મેઘ ઉપર-અમદાવાદ



Shree Vallabhacharya dictating, ■ commentary called Subodhini on
Bhagvat to his disciple, Madhavbhatt

रसेश
श्रीकृष्ण.



श्रीकृष्णाय नमः.

रसो व सः

विभाग १ दो.

प्रतिक्षणनवोल्लसत्स्मरशतातिलावण्यरुग्
व्रजेशफलमाधुरीरसमुषान्विलीलोर्मिभिः ।
सदा मधुरमूर्तयो त्रिविधभावमुपेक्षणाः ।
स्फुरन्तु हृदि मे श्रिया ललितवल्लवस्वामिनः ॥१॥

कोयं द्वारि ! चतुर्भुजो नच पुमान्दृष्टः कचैतादृशो ।
 श्रेष्ठे, गोकुलपालकः, तदिह किं, गोपायतां गोकुलम् ॥
 मुग्धेऽहं पुरुषोत्तमः, स्फुटमिदं बाल्ये स्त्रियं निघ्नतः ॥
 भेयस्येति विनिर्जितो दिशतु वः श्रेयासि राधाप्रियः ॥२॥

कालिन्दीकूललक्ष्मणमतलविलसत्पद्मपादाराविन्दो
 मन्दान्दोलाङ्गुलीभिर्मुत्तरितमुरलीमन्द्रगीतामिनन्दः ।
 राधावक्त्रेन्दुमन्दस्मितमधुरसुधास्वादुसंदोहसान्द्रः
 श्रीमद्वृन्दावनेन्दुः प्रभवतु भवतां मूलले कृष्णचन्द्रः ॥३॥

विल्लेपाकुलगोकुलस्थजनतामानन्दयन्वीक्षितै
 गौधूलिच्छुरितालैर्विरणयन्वेणुं ब्रजानागमत् ।
 सोयं तद्वनिताभिस्तुल्यकदम्बशा मार्गे किमप्यर्चितः
 सोयं यादववंशमूषणमणिः कृष्णोऽवताद्वः सदा ॥४॥

संसारार्णवमग्नजन्तुनिकरस्योत्तारणप्रक्षमां
 यः पादुः कृतवान्ददां करुणया श्रीभक्तिनावं प्रभुः ।
 यत्पादाब्जरजःस्मृतिर्जनमनःसंतापकुल्यावनी
 गोपीवल्लभवल्लभस्य चरणौ श्रीवल्लभस्याश्रये ॥५॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

श्रीकृष्णचरित्र.

પ્રકરણ ૧ લું.

શ્રીકૃષ્ણજીની રસાત્મકતા.

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્યાર્થેષ્વામિશ્નઃ સ્વરાટ્
તેને વ્રજ હૃદા ય આદિકવચે શ્રુદ્ધાન્તિ યસ્મૃતયઃ ।
તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગોમૃપા
ધાત્ત્વા સ્વેન નિરસ્તકુંઠકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥



મહા ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં મંગલાચરણના સ્થાને ઉપરનો શ્લોક છે. આ શ્લોકમાં ભાગવતકાર જે બ્રહ્મની લીલાનું વર્ણન કરે છે તે બ્રહ્મને પ્રથમ નમન કરે છે. આમાં તે બ્રહ્મ કેવું છે તેના વિષેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં આપણને તે વિશ્વના કર્તાનો સંદર્ભ વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે. ઉપાનું મધુર દાસ્ય, સૂર્યનો પ્રકાશ, પ્રદોષકાલે ચંદ્રનું અમીવર્ષણ, ઋતુઓની નિયમિતતા, વસન્ત ઋતુમાં કેમ્બુમધીનું સૌન્દર્ય અને પ્રકૃતિનો ઉત્સવ, પાનખરમાં પછોની પક્ષતા

અને પ્રકૃતિની નમતા, વર્ષોઋતુમાં મેઘાદ્રોણ અને જલવર્ષણ, હેમન્તમાં શેત્ય, નિર્દાશકાલમાં પ્રખર તાપ, દિવસ અને રાત્રીના ફેરફારો, વિવિધકાલે પ્રકૃતિની પ્રસન્નના, તંબા સિંધાદતા વગી સૃષ્ટ પદાર્થોમાં ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને લય, પુષ્પોદ્ગમ, પુષ્પવિકાસ અને પુષ્પવિલય વગેરે પ્રકૃતિનાં તમામ સ્થાવર તથા જંગમ સર્વોની ગતિ આદિમાં નિયમિતતા, વૈચિત્ર્ય, વૈચિત્ર્ય, ગૂઢત્વ વગેરે અવલોકતાં આ સર્વો વિધાયક કોઈક હોવો જોઈએ, નહિ તો જે તુનાત્વ, નિયમન, વૈચિત્ર્ય, ગૂઢત્વ વગેરે જોવામા આવે છે તે સંભવે નહિ, આ સર્વ સ્વતઃ સંભવી શકતું નથી. માટે તેનો વિધાયક અવશ્ય હોવો જોઈએ.

જેના હાથમાં આખા વિશ્વની ચાવી છે, જેની ઇચ્છાનુસાર દાસના વિભાગો પડે છે, જેની આજ્ઞાથી સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો નિયત સ્થાનમાં પરિક્રમણ કરે છે, જેણે પોતાની ક્રીડા માટેજ આ ક્રીડાભાણ જગત્ સર્જ્યું છે, જે તત્ત્વ મનુષ્યની જુદીથી ધણે દૂર છે. જેને કોઈ પણ તર્કો તથા અનુમાનો પહોંચી શકતાં નથી, એ તત્ત્વ કયું ? તે તત્ત્વની શોધમાં પ્રાચીનકાલના ઋષિ મુનિઓએ હજારો વર્ષો તપશ્ચર્યા કરી, હજારો વર્ષો ચિન્તનમાં ગાળ્યાં, અને એ રીતે હજારો વર્ષોની શોધના પરિણામે આ તત્ત્વ વિષે જે કંઈ જાણવામાં આવ્યું તેને આપણા ભારતવર્ષના પ્રાચીનતમ ગ્રંથ વેદમાં સંગૃહીત કરવામા આવ્યું છે. વેદની શ્રુતિઓમાં જે કંઈ એ તત્ત્વ વિષે વિચારાયું છે તે અનુભવપૂર્વક વિચારાયું છે.

જે પરમ તત્ત્વ વિષે આપણે વિચાર અર્થિઆં કરીએ છીએ, તેના વિષે વેદ કહે છે કે તે તત્ત્વ જેમાંથી જગત્ વગેરેની ઉત્પત્તિ છે તે અગ્રાણ છે, તે ચક્ષુ અગર શ્રોત્રનો વિષય બની શકતું નથી. તે ઘણુંજ મોટું તત્ત્વ છે. તેના કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ મોટું નથી. તે તત્ત્વની સર્વોત્કૃષ્ટતા અતિ મહત્તા તથા વિશાલતા જણાવવાને એક શબ્દથી વેદની શ્રુતિઓ તેનું આજ્ઞાણ કરાવે છે, અને તે શબ્દ

“અહ્મ” છે. અહ્મ શબ્દ ગૃહ્ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, તેનો અર્થ “વૃદ્ધિ પામવું” એમ થાય છે, અર્થાત્ જે ધણુંજ વૃદ્ધિ પામેલું છે, જેનાથી પર બીલું કોઈ પણ નહિ એમ જણાવવાને, “અહ્મ” શબ્દથી તેનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. વળી આ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં ભારતવર્ષીય મંત્રદ્રષ્ટાઓનો બીજો પણ એક આશય છે અને તે એ છે કે આ પરમ તત્ત્વ સર્વરૂપ છે—તે નથી કેવલ પુરુષરૂપ, અગર સ્ત્રીરૂપ પણ તે તમામરૂપે છે. માટે નપુંસકલિંગાત્મક “અહ્મ” શબ્દની સંજ્ઞા તેમણે સ્વીકારી છે. આ તત્ત્વજ સર્વથી મોટું છે, તેમ તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં તે છે. જુએ કે નીચે, આબુખાંબુએ સધળે તે છે. તેના સિવાય કોઈ પણ સ્થાન નથી. તેમાં સ્થળના અગર દિશાના ભેદો નથી. તમામ દિશાઓમાં પણ તે છે. આમ વ્યાપકતાનો અર્થ જણાવવાને તે પરમ તત્ત્વ વિશે મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓએ “આત્મા” શબ્દનો સકેત ચાલુ કર્યો. આત્મા શબ્દ અત્ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. તેનો અર્થ વ્યાપવું એમ થાય છે. અર્થાત્ જે તત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપેલું છે. તેનું નામ “આત્મા” છે. આ રીતે વેદમાં આ પરમ તત્ત્વને માટે અહ્મ તથા આત્માના શબ્દો પ્રયોજવા છે. તે સિવાય બીજા ધણા શબ્દોથી આ પરમ તત્ત્વનું ઓળખાણ આપણને કરાવવામાં આવ્યું છે. અને માટે બાહરીયણ વ્યાસના અહ્મસૂત્રમાં તે વિશે સૂત્રાત્મક ભાષામાં નિર્ણય આપ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે આ પરમ તત્ત્વ બીજાં પણ નામેથી ઓળખાય છે. દાખલા તરીકે ૧અક્ષિપુરુષ, ૨આકાશ, ૩ગ્રાણુ, ૪જ્યોતિઃ ૫અન્તર્યામિ, ૬વૈશ્વાનર, ૭ભૂમા, ૮અક્ષર, ૯દહર વગેરે તે પરમ તત્ત્વનુંજ પીછાણ કરાવે છે. આ પરમ તત્ત્વને વેદના

૧ અ. સૂ. ૧-૧-૧૬, ૨૦. ૨ અ. સૂ. ૧-૧-૨૧. ૩. અ. સૂ. ૧-૧-૨૨.
૪ અ. સૂ. ૧-૧-૨૩ થી ૨૬. ૫ અ. સૂ. ૧-૨-૧૮ થી ૨૦. ૬ અ. સૂ.
૧-૨-૨૪ થી ૩૨, ૭ અ. સૂ. ૧-૩-૮, ૯. ૮ અ. સૂ. ૧-૩-૧૦ થી ૧૨.
૯ અ. સૂ. ૧-૩-૧૪ થી ૨૧.

બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં, શતપથ બ્રાહ્મણ વગેરેમાં જે પૂર્વકાણ્ડના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં “યજ” સંગ્રા આપી છે ઉપનિષદ વિભાગ જે ઉત્તરકાણ્ડ અથવા વેદાન્તના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં તેને માટે “બ્રહ્મ” સંગ્રા છે. સ્મૃતિમાં તેને માટે પરમાત્મા શબ્દ છે અને ભાગવતાદિ પુરાણોમાં “ભગવાન” નામ છે.^{૧૦}

આ પરમતત્ત્વ જે બ્રહ્મ, આત્મા, પરમાત્મા, ભગવાન, યજ વગેરે જૂઠાં જૂઠાં નામથી ઓળખાય છે તે કેવું છે તે વિશે હવે સહજ વિચાર કરીએ. ઉપર ટાંકેલા શ્લોકમાં તે બ્રહ્મનું વર્ણન આપે છે. આ શ્લોકમાં આપેલું બ્રહ્મનું વર્ણન ઉપનિષદની શ્રુતિઓના સારરૂપ છે. ઉપનિષદની અનેક શ્રુતિઓમાં તથા બ્રહ્મસૂત્રનાં અનેક સૂત્રોમાં જ બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિશેના છૂટા છવાયા વિચારો છે તેને અહિં આં ભાગવતકારે સંગૃહીત કર્યા છે. આ શ્લોકના અન્તિમ ચરણમાં તે પરમતત્ત્વને “પરમસત્ય” કહીને ઓળખાવે છે. તે “પરમસત્ય”નું ચિન્તન કરવાનું કહે છે. જે પરમ સત્ય પોતાના પ્રકાશથી આધિ-ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક તમામ પ્રકારના અંધકારનો અત્યન્ત નાશ કરે છે, તેનું હમેશાં આપણે ચિન્તન કરવું જોઈએ. તે “પરમસત્ય” તેજ શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ છે. તે ત્રણે કાલમાં અખાલિત છે. તેનેજ આપણે આપણી શુદ્ધિનો તેમ પ્રીતિનો વિષય કરવો જોઈએ.

શા માટે આપણે તેને પ્રીતિનો વિષય અગર ચિન્તનનો વિષય કરવો જોઈએ તો તે વિશે પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓમાં હેતુ આપે છે. તેમાંનો એક હેતુ એ છે કે આ બ્રહ્મમાંથી આ અખિલ જગત

૧૦ યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકાણ્ડે વ્રજતનુઃ પરે । તથા

વેદાન્તે ચ સ્મૃતૌ વ્રજાલિન્ન ભાગવતે તથા ।

વ્રજેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દચતે ॥

જૂઓ તત્ત્વદીપનિર્બંધઃ ભા. ૧ શ્લો.

ઉત્પન્ન થયું છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ વગેરે તે તત્ત્વથી છે. અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિ તેમાંથી છે. જેમ માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય તેમ તે બ્રહ્મમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. ઉત્પન્ન થયેલું જગત્ તેનાથીજ દેકે છે, અને હેવટે તેમાંજ શમાઈ જાય છે. જેમ કરોળાઓ જ્યારે તેની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પોતાની લાળમાંથી જાળ બનાવે છે અને પછી તેમાં ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે ખેલ કરે છે, અને પછી તે જાળને પોતામાં સંકેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ પોતાને જ્યારે ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પોતામાંથી જગત્ને મળે છે અને જ્યારે તે ક્રીડા બંધ કરવી હોય ત્યારે તે જગત્ને પોતામાં પાછું સંકેલી લે છે. જેમ મૃત્તિકામાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થતો હોવાથી મૃત્તિકા એ ઘડાનું સમવાયિકારણ કહેવાય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ જગત્નું કારણ છે. ઘડો ઉત્પન્ન થતા પહેલાં તે માટીમાં હતો, તેમ જગત્ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં બ્રહ્મમાં હતું. ઘડો જેમ માટીનું જ રૂપ છે તેમ જગત્ પણ બ્રહ્મનું રૂપ છે. પણ જેમ માટીમાંથી ઘડાને બહાર કાઢનાર કુંભકારની જરૂર છે તેમ કોઈ શંકા કરે કે આ જગત્નું જો સમવાયી કારણ બ્રહ્મ હોય તો તે જગત્ને બનાવનાર જુદા કારણની જરૂર પડશે. આના ઉત્તરમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે બ્રહ્મ લોકિક કારણ જેવું નથી, તે અલોકિક છે. આથી જગત્નું સમવાયી કારણ તે છે તેમ તેનું નિમિત્તકારણ પણ છે. આને માટે ઉપનિષદમાં અનેક પ્રમાણો મળ્યા આવે છે. જૂ. ૨-૪-૫; તથા ૪-૫-૭ માં કહે છે કે “આ જો કંઈ સઘળું છે તે આત્મા છે” છાં. ૭-૨૫-૨ માં શ્રુતિ છે કે, “તેણે પોતેજ પોતાના આત્માનું સૃજન કર્યું” છાં. ૬-૨-૧માં તેને એક અને અદ્વિતીય કહે છે. તે બ્રહ્મ નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શાન્ત, નિરવલ તથા નિરંજન છે (એ. ૬-૧૯) તોપણ તેમાં જગત્નું કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મો ધરી શકે છે. છાં. ૬-૨-૧ ના

પ્રારંભમા કહે છે “તે સત એકલુ અઘિનીય પ્રથમ હતું. પછી તેણે
 ઇક્ષણ કર્યું કે હું બહુ થાઉં અને પ્રભા કરું” (છાં. ૧-૨-૩). એ
 ૧-૧-૧મા પણ આ દિક્કિત જણાવી છે. ત્યાં કહે છે “અમવા
 આ આત્મા એકલોજ પ્રથમ હતો. તે સિવાય બીજું કંઈ પણ
 નહોતું. તેણે ઇક્ષણ કર્યું કે હું શોકને સર્જું” તેથી તેણે આ લોકોને
 મન્યાં. (એ. ૧-૧-૨) પ્ર. ૧-૨મા તેણે ઇક્ષણ કરીને પ્રાણનું
 સર્જન કર્યું છે એમ જણાવ્યું છે. આ જગતનું કર્તૃત્વ તે નિર્ગુણ
 પરબ્રહ્મનુંજ છે, તે પ્રકૃતિનું અગ્ર પુરુષનું નથી. સામ્યવાદીઓના
 મતે પ્રકૃતિને પુરુષથીજ જગત્ની ઉત્પત્તિ છે. તે મતમા બ્રહ્મજેણે
 તત્ત્વજ નથી. પ્રકૃતિ કહેતા જડ અને પુરુષ કહેતા ચેતન એ સિવાય
 બીજું કંઈ જ નહિ એમ તેઓ માને છે પણ તે મત વ્યાજની
 નથી, કારણકે જે પ્રકૃતિથીજ જગત્ હોય તો તે અસંભવિત છે.
 ઉપરની ધુનિઓમા તો ઇક્ષણપૂર્વકજ જગત્ઉત્પન્ન કરાયાનું કહેવામા
 આવ્યું છે. આ ઇક્ષણ તે ચેતનનો જ ધર્મ હોઈ શકે, જડનો નહિ.
 પ્રકૃતિને સામ્યવાદીઓ જડ માને છે. તેથી પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ ધરી શકતું
 નથી તેમ પુરુષ કહેના જનનું પણ કર્તૃત્વ શ્રુતિમા જણાવ્યું નથી.
 શ્રુતિ તો મુખ્ય આત્માનું કર્તૃત્વ કહે છે. માટેજ એ. ૧-૧મા “આ
 આત્માજ પ્રથમ હતો” “તેણેજ ઇક્ષણ કર્યું હતું” એમ આત્મા
 ગણના પ્રયોગ મુખ્ય આત્મા બ્રહ્મને માટે છે. વળી સામ્યવાદીઓ
 જોને પુરુષ કહે છે તે તો અનેક છે તેથી તે અનેક પુરુષો (જીવોનું)
 કર્તૃત્વ હોઈ નહિજ નહિ. તેને પ્રકૃતિ બન્ધમા નાખે છે. તેમ તેના
 મોક્ષવિશે પણ કહેવામા આવ્યું છે પણ મુખ્ય આત્મા બ્રહ્મ જે
 જગતનું કર્તૃ છે તેને બન્ધ નથી તેમ મોક્ષ પણ નથી. માટે
 પ્રકૃતિ તેમજ પુરુષ એ જગત્ના કર્તા મનાય નહિ. તેમ નિયામિક
 અગ્ર વેગવિકાસ પુરુષથી જગત્ની ઉત્પત્તિ માને છે તે પણ વ્યાજની
 નથી. જે પરમાણુથી જગત્ની ઉત્પત્તિ માનીએ તો પરમાણુ નિત્ય
 હોવાથી તે જગત્ની ઉત્પત્તિ પણ નિત્ય રહેશે. તો પછી તેના કય

કદી પણ બનશે નહિ. વળી એમ માનવા જતાં વૈશેષિકે।
 ૧૧ પરમાણુઓને રૂપવાળા કદીને તેમને નિત્ય કહેવા જાય છે તે પણ
 અસલ હરે છે, કારણકે જે પદાર્થને રૂપ હોય તે અનિત્યજ છે. આથી
 તેમનું પરમાણુ અપરમાણુ થાય છે. પરમાણુને રૂપવાળા માનો તો તે
 નિત્ય થકો તે પરમાણુ અપરમાણુ જની જશે અને જે તેમને રૂપ
 વગરના માનો તો રૂપવગરના પરમાણુમાથી જગત્ ઉત્પન્નજ કેવીરીતે
 થાય ? અને ધારોકે તે ઉત્પન્ન થયું તોપણ તે નિત્ય પરમાણુનું
 કાર્ય હોવાથી જગત્ પણ નિત્યજ થાયને ? તોપણ તે જગતનો
 અન્તઃજ ન આવે. પરમાણુવાદીઓ એમ માને છે કે ઇશ્વરની
 ઇચ્છાથી પરમાણુઓમાં ગતિ થાય છે, અને પછી તે પરમાણુઓનો
 મંયોગ થાય છે. જે પરમાણુઓ ભેગાં થકને દ્વયલુક બને છે, ત્રણ
 દ્વયલુકો મળીને ત્રણલુક થાય છે. ચાર ત્રણલુક મળીને ચતુરણુક બને
 છે. આ રીતે જગતની સૃષ્ટિનો ક્રમ તેમના મતે છે પણ જે પરમાણુ
 ભેગાં મળે તેને દ્વયલુક શા માટે કહેવું ? તે તો એક પરમાણુ ઉપર
 એને બીજું નીચે એમ ભેગું થાય અથવા એક આગળ અને બીજું
 પાછળ ગોઠવાય ત્યારે તેને તેઓ દ્વયલુક કહે છે પણ આથી તો તે
 એકજ પરમાણુ મોટું થયું તથા સાણું થયું એમજ આપણે માનવું
 જોઈએ, આ પ્રમાણે આ મતમાં અનેક દૂષણો છે. પરમાણુ જાતે
 નિરવયવ છે અને તેમાથી ઉત્પન્ન થતું કાર્ય સાવયવ છે તો તે શી
 રીતે સંભવે ? માયાવાદીઓ અવિદ્યા કહેતાં માયાથી જગતને માને છે.
 પણ તે જગત્ વસ્તુતઃ મિથ્યા છે. જેમ દર્પણમા પડેલું પ્રતિબિમ્બ
 જોઈએ તેમ આ જગત્ મિથ્યા છે કારણ કે તે અવિદ્યારૂપી દર્પણમા
 અક્ષનું પડેલું પ્રતિબિમ્બ છે એમ તેઓ કહે છે. આ તર્ક પણ જોડો છે.
 દર્પણ અને પ્રતિબિમ્બનું દૃષ્ટાન્તજ યુક્ત નથી. દર્પણમાં જે પ્રતિબિમ્બ
 પડે છે, તે સ્વચ્છ દર્પણમાં જ પડે, પણ માયા-અવિદ્યા જેને દર્પણને
 સ્થાને કલ્પનામાં આવે છે તે માયાવાદીઓના મતે મતીન છે, તો મક્કીન

અવિદ્યામા પ્રતિબિમ્બ હોઈ શકે નહિ. વળી પ્રતિબિમ્બ સંબન્ધી
ખીન્ને પણ એક નિયમ છે. તે એ છે કે જે પદાર્થનું પ્રતિબિમ્બ
પડવાનું હોય તે આકારવાળું હોવું જોઈએ, પણ માયાવાદીઓના
મતે જે બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ જગત્ મનાય છે તે તો નિર્ગુણ અને
નિરાકાર છે માટે તે દૃષ્ટાન્તથી જગત્ની ઉત્પત્તિના પ્રશ્નને નિકાલ
થતો નથી. તેમ કેટલાક કહે છે તે પ્રમાણે શૂન્યમાથી તેની ઉત્પત્તિ હોઈ
શકે નહિ. ભગવદ્ગીતામા કહ્યું છે કે જેનો લાવ છે તેનો અભાવજ
નથી અને જેનો અભાવ છે તેનો લાવ નથી. ઉપનિષદની શ્રુતિઓમાં
“આ પ્રથમ અમત્ હતું એમ જોવામા આવે છે” અર્થાત્ અમત્
માથી સત્-જગત્ની ઉત્પત્તિ કહી છે. પણ ત્યાં સત્નો અર્થ સત્નો
અભાવ કે શૂન્ય અગર મિથ્યા નથી. ત્યાં જગતને “અસત્” કહ્યું
છે તેમા માત્ર એટલોજ અર્થ છે કે પ્રથમ જગત્ અવ્યાકૃત હતું,
તે નાનાવિધ પદાર્થો સહિત અસારે જેવું વ્યાકૃત છે-સ્પષ્ટ છે તેવું
તે આદ્ય પૂર્વે વ્યાકૃત-સ્પષ્ટ નહોતું. જેમ ગદી વાળેલું કપડું હોય
તે કેટલું લાલું તથા પહોળું છે વગેરે તેના ધર્મો આપણે જાણી શકતા
નથી પણ જ્યારે તેને ખૂંટી કરીએ છીએ ત્યારે તેની લખાઈ પહોળાઈ
વગેરે આપણે જાણી શકીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે જગત્ તેની અવ્યા-
કૃત દશામા-સૃષ્ટિની પૂર્વે અસ્પષ્ટ હતું. પણ જ્યારે બ્રહ્મે તેનું બહિઃ
નિર્માણ કર્યું ત્યારે તેના ધર્મો વગેરે આપણને પ્રકટ થયા. આ અર્થ
શ્રુત્યવવાને માટેજ જગતને “અસત્” કહ્યું છે. તેથી તે મિથ્યા છે
અર્થાત્ અવિદ્યાજન્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. આ ઉપરથી
આપણે એટલુંજ સમજી શકીએ છીએ કે આ જગત્નું સમવાયિ-
કારણ તથા નિમિત્તકારણ બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મમાથી જગત્ની ઉત્પત્તિ
વગેરે છે, અને બ્રહ્મજ તેનો ધનાવનાર છે. જગત્ એ બ્રહ્મરૂપ છે
અને બ્રહ્મને અધીન છે. બ્રહ્મની ઇચ્છા થાય ત્યારે જેમ કાષ્ઠમા અગ્નિ
જ્વાલ પ્રકટ થાય તેમ તે જ્વાલ નીકળે છે. જેમ વિગુત્તા દીવાની

આપને દાખતા અંદરથી પ્રકાશ બહાર નીકળે છે, અને પછી જ્યારે તે આપને બંધ કરીએ ત્યારે પાછો દીવામાં તે પ્રકાશ શમાઈ જાય છે, તેમ જગત્ બ્રહ્માં છે, અને બ્રહ્મની ઇચ્છા થાય ત્યારે પોતેજ તેને બહાર કાઢે છે, અને જ્યારે પોતામાં લઈ લેવું હોય ત્યારે પાછું લેઈ લે છે. અહિં આ વીજળીનો દીવો બ્રહ્મ છે એટલુંજ નહિ પણ તેની આપ તથા આપના દબાવનાર પણ પોતે છે. અર્થાત્ તમામ પદાર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મજ છે. તેમાં વચ્ચે માયાનું કંઈપણ કર્તૃત્વ નથી. જેને માયા કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થ નથી. તે બ્રહ્મની શક્તિ જ છે, અને તે શક્તિ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન રહીને, પોતે જે કાર્ય કરવા તેને આદેશ કરે તે પ્રમાણે તે કાર્ય કરે છે આથી જે જે પદાર્થો સૃષ્ટ થયા છે તે તમામ સત્ય છે. ઘટપટાદિ પદાર્થો પણ સત્ય છે. પોતાની ક્રીડા કરવાને માટેજ બ્રહ્મ અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. તેટલાજ માટે પોતે જગત્ થયા છે અને જીવ બન્યા છે. તેમ જગત્ની અદરના પાંચ મહાભૂતો પૃથ્વી, જળ, વાયુ તેજ અને આકાશ એ પણ પોતેજ છે. તેમ આ પાંચભૂત પદાર્થોથી જે જે બન્યું છે તે સમગ્ર બ્રહ્મજ છે. તે બધા પદાર્થો સત્ય છે. આમ સત્ય બ્રહ્મની તમામ સૃષ્ટિ સત્ય છે. તેટલા જ માટે જ અહિં આ ભાગવતકાર તે પરમ સત્યનું ચિન્તન કરવા તથા તેને પ્રીતિનો વિષય કરવાનું જણાવે છે. તેને સત્ય કહેવાનું બીજું પ્રયોજન એ છે કે તે સત્ય ત્રિકાલાબાધિત છે. બ્રહ્મમાંથી જે કે અનેક પરિણામો થાય છે છતાં તેમાં કોઈપણ વિકાર નથી. તે અવિકૃત છે માટે જ તેને સત્ય કહ્યું છે. જેમ સોનામાં અનેક ઘાટ થાય છે પણ તે બધા સોના રૂપ છે એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે તે ઘાટને ઝોગાળી નાખીએ તો પણ સોનુંજ રહે છે. તેવી રીતે આ બ્રહ્મમાંથી જગત્ વગેરે પરિણામો બને છે છતાં બ્રહ્મની બ્રહ્મતામાં કોઈપણ બાધ આવતો નથી. બ્રહ્મના રૂપમાં કોઈપણ ફેરફાર થતો નથી. કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ, ચિન્તામણિ તથા મન્ત્રની માફક અનેક પરિણામો

અક્ષમાંથી સંભવે છે તો પણ અક્ષ એ વિકૃતજ છે. અન્વય અને વ્યતિરેકથી અક્ષ સિવાય બીજું કોઈ પણ જગત્તું કારણ નથી. વસ્તુ માત્ર અક્ષ સાથેજ અન્વિત છે, અક્ષથી જીવું બીજું કંઈ પણ નથી. તેમ પુષ્પાદિનો પણ અક્ષની સત્તાથીજ આશ્રય છે તેથી સર્વ પ્રકારે સમનાયિ અને નિમિત્તથી અક્ષજ કારણ છે. વળી આ અક્ષ સ્વરાદ છે. પોતે સ્વયંપ્રકાશ છે. તે પોતાના સ્વરૂપમાં જે પ્રકાશે છે, અને પોતાના સ્વરૂપ સાથેજ રમણુ કરે છે-ખેલ કરે છે. તે વિપથોમાં રમણુ કરતું નથી. આ રીતે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તે જ્ઞાનરૂપ છે, એટલુંજ નહિ પણ જ્ઞાતા તથા જ્ઞેય પણ છે. આ અક્ષમાં દેહ, ઇન્દ્રિય, અન્નાકરણ વગરના દોષો લાગતા નથી. જેમ મૃગજલમાં જલપ્રુદિ, જલમાં રાત્ર અંધકાર વખતે પૃથ્વીની પ્રુદિ, મણિ વગેરેમાં અમિપ્રુદિ, મૃતિકામાં તથા કાચ વગેરેમાં જલપ્રુદિ, મેઘમાં ચંદ્રપ્રુદિ, ચંદ્રકિરણમાં વરુણપ્રુદિ, વગેરે જેમ ખોટી છે તેમ અક્ષના અવતારોમાં પણ પ્રાકૃત દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેના અધ્યાસો તથા દોષોનું આરોપણ કરવું તે મિથ્યા છે, આવું તે પરઅક્ષ છે. તે અક્ષ વિરુદ્ધમાંથી છે તે અણુમાં અણુ છે, અને મહાનમાં મહાન છે. તેને હાથ પગ વગેરે નથી, તેમ તેને હાથે હાથ અને પગ છે. તેને હસ્તપાદાદિ નથી છતાં વસ્તુઓ પ્રદણુ કરે છે. અને દોડે છે. તે વ્યાપક છે તેમ પ્રાદેશમાત્ર છે. આકાશાદિમાં પણ માઇ શકતું નથી, તેમ હૃદય જેટલા મુદ્દમ પ્રદેશમાં પણ સમાઇ જાય છે. આવું તે તત્ત્વ છે. તે આકાર વગરનું, ગુણ તથા ધર્મો વગરનું છે તેમ આકારવાળું તથા ગુણ અને ધર્મોવાળું છે.

તે ખેલવા છતાં દૂર દોડે છે, અને સૂવા છતાં દૂર જાય છે. (ક. ઉ. ૧-૨-૨૦) તે અશરીર છે તેમ શરીરમાં અવસ્થિત થાય છે. “ તે આત્મા પ્રવચન પ્રુદિ, બદ્ધઅવણુ, જ્ઞાન વગેરેથી પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ પોતે જેને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે છે તેનું તે વરણુ કરે છે. ” (ક. ઉ. ૧-૨-૨૨).

આ રીતે આ પરમ તત્ત્વના વિરહધર્મો ઉપનિષદની અનેક શ્રુતિઓમા જણાવેલા છે.

આ પરમતત્ત્વ એટલું જાણુ મૂઢ છે કે તે સુદમ હૃદયીજ અને તે વળી સુદમ દ્રષ્ટાઓથીજ જોઈ શકાય છે. (ક. ઉ. ૧-૩-૧૨) આ પરમતત્ત્વ સર્વ પદાર્થોમાં છે. તે તમામ પદાર્થો એ પરમતત્ત્વજ છે. જેમ સૂતરના તાંતણાઓમા આખું વસ્ત્ર ઓતપ્રોત થયેલું છે. તેમ તમામ પદાર્થોમાં એ અહ્મજ છે, તે એક અને અદ્વૈત છે. તેમાં કોઈ ભેદ જોવા તે અજ્ઞાનની પરંપરા સૂચવે છે, તેને મોટામાં મોટું મૃત્યુ શ્રુતિમા કહે છે. (ક. ઉ. ૨-૪-૧૧) જેમ અગ્નિ એક હોવા છતાં જૂદા જૂદા રૂપ ધારણ કરે છે. તેમ તમામ જૂતોના અન્તરાત્મા એકજ અહ્મ છે. જેમ સૂર્ય સધળા જ્વેનારામાં ચક્ષુઓના વિષય છતાં તેમના નેત્રોના દોષો તેમને સ્પર્શ કરતા નથી, તેમ અહ્મને લોકના દોષ સ્પર્શ કરતા નથી. (ક. ઉ. ૫-૬ થી ૧૧) તે નિત્ય પદાર્થોમાં નિત્ય છે. ચેતનનું પણ ચેતન છે. તેના પ્રકાશ આગળ સૂર્ય પણ ઝાંખો પડે છે. ચંદ્ર, તારાઓ, વિદ્યુત તથા અગ્નિમા જે પ્રકાશ છે તે એનો આપેલોજ પ્રકાશ છે. આ પ્રમાણે એ પરતત્ત્વ છે.

તૈત્તિરીયોપનિષદમાં અહ્મનાં પાંચ રૂપો વર્ણવ્યાં છે. અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય. ત્યાં કહે છે કે અજ્ઞમયનો અન્તરાત્મા પ્રાણમય છે, તેનો અન્તરાત્મા મનોમય છે, મનોમયનો વિજ્ઞાનમય, અને વિજ્ઞાનમયનો આનન્દમય છે. આનન્દમયનો અન્તરાત્મા કોણ તે જણાવ્યું નથી. પણ તેજ છેવટનું તત્ત્વ છે. આ ઉપરથી અજ્ઞમયથી વિજ્ઞાનમય સુધીનાં અહ્મનાં રૂપ તે વિભૂતિ રૂપો સમગ્રજ છે, અને આનન્દમય તેજ મુખ્ય છે. અજ્ઞમય એટલે જગત્, પ્રાણમય એટલે જીવો, મનોમય કહેતાં વેદ (નામ રૂપિ) વિજ્ઞાનમય કહેતા, અક્ષર, એ ચાર અહ્મની વિભૂતિનાં રૂપ છે. અહ્મના અમૂક અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. નામરૂપે વ્યાકરવાળિ એ

આનન્દ બરાબર એક મનુષ્ય ગન્ધર્વનો આનન્દ થાય છે. ૧૦૦ મનુષ્ય ગન્ધર્વના આનન્દ બરાબર એક દેવ ગન્ધર્વનો આનન્દ છે. દેવ ગન્ધર્વોના સો આનન્દ એકદા થાય તો એક પિતૃનો આનન્દ થાય છે. ૧૦૦ પિતૃઓના આનન્દ બરાબર એક આત્મનજ દેવોનો આનન્દ થાય છે. ૧૦૦ આત્મનજ દેવના આનન્દ મળીને એક કર્મ દેવોનો આનન્દ થાય છે. ૧૦૦ કર્મ દેવોનો આનન્દ ભેગો થાય ત્યારે એક દેવે નો આનન્દ કહેવાય છે, અને દેવોના સો આનન્દો મળે ત્યારે ઇન્દ્રનો આનન્દ બને છે. ઇન્દ્રના સો આનન્દો બરાબર એક મુહુરપતિનો આનન્દ થાય છે. અને ૧૦૦ મુહુરપતિના આનન્દ બરાબર એક પ્રજાપતિનો આનન્દ થાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યોના આનન્દને પરાર્વ સંખ્યાએ ગુણીએ ત્યારે પ્રજાપતિનો આનન્દ થાય છે. અને ૧૦૦ પ્રજાપતિના આનન્દ બરાબર એક બ્રહ્માનન્દ (અક્ષર-બ્રહ્મનો આનન્દ) થાય છે. શ્રુતિઓ આટલે સુધી આનન્દનું માપ કાઢી શકે છે. તેનાથી આગળ આ આનન્દનું માપ કાઢી શકતી નથી, માટે તે નેતિ નેતિ ઉચ્ચારે છે. અર્થાત્ જો પરબ્રહ્મ કહેવાય છે તેનો આનન્દ અગણનીય છે. તેજ પરાત્પર સ્વરૂપ છે. આ પરબ્રહ્મને હૃદાય ઉપનિષદમા બ્રૂમન્ કહે છે. તે બ્રૂમન્ એટલે જ આત્મા. તે આત્માને પ્રાપ્ત કરવાને તેની સાથે રતિ કરવી, કીડા કરવી અને મિથુન કરવું એમ શ્રુતિ કહે છે.

अपाद आत्मोदेश एवात्मिकत्वादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत अरथैवेद सर्वमिति सवाण्य एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विज्ञानप्राप्त्यतेरात्मब्रह्मात्ममिथुन आत्मानन्दः ॥ खराद् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।”

“આત્માનો જ આદેશ છે. આત્માજ નીચે છે, આત્માજ ઉપર છે, આત્મા પાછળ છે, અને આત્માજ એ જમણી બાજુએ છે અને આત્માજ ડાબી બાજુએ છે. આત્માજ આ મનનું છે.

તેજ આ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞેતાં, માનતાં તથા જાણતાં આત્માની સાથે રતિ કરનાર, ક્રીડા કરનાર, અને વિનોદ કરનાર, આત્માના આનંદવાળો અને સ્વપ્રેક્ષા થાય છે. સઘળા લોકમાં તે કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે.

આ આનંદમય આત્મા જેની સાથે શ્રુતિ ક્રીડા કરવાનું તથા રતિ કરવાનું કહે છે તેનું જ નામ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણ છે.

કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ સદાનંદ છે.

કૃષ્ણની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે. કૃષિર્મૂસત્તાવાચકઃ જશ્ચ નિવૃત્તિવાચકઃ તયોરૈકયં પરં વ્રજ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ॥ કૃષ્ણમાં કૃષ' શબ્દનો અર્થ સત્તા છે, અને 'ણ' નો અર્થ નિવૃત્તિ-સુખ-આનંદ છે. તે બંને શબ્દોનો સમસ્તાર્થ કૃષ્ણ કહેતાં સદાનંદ છે.

ભાગવત ૧-૩-૨૮ માં કહે છે કે અન્ય અવતારો અંશ તથા કલા રૂપ છે પણ કૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે. ભગવાન શબ્દનો અર્થ ભગવાળો અર્થાત્ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ભગ કહેવાય છે. તે જેનામાં છે તેનું નામ ભગવાન છે. (ऐश्वर्यस्य समप्रत्य वीर्यस्य यशसः त्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चापि वर्णा भग इतीङ्गना ॥)

આ લક્ષણ ઉપર ટીકા કરતાં પરમહંસ મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે एतादृशो भगवच्छन्दार्यः श्रीवासुदेव एव पर्यवसितः इति । શ્રીનારદ પંચરાત્ર ૩ અ, ૩૬ થી ૪૬ સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણ બ્રહ્મ જણાવેલા છે. ત્યાં કહે છે કે તેમની જ આશાથી ઇન્દ્ર જળ આપે છે. અગ્નિ બાળે છે, અને પ્રાણીઓનું મરણ થાય છે. તેમની આશાથી જ પૃથ્વી સર્વ પ્રકારનાં પાન્યધી પરિપૂર્ણ છે. હિમાલય રત્નવાળો થયેલ છે; સિદ્ધેન્દ્રો, મુનીન્દ્રો, યોગીન્દ્રો, રાજેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો, સુરેન્દ્રો, અને

ચાહે મનુષ્યો તેમનુંજ ધ્યાન કરે છે. જાતભીષ તંત્ર, હરિવંશ, બ્રહ્મ વેવર્તપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, પદ્મપુરાણ એમ અનેક પુરાણોમાં, મહાભારત ભગવદ્ગીતા વગેરે તમામ સ્થળે શ્રીકૃષ્ણનેજ ધનુર—પરબ્રહ્મ તરીકે વર્ણવ્યા છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તે રસાત્મક આનંદરૂપ બ્રહ્મે સ્વભક્તોને નિરોધનું દાન કરવાને માટે કરેલી લીલાઓનું વર્ણન છે. કૃષ્ણચેતન્યે, અને શ્રીવલ્લભાચાર્યે એ આનંદમય કૃષ્ણનીજ લીલા ગાઇ છે. તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ પરાતપર તત્ત્વ ગ્રીહારીને તેમના પ્રેમ રસમાં—ભક્તિ રસમાં મગ્ન થનારને મુક્તિથી પણ પર કૃપા મળે છે તેમ જણાવે છે. એથી તેમના સંપ્રદાયોમાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિ ધણીજ છે.

શ્રીકૃષ્ણ તે સર્વ રસોની વ્યક્ત મૂર્તિ છે. નાટ્ય, શાસ્ત્રમાં સુંગાર રસને મુખ્ય રસ માન્યો છે. તે રસનો વર્ણુ રયામ છે. આ રમ એજ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણને સ્યામ કહેણ છે. સુંગાર રમ સાથે અન્ય રસો પણ ભળેલા છે. તમામ રસોની મૂર્તિ, વ્યક્ત સ્વરૂપ તેનું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે. શ્રીકૃષ્ણની રસાત્મકતાનું વર્ણન ભાગવતકાર જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં બલદેવજી સાથે પધાર્યા તે સમયના વર્ણનમાં નીચેના શ્લોકમાં કરે છે—

મહાનામઞ્ચનિર્ઘ્નનાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્ ।

ગોપાનાં સ્વજનોઽસતાં સિતિશ્રુજાં શાસ્તા સ્વપિત્રોઃ શિશુઃ ॥

મૃત્યુર્મોજપતે વિરાઢવિદુષાં તત્ત્વં પરં મોહિનામ્ ।

દૃષ્ટાંતોનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રક્તં ગતઃ સાગ્રજઃ ॥

“રંગ મંડપમાં પધારતી વખતે મહાલેને શ્રીકૃષ્ણ ચતુરૂપે દેખાયા (સૈદ્ધરસ) મનુષ્યોને હિત્તમ મનુષ્યરૂપે (અદ્ભુત રસ) સ્ત્રીઓને મૂર્તિમાન્ કામદેવ રૂપે (સુંગાર રસ) ગોપીને સ્વજનરૂપ (હાસ્યરસ) અસાત્ રામજ્યોને શાસન કરનાર તરીકે (વીરરસ) યોતાના પિતા માતાને શિશુરૂપે

(કરુણરસ) લોજનૃપતિ કંસને મૃત્યુરૂપે (લાપાનક રસ) અવિદ્વાન લોકોને વિરાડૂરૂપે (ખિલત્સ રસ) યોગીઓને પરમતત્ત્વરૂપે (શાંતરસ) અને યાદવોને પરમ દેવતારૂપે (ભક્તિરસ) દર્શાવેલાં થયાં હતાં.”

આ વર્ણન ઉપરથી સમજાશે કે ભાગવતકારના મતે શ્રીકૃષ્ણ એ સર્વ રસરૂપ છે. ભક્તોની જેવી જેવી ભાવના તે પ્રમાણે તેમને દર્શાવેલાં થાય છે. કામ ભાવવાળાને કામી તરીકે અને ક્રોધભાવવાળાને ક્રોધી તરીકે—અર્થાત્ રસાત્મક બ્રહ્મ તે ભાવાત્મકજ છે, અને તે શુચિભાવનું વ્યક્ત સ્વરૂપ તેનું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય તૈથી કહે છે કે ગોપીજનના (નિર્ગુણ ભક્તોના) હૃદયમાં રહેલો ગૂઢ ભાવ તે હૃદય રિપત હોય ત્યાં સુધી, અવ્યક્ત હોય છે, ભાવાત્મક છે, પણ કાષ્ઠમાથી બહાર પ્રકટ થતા અગ્નિની માફક તે પ્રકટ થાય છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ નામથી ઓળખાય છે.”

૨.

આ રસાત્મક સ્વરૂપ અવર્ણનીય હતા ભક્તોના અનુભવનો વિષય અને તેટલા માટે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રૂપકાત્મક ભાષામાં શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન પ્રમાણે—

મધૂરચિરંતો મૂકુટ પોતે ધારણ કરે છે, નર્તની માફક અગર વરની માફક સર્વાંગ સુંદર સ્વાંગ ધારણ કરે છે. કર્ણને/કર્ણિકારનાં પુષ્પથી અલંકૃત કર્યાં છે. દેહ ઉપર પીતાંબર ધારણ કર્યું છે. વક્ષ સ્થળ ઉપર વૈજયંતી માલા શોભી રહી છે શ્રીહસ્તમાં વેણુ ધારણ કરી છે. મુખાકૃતિ મેઘવત્ શ્યામ વિલસી રહી છે. આવા સુંદર વેષને પરિધાન કરીને પોતે શ્રીયમુનોજના તટ ઉપર આવેલા વૃન્દાવનમાં કદમ્બના વૃક્ષની નીચે એક ચરણના અંગુષ્ઠને બીજા ઉપર ટેકવીને મન્દસ્મિત ભરી દૃષ્ટિથી શ્રીયમુનાનાં સલિલ તરફ ઘડીકમાં દૃષ્ટિ નાખતા અને ઘડીકમાં આમુખામુ ચરતી

ગાયેના તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં વેણુવાદમાં તહીન થઈ રહ્યા છે. ભાગવતમાં જ્યાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપે મધુરલીલા ગોકુલમાં કરે છે ત્યાં ત્યાં લગભગ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપનું વર્ણન આપુંજ છે.

આ સ્વરૂપ દ્વિભુજ્યાળું છે. અન્યત્ર વર્ણવેલ, રાંખ, ચક્ર, મળ અને મધ ધારણ કરનાર ચતુર્ગાંડુ સ્વરૂપથી આ ભિન્ન છે. વળી દ્વારકામાં લીલા કરી તે લીલા આ રસાત્મક સ્વરૂપે કરી નથી. તેથી ત્યાં ઉપર પ્રભાસેનું વેણુધારી, મધુરપિચ્છના મુકુટવાળા શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન નથી. ખીતાના શ્રીકૃષ્ણ પણ વૃન્દાવનના શ્રીકૃષ્ણ કરતાં કંઈક ભ્રૂંછા છે. ઉપર ઉપરથી જોનારને શ્રીકૃષ્ણના આ સ્વરૂપના વર્ણનનું તારતમ્ય સમજાતું નથી, પણ મધ્યમ દૃષ્ટિથી જોનારને આ ભેદ સ્પષ્ટ થશે. હવે ગોકુલરથ અગર વૃન્દાવનરથ શ્રીકૃષ્ણના વર્ણનનો અંશ વિચાર કરીએ. જોજ સ્વરૂપ ભૂતળ ઉપર પ્રકટ થએલું રસાત્મક સ્વરૂપ છે. ભક્તિમાર્ગમાંજ જોનો પ્રવેશ છે તેજ એ સ્વરૂપને સમજી શકે, ધારણ કે તે સ્વરૂપનો ભક્તિમાર્ગમાંજ સંચાર છે. માટે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની રસાત્મક લીલાઓ વૃન્દાવનમાં કરે છે. વૃન્દાવનના અર્થ ભક્તિ છે. ભક્તિનો પ્રદેશ તેનું નામ વૃન્દાવન. વૃન્દાવનમાં વળી શ્રી યમુનાજીના તટ સમીપજ તે સ્વરૂપ જિરાજે છે. અર્થાત્ શ્રીયમુનાજી એટલે પ્રેમવ્રક્ષણા ભક્તિનું પ્રત્યક્ષ પ્રવાહિત સ્વરૂપ છે. તે પ્રેમભક્તિની સમીપજ આ પ્રભુ જિરાજે છે. પ્રેમભક્તિમાં મત્ર બનેલાજ આ પ્રભુનાં દર્શન કરી શકે છે. આ પ્રભુ પોતે મધુરપિચ્છના મુકુટને ધારણ કરે છે. મધુર એ નિર્દોષ પ્રાણી છે. નિર્દોષતા અગર પવિત્રતા જોજ રસાત્મક પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં, વિજય આપે છે. પ્રભુ મધુરપિચ્છનો મુકુટ ધારણ કરીને ભક્તને એવું સચ્ચે ક્ષેત્રે ભક્ત જીવનની કૃતાર્થતા માટે તથા રસાનંદ-પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુના અનુભવમાં, પ્રપંચમાં વિકાર વગરનું શુદ્ધ પ્રભુ પ્રેમનું જીવન જોજ અરેખર વિજય આપનાર છે.

માટે તેવા શુદ્ધ પ્રેમરૂપ મુકુટનેજ લકતે પોતાના શ્રવણમાં ધારણ કરવો જોઈએ. કર્ણમાં કર્ણિકારનાં પુષ્પને ધારણ કરીને એવું સૂચવે છે કે કક્ત શુદ્ધ પ્રેમને ધારણ કરવો એટલું જ નહિ પણ તે પ્રેમમાં મસ્ત બનવું જોઈએ. કર્ણિકાર જેમ કમ્પનાદિ ક્રિયાઓથી કર્ણને શોભાવે છે તેમ પ્રભુ લકતે અત્યન્ત પ્રેમમાં અવગાદન કરીને તદ્દન-સાર ભક્તિમય સેવાદિ કૃતિથી તે પ્રેમને શોભાવવો જોઈએ. પીતાંબર ધારણ કરવાનું તાત્પર્ય એમ સૂચવે છે કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ માટે અત્યન્ત પ્રેમ હોવા છતાં પણ તે પ્રેમને ગુપ્ત રાખવો જોઈએ. જોટલે અંશે પ્રેમ ગુપ્ત તેટલે અંશે તેનો આસ્વાદ-આનંદ ભક્ત માણી શકે છે. પ્રેમનો આનંદ તેની ગુપ્તતામાં છે, સાકરની મીઠાશ તેને મગે મૂગી ખાવામાં છે. જોટલી પ્રેમની ગુપ્તતા તેટલી તેની ઉત્કૃષ્ટતા. આ પ્રમાણે પ્રભુ પ્રેમનું શ્રવણ ગાળનાર ભક્તનું શ્રવણ તેજ ખડું શ્રવણ છે. એવું સૂચવવાને પોને વૈજયન્તી માલ્લાને ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણેનું શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ ભક્તને રસાત્મકતા તરફ આકર્ષી રહ્યું છે. પોતાનું સ્વરૂપ પ્રેમમય છે. પણ છતાં તે પ્રેમસ્વરૂપ પોને વેણુને શ્રીહસ્તમાં ધારણ કરીને તેનાં છિદ્રોમાં શ્રીમુખની સુધા પૂરે છે. સુધા એટલે ભજનનાનંદ. વેણુનાં સાત છિદ્રો તે ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. એ છ ધર્મો અને સાતમું પોતાનું ધર્મી સ્વરૂપ તે તમામમાં સ્વર-શબ્દ-વેદરૂપ ભગવદ્વાણીથી તે સુધાને વ્યક્ત કરે છે. અર્થાત્ જેમ શ્રીમુખમાંથી વેણુનાં છિદ્રોમાં સ્વર પૂરીને સુધાનું તર્પણ સર્વત્ર કરે છે. તેથી પોતે એમ સૂચવે છે કે પ્રભુના રસાત્મક સ્વરૂપનો ભજનનાનંદ તે શબ્દ-શ્રી-વેદથી સમગ્ર છે. વેદમાં ભગવાનના છ ધર્મો તથા ધર્મી સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે, પણ જેમ સુધાનું ઝરણ તમામ છિદ્રોમાં ઘળને વહે છે તેમ તે તમામ ધર્મો અને ધર્મી સ્વરૂપના અન્તરંગરૂપ ભજનનાનંદ રસાનંદ છે. આ ભજનનાનંદની-રસાનંદની અન્તરંગતા વેદમાંથી સમગ્ર છે. વેણુ વગાડતા પ્રભુ જેમ ગોચારણ કરે છે તેમ ભક્તને પણ વેદાદિકાર

રસસ્વરૂપ પ્રભુના જ્ઞાનપૂર્વક ધર્માચરણ કરવું જોઈએ (જો એટલે ધર્મ) કે કેવલ ધર્માચરણનું કંઈ પણ ફલ નથી. પણ તે ધર્માચરણ રસાત્મક પ્રભુના પ્રેમની ખાતર હોવું જોઈએ. ઉપર વર્ણવેલા વેપથી શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં પ્રવેશ કરે છે, અન્યત્ર તેમનો આ પ્રમાણેનો વેપ નથી. આથી વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણે જે લીલા કરી તે લીલા રસાત્મક સ્વરૂપેજ કરી છે એમ શ્રીમદ્ભાગવતકારની ભાષાથી સમજાય છે: પણ હજી આ વર્ણુન પ્રમાણે પ્રેમમય જીવનમાં કંઈક જ્ઞાન અને ધર્મની છાયા પ્રવેશે છે. પણ ઉત્તમોત્તમ પરમકાષ્ઠાપત્ર રસસ્વરૂપની સાથે આનંદ માણનાર જીવો વિરલજ હોય છે. તેવા ભકતો પ્રભુને પોતાને સ્વાધીન કરી શકે છે. તેમની આગળ લોકલજ્ઞ, સમાજ કે રાજ્યનો ભય હોતો નથી. તેમ વેદ ધર્મના બુદ્ધિમણ્ડળની બીંતિ પણ નથી. તેવા ભકતોનો પ્રભુ સિવાય કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનો હોતો નથી. પ્રભુએજ તેમનો ધર્મ, તેજ તેમનો અર્થ, પ્રભુની સાથેનો સ્નેહ અગર દિદૃષ્ઠા એજ તેમનો કામ અને પ્રભુના ચરણમાં આસક્તિ, તથા સ્મરણ ભજન એજ તેમનો મોક્ષ છે. તેમને તો નથી જ્ઞાનની પરવા કે કોઈ ધર્માચરણની. પ્રભુપ્રેમ એજ તેમનો મહામંત્ર. પ્રેમ એજ તેમનું આરો-ગ્ય અને તેજ તેને સંરક્ષવાનું ઔષધ. પ્રભુનો પ્રેમ એજ તેમનો આહાર. તેમના નિઃશ્વાસોમાં પણ તે પ્રેમના મંત્રાનુંજ ઉચ્ચારણ હોય છે. આવા ભકતો પ્રભુ સાથે નિત્ય રમણજ ચાહે છે. તેઓ અસ્થ પણ પોતાના પ્રેમમાં અન્તરાય અગર વિક્ષેપ થાય તેમ ધૃતિજતા નથી. પ્રભુ પોતાની સાથે રમે, નૃત્ય કરે, હસે એજ તેમની મહેન્ટ છે. રસાત્મક પ્રભુની રાસલીલા આવા નિર્ગુણ પ્રેમરૂપ જને લા ભકતોની મનોરથસિદ્ધિ માટે છે. આ રાસના પ્રસંગ સુધીજ શ્રીકૃષ્ણની રસાત્મકતાનું વર્ણુન ભાગવતમાં મળી આવે છે. આ

† જૂઓ વેલુગીત ઉપરના સુમેધિની તેમાં ગાથારવન્ શબ્દને ધર્માધારવન્ એમ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ સમજાવે છે.

૨ પના અધિકારી ઉચ્ચકક્ષાના અન્તરંગ ભક્તો જ હોઈ શકે. તેથી તેના ભક્તોને માટેજ તે લીલાઓ કરી છે. અન્યત્ર રસાત્મક સ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણે લીલા કરેલી નથી, તેથી તે તે સ્થળના વર્ણનો લિંગ પ્રકારના છે. શ્રીકૃષ્ણ એ પરમાત્મા હોવાથી, સર્વસ્વ હોવાથી જે સ્થળે પોતાને જે પ્રકારની લીલા કરવી હોય તે સ્થળે તે રૂપ બની જાય છે. પોતે સર્વ કરવાને સમર્થ છે, તેથી અસુરોનો સહાર કઠ્ઠી વખતે, ભૂમિનુ તથા ધર્મ મર્યાદાનુ રક્ષણ કરતી વખતે, જ્ઞાનીઓને મોહ આપતી વખતે, ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરતી વખતે, ગર્વમા છડી ગયેલાઓનો મદ ઉતારતી વખતે એમ જૂદા જૂદા પ્રસંગે પોતે જૂદી જૂદી રીતે એ કાર્ય કર્યું છે. ખૂબ શ્રીકૃષ્ણાવતારમા પોતાને અનેક વિવિધ કાર્ય કરવાના હોવાથી પોતાના વાસુદેવ, સંકર્ષણ, અનિરુદ્ધ અને પ્રદ્યુમ્ન નામના ચાર બ્રહ્મથી પોતે પ્રકટ થયા હતા તેથી આ ચાર બ્રહ્મથી જૂદી જૂદી લીલા કરી હતી, પણ ખૂબ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે તો રસાત્મક લીલાજ કરી છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હોવાથી પોતે રસસ્વરૂપ છે, તેથી તે રૂપે અન્ય લીલાઓ કરેજ નહિ. ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ જે અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે તે શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ નથી પુરુષોત્તમ તરીકે પણ શ્રીકૃષ્ણના બે સ્વરૂપો છે—લોકવેદપ્રચિત પુરુષોત્તમ અને વેદાંતીત પુરુષોત્તમ ગીતામા તથા ભાગવતમા મથુરા તથા દ્વારકામા લીલાઓ કરનાર જે શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કર્યું છે તે લોકવેદપ્રચિત શ્રીકૃષ્ણ છે. સમન્ત મહાભારતમા આ લોકવેદ પ્રચિત શ્રીકૃષ્ણ છે. આ કૃષ્ણની લીલાઓ મનુષ્ય તરીકે કરેલી છે. અને તે વાચતા શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તમોત્તમ તથા પૂર્ણ મનુષ્ય હોય એની કેટલાકોના મગજ ઉપર છાપ પડ છે. શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્ય તથા અદ્ભુત પરાક્રમે વગેરેથી આપણે ચકિત થઈ જઈએ છીએ, અને તેમનામા રહેલા ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની પ્રશંસા કરવા મંડી જઈએ છીએ. વેદ, પુરાણો તથા મહાભારતાદિ ગ્રંથો આ લોકવેદપ્રચિત પુરુષોત્તમનું વર્ણન કરે છે,

પણ જે શોકવેદાતીત છે તેનું વર્ણન તો તે પણ દેરી શક્તિ નથી. માત્ર ઉપનિષદમાં અમુક સ્થળે તેને સ્વરૂપ જણાવવામાં આવે છે, પણ જ્યારે તેનું વર્ણન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તો ઉપનિષદની શ્રુતિઓ પણ નેતિ નેતિ કહીને અટકી જાય છે. તે સ્વરૂપનું વર્ણન દરવામાં તેમનું સામર્થ્ય જૂદી જાય છે તથા તેમની શક્તિઓનો સંકેત થાય છે. આ શોક વેદાતીત પુરુષોત્તમ તેજ સ્વાત્મક શ્રીકૃષ્ણ તેજ. ગોકુલમાં ગોપોનાં ધરેમાંથી માખણની ચોરી કરનાર, હાડીનાં માટલાં ફોડી નાખનાર, વૃંદાવનમાં ગાયો ચારનાર, શ્રીધમુનાજીના તટ ઉપર વેણુ વગાડનાર અને શ્રીવજ્રસીમન્તીનીઓ સાથે રાસોત્સવ કરનાર છે.

આ સ્વરૂપ પણ સ્વાત્મક, સ્વરૂપાત્મક, દ્વાત્મક અને ભાવાત્મક રૂપે છે. જે સ્વકીય ભક્તોને પોતે અનુગ્રહનું દાન કરવા ઇચ્છે તે તેમના અધિકારાનુસાર તે તે રૂપે પ્રકટ થાય છે. રાસોત્સવમાં શ્રીગોપીજનને પ્રકટ થયેલા શ્રીકૃષ્ણ તે ભાવાત્મક છે. સ્વાત્મક સ્વરૂપનું પરમેશ્વર સ્વરૂપ તે ભાવાત્મક સ્વરૂપ છે.

૩.

શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વાત્મક છે. માટેજ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી તે સ્વરૂપને શૃંગાર દરપદ્મની ઉપમા આપે છે, અને નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે તે સ્વરૂપને ભજે છે.

માવૈરંકુરિતં મહીમૃગદશામાકલ્પમાસિદ્ધિતં

પ્રેમ્ણા કન્દલિતં મનોરથમયૈઃ શાલાશૈતૈઃ સંમૃતં ।

લૌલ્યં પલ્લવિતં મુદા કુસુમિતં પ્રત્યાશયા પુટ્પિતં

લૌલાભિર્ફલિતં મજે વ્રજવનીશૃંગારકલ્પદ્રુમમ્ ॥

આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણનું શૃંગારરસ તરીકે વર્ણન કર્યું છે. તેમાં દરપદ્મની સરખામણી કરી છે. વૃક્ષમાં જેમ અંકુર, કન્દલ, શાખા, પક્ષવ, દલિદા, પુષ્પ તથા ફલ એમ જૂદી જૂદી સ્થિતિઓ હોય છે તેમ આ પરમાત્મા રૂપી રસ ભક્તના હૃદયમાં રહે છે. તેમાં પણ જૂદી જૂદી

ચિત્તિઓ હોય છે. આ પરમાત્મા ડી ક'પટક્ષનું બીજા લક્ષણ હૃદય-
મા હોય છે. શુદ્ધ જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલા હૃદયમા આ રસરૂપ ક'પટક્ષનું
બી ગૂઢ હોય છે. જેમ બીની ઉપર યોગ્ય જનનુ ચિન્મયન કરવામા આવે
તો તે બીજા ભૂમિમાથી અંદરના રૂપમા બહાર નીકળે છે તેમ પ્રથમ
આ રસરૂપ પ્રભુને હૃદયમા ધારણ કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી
હૃદયમા ધારણ કરવામા ન આવે ત્યાં સુધી બીજા રૂપ ગળેલા તે ગૂઢ
રૂપનું બહિઃ પ્રાકટય સંભવનું નથી. જે ભૂમિમા બીજા વાવવાનું હોય
તેને પ્રથમ ત્યાથી કપટક વગેરેથી કાઢીનાખીને સાફ કરવી જોઈએ.
એટલુંજ નહિ પણ જ્યાં બી રોપવામા આવે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ
પણ પડવો જોઈએ, કારણકે પ્રકાશ તથા તાપ વગેરે હોય તોજ બી
જમીનમાથી બહાર નીકળે. વળી તેને જનનું ચિન્મયન પણ થવું જોઈએ.
તેમ બીજું કોઈ તે બીને પગ નીચે કચરી ન નાખે, તેટલા માટે પણ
સંભાળ રાખવી જોઈએ આજ ગીતે રસરૂપ પ્રભુ માટેના ગૂઢ ભાવ
ડી બીને માટે પણ તેટલીજ દગ્ગા રાખવી જોઈએ. પ્રથમ હૃદય
માથી મયિન વિકારો દૂર થવા જોઈએ. પછીથી તેમા શુદ્ધ જ્ઞાનનો
પ્રકાશ તથા પ્રભુ માટેના તાપ પણ હોવો જોઈએ તેમ તે ભાવનું
સતત અનુસંધાન થવું જોઈએ. આ ઉપગત આ ભાવને દુઃસંગ
વલુસાડી ન નાખે તે માટે પણ મનન કાળજી રાખવી જોઈએ.
અર્થાત્ દુઃસંગથી દૂર રહેવું જોઈએ. આ રીતે હૃદયની અદર ગૂઢ
ભાવ રૂપી બી રોપાય છે. તેમાથી કાળે કરીને અંદર ખાંચે છે. તે
અંદર એકદમ દ્રુટનું નથી પણ ત્રણા સમય સુધી તેની ઉપર
'ચિન્મયન ચાલુ રહે ત્યારેજ થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેકક્ષણે ભાવ
ખણિત ન થાય તોજ તેમાથી અંદર બહાર નીકળે છે. આ રીતે
જે ભાવ ગૂઢ હતો તે હવે વ્યક્ત થવા માટે છે, લક્ષ્ય હૃદયને હવે
પોતાને જ્ઞાન થાય છે કે તેના હૃદયમા પ્રભુ માટેના ભાવ ગુપ્તો છે.
આ સ્તુતિ થતા તે પ્રભુ તરફ વંદાને વંદારે ખેંચાય છે. બીજામાથી
અકુર ઉત્પન્ન થવા પછી તેમાથી કન્દવ થાય છે. અહિં આ ગ્રેમ એ

કન્દન છે પ્રભુ માગેના સૂક્ષ્મ મૂલભાવ તેનું નામ ખી તે ભાવ વ્યક્ત થાય એટલે તેને અકુર થાય છે આ ભાવ વ્યક્ત થયા પછી તે પ્રેમનું સ્વરૂપ પડે છે આને અહિં આ કન્દન કહે છે આ સ્થિતિમાં ભક્તના હૃદયમાં એમ થયા કરે છે કે “ હું પ્રભુના દર્શન ક્યાંકે કરીશ ” એવી ઝખના થયા કરે છે આ ભાવની ખીજ દશામાં તે ભાવ તેના આશ્રય પ્રભુમાં કેન્દ્રિત થયો નહોતો પણ ધણા મમયના મતલબ અનુસધાન પછીની જ્યારે તે અકુરદશાને પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તે આશ્રયમાં કેન્દ્રિત થયો હવે પ્રેમની દશામાં તેના નવન પ્રભુના પ્રત્યક્ષ દર્શનની પીપાના રાખે છે આથી લો તગ્દની એની રચિ ઉઠી જાય છે હવે તેને મમાગ શીકા લાગે છે મૂલની નૂખનાઓ તે બેઠી નાખે છે. દેહના ધર્મોને પણ તરછોડે છે સાસાગિં તમામ વિરો તગ્દ તેનો અણગમો મહત્તર ઉપચિત થાય છે પ્રભુનું દર્શન એજ તેનો મનોગ્ધ બને છે

કન્દન પેતા થ. આ થકદશામાં વૃક્ષ ભૂમિમાં દૃઢ બનતું જાય છે તેના મૂળીઆ જમીનમાં બહુ ઉડે સુધી ઉતરે છે જ્યારે પવનના વાવાઝાડ વગેરેથી તેને ઉખટી જવાનો ભય હોતો નથી તેજ પ્રમાણે પ્રેમ શામાં તે ભાવ અતિ દૃઢ બને છે એટલુંજ નહિ પણ તે હૃદયમાં વગોજા ઉડે ઉતરેલો છે તેની ગહનતા હૃદય પ્રદેશમાં મર્મન યાપી જાય છે આથી જાણ દુસગ વગેરેથી તે ભાવને અખનિત થનાનો ભય નેતો નથી અર્થાત્ આ સ્થિતિમાં હૃદયચિત ભાવ વધારે દૃઢ થાય છે થક પછીથી દૃક્ષમાં ડાળાઓ ફૂટે છે તે અમખ્ય દોષ છે તેમ પ્રભુભાવના પ્રેમરૂપી પરિણામ પછીથી “ પ્રણય ” ની દશા થાય છે તે પ્રણય અનેક રીતે પ્રભુ તગ્દ દેખાય છે આ સમયે પ્રભુ માગે ભક્ત હૃદયમાં અનેક પ્રમાણના મનોગ્ધો થાય છે પ્રભુ પ્રત્યક્ષ મળતા તેમના સ્વરૂપનું તમામ અનુભવોમાં વ્યાપેલું માન્દર્થ નિહાળવાની અભિલાષા થયા કરે છે અર્થાત્ પ્રભુ એજ મેન્દર્થની મૂર્તિ છે અને પ્રભુ સિવાય ખીનું માર્ગ પણ રિગેર

સુંદર નથી. આ પ્રમાણે જેમ યક અનેક શાખાઓમાં વિકસ પામે છે તેમ પ્રભુ માટેનો ભાવ તેમના પ્રત્યેક અંગની અંદર પણ વ્યાપે છે. પ્રભુ આનંદધન છે. એટલે તેમના સર્વ અવયવો આનંદથી પ્રચુર છે. જેમ જળમાં મીઠાનો કકડો નાખેલો હોય તો તે મીઠું સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે તેમ પ્રભુનો આનંદ તેમના તમામ અવયવોમાં છે. પ્રભુનું સૌન્દર્ય તથા માધુર્ય તેમના અંધર, વદન, નયન, હૃદય, હસ્ત, પાદ વગેરે અવયવોમાંજ છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમના દેહની ઉપર શોભતાં ગુંગન, તિલક, માલા, વેણું, દંડિ, વગેરે સુંદર છે. તેમજ નૃત્ય, ગમન, હાસ્ય, વગેરે ગતિઓ પણ મધુર છે. પ્રભુ જે જે સ્થળમાં વિહાર કરે છે તે વૃંદાવન, યમુનાતટ વગેરે સ્થાનો પણ સુંદર છે. આમ કેવલ પ્રભુમાજ કેન્દ્રિત થયેલો ભાવ પ્રભુના પ્રત્યેક અવયવમાં તેમની કૃતિમાં અને લીલામાં પણ આવે છે. આનું નામ શાખાઓ છે. શાખાની માફક આ અનેક રૂપે આ ભાવ આગળ વધે છે. શાખાઓમાંથી પક્ષવો ફૂટે છે. અહિંઆ પક્ષવ એટલે સ્નેહ છે. જેમ પક્ષવો અસંખ્ય છે અને તે વૃક્ષને શોભા આપે છે તેમ સ્નેહ પણ પ્રભુ તરફ અનેક રૂપે બહાર પડે છે. પક્ષવ પછીથી કળિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આનું નામ રાગ છે. કળાઓ જેમ આનંદ આપે છે તેમ પ્રભુ માટેનો રાગ પણ આનંદ આપે છે. કળા પછીથી ડુલ દશા હોય છે. કળા અને ડુલમાં ફેર એટલો છે કે ડુલમાં મકરન્દ હોય છે તેમ કળામાં નથી. ડુલની પાદલીઓ ખીસેલી હોય છે; જ્યારે કળા ખીડેલી હોય છે. ડુલમાં ગંધ સ્પષ્ટ જણાય છે, કળામાં તે નિરોહિત છે. આ રીતે જેમ કળા અને ડુલમાં ફેર છે તેજ પ્રમાણે રાગ અને પછીથી થતા અનુરાગમાં ફેર છે. આ અનુરાગમાં પ્રભુની સાથે કીડન કરવાની ઈચ્છા પ્રકટ થાય છે. હૃદયસ્થિત પ્રભુને ભાવથી આલિંગન કરવું, તેમને સ્પર્શ કરવો વગેરે મનોરથો થાય છે. આ બધા કુસુમ તરીકે અહિંઆં ઓળખાવ્યા છે. ભક્ત હૃદયમાં આવી રીતે પ્રભુ સાથેનું કીડનજ તેને શોભા આપનારૂં

પ્રકરણ ૨ જી.

“કૃષ્ણ” શબ્દનો અર્થ.



કૃષ્ણના રસસ્વરૂપ વિશે હવે આપણે પુષ્ટિસંપ્રદાયના એક સમર્થ આચાર્ય શ્રીહરિરાયજીના લેખોમાંથી અવતરણ લઈએ. શ્રીહરિરાયજી શ્રીકૃષ્ણને રસાત્મક સ્વરૂપ તરીકેજ ઓળખતા હતા, અને તે આ સ્વરૂપમાં ધણુજ આસક્ત હતા. તેમના શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ વિશેના લેખો ખાસ માનનીય છે.

“શ્રીકૃષ્ણ શબ્દાર્થ નિરૂપણ” નામના ગ્રંથમાં પોતે શ્રીકૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે. કૃષ્ણ શબ્દમાં “કૃષ્” અને “ણ” એવા બે શબ્દો છે. તેમાં કૃષ્ શબ્દનો અર્થ શ્રુતિ પ્રમાણે સત્તા વાચક છે, અને “ણ” નિવૃત્તિ-સુખ-આનંદ વાચક છે. તે બંને શબ્દોનો સમસ્તાર્થ સદાનંદ લગવાનું એમ છે. કૃષ્ શબ્દનો અર્થ સત્તા વાચક કહ્યો; પણ તે સત્તા કોની? તેના ઉત્તરમાં શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે તે સત્તાને રસસત્તા સમજવી. રસવાળાંઓના હૃદયમાં રસની સત્તા સ્વાભાવિક રીતે હોય છે. આથી સ્વામિનીઓ કહેનાં ગોપીઓ (નિર્મુળુ ભક્તો)લગવાનમાં રસવાળાં હતાં. ગોપીજનના હૃદયમાં રહેલી રસસત્તા તેનું નામ “કૃષ્.” આ રસસત્તાથી જે આનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય તેનું નામ કૃષ્ણ. આનંદ વગરનો રસ સુખરૂપ હોતો નથી. રસનો હેતુ આનંદ માટે છે. આથી રસ ઉચ્છલિત થઈને આનંદ સાથે મળે, અર્થાત્ તે સત્તા વાચક “કૃષ્” શબ્દ આનંદ વાચક “ણ” સાથે ભળે ત્યારે સદાનંદરૂપ કૃષ્ણ બને છે. આ સદાનંદ સ્વરૂપ કૃષ્ણ તે શ્રુતિ પ્રતિપાદિત પરબ્રહ્મ છે. રસની સત્તા પણ લગવાનથીજ હોય છે. તે નિત્ય તથા ત્રણે કાલમાં સ્થિત છે. તે અમૃત સમયે હોય છે એમ નહિ. નિત્ય એજ કહેવાય કે જેમાં

કોઈ પણ ઉપાધિ હોય નહિ. કૃષ્ણ શબ્દમાં જણાતી રસસત્તામાં રહેલો આનંદ તે ઉપાધિજન્ય નથી. તે ઉપાધિ રહિત છે. તે સર્વકાળ માટે છે, માટે આ સ્થાયિ ભાવથી ઓળખાય છે. કૃષ્ણ સ્થાયિ ભાવાત્મક ભગવાન છે. પ્રેમ તથા આનંદરૂપી ભગવાનનો આ ભાવ સદા સર્વદા છે. તેજ તેમનું સ્વરૂપ છે. ભગવાનનો આકાર પણ તે છે. જેમ સાકારની પુતળા હોય તેનો કોઈ પણ ભાગ જુઓ તો સાકારના હોય છે, તેમ આ પ્રેમ તથા આનંદરૂપી પ્રભુના તમામ અવયવો પણ પ્રેમ અને આનંદમય છે. પ્રેમમય અને આનંદમય એટલે પ્રેમ, અને આનંદના વિકાર નહિ, પણ પ્રેમ તથા આનંદથી પ્રચુર. જેમ “ધૃતમય યય” કહેવાથી, જે યયમાં ધીની રેલમછેલ ઉડે છે એવા અર્થ સમજી શકીએ છીએ તેજ રીતે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ આનંદમય છે. ધ્ર. સૂત્રના આનંદમય અધિકરણમાં આ સ્પષ્ટ રીતે સમગ્રવ્યું છે. ભરત મુનિએ નાટ્ય શાસ્ત્રમાં રતિ, હાસ્ય, બ્રુથપ્સા, શોક વગેરે સ્થાયિ ભાવોને બીધે શૃંગાર, હાસ્ય, બિભત્સ, કરણ વગેરે રસો ગણ્યા છે. રસ એટલે સ્થાયિ, નિત્ય, ત્રૈકાલિક ભાવ અને કોઈપણ ભાવ, પછી તે ગમેતેવા હોય પણ તે ત્રણેકાલમાં રહેનારો હોય તો તે ભાવ જ્યારે અમૂક વિભાવાદિ કારણોથી બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે રસ મનાય છે. અર્થાત્ કોઈ પણ રસનું મૂળ તેના સ્થાયિ ભાવમાં છે. જે સ્થાયિ ભાવ ન હોય તો રસજ હોઈ શકે નહિ. આ રસ, ભાવમાં સૂક્ષ્મ રીતે સ્થિત છે. જેમ દુધમાં નવનીત રશું છે તેમ ભાવમાં રસ છે. જ્યાં સુધી નવનીત બહાર પ્રકટ થતું નથી, ત્યાં સુધી તેને આપણે જોઈ શકતા નથી. તેમ ભાવમાં સૂક્ષ્મસ્થિત રહેલો રસ પણ મનઃજોયર થતો નથી. વિભાવાદિ મળતાં તે ધીમે ધીમે પ્રકટ થાય છે અને જ્યારે તે પ્રકટ થાય છે ત્યારે દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, તથા અન્તઃકરણને નદીના પ્રવાહની માફક પ્લાવિત કરે છે અને તે ભાવના પ્રકાશથી તે તમામને અજવાળે છે. આ રીતે જ્યારે રસનો બહિર્દર્શન થાય ત્યારે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાષ્ટમાંનો અગ્નિ જ્યાંમુઘી બહાર પ્રકટ થાય નહિ ત્યાંમુઘી તે રસને
આનંદ ખરેખર થતો નથી. તે પ્રકટ થતાંની સાથે આનંદ મળે છે.
આથી જ્યારે ભક્તોના હૃદયમાં રહેલા સ્થાયિ ભાવાત્મક ભગવાન
જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે ખરેખર આનંદ આપે છે.
તે પ્રકટ થયેલા ભગવાન તેનું નામજ સદાનંદ અથવા કૃષ્ણ છે.
આજ કૃષ્ણ તે શ્રુતિઓએ ઓળખાવેલું પરમતત્ત્વ છે. તેને ભાગવતકાર
યશોદાત્સંગસાક્ષિન તરીકે ઓળખાવે છે. આ કૃષ્ણ તેજ સર્વભાવોનું
મૂર્તિમાન મૂળરૂપ છે. તે એકદમ સમગ્ર શકાય એમ નથી, તેમ તે
શુદ્ધિથી તથા શાસ્ત્ર વગેરેથી ગમ્ય નથી. માટે તેને “મૂઢભાવ”
કહે છે. તમામ ભાવોનો ઉલ્લવ તેમાંથી છે. સર્વ ભાવોમાં તે ચઢી-
આતો છે તેથી તેને “શૃંગારરસ”થી પણ ઓળખાવવામાં આવે છે.
દુનિઆમાં આપણે જે રીતે શૃંગારરસને ઓળખીએ છીએ તેવા
પ્રકારના શૃંગાર રસરૂપ કૃષ્ણ નથી. દુનિઆના શૃંગારરસમાં તો કામની
કથા હોય છે. અહિંઆં કામની ગન્ધ સરખી નથી. દુનિઆનો
કહેવાતો શૃંગારરસ વિકારજન્ય છે તથા વિકારને વસ છે, અહિંઆં
કોઈપણ વિકારો નથી. દુનિઆના શૃંગારરસમાં મલિનતા વ્યાપેલી
છે, અહિંઆં તેવી મલિનતા નથી. દુનિઆના શૃંગારરસનું સુખ અસ્પ
કાક્ષીન છે, બાકુધા તે દુઃખકર્તા છે. આ શૃંગારરસ આનંદરૂપ હોવાથી
તેમાં દુઃખ હોઈ શકેજ નહિ એટલુંજ નહિ પણ આમાં ભક્ત જે
સુખ ભોગવે છે તે ચિરકાક્ષીન, નિત્ય, સનાતન સુખ છે—જેમાં કાલનો
કોઈપણ અન્તરાય હોતો નથી. દુનિઆના શૃંગારમાં ઉપાધિ તથા
સ્વાર્થ હોય છે અહિંઆં ઉપાધિકે સ્વાર્થ હોતા નથી. ખરીરીતે તો
દુનિઆનો કહેવાતો શૃંગાર એ શૃંગારજ નથી. તેને ખોટીરીતે શૃંગાર-
રસની સંજ્ઞા આપી છે. ભગવાન એજ શૃંગારરસરૂપ છે. ભક્તોને
ભગવાન સાથે જે લીલાના અનુભવો થાય છે તેજ ખરેખર શૃંગાર
રસની ચર્ચણા છે. ભગવાન પોતે આ શૃંગાર—આનંદરૂપ હોવાથી
દુનિઆમાં દેખાતાં સુખો, પ્રેમો, આનન્દની ભરતીઓ, હર્ષના પ્રસંગો

વગેરે તે આનન્દ સ્વરૂપની એક માત્રા મમાન છે આ અંતઃસ્થિત રસાત્મક પ્રભુનું ભક્તની સાથે અત્યન્ત વિદીન તેનું નામજ રામલીલા છે.

આ રસાત્મક પ્રભુ મર્વત્ર છે, મર્વના અન્તરમા બીનગે છે તે વિગે પણ શ્રીહરિશયજી “હીમત્ત્વમો સર્વાન્તરત્વાનિરૂપણમ્” નામના લઘુ ગ્રંથમા સમજાવે છે. આ નીચ પ્રમાણે જણાવે છે

આ જગત્ એ ભગવાનનું કાર્ય છે અને નિત્ય, તેના આત્મારૂપ મર્વ વેદાન્તથી વેદ, તેના અતઃસ્થિત દ્વિત્વ, સન્નિવિદ્યનદ, અન્યકન, તથા વ્યક્તભાવને પ્રાપ્ત થનાર એવા ભગવાન તેનું (જગત્) આમન છે. તેની અદ્વિતિ કરનાર લોકવેદમા પ્રસિદ્ધ પુરોહિતમ રમ તરીકે કહેવાય છે, અને તે સૃષ્ટિગમ્ય મનાય છે

આ સૃષ્ટિગમ્યના બે બે છે-મયોગાવધાનો અને વિપ્રયોગાવધાનો. ભગવાનના પણ તેથી બે રૂપો છે. મર્વલીલાદિ સામગ્રી મહિન, ભક્તોથી યુક્ત-સયોગાત્મક સૃષ્ટિગમ્ય છે. તેની અંદર સ્થિત વિપ્રયોગાત્મક નૃગમરૂપ કહેવાય છે. આ ઉભયસ્વરૂપ માટેની જૂદી જૂદી લીના મામગ્રીઓ પણ તે રૂપ છે તે પણ આનંદમય છે. અર્થાત્ ભગવાન જેને લીલાઓ કરે છે તે લીલાઓ પણ આનંદમય છે. તે સ્વરૂપનો અનુભવ પણ તેની ઇન્દ્રિયોથીજ થઈ શકે છે. અર્થાત્ આદિઆ વર્ણન કરાવતું સ્વરૂપ અનાદિક, દિવ્ય હોવાથી આદિક ઇન્દ્રિયોથી તે ગમ્ય નથી તે સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરનાર ઇન્દ્રિયો અનાદિક હોવી જોઈએ આ ભાનાત્મક કૃષ્ણની મેવા પણ માનસી હોવી જોઈએ. તેના સંયોગ પણ ભાવથીજ કરવાનો છે. કૃષ્ણ માથે જાપીજનોએ કરેલો સંયોગ પણ ભાવથી કરેલો સમજવાનો છે, તથાથી નહિ, કારણકે કૃષ્ણ તે પ્રાકૃત દેહધારીઓ જેવા નથી. તે અનાદિક આનંદમય સ્વરૂપ છે આથી આ સ્વરૂપ માથેનો સંયોગ પણ અનાદિકરીતેજ થઈ શકે એટલે ભાવથીજ થઈ શકે. માનસી સેવાથી જ્યાં પ્રભુ માટેના પ્રેમ પ્રવળ થાય તોજ કૃષ્ણનો સંયોગ

અર્થ શકે. ગોપીજનનો સંયોગ ભાવથી હોતો. આ ભાવાત્મક આનંદમય રસાત્મક સ્વરૂપજ સર્વના અંતરમાં છે. આ સ્વરૂપને જીવ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેટલા માટે તે જીવોએ બ્રહ્મસંબન્ધની દીક્ષા લેવી જોઈએ. જે દીક્ષા લીધાથી મેવાનો અધિકાર તે મેળવી શકે છે. ભાવથીજ ભાવસેવા કરવાથી ભાવરૂપ લગવાનું જે સર્વના અંતઃકરણમાં સ્થાયી ગૂઢભાવે છે તે પ્રકટ થશે. આ પ્રકટ થયેલા લગવાનું તેજ કૃષ્ણ છે. આ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરવાને ભાવની બરાબર પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. બીજા, કોઈપણ સાધનથી તે ભાવાત્મક સ્વરૂપ મળી શકશે. નહિ. હૃદયનો ભાવ જેટલો નિર્મળ અને વિશુદ્ધ બને, અને પ્રેમ ભક્તિનો રસ તેમાં વહે તેટલું ભાવની નજીક જવાય છે.



પ્રકરણ ૩ બું.

“રાધા” તત્ત્વની શાસ્ત્રીયતા.



ટક્કાકો એમ કહે છે કે વૈષ્ણવધર્મમાં જે રાધાનું નામ આવે છે તે ભાગવતમાં કોઈપણ સ્થળે નથી છતાં આ રાધાને વૈષ્ણવો મુખ્ય સ્વામિની, શ્રીકૃષ્ણની મુખ્ય હૃદયરાજી તરીકે સ્વીકારે છે. કૃષ્ણચૈતન્યના ગાઠીઆ સંપ્રદાયમાં તો કૃષ્ણ કરતાં ગંધાનું તત્ત્વવિશેષ છે. બંકિમચંદ્ર બાબૂ કહે છે કે જોકે રાધાનું નામ વૈષ્ણવ આચાર્યોની નસેનસમા વ્યાપી ગયું છે તોપણ ભાગવતમાં તે મુદ્દલે જડતુંજ નથી. વિષ્ણુ પુરાણ, દરિવંશ, તથા મદાભારતમાં પણ તેનું નામ નથી. ફક્ત બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણમાંજ તે નામ પ્રથમ જાડી આવે છે. પણ આ પુરાણને વિસ્તરેન આધુનિક ગણાવે છે. બાબૂ બંકિમચંદ્ર પણ આ મતને મળતા થાય છે.

તો આ રાધાનું તત્ત્વ વૈષ્ણવોની ધાર્મિક કવિતામાં તથા ઉપાસના વગેરેમાં પ્રવેશ પામ્યું ક્યાંથી ? તથા રાધા એટલે શું ? તે વિષયને અહિંઆ સ્ફુટરીતે સમજવાની જરૂર છે.

પ્રથમતો બાબૂ બંકિમચંદ્રે જે એમ જણાવ્યું કે રાધાનું નામ વિષ્ણુપુરાણમાં, દરિવંશમાં, મદાભારત કે ભાગવતમાં નથી તેથી તે કપોતકકલ્પિત છે એમ તે માનતા જણાય છે તે વિષેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

વેદ અને પુરાણોની તુલ્યતા.

ભાગવતમાં “રાધા” છે કે નહિ તે પછીથી જણાવીશું. પ્રથમ તો અન્યપુરાણોમાં છે કે નહિ તે વિષેનો વિચાર કરીએ. પુરાણો એ વેદના ઇતિહાસરૂપ છે. વેદમાં જણાવેલું સ્વસ્થ વધારે સ્પષ્ટ રીતે

પુરાણુમા વર્ણવ્યુ છે. ઇદોન્ય ઉપનિષદમા સનત્કુમાર અને નાન્દના મંવાદમા પુરાણુને પાત્રમો વેદ સ્ત્રો છે જેમ અગ્નિહોત્રાદિ પાત્ર પદાર્થો વેદમા અનેક ઉપવાગા લખ્યા છે તેમ પુરાણુમા ધર્મ અર્થ, કામ મોક્ષ તથા ભક્તિ એ પાત્ર પદાર્થો નિત્ય તથા કામ્ય ભેદથી અનેક પ્રકારવાળા વર્ણવ્યા છે વળી જેમ અગ્નિહોત્રાદિકના દેશકાત્રાદિ ઇ અગો છે તેમ ધર્માદિ પદાર્થોના પણ દેશકાવાદિ અગ છે છતાં પુરાણુ અને વેદમા આટલું તાત્પર્ય છે કે વેદનો અધિકાર બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણુ વર્ણો માટે છે જ્યારે પુરાણુનો અધિકાર સ્ત્રી અને શૂદ્ર માટે પણ છે વેદનાં મંત્રા વિશે એમ કહેવાય છે કે જો મંત્ર શૂદ્ર તથા સ્ત્રીઓ તે ત્રણુ કે તે તેમના જ્ઞાનમા સીસુ રેડીને તે જ્ઞાન પૂરી દેવા. પણ પુનઃજો બુ ઉદાગતાથી લખાયા છે તેમા વેદનુ હૃદય જે સકુચિન જ્ઞાતિથી આપવામા આવતુ હતુ તે ઉદાગતાથી તમામને માટે ખુલ્લુ કરવામા આવ્યુ છે જેથી સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રો પણ તેમના કલ્યાણુનો માર્ગ ગોધી શકે બીજી તારતમ્ય એ છે કે વેદ ઇશ્વર વિચારિત છે અને પુરાણો હુવિચારિત છે. અર્થાત્ વેદમા ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષનુ વર્ણન કરે છે પણ તે ઇશ્વર વિચારિત છે તે વેદ એ લગવાનના નિશ્ચામરૂપ છે. પુરાણુમા હુવોએ વિચારેલા છે આમ વેદ અને પુરાણુ બન્ને ધર્મના ગ્રન્થો છે છતાં પણ તેમા પ્રતિપાદન કરેલા વિષયોમા વલો ફેર છે વેદમા જે રીતે વિષય મૂક્યો છે તેનાથી પુરાણુની રીતી જુદી પડે છે જો પુરાણુમા પ્રતિપાદિત ધર્મ તત્ત્વ વેદાનુસાર છે, છતાં તેની ભાષા, રીતી, વગેરેથી તે જુદાં પડી જાય છે. તેમ વેદના તમામ ધર્મ વિષયને પુરાણો વર્ણવતા નથી પુરાણો તમામ વર્ણોને માટે હોનાવી, વેદના ગૂઢ ધર્મ તત્ત્વમા તેમનો પ્રવેશ થઇ શકે તેટલા માટે અધિકારીઓ પ્રમાણે તેનો વિચાર કર્યો છે. અરે સ્મૃતિઓમા જણાવેલા ધર્મવિચાર પુરાણોના વિચારથી ભિન્ન પડી જાય છે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ તે ધર્મના હૃદયરૂપ છે. વેદ-

દિમા જણાવેના નાનની પૂર્તિ માટે પુરાણોનુ અવલોકન કરવુ જોએ
એ- ૨ ૧૮ પુરાણો કહેનાય છે તેમના નામ આ પ્રમાણે છે

- ૧ ક્ષાત્રપુરાણ—બ્રહ્માજીએ મરીચિક્ષપિ તમ્ ૬ દશ રાગ નોડ-
ની સખ્યાનાનુ જે પુરાણ હતુ છે તે
- ૨ પાન્નપુરાણ—આમા ભગવાનની નાભિમાથી જે કમળ ઉત્પન્ન
થયુ તેનુ વૃત્તાન્ત લખેલુ છે એમા ૫૫ હજાર શ્લોક છે
- ૩ વૈશ્ણવપુરાણ—આમા વારાહ ૮ પનુ વૃત્તાન્ત છે તથા નર્મ
પર્વોનુ વર્ણન કર્યુ છે એના ૨૩૦૦૦ શ્લોક છે.
- ૪ વાયુપુરાણ—શ્વેત ૮ પનો પ્રમગ નધને વાયુ ભગવાને જે વર્મ
શ્લોક છે તે વાયુ પુરાણ છે તેમા ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે આનુ
મીનુ નામ રાનપુરાણ પણ છે
- ૫ ભાગવતપુરાણ—ગાયત્રીનો અધિ ૧૦ કરીને ધર્મનો નિન્નાગ
જેમા લખ્યો છે તથા વૃત્તાસુરનો જેમા વધ જણાવ્યો છે તે
એમા ૧૮૦૦૦ શ્લોક છે
- ૬ નાન્દીય પુરાણ—આમા નાગદે હનિ પનો આશ્રય રીતે
ધર્મનુ વર્ણન કર્યુ છે તેમા ૨૫૦૦૦ શ્લોકો છે
- ૭ માર્કંડેયપુરાણ—આમા ધર્મ તથા અધર્મનો નિર્ણય છે
તથા જેમિનિ સ્ત્રિના પ્રશ્ન ઉપર ધર્મોચારી પદ્ધતિએ જે વર્ણન
કયુ છે તેનો વિસ્તાર માર્કંડેય સ્ત્રિએ કર્યો છે
આમા ઈશાન રૂપનુ વૃત્તાન્ત છે શ્લોકની સખ્યા ૮૦૦૦
- ૮ અગ્નિપુરાણ—આમા ઈરાન ૮ પનુ વૃત્તાન્ત છે, અને વસિષ્ઠ
પ્રતિ અગ્નિએ વર્ણન કર્યુ છે શ્લોક સખ્યા ૧૫૪૦૦ છે
- ૯ ભવિષ્યપુરાણ—અગ્રે ૩૫૫૦ વૃત્તાન્ત છે બ્રહ્માજીએ આમા
મનુપ્રતિ સૂર્યનુ માહાત્મ્ય હતુ છે તેમ બૃત આમનુ લક્ષણ
પણ વર્ણુ યુ છે ભવિષ્યમા બનના મામતો પણ જણાવી છે
શ્લોક સખ્યા ૧૪૫૦૦ છે

- ૧૦ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ—સાવર્ણિ મનુએ નારદજીને માટે આમા વર્ણન કર્યું છે. શ્લોક સંખ્યા ૧૮૦૦૦ છે.
- ૧૧ વારાહપુરાણ—બ્રહ્માએ પૃથ્વી આગળ વર્ણન કરેલું છે. માનવ કર્પનું વર્ણન છે. શ્લોક ૨૪૦૦૦ છે.
- ૧૨ રક્તપુરાણ—બ્રહ્માજીએ માદેશ્વર ધર્મનું વર્ણન કર્યું છે. શ્લોક સંખ્યા ૮૧૧૦૦.
- ૧૩ વામનપુરાણ—જેમા વામનજીના મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે. શ્લોક દસ લગ્ન છે.
- ૧૪ કૌર્મપુરાણ—કદમી કર્પ પ્રમાણે ઇન્દ્ર તથા ઋષિઓની સમક્ષ શિવપ્રતિ કૃર્મ લગવાને વર્ણન કર્યું છે. શ્લોક સંખ્યા ૧૭ લગ્ન છે.
- ૧૫ મત્સ્યપુરાણ—મત્સ્ય લગવાને મનુને માટે ધર્મવર્ણન તથા નરસિંહનું વર્ણન કરેલું છે. શ્લોક ૧૪૦૦૦ છે.
- ૧૬ ગરુડપુરાણ—ગરુડજીથી બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિ આમા લખેલી છે. ગરુડ કર્પનું વર્ણન છે. શ્લોક ૧૬ લગ્ન.
- ૧૭ બ્રહ્માણ્ડપુરાણ—બ્રહ્માજીનું માહાત્મ્ય છે. ભવિષ્યમા યનારા કર્પો પણ વર્ણવ્યા છે. શ્લોક બાર લગ્ન.
- ૧૮ લૈંગ—અગ્નિલિંગની મધ્યમા સ્થિત મહેશ્વરે ધર્મ અર્થ, કામ તથા મોક્ષનું વર્ણન કર્યું છે. શ્લોક સંખ્યા ૧૧૦૦૦
આ અગ્ર પુરાણોના સત્ત્વ, રજ, અને તમઃ એ ત્રણ ગુણો પ્રમાણે ત્રણ વિભાગો છે.
માત્મ્ય પુરાણ, કૌર્મ, લૈંગ, શૈવ, રક્ત, અને અગ્નિપુરાણ આ છ પુરાણો, તામસ પુરાણ કહેવાય છે. તેમા બ્રહ્મનું શિવ તરીકે વર્ણન છે. વૈશ્ણવ, નારદ, ભાગવત, ગરુડ, પાદ્મ અને વારાહ એ સાત્ત્વિક છે. તેમા સત્ત્વગુણના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુની લીલા વગેરે છે. બ્રહ્માણ્ડ, બ્રહ્મ વૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન અને બ્રહ્મ આ છ રજસ પુરાણો છે. આ પુરાણોમાથી ઉપપુરાણો પણ થયા છે.

આ રીતે જોતાં તમામ પુરાણો એક પ્રકારનાં નથી. આથી તેમાંના વિષયો સરખા હોઈ શકે નહિ. અમુક વિષય અમુક પુરાણ-માં આવ્યો માટે તે તમામ પુરાણોમાં હોવો જોઈએ એવું કંઈ નથી. જેને પુરાણોમાં જેને દેવતાઓથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ લખી છે તે પુરાણોમાં તે તે દેવતાઓનું માહાત્મ્ય તથા ઇશ્વરતા જણાવ્યા છે. અલગત તે તે દેવતાઓ શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિરૂપે જ છે અને જૂદા જૂદા રૂપે જૂદી જૂદી લીલાઓ કરે છે. જીવોની રાજસી, તામસી અને સાત્ત્વિકી પ્રકૃતિ અનુસાર ધર્મ વિચાર પણ તે રીતે મૂકવાને જૂદી જૂદી રીતે આ પુરાણોની યોજના હતી. આથી તમામ પુરાણોમાં સરખાં વર્ણનો અગર વિષયો ન હોય. તેમજ રાજસ, સાત્ત્વિક કે તામસ એ પુરાણોના પ્રત્યેક વિભાગના પુરાણોમાં પણ સરખા વર્ણનો નથી, તેથી જો અમુક પુરાણોમાં “રાધા” તત્ત્વ મળી આવતું હોય અને બીજામાં મળી ન આવતું હોય તો તેથી તે તત્ત્વ ખરેખર હતુંજ નહિ એમ કહી શકાય નહિ.

મહાભારતમાં “રાધા”નું નામ નથી એમ દલીલ કરવી તે બ્યાજખી નથી. કારણકે મહાભારતનું પ્રયોજન કૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર આપવા માટે નથી. જો તે ઉદ્દેશથી મહાભારત ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો હોય તો કૃષ્ણનું જીવન ચરિત્ર મૂળથી તે દેહ મુધી આપત, પણ મહાભારતમાં આપણે વાંચીશું તો માલમ પડશે કે તેમાં કૃષ્ણના જીવનના અમુકજ પ્રસંગો આપવામાં આવ્યા છે. તે પ્રસંગો માત્ર કારત્ર પાંડવોના યુદ્ધ સાથે જોડલા સંબંધ ધરાવે છે તેટલાજ છે. આથી શ્રીકૃષ્ણે ગોકુળમાં જે જે લીલાઓ કરી તે બિલકુલ આપેલ નથી. આમ હોવાથી રાધાનું નામ ત્યાં નજ હોય.

હરિવંશમાં કૃષ્ણના વંશનું ઓળખાણ છે, પણ ત્યાં કૃષ્ણ વિષેની હકીકત દુકમાં કહેવાની હોવાથી, રાધાકૃષ્ણના સંબંધને ખાસ જણાવ્યો નથી.

બ્રહ્મા બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના પ્રકૃતિ ખંડમાં રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ બહુજ વિસ્તારથી દેહો છે. કારણકે તેનો હેતુ કૃષ્ણ અને રાધાની મધુર લીલા વર્ણવાનો છે.

શ્રીકૃષ્ણ જન્મ ખણ્ડના ૧૫ માં અધ્યાયના ૬૭ માં શ્લોકમાં રાધાને કૃષ્ણની મધુ પ્રકૃતિ-તેમના અર્ધ અંશના સ્વરૂપ તરફકે ઝાળખાવી છે તેમ ૧૩ માં અધ્યાયના શ્લોક ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, અને ૧૦૯ માં “રાધા” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમજાવવામાં આવી છે, તેમાં તે શબ્દના “ર, આ, ધ, આ,” આ પ્રમાણે વર્ણો છૂટા પાડે છે, આ વ્યુત્પત્તિમાં “રાધા” શબ્દના હિન્દુઓની શું કદાચ મજા છે તે જાણવે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ જન્મ ખંડના ૨૩ માં અધ્યાયમાં “રા” એ જ્ઞાન વાચક છે અને “ધા” નિર્વાણ વાચક છે, તેથી તે (નિર્વાણ) આપનાર “રાધા” કહેવાય છે એમ વ્યુત્પત્તિ આપી છે. ૩ વર્ગી બ્રહ્મખંડના પાંચમાં અધ્યાયમાં “રાધા” શબ્દનો ખૂલાસો આ પ્રમાણે કર્યો છે. “રાસમાં ઉત્પન્ન થઈને દરિની પહેલાં જોસોકમાં દોરી જવાથી પહેલાંના જાણનારા તેને રાધા કહે છે” ૪

આ પ્રમાણે બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં રાધાનું નામ છે. ડૉ. વિશ્વન સાહેબ આ પુરાણને આધુનિક દર્શાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે આધાર વગરનો છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ તે ૧૮ પુરાણોમાંનું એક છે. અને અષ્ટાદશપુરાણાને કૃત્વા સત્ત્વતીમુતઃ એ વાક્યનુસાર તેના દર્શી પણ વ્યાસ છે. આથી તેને આધુનિક દર્શાવવું તે પુરાણો નહિ સમજનારાઓની એક મિથ્યા પ્રયુક્તિ અગર હલજ છે.

ભવિષ્યપુરાણમાં પણ રાધાનું નામ આવે છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ નાગરને રાધા વિશે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે કે “રાધાની સાથે કૃષ્ણ

૨ મમાર્ધશ્વસ્વરૂપા ત્વં મૂલ્યપ્રકૃતિરીયરી ॥

૩ રાકારો દાનવાચકઃ ધા નિર્વાણધ સદ્દાત્રી તેન રાધા પ્રકાશિતા.

૪ રાસે સમ્પૂર્ણ મોલોકે સા દવાવ હરેઃ પુરઃ ।

તેન રાધા સમાસ્યાતા પુરાવિદ્વિદ્વિજોત્તમ ॥

નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી કેવળ કૃષ્ણના લાખ જપ જપવાથી જે ફલ મળે છે તે કાણનાર (ગદાકે લુ) નામ દેવાથી મળે છે.^૫

પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડ, ૧૬૦મા અધ્યાયમા કહે છે કે વ્રજલાન પૃથ્વી નગરીમા ચિદાનંદ નરપા અને ચિદાનંદદાયિની રાધાનો જન્મ થયો હતો.^૬

તેમા અન્યત્ર કહે છે કે સર્વ ગોપીઓમા એકથી ધાજ યિ મુને (કૃષ્ણને) ધણીજ પ્રિય હતી.^૭

આ ઉપગત અન્ય ગ્રંથોમા પણ તેના પુરાવા મળે છે. દેવી ભાગવતના અધ્યાય ૯-૫૦-૨ મા

રાધાયાશ્ચૈવ દુર્ગાયા વિદ્યાનં શ્રુતિચોદિતમ્ ॥

આમા ગદ્યાને દુર્ગા મુખ્યાસન્નિ તરીકે માની છે. ૯-૫૦-૫મા તેને સર્વના માગનો પણ સાગ અને પગતપર કહે છે. (સારાત્વારં વરાત્પરમ્) તેમ નય પ્રકૃતિરૂપે જણાવી છે. ૯-૫૦-૧૭મા કૃષ્ણની પ્રાણેશ્વરી ગદ્યા છે, અને કૃષ્ણ તેમને અધીન છે તે રાસેશ્વરી પણ કહેવાય છે. ને ગદ્યા સિવાય કૃષ્ણ મિત્રૃપ રિથિતિ કરતા નથી.

૫ મમ્નામલક્ષજાગેન યત્પદં લભતે નર

તત્કલ ॥ સમાપ્રોતિ, રાધા કૃષ્ણોતે કર્ત્ત્વનાત્ ॥

૬ ચિદાનન્દ

શૃંગભાનપુરી નામના.....

X X X

ચિદાનન્દસ્વરૂપા સા ચિદાનન્દપ્રદાયિની

X X X

X X રાધા નામ્ની વિનોદિની.

૭ યથા રાધાપ્રિયા વિજ્ઞોસ્તદ્વાઃ કુષ્ઠં પ્રિયં લેયા ।

સર્વગોપીપુ સૈત્રેકા, વિજ્ઞોસ્તવલ્લભા

કૃષ્ણપ્રાણાધિદેવી સા, તદધીનો વિમુર્યતઃ ।
રાસેશ્વરી તસ્ય નિત્યં, તયા હીનો ન વિષ્ણુતિ ॥

આ ગ્રંથના ૯-૫૦-૪૩માં કહે છે કે કોઈ કારણથીજ રાધા વૃપભાનુમુતા તરીકે વૃંદાવનમાં પ્રકટ થયાં.^૯

નારદપંચરાત્રના ૩૦૧ અધ્યાયના ૫૦ થી ૫૬ શ્લોકો મુદ્ધીમાં વક્તા મહાદેવ જણાવે છે કે “ગૃધ્રિકાનું ઉપાખ્યાન અપૂર્વ છે, અને તે બહુ દુર્લભ હોવાથી તેનું ગોપન કરવું. તે શ્રવણ કરનારને તારકાગિક મુક્તિ આપનાર છે, શુદ્ધ છે; વેદના સારસ્વ અને પવિત્ર છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકૃતિથી પર છે, અને બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે તેમ રાધા પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ અને પ્રકૃતિથી પર છે. તે સત્યરૂપ છે, કૃત્રિમ નથી, તે નારિની માફક નિત્ય છે.”

નિર્વાણ તંત્રમાં વૃંદાવનનું વર્ણન છે. ત્યાં કહે છે કે આ વૃંદાવનમાં વસન્ત વગેરે ઋતુઓ નિત્ય હોય છે. અદિત્યાં મુરલી-ધ્વજ કૃષ્ણ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પુષ્પોના શણગાર ધરે છે. ત્યાં નાના

■ કેનચિત્કરણેનૈવ, રાધા કુંદાવને વને ।

વૃપભાનુમુતા જાતા, ગોલોકે સ્થાયિની સદા ॥

૧ અપૂર્વ રાધિકાસ્થાનં, ગોવર્નાય મુદુર્લભમ્ ।

સર્વો મુક્ષિપદં શુદ્ધ વેદતારં મુગ્ધદમ્ ॥

યથા બ્રહ્મસ્વરૂપથ શ્રોકૃષ્ણઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ।

તથા બ્રહ્મસ્વરૂપાચ, નિલિપ્તા પ્રકૃતેઃ પરા ॥

x

x

x

ન કૃત્રિમા ચ સા નિત્યાં, સદ્વરૂપા યથા હરિઃ ।

પ્રાણાધેષ્ટાત્રી યા દેવી રાધારૂપા ચ સા મુને ॥

સુખમા વિકાસ કરનાર રાધિકા દેવી મુરલીનું ગાન કરે છે^{૧૦}. આ રાધિકા આનંદથી સંયુક્ત છે. તે કૃષ્ણના વામ ભાગમા ગહીને સદા વનમા ગતિ કરે છે. તે ભક્ત વત્સલ પણ છે.

રાધાતંત્રમાં રાધા નામ શાથી પડ્યુ તેની વ્યુત્પત્તિ આપી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

રક્તવિદ્યુત્પન્નાદેવી ઘટે યસ્માત્ શુચિરિમતે ।

તસ્માત્ રાધિકા નામ, સર્વલોકેષુ ગીયતે ॥

બૃહત્ ગૌતમીય તંત્રમા કહે છે—

“ રાધિકા એ પરદેવતા છે. તે દેવી કૃષ્ણમયી છે સવ લક્ષ્મીમય તે છે સર્વનુ તેજ-કાન્તિ પણ એ છે. તેમ તે મોહન કરનાર છે ”

દેવી કૃષ્ણમયી પ્રોક્તા, રાધિકા પરદેવતા

સર્વ લક્ષ્મીમયી સર્વકાન્તિઃ સમ્મોહિની પરા ॥

ઉપરનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે રાધા તત્ત્વ તે કેવલ બ્રહ્મ-વૈવર્ત પુરાણમાજ નથી પણ ભવિષ્યપુરાણ તેમજ પાદ્મપુરાણમા પણ નિરૂપેલું છે. એટલુંજ નહિ પણ દેવી ભાગવત, નારદપંચ રાત્ર વગેરે ગ્રંથોમા પણ તે આવે છે. આથી બાબૂ બકિમચંદ્રે “ રાધા તત્ત્વ ” વિષેનો જે અભિપ્રાય ઉચ્ચારેલો તે ઉતાવળાઓજ માની શકાય. આ વિષેની સંપૂર્ણ સમીક્ષા બંગાલી વિદ્વાન્ સુરેન્દ્રમોહન ભટ્ટાચાર્યે વિસ્તારથી કરી છે. તેઓ તેમના “ રાધા કૃષ્ણ તત્ત્વ ” નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે—

૧૦ વસન્તાચાથ ઋતવઃ—

તત્રૈવ રાધિકા દેવી, નાનામુલાવિલાસિની

વદન્તી મુરલીગાનં × × ×

एवमानन्दसंयुक्ता, महावेशविलासिनी ।

વામમાગે સદા યાતિ, રાધિકા મક્તવત્સલા ॥

“અર્જુન વિદ્વાન્ બદ્ધિમયઃ ચરોપાધ્યાયે ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ નામનો
અથ પ્રકટ કર્યો, તે જ્યારે મેં પહેલ વહેચો વાંચ્યો, ત્યારે ૬ વિદ્યાર્થી
અનરથામાં હતો, કૃષ્ણની દુઃખવનની લીલા એ એક રૂપક છે. તેમાં
કેટલીક અસત્ય વાતો છે, અને ગદ્યા નામની ટાઈગોપી ક્યારે પણ
થઈ નથી, કોઈ પણ શાસ્ત્ર અથવા ગદ્યાનું નામ નિશાન પણ
નથી” આવી બધી વાતો વાચના મારા મનમાં એક પ્રકારનો ખેદ
ઉત્પન્ન થયો હતો, અને મનમાં એમ થયું હતું કે શું ત્યારે હિંદુઓ
આ બધી વાનથી અભ્યુદય દેના ? શું ત્યારે હિંદુઓ આટલા બધા
વખતથી એક અશાસ્ત્રીય કથામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી દેરીની પૂજા
કરના આવે છે ?..... ..

આ વાનને ત્રણ વચ્ચે ચર્ચા થઈ ગયા છે, હવે મારા અંત કલ્પની
‘૧’ મંબન્દ્રમાં નિહતિ થઈ નથી આ ગોધખોળને પરિણામે મને
સમજાયું છે કે-એક મનુષ્ય ધર્મ સ્થાપવો. એવોનું અધ્યયનન થયું
અટકાવી તેમની ઉન્નતિ કરી, અને ત્રણે નાપથી બચના એવના
કુખનું આત્મનિઃ નિવારણ કરી નિત્યાનંદ આપવો એ ભગવાનના
કૃષ્ણાવતારનો હેતુ છે. આ હેતુ પાઠ પાઠવાના માર્ગમાં રાધા હમેશા
તેમની સહચારિણી છે. ગદ્યા મિવાય કૃષ્ણનો તે હેતુ સંપૂર્ણ નિર્ણય
છે. તેથીજ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે “રાણસંગ યદા યાતિ તદા મદન-
મોહનઃ” “બદ્ધિમ બાણએ બંધ્યું છે કે, ટાઈ ૫૧ શાસ્ત્ર અંથમાં ગદ્યાનું
નામ નથી પણ હિંદુના તંત્ર, મંત્ર, પુરાણ અને ઇતિહાસમાં
ગદ્યાનું નામ ઘણા વખતથી છે દરેક મદિરમાં રાધા કૃષ્ણની પ્રતિદા
સ્ત્રામાં હિંદુએ કાંઈ ખોટું કંઈ નથી. એ પ્રતિદા અશાસ્ત્રીય નથી,
પણ શાસ્ત્રીય છે.”

આ રીતે બદ્ધાચાર્યે ગદ્યા નરત્ને અશાસ્ત્રીય માનનાગને એક
અથ દ્વાગ ઉત્તર આપ્યો છે, અને તે તત્ત્વની શાસ્ત્રીયતા બતાવી છે.

તો કોઈ પ્રશ્ન કહે કે લાગત જેમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓના
પ્રેમનું વર્ણન છે તેમાં રાધાનું નામ કેમ નથી ? આનો ઉત્તર તેમણે

પોતાના પુસ્તકના અધ્યાય ૩ પરિચ્છેદ ૯ માં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

“ભાગવતમાં રાધાનું નામ છે. અગ્નિમાં જેમ બાળવાની શક્તિ છે, દુલ્લમાં જેમ સુગન્ધ છે, સાકરમાં જેમ મીઠાશ છે, તેમ ભાગવતમાં રાધા છે. ગોપીના પ્રેમનું વર્ણન કરવું, એજ ભાગવતનો મુખ્ય હેતુ છે-રાધાના પ્રેમનું વર્ણન કરવું એ તેનો મુખ્ય હેતુ નથી. સામાન્ય જીવો તે સરળતાથી ધારણ કરી શકતા નથી, અથવા તે ધારણ કરી શકવાનો અસંભવ છે. ગોપીતત્ત્વ સંપૂર્ણરૂપે પ્રતિબિંબિત થયા સિવાય રાધા તત્ત્વ સમજી શકાય નહિ. માટે ભાગવત કારે ગોપીઓના પ્રેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાઇનું પણ ખાસ નામ આપ્યું નથી.

×

×

×

×

દુલ્લની સુગન્ધને દારૂમાં ભીંજવી રાખીને જેમ કુશલ કારીગરો અત્તર તૈયાર કરે છે, અને એ પ્રમાણે અત્તર તૈયાર કરીને તાજા ખીલેલા ફૂલની વાસનું રક્ષણ કરે છે તેમ ભાગવતના દીકાકારોએ ગોપીના પ્રેમમાથી રાધાનો પ્રેમ લક્ષિતમાં ભીંજવી રાખી બહાર આણ્યો છે. ભાગવતમાં રાધા છે કે નહિ, તે ભાગવતની દીકા વાંચવાથી સમજાશે.”

આ પ્રમાણે ‘રાધાતત્ત્વ’ વિષેનો પોતાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. પણ તેમણે ભાગવતમાં રાધાતત્ત્વ છે તે તે સિદ્ધ કરનારા પ્રમાણે તેમના અંતરમાં આપ્યા નથી, તેમ તે વિષેની દીકાકારોની દીકાઓની નોંધ પણ કરી નથી, આપણે હવે તે તરફ આપણું લક્ષ સદૃજ ફેરવીએ.

એક સામાન્ય નિયમ છે કે જે કંઈ રહસ્યવાર્તા હોય છે તે બધાઓ સમજી શકે તેવી રીતે કહેવામાં આવતી નથી. તેના શ્રવણના અમૂકજ અધિકારીઓ હોય છે. તે હમેશા ગૂઢ રીતેજ સમજાવવામાં આવે છે તેથી તેને માટેની ભાષા પણ ગૂઢ હોય છે.

જેમ શ્રીકૃષ્ણની અંદરનો રસ શ્રીકૃષ્ણનાં છોતરાં તથા કાચકાની લાગની અંદર રાખવામાં આવે છે, કે જેથી શ્રીકૃષ્ણને ઉપર ઉપરની નઝરથી જોનારને તે રસ જણાતો નથી, તેમ રાધાતત્ત્વ લાગવનની ભાવાના પરમા સૂક્ષ્મરીતે વ્યાપેલું છે.

પ્રથમતો આ રાધા એ આપણે જો સમજીએ તો ‘રાધાતત્ત્વ’ લાગવનમા છે કે નહિ તે આપણને સમજાવુ પડશે. શ્રીહરિરાયજીએ ‘રાધાશક્તિ તાત્પર્ય’ નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં ‘રાધા’ એટલે શું તે સમજાવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે રાધા શબ્દ નવીન નથી પણ તે વેદમા પણ છે. ઋગ્વેદમા તથા સામવેદમાં પણ તે શબ્દ છે. વેદમા તેને માટે “રાધસ” શબ્દનો પ્રયોગ છે. દૃગ્દેશ અર્થે રાધઃ વગેરે વેદ વાક્યોમા તેમજ સોમચ્યુતં હ્યસ રાધઃ વગેરે બ્રાહ્મણ વાક્યોમા તે શબ્દ છે. જે મંત્રોમા અગ્નિના સંબંધમા રાધઃ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સાવધાનતાથી વાંચીએ તો આપણને સમજારો કે અગ્નિ કહેતા તાપાત્મક, વિપ્રયોગ રસસ્વરૂપ બ્રહ્મના સંબંધમાજ તે રાધાનું વર્ણન છે, એટલે રસસ્વરૂપ બ્રહ્મના સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક એવા જે બે પ્રકાર છે, તેમાં વિપ્રયોગાત્મક રસસ્વરૂપ બ્રહ્મને જ અગ્નિ કહેલ છે, તે અગ્નિની સાથે સંબંધ ધરાવનારી રાધા તે એ અગ્નિની એક શક્તિ છે. આ શક્તિ સિદ્ધિ શક્તિ છે. પરબ્રહ્મની શક્તિઓ અચિન્ત્ય અને અનેક છે. આ શક્તિઓથીજ તેમનું અસ્તિત્વ છે. જ્યારે જ્યારે અસ્તિત્વોદિ તેમને પ્રકટ કરવા હોય ત્યારે ત્યારે આ શક્તિઓથી પોતે પ્રકટ કરે છે. કોષપણુ પુરુષની મહત્તા તેની શક્તિથી મપાય છે. માણસ ગમે તેવો શક્તિવાળો હોય પણ જો તે પોતે કર્તૃત્વપરાયણ થઈને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી ન બતાવે ત્યાંથી તે શક્તિવાળો મનાય નહિ. હરકોઈ બાબતમાં જ્યારે માણસ કોષપણુ કાર્ય કરી બતાવે ત્યારેજ તેની શક્તિનું અસ્તિત્વ સમજાય છે. દરેક મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય પોતાની શક્તિથીજ કરી શકે છે. જો માણસ શક્તિરહિત હોય તો તેનું ચૌરુપત્વ વ્યર્થ

છે. તેજ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે તેમનામાં અંગાદ શક્તિઓ છે, અને તે શક્તિઓથી પોતે નામલીલા, રૂપલીલા તેમ રાસલીલા કરે છે. અન્યલીલામાં તે શક્તિ, શ્રી, માયા, વિદ્યા, ગીઃ, પુષ્ટિ, ઓઞઃ વગેરે નામથી ઓળખાય છે. રસલીલામાં પણ ભગવાન પોતાની શક્તિઓથી લીલા કરે છે. તમામ શક્તિઓમાં એક શક્તિ મુખ્યા છે. અને બીજી ગૌણ છે. આ મુખ્યા શક્તિનું નામ સિદ્ધિ શક્તિ છે. બીજી જે ગૌણ શક્તિઓ છે તે સામર્થ્યશ્યા છે. મુખ્યા-શક્તિ તે સ્વામિની નામથી ઓળખાય છે. તેનેજ અદિ'આં રાધા કહી છે. જે ગૌણ શક્તિઓ છે તે ગોપીઓના નામથી ઓળખાય છે.

ભાગવતના ૧૦-૨૯-૧૦માં નીચેના શ્લોકમાં આ વસ્તુ ઉપમાથી સમજાવી છે.

તામિર્વિઘૂતશોકાભિર્ભગવાનચ્યુતો વૃતઃ ।

વ્યરોચતાચિકં તાત પુરુષઃ શક્તિમિર્યયા ॥

ત્યારપછીના શ્લોક ૧૪માં તે વસ્તુ ગોપીઓની પરિપક્વતા વધુ નથી સમજાવી છે. “ગોપીઓની પરિપક્વતા મધ્યમાં ભગવાન શોભતા દતા દતા” અર્થાત્ ભગવાન પોતાની શક્તિ સહિત શોભે છે. ભગવાનની શોભા શક્તિ સહિત હોવામાંજ છે, જે પોતે શક્તિ સહિત થાય તો તેમની શોભા પણ જતી રહે પણ ભગવાન તો સદા સર્વદા શક્તિ સહિત છે. આ શક્તિઓમાં અમૂક શક્તિઓને તો અમૂક વખતેજ પ્રકટ કરે છે. બ્યારે અમૂક લીલા કરવી હોય તોજ તે શક્તિઓને સ્વ સામર્થ્યથી પ્રકટ કરે છે. તે શક્તિઓ ગોપીઓએ, પણ જે શક્તિ સદા સર્વદા ભગવાનની સાથેજ છે, તે શક્તિ સ્વામિનીરૂપ મનાતાં સિદ્ધિશક્તિ રાધા છે. કૃષ્ણ આ શક્તિ વગર છેજ નહિ. કૃષ્ણ શબ્દમાં “ણ”-શબ્દ જે નિવૃત્તિ-આનંદવાચક છે તે આ સિદ્ધિ શક્તિનોજ અર્થ મૂકવે છે, અર્થાત્ કૃષ્ણ શબ્દમાંજ રાધિકા છે. જેમ દુધમાં સાકર ભળી જાય છે, તેમ કૃષ્ણ શબ્દના અર્થમાં રાધાનો

અર્થ મિશ્રિત થયેલો છે. દીપકથી તેની પ્રભા નૂની નથી, તેમ કૃષ્ણથી ગદ્યા ભિન્ન છેજ નહિ જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ગદ્યા છે. કૃષ્ણે આનંદ રસરૂપે ગોપીલમાં જે જે લીધા કરી છે તે તે લીધાઓ પ્રમંથે રાધા છેજ. પણ જેમ દુધમાં સાકર ગ્રસ્ત છે તેમ શક્તિરૂપ ગદ્યા તે કૃષ્ણમાં ગ્રસ્ત છે આથી કૃષ્ણથી રાધાને નૂન ગણીને પૃથક પાટીને ભાગવતકાંઠે વર્ણન કર્યું નથી. કૃષ્ણના વર્ણનમાંજ ગદ્યાનું વર્ણન કર્યું છે. મામર્થ્યરૂપ શક્તિ જ્યારે પ્રદટ થાય ત્યાંજ દેખાય છે તેમ મિદ્ધિ શક્તિ નથી, કાગળ કે તેતો ઘટ પટ મિદ્ધ પદાર્થોની માફક નર્વન છેજ. આવી જેમ ગોપીઓનું વર્ણન બધા જાણી શકે તેમ ભાગવત કારે કર્યું છે, પણ રાધાનું તેવું કર્યું નથી.

જે સુગન્ધને ઝૂલવી નૂદુ પાટી રાગનું હોય, દુધની ધન્યતાને દુધથી જૂદી પાટી રાકાની હોય, સર્કરાની મધુરતા સર્કરાથી જૂદી પાટી રાકાય તોજ રાધાને કૃષ્ણથી જૂદી ગણીને ગોપીની માફક જૂદું વર્ણન કરી રાકાય. પણ ગદ્યા ભગવાનની સિદ્ધિ શક્તિ શક્તિમાન ભગવાનની માથે અભિન્ન છે, તેથી ભાગવતકારે આ મુખ્યાશક્તિ અને "શક્તિમાનને-ભગવાનને જૂન પાડ્યા નથી. અને તે રીતે વર્ણન કર્યું નથી તો પણ જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણે રસસ્વીયા-મધુર લીલા કરી છે ત્યાં ત્યાં આ રાધા છેજ. વેલુગીનમાં બંધી બગવતી વખતે તે છે, તેમ રાસપચાખ્યાથી તથા મુગલગીનના પ્રસંગમાં પણ છેજ. એ ગદ્યા સિવાય કૃષ્ણની તે તે ગમની લીલાજ નહીં રાકતી નથી. એ રાધાશક્તિથીજ કૃષ્ણ રસમ્બરૂપ છે રસને મિદ્ધ કરનાર તેજ ગદ્યા છે ૧૨ પ્રભુની માફક તે પણ ગ્રમરૂપ હોવાથી લોક અને વેદથી તેવું

૧૨ જુઓ વેલુનાદ મામિઃ વર્ષ ૧ લો અંક ૧ પૃ. ૨
 “યથાલોકે પ્રારબ્ધમપિ વસ્તુ ઘટાદિક સિદ્ધયમાવેડપૂર્ણઘટાદિશબ્દ
 વાન્ય ચ ન મવતેત્યુચ્યતે તથા ભગવાનપિ રસાત્મક એતત્સાહિત્યામાવે
 આલમ્બનવિભાવદ્વાયાત્મકત્વામાવેનાપૂર્ણે રસપદવ્યવહાર્યથ ન મવતિ મવતાતે
 મગવત સિદ્ધિરેવ દનિ માવ” ।

વર્ણન થઈ શકે નહિ.^{૧૩} માટે રાધા શબ્દથી સિદ્ધિ શક્તિજ સમજાવી.^{૧૪}

આ રીતે શ્રીહરિરાયજી રાધાશબ્દનો અર્થ સમજાવે છે, અને આ અર્થમાં બધા રસાત્મક કૃષ્ણની મધુરલીલાનું ભાગવનમાં વર્ણન છે ત્યાં રાધા છેજ. કારણ કે રાધા વગર તે લીલાથી સંભવતી કૃષ્ણની નથી. પણ આ “રાધા”ને ભાગવનકારે ગોપ્ય રાખી છે. કાષ્ટમાં જેમ અમિ છે તેમ કૃષ્ણપદની બીનર-રાધા પદનો અર્થ છે. જેમ પુષ્પનો સૌરભ અગર શર્કરાની મધુરિમા કેવી છે તે શબ્દથી સમજાવી શકાતા નથી, પણ અનુભવથી (દાણ તથા આસ્વાદથી) સ્વયં સમજાય છે, તેમ કૃષ્ણની મધુરલીલામાં ગદ્યાની સન્નિધિ શબ્દોથી ભાગવનકારે સમજાવી નથી, કારણ કે તેમ કરવું તે અશક્ય છે. પણ ભક્તિ રસમાં મગ્ન બનેલાઓ તે કૃષ્ણ સાથે રાધાની લીલાનાં દર્શન કરે છે. આ રીતે રાધાતત્ત્વ ભાગવનમાં છે પણ તે ઘણું ગૂઢ છે, અને તે તત્ત્વને ગૂઢ રાખવામાંજ ભાગવતની મહત્તા છે. વસ્તુને પ્રકટ કરવાથી તેની મહત્તા ઘટી જાય છે; આથીજ કાવ્યશાસ્ત્રમાં પણ વ્યંગ્યાર્થ અગર ધ્વનિના અર્થવાળા કાવ્યને ઉચ્ચકોટિનું ગણ્યું છે. ધ્વનિનો અર્થજ ગૂઢાર્થ થાય છે. ફક્ત મુક્તમણ્ડિવાળાજ તે અર્થનું ગ્રહણ કરી શકે છે. હિપર હિપરની દષ્ટિવાળા તે અર્થને જોઈ શકતા નથી, અને તેથી તે કાવ્યની ખૂબી તેમને સમજાતી નથી. તેજ રીતે ભાગવતકારની ગૂઢ શૈલીમાં રાધાતત્ત્વ છે. બધાં સુધી તે તત્ત્વ વાચકોના હાથમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી કૃષ્ણની લીલાઓ સમજાતી નથી. કૃષ્ણનું પ્રેમસ્વરૂપ, રસાત્મકતા, લોકોત્તર સૌન્દર્ય વગેરે સમજી શકાયજ નહિ. વાચકો ઉચ્ચ અધિકારવાળા હોય છતાં તેમની શુદ્ધિ મુક્તિ ન હોય તો આ ગૂઢ તત્ત્વને જોઈ શકવાને સમર્થ નથી,

૧૩ રસાત્મકત્વેન પ્રમુરિ સપ્પાનિર્વચનાર્થે લોકવેદમોરિત્યર્થ.

૧૪ અત્તોરાધાશબ્દેન સિદ્ધિરેવ પ્રકૃતેષિજ્ઞેષા ।

તેમ માનીને ભાગવતના કેટલાક દીકાકારોએ આ “રાધા” તત્ત્વ ભાગવતમાં ક્યા છે તે તેમની દીકામાં પ્રકટ કર્યું છે; “વૈષ્ણવ તોષિણી” “શ્રીકૃષ્ણતોષિણી” “વિશુદ્ધ રસદીપિકા” “ભાવવિભાવિકા” “સારાર્થ દર્શિની” વગેરે ભાગવતની વિદ્યમાન દીકાઓમાં આ પરમતત્ત્વને પ્રકટ કર્યું છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની સુબોધિનીમાં માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું છે કે કૃષ્ણની લીલાઓમાં મુખ્ય શક્તિરૂપ સ્વામિની છે, પણ તે શક્તિ અતિગોપ્ય હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાની જરૂર નથી. જેઓ તે ઉચ્ચ તત્ત્વને પ્રદર્શ કરવાને અધિકારી છે તેઓ તો વગર સમજાવ્યે પણ સમજી શકે છે. માટે તે તત્ત્વ ક્યાં છે તે સ્પષ્ટ જણાવવાની જરૂર નથી, એમ ધારીને કવચિત્ તેનો નામ નિર્દેશ કર્યો છે.

હવે ભાગવતમાં ક્યા આગળ “રાધા” તત્ત્વ છે તે વિશે અન્ય દીકાકારોના મત પ્રમાણે ઉલ્લેખો જોઈએ.

પ્રથમ ઉલ્લેખ રાસ પંચાધ્યાયીની શરૂઆતમાંજ છે. તમામ દીકાકારો એમજ માને છે કે રાધા તે રસરૂપ બ્રહ્મની મુખ્ય શક્તિ છે. તેથી જ્યાં તે બ્રહ્મ રાસલીલા કરે છે, અર્થાત્ જ્યાં ભક્તિ રસમાં મગ્ન બનેલા ભક્તો સાથે પોતાની લીલા કરે છે ત્યાં પોતાની મુખ્ય શક્તિ રામેશ્વરી રાધાની સાથેજ કરે છે. ભાગવતકાર પણ રાસ-પંચાધ્યાયીના પ્રથમ શ્લોકમાં જણાવે છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

મગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્કુલમલ્લિકાઃ

વીદ્ય રન્તુ મનશ્ચક્રે યોગમાયામુપાશ્રીતઃ ॥

આ શ્લોકમાં કહે છે કે ભગવાને પણ શરદઋતુને લીધે ખીલેલી મલ્લિકાના પુષ્પોથી શોભતી ને રાત્રીઓને અવલોકીને રાસ બેસવાનું મન કર્યું અને (તે માટે) યોગમાયાનો આશ્રય કર્યો. પોતે રસરૂપ છે, પણ તે રસરૂપને રાસમાં સિદ્ધ કરવાનો હતો ઘટ વગેરે સિદ્ધ થયેલા હોય ત્યારેજ તે ઘટ વગેરે છે એમ કહી

શકાય. શ્રુતિકામાં ઘટ છે પણ બ્યારે તે શ્રુતિકામાંથી બહાર આવે છે ત્યારેજ તે ઘટ વ્યવહાર્ય બને. રામ કેવલ રસરૂપે બ્રહ્મ છે પણ બ્યારે તે ધર્મા રસરૂપે તેના ધર્મ સહિત પ્રકટ થાય છે. ત્યારેજ તે રસરૂપ સમન્વય છે. રાસમાં નિર્યુત્થ લકતોને પ્રભુ પેતાના રસસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા ઈચ્છતા હતા, તે સાક્ષાત્કાર પેતાની સિદ્ધિ શકિત વગર-જેનાથી તે રમ છે એવું સિદ્ધ કરનાર શકિત વગર બનવું અશક્ય છે. માટે કૃષ્ણે તે શકિતનો આશ્રય કર્યો અને પછી રાસલીલા આરંભી.^૧

આદિઆં વાત ખરી છે કે “રાધા” એવો શબ્દ નથી. પણ તેને બદલે યોગમાયા છે. આ યોગમાયા છે, આ યોગમાયા શબ્દ રાધાના અર્થમાંજ છે. તે અન્ય કોઈ અર્થમાં નથી.

સનાતન શ્રુતિ ગોસ્વામિકૃત બૃહત્સાપિષ્ઠી ટીકામાં આ યોગમાયાનો અર્થ રાધાજ પ્રકટ કર્યો છે. તે લખે છે-યોગસ્ય સમ્મોગસ્ય માયામાનં પર્યાર્તેર્યસ્યા સા યોગમાયા શ્રીરાધા અથવા યોગસ્ય સમ્મોગસ્ય માં લક્ષ્મીઃ સમ્પત્તિરિતિ ચાવત્તાં યાતિ પ્રાપ્નોતિ ઇતિ યોગમાયા શ્રીરાધૈષ્ઠતાં મનસા ઉપાશ્રિતઃ રાસક્રીડાયાસ્તદેતુકત્વાત્ તત્ત્વ પાદે પ્રસિદ્ધમેવ ।^{૧૫}

આ શબ્દ ઉપર ટીપ્પણ કરતાં “વિશુદ્ધ રસદીપિકા” નામની ટીકા નીચે પ્રમાણે લખે છે-^{૧૬}યોગમાયા શ્રીરાધા તામુપાશ્રિતઃ સર્વપશ્ચિતઃ સન્ તદગજ્ઞયા તા પ્રજસુન્દર્યો વીક્ષ્ય રાગૌંશ્ચ પ્રતિજ્ઞાતા વીક્ષ્ય રમણ-યોગ્યા જ્ઞાત્વા સ્વયં શ્રીરાધાસહિતસ્તામિસ્તામિઃ સહ ચક્રાકાર મંડલં કૃત્વા રન્તું ક્રીડયિતું મનચક્રે । અર્થાત્ આમા કહે છે કે “શ્રીરાધા” સહિતજ પ્રજસુન્દરીઓનું ચક્રાકાર મંડલ કરીને કૃષ્ણે રમણ કરવાનું મન કર્યું.

૧૫ ભૂઓ જન્દાવનથી પ્રસિદ્ધ થયેલું “શ્રીમદ્ ભાગવત” પૃ. ૯૧૪.

૧૬ ભૂઓ જન્દાવનથી પ્રસિદ્ધ થયેલું “શ્રીમદ્ ભાગવત” પૃ. ૯૨૦.

વળી ચંકે શબ્દ જે સંસ્કૃત ભાષામાં કૃ એટલે કરવું એ ધાતુનું રૂપ છે, પણ તેને આત્મને પદમા વાપર્યું છે તે વિષે પણ એજ દીકામા નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે—ત્તું મનશ્ચકે ઈદં ચાત્મનેપદપ્રયોગોપિ નાધુ. ઓરાધિકારાધનં કૃતે ઇત્ય સમુચ્ચમઃ રેભે તયેલ્લત્ર ચ તસ્યા એવ તદાત્મત્વેન સ્થાવરિષ્યમાણત્વાદિતિ સદ્દ્દેષવઃ આમા કહે છે કે શ્રીરાધિકાના આગધન માટેજ આ રાસ માટેનો પ્રયત્ન છે.

જ્યારે કોઇ પણ ક્રિયા પોતાને ઉદ્દેશીને (આત્માને ઉદ્દેશીને) કરવામા આવે અર્થાત્ જ્યારે તેનું કળ પોતાનેજ અપવાતું હોય ત્યારે સામાન્યનઃ આત્મને પદનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે. અહિંઆં “રાધા” એજ કૃષ્ણનો આત્મા હોવાથી તેમને માટેજ આ લીલા કરી છે. માટે આત્મને પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

“ભાવભાવ વિભાવિકા” દીકામા “યોગમાયા” શબ્દને જુદી જુદી રીતે સમજાવીને તેનો અર્થ રાધાજ કર્યો છે.

સ્મર્ત્તાલાગાનધનગાદિકૃત્ત્વા સર્વસ્યાવ્યક્તમુમુક્ષુઃકાવિજનસ્ય યોગાય તત્પ્રાપ્તયે માયા કલ્પના દલ્પા રાધાયાસ્તામુપાગ્રિતઃ અર્થાત્ અર, મુમુક્ષુ અગર બ્રહ્મવિત્તને બ્રહ્મ સાથે જે પોતાના કૃપાકટાક્ષથી પ્રાપ્ત કરાવે છે તેનુ નામ ગધા છે.^{૧૭}

“સિદ્ધાન્તપ્રદીપ” દીકા યોગમાયાનો અર્થ લીલા સંપૂર્ણ માટે પ્રથમથીજ બ્રહ્મે નિયુક્ત કરેલી સ્વશક્તિ એમ કહે છે. આનું તાત્પર્ય પણ “રાધા”જ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય “યોગમાયા” શબ્દને “રાધા” એ નામથી સ્પષ્ટ નહિ કરતા તે ગોપ્ય હોવાથી તેને “અન્તરંગ શક્તિ” એટલાજ શબ્દથી પ્રકટ કરેલ છે.

શ્રીભાગવતની ગસપંચાધ્યાયીમાથી ઉપર આપેલા શ્લોક પછીન- શ્લોકમા અર્થાત્ ૧૦-૨૬ (૨૬)-૨ મા કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે રાસ માટે

સકંપ કર્યો એટલે ઉડુગજ ચદ્ર ઉપ પામ્યો, અને તેણે પ્રાચી દિશાના મુખને પોતાના કિરણોથી અજનાજના માડ્યા અહિંઆ પણ આયંકારિક અને વ્યંગ્યાત્મક ભાષામા “ રાધા ” નુ દર્શન ભાગવતકારે કરાવ્યુ છે ઉડુ કહેતા તાગઓ અને તેમનો રાજ એટલે ચદ્ર અર્થાત્ અહિંઆ ગોપીઓને તાગઓ માથે સગખાની છે, અને તેમની મધ્યમા સ્થિત ગદીને શોભનાગ શ્રીકૃષ્ણને તેમના ગળ દહેય છે. આ ઉડુરાજ (કૃષ્ણ) પ્રાચીદિશાના મુખને શોભાવતા હતા. પ્રાચી દિશા એટલે રાધા. કૃષ્ણને રમ પ્રવટ કરનાની લીના કરી હતી, તે લીલાની શરૂઆત જવાને પ્રથમ જોડમા જણા મા પ્રમાણે પોતાની સિદ્ધિ શક્તિની મદદ લીલી, અને પંજીથી ગત-પ્રાવટ્યની શરૂઆત માટે સકંપ થતા તે શક્તિ પણ શોભના લાગી આ ગૂઢ તાત્પર્યને ભાગવતકાર પણ છુપાવી શક્યા નથી. તેમણે પ્રાચીન દિશાને સુશોભિત બનાવનાગ ચદ્રની બીનાને પ્રિયા માયે લીલા કરનાર પ્રિય સાથે મગખાની છે (પ્રિયઃ પ્રિયયા इव) ખરી રીતે પ્રિય અને પ્રિયાની લીનાને ચદ્ર અને નિશાની લીના માયે મગખાવની જોઈએ. પણ અહિં પ્રજ્ઞનાગ્સનુ વર્ણન કરવાનુ હોવાથી અને રસમાર્ગ લોક તેમ વેંથી લિન્ન હોવાથી લિન્ન રીતિથી તે વર્ણન કર્યું છે અર્થાત્ ચદ્ર અને દિશાની બીનાને પ્રિય અને પ્રિયાની લીલા સાથે વર્ણવી છે. પ્રિય અને પ્રિયા કહેતા કૃષ્ણ અને રાધિના તે ઉપમેય છે અને ચદ્ર અને દિશા ઉપમાન છે તેને બન્ને આ ગ્સમાર્ગનુ વર્ણન હોવાથી પ્રસિદ્ધ ઉપમેયને ઉપમાન અને ઉપમાનને ઉપમેય તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ ઉપટા ક્રમના વર્ણનમા પણ રાધા અને કૃષ્ણની લીનાજ મમજાય છે ગૂઢત્તમસદર્ભા પ્રિયાયા રાધાયા મુખ લિમ્પન્ ૧૯ એવા શબ્દો છે. “ ભાનભાવ વિભાવિકા ” મા પ્રાચી દિશા માટે પ્રાચ્યા પૂર્વાયા નિત્યકૃષ્ણપ્રિયાયા इव ૨૦ વિલિમ્પ

૧૮ ભૂઓ જન્દાવનનુ ભાગવત પૃ ૬૩૦.

૨૦ ભૂઓ જન્દાવનનુ ભાગવત પૃ ૮૩૧.

નુદત એમ વાક્ય છે. તે પ્રાચી એટલે પૂર્વ દિશા તે કોણ ?
તે જણાવે છે કે તે કૃષ્ણની નિત્ય પ્રિયા આ નિત્યપ્રિયા કોણ
એમ કોઇને તાત્પર્ય થાય તે ત્યાં એ-૧ દીકરાકાં “ રશ્મિલ્ય પ્રિયાયા
અમલ્લા રાધાયા મુલમણેન કુત્કુમાલગરમણેન વિલિમ્બન્ એ રાખ્દેથી
‘ ગદા ” એમ જણાવે છે શ્રીવલ્લભાચાર્યે આજ આગયને “ગદા”
નામ પ્રકટ નહિ લના મૂળ ગણીને “ તત્ત્વ (ચંદ્રસ્ય) રેતોરત્ત તત્ત્વા
(દિશિ) હદ્ગત ” એવા ગાંધેથી પ્રકટ કર્ય છે શ્રીહરિ પત્રીના
નામમાં તે ચંદ્રને માટે રશ્મિમાનન વિશેષપુ છે, તે સમયે જે ચંદ્ર
ઉપ પામ્યો તે કેવો હતો, તેા કહે છે કે ગમાના મુખ જેવો.
આ “ ગમા ” નામનો અર્થ પણ ગીતાદારે ગદા કહે છે.
‘ નાગર્થદર્શિની ” ગીતામાં તેનો ખૂનામો આ પ્રમાણે
છે ૨૩ “ સર્વલક્ષ્મીમયી સર્વજ્ઞાન્તિ સમ્મોહિના પરા ” ક્ષિતિ
રજ્જે રમા શ્રીરાધા રમણે રમદન્તીતિ વા રમા મેષ્યશ્ચ તાસ્તમાન-
ન્મેવામા યસ્ય તમ્ ગમા એટલે લક્ષ્મી અર્થ માધાન્યુ ગીતે કરનામાં
આ ને છે, પણ અહિયા તે અર્થ લેવાનો નથી લક્ષ્મી એટલે જ્ઞાન્તિ
નર્મ જ્ઞાન્તિની પાત્ર જ્ઞાન્તિ, જે બધાઓને લગાવાનને પણ મોહ
પ્રમાણનારી છે તે ગમા એટલે ગદા અર્થ લેવાનો છે અથવા ‘ ગમા’
ના વચન બ-એ તો ગો સિઓ અર્થ કરવાનો છે. ગદા તથા
ગોપીઓના મુખના જેવી જેવી ગેતા છે એવા તે ચંદ્ર કહેના કૃષ્ણ
ઉપ પામ્યા.

“ નિનુદન્યપિના ” ૮૩ ૨૬ પાત્ર આ અર્થને અનુમોદન આપે
છે તેમજ વનપતિ ૮૧ “ ભાગવતનૂતાર્થદીપિના ” ૩૨૧ પાત્ર આજ
અર્થ છે

૨૧	જૂઓ	કુદાવનુ ભાગવત	પૃ	૮૨
૨૨	જૂઓ	લા	૧૦-૨૬ (૨)	૩
૨૩	જૂઓ	કુદાવનુ ભાગવત	પૃ	૮૫
૨૪	”	”	”	૮૬
૨૫	”	”	”	૮૬

આ રીતે રાસપંચાધ્યાર્થીમા દીકાકારેના મતે રાધાતત્ત્વ છેજ-
લા. ૧૦-૨૬ (૨૯)-૪૮મા શ્લોકમાં કહે છે કે ગોપીઓના
સાભગમદ તથા માન જોઈને કૃષ્ણ તેનું નિવારણ કરવા તથા તેમના
ઉપર કૃપા કરવાને ત્યાંજ અન્તર્હિત થયા. આ ૨૫ શ્લોકમાં અન્તર-
ધીયત પદ છે. તે ઉપર દીકાકારેનું એવું મન્તવ્ય છે કે કૃષ્ણ એકલા
અન્તર્ધાન થયા નથી પણ એકજ ગોપીની સાથે અન્તર્હિત થયા
છે, આ ગોપી તે “રાધા” છે. ગોપીની સાથે અન્તર્હિત થયા છે
તેનો પૂરાવો લા. ૧૦-૨૭ (૩૦)-૨૭માથી મળી આવે છે. કૃષ્ણને
વનમા શોધતા ગોપીઓની નજરે દાઢક ગોપીના પગલા પડે છે, તે
પગલા સાથે કૃષ્ણનાં પાણી પગલાં હતાં. આ પગલાના રસ્તે રસ્તે
ચાલતાં આગળ જાય છે ત્યારે તેજ ગોપી જે કૃષ્ણ સાથે ચાલી
ગયેલ અને જેને પણ કૃષ્ણ વનમા એકલા રહેવા દઈને અન્તર્ધાન
થયા હતા, તે “હે નાય ! હે રમણ ! મિયનમ ! હે મહાબાહુ ! આપ
કયા છો ? હું આપની કૃપણ દાસી છું. હે સખા ! મને પ્રત્યક્ષ
આપ દેખાવ” (લા. ૧૦-૨૭ (૩૦)-૩૬) એ પ્રમાણે વિકાપ કરતા
જોયા. આ પ્રસંગ સમજવાને લા. ૧૦-૨૭ (૩૦)-૪૧ મુધીના
શ્લોકો બરાબર વાંચવા. આથી સ્પષ્ટ છે કે કૃષ્ણ એકલા અન્તર્હિત
નહોતા થયા પણ એક ગોપીની સાથે થયા હતા. આ ગોપી તે
‘રાધા’ છે એમ ભાગવત ઉપરના કેટલાક દીકાકારો કહે છે.

ઉપર જણાવેલા લા. ૧૦-૨૬ (૨૯) ૪૮ માં આવેલા
અન્તરધીયત પદ ઉપર દીકા કરતા “વૃષ્ણુવ તોષિણી” કાર જીવ
ગોસ્વામી આ પ્રમાણે લખે છે—

૨૭અન્ન વક્ષ્યમાણાનુસારેણ શ્રીરાધયૈવ સહાન્તર્ધાનં જ્ઞેયમ્ “અહિંઆં
કહેવાતી રીતિ પ્રમાણે શ્રીરાધાની સાથેજ અન્તર્ધાન સમજવું જોઈએ.

૨૬ તાસી તત્સૌભગમદં વક્ષ્ય માનં ચ કેશવઃ ।

પ્રશમાય પ્રસાદાય તંત્રવાન્તરધીયત ॥

૨૭ બી. ૧૦-૨૭ (૩૦) ભાગવત ૫. ૧૦૨૦

“ આરાર્થદર્શિ ” ની દીઝના વેષક નિનાય ચક્રવર્તી બને છે-૨૮ અગમિમન્વદ્વયા શ્રીકૃષ્ણમાનુજન્દિની વલાદ્ શુદ્ધિવૈવેતિ જ્ઞેયમ્ “ અહિઆ આગમ ગ્રન્થનુ અનુસન્ધાન જ્ઞેતા મમગ્નશે કે શ્રીકૃષ્ણ-ભાનુની પુત્રી (ગધાને) બનાતનરે અદણુ કરીનેજ ચાલ્યા ગયા છે એમ સમજવું ” ૨૯

“ નિશુદ્ધ રમ દીપિત ” માં પણ તિરોહિતોયં શ્રીરાધા સહિતોપ્ય દ્વયો જાત ઇતિ માગ એના શબ્દો છે, અને તેની એમ જણાવે છે કે કૃષ્ણ રાધાની સાથેજ નિરાતિત થયા છે છતાં પણ અદૃશ્ય છે

ભા ૧૦-૨૭ (૫૦) ૨૮ માં અનચારાધિતોનમ્ એ શબ્દો ઉપર “ બૃહત્તોપિલીલા ” મનાતન ગોરનામિ મીઠા વગ્તા લખે છે કે પદ્માચ આરાધાદેવ્યસ્તગાન પદાનિ પરિચિત્યાશ્વસ્ત સ્તનામ્ તનદ્વિદ્વાયા તસ્યા માગ સહર્ષકાદુ । આમાં જણે છે કે ભાગવતગરે આત્મા સુધી રાધાનું નામ ગુપ્ત ગમ્યું હતું તે હવે તે ગુપ્ત પણ રાખી શકતા નથી, અને આરાધિત પદ્મા તે નામનો બેઠ હોવાડો પાડે કે આરાધિત એ ભગવાનનું વિશેષણ છે. તેના અર્થ એ છે કે રાધાથી તે પ્રમનન દરાયલા અથવા ‘ ગધા સહિત ’ માટે “ આરાધિત ”

“ વૈષ્ણવ તોવિગી ” કાઠે પણ અપ્રક્ટ કર્યું છે કે રાધયતિ આરાધયતિ હાત રાધતિ નામક્રમણ દર્શિતમ્ ॥

આ રીતે મીઠાકાગેની દૃષ્ટિએ ભાગવતમાં ગધા તત્ત્વ હેઠળ તે ગોપ્ય હોવાથી ભાગવતગરે વાચ્યાર્થથી જણાવ્યું નથી, પણ જેમ પુષ્પમાંથી કુશળ રેશનિંગ અત્તર બનાવે છે તેમ માર્મિકે સ્વરૂપ દર્શિતમાં મીઠાકાગેએ તેમની મીઠામાં તે “ ગધા તત્ત્વ ” ને એથી આપ્યું છે શ્રીમદ્ભાગ્યાર્થે તે ગોપ્ય તત્ત્વને ગોપ્યજ ગમ્યું કાગ્યું કે ભાગવતકાઠે જે તત્ત્વ ગોપ્ય ગમ્યું છે તેને ગુપ્ત રાખવુંજ જોઈએ માત્ર પ્રેમ ભક્તિમાં આગમ વડેનાઓ વગર

૨૮ બ્લોકે શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવત પૃ ૧૦૧

૨૯ બ્લોકે શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવત પૃ ૧૦૧

સમજાવે આપોઆપજ સમજી શકો એમ માનીને તે તત્ત્વ જણાવવાને સુમોધિની ટીકામાં પ્રયત્ન કર્યો નથી તેઓ કૃષ્ણ એટલે રસાત્મક સ્વરૂપ સમજે છે, અને તે ગ્રસ્તે બે પ્રકારનો જણાવે છે આ વૈષ્ણવી ઉપરની સુમોધિની ટીકામાં સૂક્ષ્મ રીતિથી જણાવ્યું છે રસોદિદિવિવ । ધર્મસહિત કેવલથ । કેવલોનાટયે પ્રસદ્ધ ધર્મસહિત સમ્મોગે । આમાં ધર્મસહિત રસરૂપ કૃષ્ણ ‘ગધા’ યુક્ત છે, કારણ કે તે સિનાય બાનો ભોગ બની શકતો નથી, એટલે “કૃષ્ણ” શબ્દમાં ‘રાધા’ નો અર્થ અન્તર્લિત ગણેલો છે જેમ નાખ્યા અગ્નિ છે તેમ કૃષ્ણમાં ગધા છે આ રાધા અલિતજ કૃષ્ણ મધુરનીના કરેલી છે આ મધુર નમ ગોપ્ય છે તેને પ્રકટ કરનામાં આવે તો રસાભાસ થઈ જાય માટે ભાગવતવાગ્દે ગૂઢ ભાષામાં વ્યગ્યાર્થ શૈલિમાં પ્રકટ કરેલ છે શ્રીવક્ષભાચાર્યે પણ તે ગૂઢ ભાષાને જો કે સમજાવ્યો છે, પણ તે તદ્દન પ્રકટ કરના જતા રસાભાસ ન થઈ જાય માટે ભાગવતમાં જા મની ગૂઢ શૈલિજ ગોપી છે આથી સામાન્ય દષ્ટિયા આ અનાદિ પરમગૂઢ તત્ત્વ વાચકોને દષ્ટિગોચર ન થાય એ સ્વાભાવિક છે પુષ્ટિસપ્રદાયમાં “રાધા” ને “સ્વામિની” એ શબ્દથી ઓળખાવે છે ગોપીઓને માટે પણ સ્વામિની શબ્દ છે રાધા એ મુખ્ય સ્વામિની છે અને અન્ય ગોપીઓ તે સાધાગણ સ્વામિની છે શ્રીવક્ષભાચાર્યની ભાષામાં તો “સ્વામિની” શબ્દ પણ ખૂબે ખૂબો નથી, પણ તેમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલેશ શ્રી ગુણાદિજીએ સુમોધિની ઉપરની “ટિપ્પણી” નામની ટીકામાં “સ્વામિની” શબ્દનો પરિચય કરાવ્યો છે આ સ્વામિનીઓના આગળ જતા અમ્- નામથી જેમકે રાધા, અદ્રવળી, લલિતા વગેરે જે નામો છે તે પછી થઈ ગયેલા શ્રી ગોકુલનાથજી તથા સુરદામાદિ અષ્ટમખાની વાણીમાંથી દાખલ થયા હોવાનું જણાય છે કૃષ્ણ ચૈતન્યના ગોડિયા સપ્રદાયમાં ગધા તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય છે તેમાં કૃષ્ણ કરતા પણ રાધાતત્ત્વ અધિક મનાય છે,

કારણે કૃષ્ણ પણ સધાને અધીન થઇને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણેજ નવું કંદે છે એમ તેઓ માને છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં કૃષ્ણ એજ પરમતત્ત્વ છે, અને “સધા” તેમની મુખ્ય શક્તિ છે. પણ આગળ જતા તેમા પણ ગોરીઆ સંપ્રદાયની માફક અષ્ટસખા એમની વર્ણીકારા સ્વામિનીઆવતું પણ પ્રાધાન્ય થયું. બેકે સેવાના ક્રમમા તે કૃષ્ણનુંજ એવ્યત્વ છે, અને કૃષ્ણનીજ સેવા થાય છે.

અદિઆ ગદ્યાતત્ત્વનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે આપણે જોયું. તે તત્ત્વનું ખીજ વેળી “જનમે અમે સધા:” જેવી શ્રુતિ છે. ભાગવતમાં રાસલીલાદિ કૃષ્ણની મધુગીતાના વર્ણનમાં તેનાં અકૃતે પ્રદયા છે, અને દીકાકારોની દીકાઓમાથી થઇ તથા સાખાઓ ફરી છે. અને ભકતોના સ્વાનુભવથી તેના ફળો થયા છે આ રીતે “સધાતત્ત્વ” નો વિકાસ છે. જેમ ખન-મા ગેરદીનું ખીજ મેપવામા આવે તેમાથી શેરડી થાય, તેને કાપમા પીવીને ગ્સ કરાય. પડાથી તેની ખાડ જને, તે ખાડને મડના તાટ તથા ધી સાથે બેગરીને લાડ જને, અને પડી લ્યાંકે તે લાડ આવમા આવે ત્યારેજ તેનો આસ્વાદ જધાને થાય છે. તે આસ્વાદ કરનારા એમજ મમજે છે કે તેઓ લાડજ ખાય છે. પણ તેઓ ગેરદીના ગ્સના લાડ ખાય છે તેનું તેમને ભાન નથી. તેજ પ્રમાણે ત્યા ત્યા આનંદનો અનુભવ થાય છે ત્યા ત્યા સર્વત્ર પરમાત્મની શક્તિરૂપ સધાથીજ તેનો અનુભવ છે. જો કે આનંદનો અનુભવ કરનારાને તેનું જ્ઞાન નથી. આ રસરૂપ પરમાત્માની શક્તિ નર ન વ્યાપેલી છે. શક્તિ બ્રહ્મની માફક સર્વત્ર વ્યાપેલી હોવાથી, તથા રમરૂપ બ્રહ્મની એ શક્તિ રમરૂપ હોવાથી તેનું કાષ્ઠપણ નામથી પન્નિજ્ઞાન કગવતું અશક્ય છે તેથીજ ભાગવતકાંડે તેનું નામ ઓળખાવ્યું નથી. પણ દીકાકાગેને તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર પડી તેથી તેને અનક નામથી ઓળખાવ્યું. પાછળથી ભક્તવિઓએ જેમ જેમ તે રમરૂપનો અનુભવ કરતા ગયા અને તે રમની શક્તિને ઓળખતા ગયા તેમ તેમ તે કીવાને “જી જૂડી રીતે વર્ણવી.”

આ વિવેચનની દૃકમા ગોઠાવવાનું છે કે ભાગ્યનમા ગાથા તત્ત્વ નથી એમ કહેવું એ તદ્દન ગ્રંથાણુ છે તે તત્ત્વ છે, પણ પ્ર-૨ નથી ગાથાનો અર્થજ ગમરૂપ બ્રહ્મની મુખ્ય શક્તિ છે તે શક્તિ સુન્ત બ્રહ્મનું નામજ શ્રીકૃષ્ણ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણે ત્યા ત્યા મધુર લીના કરીને ભક્તિગમને વહેંચાડ્યો છે ત્યા ત્યા પોતાની મુખ્ય શક્તિગપ ગાથા છેજ

ગાથાનું સ્વરૂપ શુ છે અને તે અને શ્રીકૃષ્ણનો મબધ ગો છે “ વ્રક્ષરેન્નર્ત પુગણુ ” મા આપ્યો છે તે નીચ પ્રમાણે છે —

“ હે ગાધિરે ” તુ મને પ્રાણથી પણ નધારે વધાવી છે. તુ મારી ઉત્તમોત્તમ પ્રિયતમા છે. તારા અને મારામા મિદ્યુ બેદ નથી જેમ દુધમા ધવનતા છે, અગ્નિમા જાળવાની શક્તિ છે, પૃથ્વીમા ગન્ધ છે, તેજ પ્રમાણે તુ મારામા શુ જેમ મારી વગર કુલા ધડો બનાવી શકતો નથી, તેમ તારા વિના હુ ત્યા મૃદ્ધિ સર્જવાને શક્ત નથી. તુજ સૃષ્ટિનો આવાર કે અન્યુત ખીજ રૂપ હુ જેમ ધરણુ દેહને ગોલાવે છે તેમ મારી ગોલા તારાથી જ છે ત્યા તુ તારા વગરનો દોડ ત્યાં લો મને માત્ર કૃષ્ણ તરીકે જોગો છે પણ ત્યારે તારી સહિત દોડિ ત્યારે મને શ્રીકૃષ્ણ બે છે તુજ શ્રી હુ, સપત્તિ હુ આધારરૂપ હુ, મર્મ શક્તિઓ તારાથીજ છે, તુ જી અને પુત્ર એવોજ આપણા બેનો ભેદ છે તેજરૂપ હુ, તુ પણ તેજરૂપ છે પણ નરીરી થાવુ હુ, તુ બાનગરિણી હુ x x તુ મારે અર્ધ સ્વરૂપ હુ મૃત્યુ પ્રકૃતિ હુ ” આ વર્ણન ઉપરથી ગાથા તે કૃષ્ણની-રસાત્મક કૃષ્ણની મુખ્ય શક્તિજ છે એ નિષ્ક જણાય છે

આથી જેઓ એમ માને છે ગાથા તત્ત્વ અશાસ્ત્રીય છે અને જયદેવની ગીતગોવિન્દ પછીથીજ આ દેશના વૈષ્ણવ ધર્મમા તે વધારે પ્રચાર પામ્યું છે એ જાનવું સુન્ત નથી

જાણુ પશુ પશુ રાધાને અવીન થઈને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે
નહી હોય કે એમ તેઓ માને છે શ્રીકૃષ્ણલાચાર્યના પુષ્ટિપ્રદાયમા
નથી એ- પદ્મભક્ત છે, અને “ગવા” તેમની મુખ્ય નકિત છે
પશુ આગળ જતા તેમા પાંચ જોડીઆ સપ્તદાયની માફક અષ્ટમખા
ઓની રક્ષાકામ સ્વામિનીલાવનું પશુ પ્રાપ્તિ થયું જો- મેનાના
નમ્રતા તે કૃષ્ણનું જ એવત્વ છે અને કૃષ્ણની- મેના થાય છે

અહિઆ ગવાતત્વનો નિમિત્ત શ્રી ગીતે થયો તે આપણે
તેનું તે તરતનું જાણી લેવી “જનમે એમ રાવ” જેવી શ્રુતિ કે
ભાગવતના ગમનીના કૃષ્ણની મહત્ત્વનીના વર્ણનમા તેના
અંગે કહ્યું છે, અને ગીતાકારની દીકાઓમાથી અહીં તથા
રાખાએ કહી છે અને ભક્તોના અનુભવથી તેના કહ્યો
થયો કે આ રીતે “નવાતત્વ” નો નિમિત્ત જેમ
ખર મા ગેરહીનું મી- ગાયમા આને તેમાની ગેરહી વાય, તેને
ગાયમા ખીનીને રસ કદાચ પડીથી તેની ખાદ્ય જાને, તે ખાડનો
રસના તાદ તથા ઘી સાથે બેઠીને લાડ જાને, અને પડી જ્યાં
તે લાડ ખાનામા આવે લાગજ તેનો આસ્વાદ જવાને થાય છે તે
જાન્યા કન્યાના એમજ નમજે છે કે તેઓ લાડજ ખાય કે પણ
તેઓ ગેરહીના ગમના વાડ ખાય છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી તેજ
પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે ત્યાં ત્યાં મર્દન
પદ્મભક્તની રક્ષિત્વ નાધાથી તેનો અનુભવ છે જ કે જ્ઞાનદને
અનુભવ કન્યાસને તેનું જ્ઞાન નથી આ ગમરૂપ પદ્મભક્તની રક્ષિત્વ
નવન જ્યાંપેની રક્ષિત્વ બક્ષીની માફક મર્દન જ્યાંપેની હોનાથી,
તથા નવરૂપ રક્ષિત્વ એ રક્ષિત્વ રૂપ હોનાથી તેનું પાંચપણુ નામથી
પાંચ જાન કરાવતું અવશ્ય છે તેથી- ભાગવતમા તેનું નામ આગ-
ખા યુ નહી પણ ગીતામગેને તે નહી દરવાની નહી પડી તેરી
તેને અન્ય નામથી જોગખા- પાઠગથી ભક્તવિઓએ જેમ જેમ
તે જ પનો અનુભવ કરતા ગયા અને તે ગમની રક્ષિત્વે આગ
ખના ગયા તેમ તેમ તે કીસને કી જી ગીતે નહી

આ વિવેચનથી દુઠક્યા એટલુજ સમજવાનું છે કે ભાગવતમા રાધા તત્ત્વ નથી એમ કહેવું એ તદ્દન જાણણું છે. તે તત્ત્વ છે, પણ પ્રકટ નથી. રાધાનો અર્થજ રસરૂપ બ્રહ્મની મુખ્ય શક્તિ છે. તે શક્તિ યુક્ત બ્રહ્મનું નામજ શ્રીકૃષ્ણ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણે જ્યાં જ્યાં મધુર લીલા કરીને ભક્તિરસને વહેવડાવ્યો છે ત્યાં ત્યાં પોતાની મુખ્ય શક્તિરૂપ રાધા છેજ.

રાધાનું સ્વરૂપ શું છે અને તે અને શ્રીકૃષ્ણનો સબંધ શો છે “બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ” માં આપ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

“હે રાધિકે ! તું મને પ્રાણથી પણ વધારે વહાવી છે. તું મારી ઉત્તમોત્તમ પ્રિયતમા છે. તારા અને મારામા બિરુદ્ધ ભેદ નથી જેમ કુધમાં ધવલતા છે, અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ છે, પૃથ્વીમાં ગન્ધ છે, તેજ પ્રમાણે હું તારામાં જુ. જેમ મારી વગર કુભાર ઘડો બનાવી શકતો નથી, તેમ તારા વિના હું આ સૃષ્ટિ સર્જવાને શક્ત નથી. તુંજ મૃદ્ધિનો આધાર ’હું’ હું અચ્યુત બીજ રૂપ છું. જેમ ધરેણા દેહને ગોલાને છે તેમ મારી ગોલા તારાથી જ છે. જ્યાં હું તારા વગરનો હોઉં ત્યાં લોક મને માત્ર કૃપ્ણ તરીકેજ ઓળખે છે. પણ જ્યારે તારી સહિત હું હોઉં ત્યાં મને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. તુંજ શ્રી હું, સપત્તિ હું, આધારરૂપ છું, સર્વ શક્તિઓ તારાથીજ છે, તું જી અને હું પુરૂષ એટલેજ આપણા બેનો ભેદ છે હું તેજસ્વી છું, તું પણ તેજસ્વી છે. પણ હું મરીરી થાવું છું, તું અશરીરગિણી છું x x તું મારે અર્જુન સ્વરૂપ છું. મૂલ પ્રકૃતિ છું” આ વર્ણન ઉપરથી ગદ્યા તે કૃષ્ણની-રસાત્મક કૃષ્ણની મુખ્ય શક્તિજ છે એ ન્પટ જણાય છે

આથી જેઓ એમ માને છે કે ગદ્યા તત્ત્વ અશાસ્ત્રીય છે અને જ્યારેવની ગીતગોવિન્દ પછીથીજ આ દેશના વેણુવ ધર્મમાં તે વધારે પ્રચાર પામ્યું છે એ નાનવું યુક્ત નથી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ગોપી તથા રાસની નિર્દુષ્ટતા.



ધાતત્વ” વિષે નિર્ણય કર્યા પછી હવે આપણે ગોપી વિષે વિચાર કરીએ. ગોપીની શાસ્ત્રીયતા વિષે કોઇપણ વાધો લઇ ગઈએ એમ નથી, કાગણ કે દશમ સંસ્કૃતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ગોપ અને ગોપીના ઉલ્લેખો છે, એટલુજ નહિ પણ ગોપીઓની સાથે કૃષ્ણે રાસ-લીલા કરી તેનું વર્ણન કરવાને ભાગવતકારે ગસપયાધ્યાયી રચી છે, આ ઉપરાંત વલ્લભજીનું પ્રમગ, વેણુગીત, યુગવગીત, ભ્રમરગીતમાં પણ ગોપી છે. કૃષ્ણની બાળ-રીવાના વર્ણનમાં ગોપીનત્વ વ્યાપેલું છે. રાધાતત્વ ગોપ્ય છે ન્યાયે ગોપીનત્વ સ્પષ્ટ છે. આ ગોપીઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણે જે જુદી જુદી લીલાઓ કરી તે માટે ઘણાંએ તેમાં દોષ જુએ છે, તથા કેટલાકો કૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે કરેલા ગમના વર્ણનને દોષરૂપ ગણે છે. આ વિષેના વિચાર પછીના પ્રકરણમાં કરીશું. અહિંઆ તે ગોપી એટલે શું તે સમજના માટે આપણે સદૃજ ધ્યાન આપીશું.

આપણામાંના ઘણાંઓની એવીજ માન્યતા થઇ ગઈ છે કે ગોપીઓ એટલે મનમાં રહેનાર આહીર ગાત્રિના અમુક ગોપની સ્ત્રીઓ. તેઓ શ્રીકૃષ્ણના સ્વથી તેમનામાં બહુજ આસક્ત થઇ ગઈ હતી, અને શ્રીકૃષ્ણે પણ તેમની માથે ઘણીજ છૂટ લીધી હતી. આ માન્યતા કેટલી ભૂતભરેલી છે તે ભાગવતની રીકાઓ વાચતા સ્પષ્ટ માપ છે. ભાગવતકાર જે પરમ સંન્યાસી હતા તે કોઇ કામી પુરુષના પ્રેમને વિષે, તથા મરણના લયથી ગ્રસ્ત થયેલ જનમેજય

રાગ પણ ઉત્સુકતાથી તે શ્રવણ કરે તે તદ્દન અસહનિત છે માટે “ગોપી”નું રહસ્ય આપણે સમજવાની જરૂર છે. જેમ રાધા તે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણની મુખ્ય ગતિ-અન્તરગ સિદ્ધિ શક્તિ છે તેમ ગોપીઓ તેજ રસની સામર્થ્યરૂપા ગતિઓ છે. શ્રુતિમા જે એમ કહેનામા આવ્યું છે કે જહ્ને ગમણ કગવાને માટે જગત્સુ કીડાભાણક મછને પગીથી તેમા પોતામાથી, અમિમાથી નિસ્પૃધિગો વ્યુચરણુ પામે તેમ અનેક જીવોને પણ સર્વ્યા, અને આ રીતે પોતે જીવ રૂપ થઈને કીડા કનાલાળા આ કીડાભાણકમા રસનીના માટેની પોતાની શક્તિઓ તે ગોપી છે અર્થાત્ પ્રેમરસમાં મગ્ન બનેલાં ભક્તો તેતું નામ ગોપી છે. ગોપી એટલે સ્ત્રીઓ નહિ, પણ સ્ત્રીભાવવાળા ભક્તો. પુરુષ અને સ્ત્રીમા મુખ્ય ભ એ છે કે પુરુષમા શુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હોય છે જ્યારે સ્ત્રીમા હૃદયનું પ્રાધાન્ય છે. રસરસપ પ્રગ્વહની પ્રાપ્તિ શાન, શુદ્ધિ વગેરેથી થતી નથી પણ પ્રેમરસથીજ બને છે આ પ્રેમરસનું બીજું નામ સ્ત્રીલાન છે. ગોપી તે સ્ત્રીભાવની ભર્તિ છે આથી તેઓ સ્ત્રીઓ હતી એમ સમજવું નહિ પણ સ્ત્રીલાન-પ્રેમભાવવાળા ભક્તો છે. આ ભક્તો અન્ય જીવોની માફક પ્રહાના-ભગવાનના અંશજ છે-શક્તિઓ છે પોતાની રસાત્મક જીના કનાને ગમની સામર્થ્યશક્તિ રૂપ જીવોને જે પ્રકટ કરવામા આવ્યા તેજ ગોપી છે આથી ગોપી એટલે પરમાત્મામા વિશુદ્ધ અને પરમ પ્રેમભાવયુક્ત ભક્તો આવા ભક્તો સાથેજ શ્રીકૃષ્ણે રામ ખેલ્યો છે.

ભગવાન પ્રેમ રૂપ હોવાથી પ્રેમથીજ તે પ્રાપ્ય છે ભગવાન સાથેના પ્રેમના કુંડાળા જૂદા જૂદા હોઈ શકે જીવો ભગવાનના પોતે દામ છે એમ માનીને તેમને ભજી શકે અગર ભગવાન પિતા છે તેમ માનીને સ્નેહ દેખાડી શકે અગર ભગવાન પોતાના મિત્ર છે એમ માની સ્નેહ દેખાડે અગર ભગવાન પિતા છે અને ભક્ત પોતે ભગવાનની પત્ની છે, અગર ભગવાન માયક અને પોતે

આશક માનીને રનેદ દેખાડી શકે, આ તમામ પ્રકારોમાં ભગવાનને પતિ માની અને પોતાને પત્ની માનીને, પતિ પત્નીના ભાવથી જો ભક્ત પ્રેમ દર્શાવે તો તે પ્રેમ ઉત્તમ પ્રકારનો-અદ્વિઆતો બને છે. પતિ પત્નીના પ્રેમમાં કાંઈ પણ ઉપાધિ હોતી નથી, તેમાં કાંઈ પણ અંકેચ પણ નથી. તેમ ઉત્તમ પ્રકારનાં સ્વાપર્ણો છે. તેમાં લોકક્ષમ્ભ અગર અન્ય મર્યાદાઓ નથી. તે પ્રેમનો પ્રવાહ અસ્ખલિત અને અનાકુચિત છે. તે પ્રેમના પ્રવાહમાં કાંઈ અલિનતા પ્રવેશી શકતી નથી. તેમાં કૃત્રિમ આદર નથી. તે અદેતુક છે. તેમના પ્રેમનું કારણ પ્રેમજ છે. પ્રેમની ખાતરજ પત્ની પતિને ચાહે છે તથા તેની સેવામાં તત્પર રહે છે. આવા પ્રેમભાવ યુક્તવાળા ભક્તોનેજ ભાગવનકારે ગોપી કહેલ છે. ગોપ જ્ઞાનયુક્ત, સખા ભાવથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તો છે, અને ગોપીઓ કેવળ પ્રેમભાવવાળા ભક્તો છે. ગોપોને ભગવાને ધ્રુવ અહ્યાનંદના સ્વરૂપમાં મળ્યું કર્યા. જ્ઞાનનું, કળ અહ્યાનંદ છે-મુક્તિ છે, પણ પ્રેમ ભક્તિનું કળ તેથી પણ પરમ છે. તે કળનું નામ ભજનનાનંદ છે. આ ભજનનાનંદનું ધ્યાન પ્રેમભક્તિવાળા ભક્તો ગોપીઓને રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણે રાધાદારા આપ્યું. રાસ પંચા-ધ્યાયીના આરંભમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ બાબત નીચેની કારિકાથી સમજાવે છે.

૧ વ્રજાનન્દાત્સમુદ્ભૂત્ય મજનાનન્દયોગને ।

લીલા યા યુજ્યતે સમ્યક્ સા સુર્યે વિનિરૂપ્યતે ॥

આ કારિકામાં જણાવે છે કે ગોપીઓને અહ્યાનંદથી પણ પર ભજનનાનંદમાં વિનિયોગ કરવો દનો મારેજ રાસની લીલા કરી. તે લીલા આ ગોપા દ્વ પ્રકરણમાં કહી છે. રાસનું પ્રકરણ તે ક્ષ પ્રકરણ કહેવાય છે.

ભગવાન કૃષ્ણે આ સ્ત્રીઓ-ગોપીઓ સાથે રમણુ રા માટે ક્યુ તેનું કારણ પણ નીચેની કારિકામાં જણાવે છે.

૨સ્ત્રિય एव हि तं पातुं शक्तास्तासु ततः पुमान् ।

अतोहि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यर्हर्निग्रम् ॥

માધારણુ રીને આ રમનું પાન કરવાને સ્ત્રીઓજ નક્ક છે, અને તેમના દારાજ પુરપને તે રમ મળી શકે છે, માટેજ ભગવાને આદિઆ તે ગ્રેમભાવનું પાન કરવાને સમર્થ ગોપીઓ સાથે રમણુ ક્યુ

હવે ભગવાનને જે પતિ પત્નીના ભાવથી ભગ્નના છે તે ભાવ પણ એ પ્રકારે દોઢી શો જ. એક ભાવ પ્રમાણે સ્ત્રી પોતાના પરણેલા પતિનેજ જીવિ ભાવથી ભગ્ને છે. જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પરણી પતિને પતિ માનતા નથી પણ અન્મને પતિ તરીકે માને. આ બન્ને પ્રકારના ભાવમાં ગ્રેમ છે. પણ જે પત્ની તરીકે માને તેની માથે હમેશા રહે છે તેના ભાવમાં કવચિત્ ગિન-પોતાના શૈથિલ્ય હોવાનો સંભવ ગ્રે છે પણ અન્ય પ્રકારમાં તે હતા રહેતું નથી. ઉનડું તેમાં ઉધ્ધુતા તથા ઉત્કટતા વચની ગય શૈથિલ્યમાં સ્ત્રીના હૃદયમાં પતિ ગ્રેમ છે અને બીજામાં સ્ત્રી માટેનો છે. છ. પતિ કળા સ્નેહીનો દરજ્જો હોય છે. આથી ભક્તના પ્રે પ્રમાણે પ્રણુ પતિ તરીકે અગર સ્નેહી તરીકે ભક્તય છે માટેજ જ ગોપીઓ જે પ્રકારના મુખ્ય હતા. એક પ્રકારના ગોપીજન તે ન્યપૂર્વા અને બીજા અનન્યપૂર્વા હતા. રામ પંચાધ્યાયના આગ-માજ જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે રાસને આગ-વાને પોતાની વેણુ વગાડી, કે વૃત્તજ તેના રવ ગોકુળમાં ગોપી-તાના વર્ણુદ્વારા નેમના હૃદયમાં ઉતરી ગયો અને જે અપૂર્વા હતા, મનો સબન્ધ બીજા કોઈ પણ પતિ સાથે થયો નહોતો તે એક-જ શ્રીકૃષ્ણ પામે દોડી ગયા અને જેઓનો સંબન્ધ બીજા પતિઓ

તેની જીવાની ચાલી ગઇ હોય, તેની શારીરિક સંપત્તિ નાશ પામી હોય, તેનું માનસિક આરોગ્ય પણ ખરાબર ન હોય, તેની પાસેથી સફળતા જતી રહી હોય, તેની કાર્યો અણકત થઇ હોય, કે પોતે સત્તાવિહીન બન્યો હોય તો પણ જે પ્રેમ બંધાયો હોય તે કદી પણ છૂટવો ન બેધાયે.

વળી આનેજ મળતું કહેવામાં આવ્યું છે કે—

સમ્યક્ મસૂણિતસ્વાન્તો મમત્વાતિશયાન્વિતઃ ।

ભાવઃ સદૈવ સાન્દ્રાત્મા બુધૈઃ પ્રેમ નિગદ્યતે ॥

જેનાથી અંતઃકરણ કામળ બને છે, અને પ્રેમીજન ઉપર મમતા થાય છે તેવા ગાઢભાવને જ કાલ્પા પુરુષો પ્રેમ કહે છે.

જો પ્રેમીજનનું હૃદય પોતાના પ્રિયને જોતાં અગર સંભારતાં વ્યથા માડે, તથા તેના તરફની આસક્તિ વધતી જાય તોજ આપણે સમજવું કે તેના હૃદયમાં પ્રેમ છે,

ગોપીઓનો પ્રેમ આવા પ્રકારનો હતો.

ગીતામીય તંત્રમા ગોપીઓના પ્રેમ વિશે નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે,—

પ્રેમૈવ ગોપરામાણાં કામ હત્યગમત્પથામ્ ।

હયુદ્ધવાદયોડપેતં વાન્ઠન્તિ મગવત્પ્રિયાઃ ॥

જો કે ગોપીઓનો પ્રેમ કામ હતો છતાં તેનો કામ સાથે સંત્રમ ન કરવો. કામમાં અને ગોપીઓના શુદ્ધ પ્રેમની વચ્ચે લાખો ગાડિયું અંતર હતું. નહિ તો ઉદ્ધવજી જેવા પણ આ કામની વાંછના કદી પણ કરે જ નહિ.

આ વિષય ઉપર લખતાં ચરેન્દ્ર લટ્ટાચાર્ય નીચે પ્રમાણે લખે છે—

“ ગોપી પ્રેમ એ પવિત્ર મૂર્તિ છે. તેઓ પોતાનાં સુખને માટે કાંઈ પણ કરતી નહોતી. કૃષ્ણનું સુખ એજ તેમનું લક્ષ્ય અને આનંદ હતો. પોતાને વીસરી પોતાનું સુખ વિસરી, વૈધી દિયાદલાપ વિસરી, આત્મીય સ્વજન-સમાજ અને વૈધી માર્ગ વીસરી તેઓ કૃષ્ણનાં સુખને માટે ઉન્મત્ત હતાં. કૃષ્ણ સુખી થતાં જ તેમને સુખ થતું. માટે જ ગોપી પ્રેમ આદર્શ છે. ગોપીભાવ જીવનો ઉન્નત અને પરમ ધર્મ છે. ”

આ પ્રેમ તેને પાપ કહો કે પુણ્ય કહો, ધર્મ માનો અગર અધર્મ માનો, વિધિ ગણો કે નિર્વેધ ગણો—જે તમારે ગણવું હોય તે ગણો. પણ ગોપી-લક્ષો તે પ્રેમને જ વશ થાય છે, અને તે પ્રેમથી પોતે રસસ્વરૂપ કૃષ્ણને વશ કરે છે. એ પ્રેમને વશ થતાં કૃષ્ણ ગોપીની પાસે નાચે છે, ફૂટે છે, ખેલે છે, પોતાના ભક્તના તમામ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. જેમ સૂર્યોદયથી કમલિની ખીલે છે તથા ચંદ્રોદયથી ચંદ્રકાન્ત પીગળે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ માટેના પ્રેમથી ગોપીઓનાં હૃદયમાં રસ ભરાય છે અને તે ખીલે છે.

ભગવાનનો રાસ આવા ગોપીજન સાથે હતો. તે રાસથી નિર્લપ પ્રેમમાં મગ્ન બનેલા ભક્તોના નિરોધનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે.



તારી ખાસાવસ્થા તો અજ્ઞાનતામા ગાળી છે, યુવાવસ્થાને કામાસક્તિ-
મા પસાર કરી છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામા તારા અંગ તથા પલિત વગેરે
નિસ્તેજ અને અશક્ત બન્યા છે અને તારી કાર્યશક્તિ દગાતી બન્ય છે.
આવી અવસ્થામા સસારમા સાગ્ગપ હરિનુ નામ તુ લઈ શકતો નથી
તે કેટલી બધી વિચિત્રતા છે કાલનુ માન્દર્ય તારા દેહરૂપી દુર્ગને
નાશ કરવાને માટે સર્વ સામગ્રી મલિત તૈયાર થયેલો છે, છતાં પણ
તુ કોઈ પણ જાતની તૈયારી કરતો નથી એ એક પરમ આશ્ચર્ય છે.
આ ભક્ત કવિ પુનઃ પણ કહે છે.

મિથ્યા મુખ દુખ જગત કે, અમ મિથ્યા યદ્દ દેહ
તામે અશ્ચિ જ્યા મચ્ચો, કિયો ન દગિ સો નેહ

સસારના મુખ દુખ આવા છે તો પછી જીવનનુ કર્તવ્ય શું
બાકી રહે છે તો તે માટે કહે છે

જળ લગી માયા દુષ્ટ પથ, નગ લગી પ્રભુ રહે દૂર
દુષ્ટ દિએ પ્રકટ નિકટ ગદં નયન ભરપૂર.

x x x x

જેસો માયા મન રચ્ચો, ચોભુ રજે હરિમ્નેહ
તો દોષ જીવનમુક્ત જગ, તો ભવસાગર એહ.

શાસ્ત્રોએ પોકારી પોકારીને કહ્યું છે, તેમજ ડાહ્યા પુરોને થતા
અનુભવોએ પણ જણાવ્યું છે કે આ દુનિયામા કોઈ પણ માથી વસ્તુ
હોય તો તે ભગવાનજ છે, માટે તે સિવાય બીજા સર્વનો સંબંધ
છોડીને એ ભગવાનમા ચિત્ત પરોવવું. તેમાજ જીવનનુ સાફલ્ય છે.
પણ આમ કરવું તે જેટલું કહેવું સરેલું છે તેટલું આચરણમા મૂકવું કઠિન
છે, કારણકે કેટલાઓએ આ સસારનો ત્યાગ કરવાને માટે અરણ્યો
સેવ્યા છે, તપ વગેરે કર્યો છે, તથા મન્યાસ લઈને દુનિઆમાંથી
ચાલ્યા ગયા છે, અને શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ, તથા વર્ષોત્કૃષ્ટઓમા એકાન્ત
અગોમા-અતિથય કષ્ટકોથી ભરપૂર ગાદ જગતોમા, વિપત્તિ ગિરિની

જૂઠાઓમાં તથા વ્યાધાદિ હિંસા પશુઓથી ભરપૂર ભયંકર સ્થાનોમાં સંસારનો ત્યાગ કરવાની સહણદિયી નિવાસ અંગીકાર કર્યો છે, છતાં પણ તેઓ સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી શક્યા નથી. તો આમાંથી એટલુંજ દર્શિત થાય છે કે સંસારનો ત્યાગ થવો અને પ્રભુમાં પ્રીતિ રહેવી, તે જીવના સાધનોથી જનવું અશક્ય છે. યજ્ઞયાગાદિ, તપ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ઇત્યાદિ સાધનોનું જગ માયાની અટપટી સામે ટક્કર ઝીલી શકવું નથી. માત્ર ભગવાનની કૃપા હોય તોજ તે થઈ શકે છે. તોપણ શાસ્ત્રોએ આ અસાર સંસારના ભયમાંથી જીવે કેવી રીતે મુક્ત થવું તેના ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. તેઓ કહે છે કે પાણીમાં રહેવું અને મગરથી દૂરવું એ યોગ્ય નથી. અર્થાત્ સંસારથી દૂર ભાગવામાં સંસાર નષ્ટ થતો નથી, પણ સંસાર એટલે જેને માયાનું સામ્રાજ્ય કહે છે તે માયાને જીતવી જોઈએ. માયાનું જોર તેની ઇન્દ્રિયરૂપી સૈનિકા અને મનરૂપી સેનાપતિને લીધે છે. તો કોઈ પણ પ્રકારે તે સૈનિકા અને મન ઉપર તમે તમારો દાબ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો; એટલે સધળા બાજુ તમારી તરફેણમાં થશે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિ જે સંસારના વિષયોમાં ખેંચાય છે તેનું તેમાંથી સંયમન કરીને પ્રભુ તરફ વાળવી જોઈએ. આમ કરવાથી સંસારનો કુટના તથા તેની છુટાછ આપોઆપ ધોવાઈ જશે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને પ્રભુ તરફ ચિત્ત ખેંચવું તેનું નામ નિરાધ કહેવાય છે અને આ બાબત આપણે “ નિરાધ એટલે શું ? ” એ વિષયની અંદર જૂદી વિચારી છે. દેવે અદિઆં તો નિરાધની અન્તિમ દશામાં જે ફક્ત વસ્તુ છે તે શી રીતે મેળવી શકાય તેના વિચાર કરીએ.

સર્વ શાસ્ત્રોનું દોહન કરીને જે કોઈ પણ સાર ખેંચવામાં આવે તો તેમાંથી એકજ વસ્તુ આપણે શીખી શકીએ છીએ કે આ સર્વ જગત્ ઇત્યાદિના કર્તા પ્રભુને ઓળખો અને તેમને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. આપણી આલુઆલુએ જે સ્થાવર તથા જંગમાત્મક સૃષ્ટિ જોઈએ છીએ, જે કંઈ ચેતન્ય તથા સૌન્દર્યને સ્ફુરવામાન

જોઈએ છીએ તે સર્વ કૃતિ પરમાત્માની-ઈશ્વરની છે. તેણેજ આ વિશ્વને અનેક ચમત્કારોથી જરૂર બનાવ્યું છે. તે પરમનત્ત્વની ઇચ્છા રમણ કરવાની થઈ એટલે ક્રીડાલાભરપ નાના પ્રકારક આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી અને તેમા વિલાસ શરૂ કર્યો. તેણેજ આ વિશ્વમા દૃષ્ટિગોચર થતા સુક્ષ્મમા સુક્ષ્મ અને અસૂક્ષ્મમા સ્થૂળ સત્ત્વો બનાવ્યા. એ વિશ્વ તથા બ્રહ્માણ્ડોના કર્તા એકજ છે, તથા આ સર્વ જે કંઈ આપણે નિહાળીએ છીએ તે તેના અંશરૂપ છે, એ વસ્તુ આપણે તત્ત્વજ્ઞાનની હિંદી દૃષ્ટિથી અવલોકીશું તો સમજ્યા વગર રહી શકીશું નહિ. તે સર્વ કંઈ ચક્ષુ દ્વન કરનાર સત્ત્વો તથા સ્થિર પદાર્થો તે પરમનત્ત્વ (બ્રહ્માધી) ઉત્પન્ન થયા છે; અને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે પાછું એ સર્વને પોતાનામા સંકેતી લે છે. જેમ ઉર્ણનાભિ (કરો-ળીઓ) પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના મુખમાથી જાળ કાઢીને મુંદ્ર નૃષ્ટિ પોતાને વિહરવાને બનાવે છે; પણ જ્યારે તેની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે દેવી ગીતે પાછા પોતાનામા સંકેતી લે છે. તેજ પ્રમાણે દરિ અવધ્યજ્ઞ થતા રમણ કરવાને આ સર્વ ખેલ પોતે રમે છે, અને પછી પાછા તેને પોતાનામા સંકેતી લે છે. આ ખેલ જાદૂગરના ખેલ જેવા ભ્રમજનક અગર મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે, કારણકે જગત્-રૂપી ખેલના કરનાર અહિંઆ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. એ ખેલના નિર્માતા ભગવાન છે, માયા નથી. માયા મંસારની બનાવનાર છે, માટે મંસારના ખેલ મિથ્યા છે, પણ વિશ્વ અગર જગત્ના ખેલ સત્ય છે કારણકે તેના બનાવનાર બ્રહ્મ છે, તેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્માથી જ છે. બ્રહ્મ જો સત્ય હોય તો તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પદાર્થો પણ સત્ય ગણવા જાઈએ. મુવર્ણુમાથી બનાવેલા અનેકવિધ અલંકારો મુવર્ણુમયજ છે. તેમ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મના અંશરૂપ હોવાથી સત્ય છે. માટે બ્રહ્મજ તે સર્વનું અન્તિમ ધ્યેય છે. બ્રહ્માથી છૂટા પડેલા અશબ્દ જીવોનું અન્તિમ ધ્યેય પણ બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મથી છૂટો પડેલો જીવ માયાના આવરણમા સપડાઈને

અહંતામમતાત્મક સંસારની વિક્રિયાઓને નિહાળે છે, પણ જેમ જેમ તે સત્ય વસ્તુ સમજતો થાય છે તેમ તેમ તેને ખબર પડતી જાય છે કે આ સર્વ ખોટું છે અને માત્ર ભગવાનજ સત્ય છે, માટે તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાથીજ પોતાનું અસલ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકાશે.

બ્રહ્મના અંશભૂત અને બ્રહ્મમાયી છૂટા પડેલા જીવનું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે. એ બ્રહ્મનું વર્ણન ઉપનિષદની અનેક શ્રુતિઓમાં આપેલું છે. કોઇપણ ઉપનિષદ વિભાગનું સદ્બદ્દેશી અવશોધન થાય તો આ રહસ્ય વસ્તુ સમજવા વગર રહેશે નહિ. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આનંદરૂપ છે. આનંદ એજ બ્રહ્મનો આકાર છે, માટે તે સાકાર ગણાય છે, તેમાં કોઇ પણ જાતની પ્રાકૃતતા નથી, માટે તે નિરાકાર કહેવાય છે. સાકારની પુતલી હોય તો તેમાં સાકાર સિવાય બીજું કંઈ પણ જણાતું નથી. તથા સુવર્ણના કોઇપણ ઢાગીનામાં સુવર્ણ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ હોતી નથી, તેમ આનંદરૂપ બ્રહ્મમાં બીજી કંઈપણ વસ્તુ છેજ નહિ. જીવ તેમના અંશભૂત હોવાથી જીવનું પણ ખરૂં સ્વરૂપ આનંદ છે. પણ સંસારમાં પ્રવેશ કરતાં તેના પવન તેનામાં એવી વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે કે પોતે આનંદરૂપ છે એ વસ્તુનું તેને વિસ્મરણ કરાવે છે. પણ જ્યાં સુધી તે પોતાનું રૂપ ઓળખવાને પ્રયત્ન કરતો નથી ત્યાં સુધી તેને શાંતિ તથા ઝંપ નથી. તેને સંસારના લુખા પદાર્થો મેળવવા માટે અનિશય ઝંખના થાય છે, અને તે મેળવવા છતાં પણ તેને અશાંતિ તથા ક્ષોભ રહે છે. માટે જીવે પોતાનું સ્વરૂપ સમજવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને તે સ્વરૂપ પાછું કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેના વિચારમાં શું થાવું. આમ વિચારો કરતાં ઉત્તરોત્તર તે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ બનશે. અને એક સમય એવો આવશે કે તેના જીવનમાં અદ્ભૂત પલટો થઈ જશે. એ સંસારને પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ નિહાળશે નહિ: એટો રાતદિવસ તે આનંદસ્વરૂપની પ્રાપ્તિની ઝંખના

કરશે આ પ્રમાણે તેના જીવનનો પવટો થશે આ પતંગે તે દિવ્ય-જીવન કહેવાય છે

તે આનંદસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે વિશે આપણા વેદશાસ્ત્રમાં ઘણું જ દર્શવાયું છે. આપણે એ વસ્તુ સમજવાને માટે છાંદોગોપનિપદનો વિભાગ નજર તરે ફેરવી જોઈએ આ ઉપ-નિપદના ઠાંદશખણમાં, જહનુ પીગણ કરવાને માટે ઉદાપન પોતાના પુત્ર સ્વેનકેતુને ન્યયોધનુ કૃત લાવવાને કહે છે. સ્વેનકેતુ તે પ્રમાણે લાવે છે. પત્રીથી તેને કહે છે “ કૃત લાગીને તેના બીજને પણ તું ભાગ અને તેમાં શું જીવે છે તે કહે ? ” સ્વેનકેતુએ તે ભાગ્યા અને પત્રી કહ્યું કે “ એમાં કંઈ પણ

જોતો નથી ” આ ઉપત્તી મુનિ એને જણાવે છે કે આ બીજના સૂક્ષ્મતમ ભાગ જે પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકતા નથી તેમાથી મદાન ન્યયોધ વૃક્ષની સ્થિતિ થઈ છે તેજ અણિમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ મલકાય છે તેનું નામ આત્મા છે, અને હે સ્વેનકેતુ તે આત્મા તું જે, એમ જાણુ પુત્ર આ અર્થનો બોધ કરવાને માટે તેને જનના પ્યથામાં લવણ નાખીને પોતાની પાસે લઈ જવાને કહે છે સ્વેનકેતુ તે પ્રમાણે લવણને જનમાં નાખીને લઈ જાય છે પછી મુનિ તેના આત્માને લેતા કહે છે જે જે જગ્યાએથી સ્વેનકેતુ એ જાગે ત્યાં સ્વાદ લે છે તે દરેક જગ્યાએ એ જા લાગે છે લવણયુક્ત જણાય છે આ ઉપત્તી મુનિ તેને જણાવે છે કે હે મૌમ્ય આ લવણની માફક આ જહનુ પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે પણ તું તે નિહાળી શકતો નથી જગમાં પડેના લવણને તું નજરે જોઈ શકતો નથી પણ માન સ્વાદ ઉપત્તી તેનું અસ્તિત્વ કળી શકે છે તેમ જહનુ અસ્તિત્વ સર્વત્ર છે પણ તે ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકતા નથી માન અનુભવથી ઓળખી શકાય છે માટે તે પ્રકારે ઓળખવાને પ્રયત્ન કરેલા જોઈએ આ ઉપદેશનું તારતમ્ય એવું જ જણાવે છે કે હે સ્વેનકેતુ ! જે જહનુ જાન મેળવવાને ઈચ્છે છે તે અણિમાં

છે, અને આ સર્વ એતદાત્મ્ય છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે. અને તુ તે રૂપ છુ. પણ છતાં તે સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરવું ઘણું દુર્લભ છે. તો તેની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ?

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના અનેકવિધ માર્ગો દર્શાવ્યા છે. આપણું ધર્મ-માહિત્ય-વેદકાળથી પ્રારંભીને પુરાણો તથા ભાષ્યાદિ પર્યંતનું તપાસીશું તો તેમાંથી ત્રણ મુખ્ય માર્ગો એ દિશામાં દોરનાર તરીકે જણાવવામાં આવે છે-કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ. પણ આ બધા માર્ગો કેંડ બ્રહ્મધામ મુઘી પહોંચાડી શકતા નથી. તેમાંના કર્મ અને જ્ઞાનમાર્ગો વચ્ચેથી અટકી ગય છે-જેમ રસ્તામાં માર્ગસૂચક સ્તંભો મૂકવામાં આવ્યા હોય તેની માફક તેઓ અમુક દિશા આપણને સૂચવે છે. ફક્ત ભક્તિરૂપી માર્ગ એજ સિધો માર્ગ છે, એમ વેદાદિની શ્રુતિઓના મર્મને તપાસવાથી સદૃશ સમજી શકાયે. પ્રભુ આનંદસ્વરૂપ છે, અને જીવ તેના અશબ્દ છે, અર્થાત્ જીવમાં તે આનંદરૂપનું તિરોધાન થયેલું હોવાથી પોતે અંશ છે. આ વસ્તુ સમજાય માટે ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. ભક્તિ એટલે પ્રભુ માટેના નિમીઝ અને નિરુપધિ પ્રેમ. આ પ્રેમજ પ્રભુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા પ્રાપ્તિ કલાવનાર છે. માટે આ ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનની જરૂર છે.

હુનિઆમાં પણ જો કોઈ વસ્તુને આપણે પ્રાપ્ત કરવી હોય તો આપણે ગત દિવસ તેની પાછળ મડયા મહેલુ જોઈએ. બીજી બધી બાબતોમાંથી ચિત્ત ખસેડી લઈને ફક્ત તેની ઉપરજ તેને ચોટાડવું જોઈએ. અર્થાત્ તે વસ્તુ માટે આપણને અહર્નિશ રટણ થવું જોઈએ તેનું જ ચિન્તન બનવું જોઈએ. તેમાંજ પોતાનો પ્રાણ આપવો જોઈએ આવી રીતે તે વસ્તુ ઉપર ચિત્તાસક્તિ ગણનાર તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેવીજ રીતે પ્રભુ પ્રાપ્તિને માટે પણ અન્ય સર્વ ભૂવી જઈને. ફક્ત પ્રભુનોજ જો આપણે વિચાર કરીએ, રાતદિવસ તેનું જ મનન અને નિદિધ્યાસન કરીએ, તેમાંજ આપણે પ્રાણ મૂકીએ અને તદનુદ્ધાન આપણું જીવન બનાવીએ, જીવનની સર્વ ક્રિયાઓ

તથા વ્યાપારો તેના મયજ અને તોજ પ્રભુ પ્રાપ્તિ થાય. આની જનનની સ્થિતિ થતી તેનું નામ સંન્યાસ કે સન્યાસ એવે કહી શકાય, પ્રભુ મેળવવાને માટે વ્યાપારો નિ સાધન થઈ દેહીર જનવુ જોઈએ ઉત્તમ પ્રાર્થના ત્યાગ કેવલો જોઈએ દુનિઆના સર્વ ગમેમાથી ઈન્દ્રિયો ખેચાવી જોઈએ એ- પગવાર પા. જામ પ્રભુના નામ ગદ્ય મિનાય આનવો ન જોઈએ આવુ અને નોન સન્યાસની દશા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ સમજાય, અને એની નિયતિ ભાગનાગ પોતે નમુમયજ મની જાય છે-તેનુ જ્ઞાન, પાન, વ્યવહાર, આચાર, વૈદિક પાઠનાદિ બધો ત્યારેજ આપોઆપ જી નય છે આ સ્થિતિ થતા હવે મા ગિયત આનંદસ્વરૂપ પ્રભુ બહિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પોતાના પ્રાપ્ત કર્યાન આપોતે તે જીવને તેના આનંદસ્વ પની પ્રાપ્તિ દર્શાવે છે

પુષ્ટિમાર્ગમા નિ ગેતી ભક્તિનુ ન મદન પ્રભુપ્રાપ્તિ છે તેને માટે મન્યામની ગિયતિ જરૂરની છે પણ આ સન્યાસ શબ્દ અત્યારે ચો મા ના અર્થોમા વપરાય છે બહિઆ નિનિમાર્ગથી મન્યાસ આવશ્યક ગણાય છે મન્યાસનુ રહસ્ય શુ છે તે સ્પષ્ટ જણવા જોડુ છે અખિન જૂમળ રાચાય શ્રીમદ્ વેદભાષ્યાર્થજીએ 'મન્યામ નિર્ણય' નામના ગ્રંથમા આની કહી આપી છે તે કુચીથી આ વિચારની શુચિ ઉ નનાગને તે વસ્તુ સમજતા વગર ભાગશે નહિ માટે આપો આપો તે ગ્રંથમા સંજો અનગ્રાહન કરી જોઈશુ

આ ગ્રંથમા શ્રીમદ્વાર્થજી આજ્ઞા કરે છે કે મન્યાસ તેમાનુ પ્રોત્તન તે પ્રભુના વિરહનો અનુભવ નવાને માટે છે. આ વિરહનો અનુભવ તે (૧) વિગ્દનો અનુભવ અથવા (૨) વિરહ મમયનો અનુભવ અથવા વિરહ થયા પછીનો અનુભવ હોય ગદે. આ ત્રણમાથી કોઈ એક અર્થની નિશ્ચિ માટે સન્યાસ લેવો જોઈએ 'મહિના આરભમનથી નવ બગવાનથી કૂટો પડેલો છે અને તેથી તેને જે વિગ્દ થાય છે તે વિગ્દ ભગવાનમા આસક્તિ

યવાથી જન્યુત થાય છે. તેનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ કરવા માટે અનુભવ કરવા માટે સંન્યાસ લેવો એમ છે. કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ ગીતાંજલી કાવ્યમાં જીવને પરમાત્માથી થયેલા વિરહ વિગે નીચે પ્રમાણે કહે છે—

It is not my portion to meet Thee in this my life, then let me ever feel that I have missed Thy sight, let me not forget for a moment, let me carry the pangs of this sorrow in my dreams and in my waking hours. "

" જો મારા ભાગ્યમાં તને મળવાનું મારા આ જન્મમાં ન હોય તો મને સર્વદા એવું વિરહ દુઃખ યાવો કે હું પ્રભુ, મને તારા દર્શન થયાં નથી, એક ક્ષણ પણ હું આ વિસ્મય નહિ, આ વિરહ દુઃખ મને સ્વપ્નમાં તેમ દિવસમાં અદર્શિત યાવો " વળી આગળ તે કહે છે.

As my days pass in this crowded market of this world and my hands grow full with daily profits, let me ever feel that I have gained nothing. Let me not forget for a moment. Let me carry the pangs of this sorrow in my dreams and in my wakeful hours. "

આ સંસારના વ્યવહારની જંગલમાં જ્યારે મારા દિવસો વ્યતીત થતા હોય, અને સંસારની વસ્તુઓથી, મારા હસ્ત ભરાઈ જતા હોય ત્યારે પણ મને સર્વદા એવી વૃત્તિ યાવો કે મને કશું મળ્યું નથી. મારો સમય વ્યર્થ ગયો છે. એક ક્ષણ પણ હું આ વિસ્મય નહિ. આ વિરહ દુઃખ મને સ્વપ્નમાં તેમ જાગૃત સ્થિતિમાં અદર્શિત યાવો. " આ રીતે પ્રભુને માટે વિરહ થવામાં રસિક અને ભક્ત હૃદય અલૌકિક આનંદ મેળવે છે. આવાં હૃદયગાર અનેક કવિઓએ પણ દર્શાવેલા છે. શ્રીમદ્વાયાર્યજીએ " સંન્યાસનિર્ણય " ગ્રંથમાં,

તેવા માટે મન્યામનુ લક્ષણ આપના માટે તેમા વિપ્રયોગ
સ્થિતિની આવશ્યકતા જણાવી છે. વિરહ મમયનો અનુભવ
એવો પણ અર્થ લેવાય, અર્થાત્ આ રીતે લગવાનનો સાક્ષા-
ત્કાર તેને સન્યાસ કહે છે વિરહ પત્રીનો અનુભવ એમો અર્થ લઈએ
તો ગમ પચાધ્યાપીના ચતુર્થ અધ્યાયમા તાત્પર્યવિરૂદ્ધ શ્લોકમા
જણાયા પ્રમાણે જે માતાત્કાર ૩૫ અનુભવ હોય છે તેને માટે
સન્યાસ લેવો એમ કહ્યું છે આ ઉપરથી એટલું ક્ષિત થાય છે કે
વિરહની સ્થિતિનો અનુભવ થાય માટે સન્યાસ લેવો જોઈએ. પણ
આ મન્યાસમા જેમ મામાન્ય રીતે શોક માન્યતા વેદધાગ્ય કરનાનું
કહે છે તે આવશ્યક નથી સ્વાચર્યધનિરૂપ્યથ વેપ સોત્ર નચાન્યથા ।
શ્રીય એવે પોતાના પુત્ર શ્રી ગુરેથી થતો બધ-પોતાને તેઓમા
આમત્તિ ન હોય તો પણ તેમની પોતા વિરે આસત્તિ જો થતી
રોય તો તેને દુઃ સ્વવા માટે સન્યાસ વેદ કહેવામા આવ્યો છે
જે તેમના તત્ત્વથી વેમની અપેક્ષા ન હોય તો બંધની મલાવના
નથી આ સન્યાસ મર્માર્ગમા નિર્વિદ્ધ કયો છે અને ખાસ
આત્મારના જમાનામા એ કદી પણ મર્માર્મની રીતિ પ્રમાણે લેવો
ન જોઈએ જ્ઞાનમાર્ગમા તેનો સહન જો રીતે હોઈ શકે એક
રિવિનિયા મન્યાસ (જ્ઞાન પ્રાપ્ત સ્વવાની ઇચ્છના કલમા) અને
બીજે વિદ્વત્સન્યામ પણ આ ઉભયગેયુક્ત છે માટે તેનો પણ
નિરેવ કોનો છે ભક્તિની સાધન તથા પ્રજ્ઞ તે મુખાવહ નથી,
કાગળુકે સન્યાસમા એકાન્તતાની જરૂર છે, સાધનરૂપા ભક્તિમા
મગની આવશ્યકતા રહે છે માટે જાણ, અર્ચન વગેરે નવવા ભક્તિ
મિદ્ધ થવા માટે સન્યાસ લેવાની જરૂર નથી માન વિરહાનુભવ
કરનાનેજ અને જો પ્રભુની તેની ગ્રેણી રોય તોજ ક્ષત માટે
મન્યામ અદ્ય કયો જોઈએ (આ વસ્તુ વિનેન સમજવાને જુઓ
“ મન્યાસ નિર્ણય ” ગ્રંથ) જે ભક્તિમા આવી સન્યાસની ભાવના
થઈ રોય તેની વાળી અદ્વિત થાય છે, હૃદય દ્રવે છે, વિરહથી હમેશા

અશ્રુપાત થાય છે. કોઇકવાર હસે છે, લાજ રહિત થઇ ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરે છે તથા નાચે છે. આવી રીતે સંન્યસ્ત ભક્તિવાળા ભક્તનાં લક્ષણો ભા. ૧૧-૧૪-૨૪ માં કહ્યાં છે.

આ સ્થિતિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. દુનિઆમાં આવા સંન્યાસ ની દશા ભોગવનાર ભક્તો ઘણા દુર્લભ છે. આવા સંન્યાસ માર્ગના ગુરુઓ કોણ છે તે જાણવું હોય તો શ્રીમદ્વાયાર્યચરણ જણાવે છે કે મયાર્દ્રા રીતિએ કૌણ્ડિન્ય ઋષિ, અને પુષ્ટિ રીતિએ શ્રીવ્રજ સિમન્તિની (વ્રજની ગોપીઓ) છે. કૌણ્ડિન્ય ઋષિ વિષે એવું કહેવાય છે કે તેમણે અનંતનો દોરો અગ્નિમાં નાખ્યો હતો. આ અપરાધને લીધે તેઓ દરિદ્ર થયા હતા. પણ પોતાની પત્ની શિલાના વચનથી આ વાત જાણતા અપરાધના નિવારણ માટે વૈરાગ્ય પામ્યા અને અનંતનું ધ્યાન કરવા માંડ્યું. તેઓ મનથી અનંતના દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી ગૃહ બહાર નીકળી ગયાં. ભૂખ તરસને પણ છોડી દીધાં તથા બ્રહ્મચર્યનું સેવન કર્યું, અને ક્ષણવાર અટક્યા સિવાય શ્રીહરિનો જપ કરવા માંડ્યો. વનમાં વૃક્ષોને તથા સર્વોને અનંતની ખબર પૂછવા માંડી. આથી અનંત તેમના હિપર પ્રસન્ન થયા અને દર્શન આપ્યાં. શ્રીગોપીજનની પણ એજ દશા થઇ છે. તેઓ કૃષ્ણ ભગવાન છે એમ સારી પેઠે સમજતાં હતાં, કૃષ્ણ એ યજ્ઞોદાના પુત્ર છે એમ નહિ. પણ તે સર્વ દેહીઓના અન્તરાત્માના દૃષ્ટા છે તેમ તેઓ સારી પેઠે જાણતાં હતાં (શ્રીગોપીગીત ૪) તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ પરિત્યાગ કરીને રાસ રમવાની ઇચ્છાએ જાય છે. પણ જ્યારે પ્રભુ તેમનાથી અંતર્હિત થાય છે ત્યારે તેમને “વિરહ” ઉત્પન્ન થાય છે; આ વિરહનું દુઃખ એટલું બધું થઇ ગયું છે કે ભગવાનની ભાળ કાઢવાને વનમાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ આથડે છે. અને ઉન્મત્તની માફક વૃક્ષો વગેરેને પૂછે છે. આ ગોપીઓના વિરહમાં લોકિકતા નથી. તેમાં સંસારની કોઇ પણ વસ્તુની આસક્તિ નથી. તેમના શ્વાસમાં પ્રભુ સિવાય

ખીજી કંઈ પણ ચિન્તન નથી તેમની આગળ મંસાગ્ર નથી. નથી તેમને કુટુબ કે સમાજ કે દેગનો ભય. કાળ તથા સ્થળની સીમાને તે ભય ઓળંગી ગયો હતો, પ્રભુ માટેજ તેમનું ધ્યન હતું. અને તે માટેજ તેમના મર્વ કોઈ પ્રયત્ન હતા. રાત્રિની ભયંકરતા હોવા છતાં, તથા નિર્ગન ધ્યાનમાં દિસ પશુઓનો ભય ગહેવા છતાં પણ મર્વ ચિન્તાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રભુ માટે આમ તેમ ત્યાગો ઢરવા મડયા. જ્યારે તેમ કંવાવી પ્રભુએ દર્ગન ન આપ્યા એટલે તે દીન થઈ ગયા અને આખમાથી અનર્ગલ અશ્રુઓ ખેળવા ત્યાગી તેમનામાં વિકલ્પ અને ઉન્માદત્વ જણાવા માડ્યા.

પ્રાણીઓની આની દશા મનજ હોય છે, તેવું ભાષા કવિઓએ પણ વર્ણવ્યું છે. નૌદિક પ્રેમીઓમાં આની મિતિ હોય છે. મેઘદૂતમાં આપણે વામીએ છીએ કે પોતાની સ્ત્રી વિયોગ પામેલો મક્ષ, અચેતન મેઘ સાથે પોતાની પત્નીને સંદેશો મોકલાવે છે. આ પ્રેમીની ઉન્માદતા નહિ તો ખીજી નુ ? વળી એજ કાવ્યના કર્તા કવિ કાળીદાસે વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં વર્ણવ્યું છે કે વિદ્યાધરના શાપથી અંતરિંત થયેલી પોતાની પ્રાણપ્રિયા ઉર્વશીને નહિ જોવાથી પુરસ્વા રાગની સ્થિતિ અતિશય ઉન્માદ અને છે આનું કેવું મુર પશુ હૃદય-દ્રાવક ચિત્ર તે કવિએ આલેખેલું છે. તે ત્યા મૃગ, ચક્રવાક, રુક્મી ભૃંગ, ગિરિ, નદી વગેરેને ઉર્વશીની ખબર પૂછે છે. આ પણ પ્રેમીઓની ઉન્માદવચ્છાનુજ ચિત્ર છે. “માલતી માધન” નાટકમાં ભવભૂતિ કવિએ પણ એવુંજ પ્રેમીઓની વિપ્રયોગ દ્રશ્યોનું વર્ણન આપ્યું છે જો લોકિક પતિપત્નીઓના પ્રેમમાં આવી ઉન્માદવસ્થા થાય છે તો એ નિર્મીમ પ્રેમની મૂર્તિરૂપ કોટિરૂપલાવણ્ય એવા પર-અલ્પ-ભગવાન માટેના પ્રેમ ખાતર ગોપીઓની આવી વિકટ દશા પ્રાપ્ત થાય એમાં આશ્ચર્ય ન છે અરેખજ આ વ્રજસીમન્તીનીઓ પન્મ મન્યામિનીઓ છે. તેમનો વિન્દ પ્રભુ માટે છે જેઓ હરી

દષ્ટિથી આ વસ્તુ સમજતા નથી તેજ માત્ર વૃથા કલ્પનાઓ કરે છે. માટેજ એક સાક્ષર લેખક એક સ્થળે લખે છે^x “અત્યાર સુધી ઘણા કાળથી હું તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખી જીવ્યો છું. ગોપીજ બનવા યત્ન કર્યો છે અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે તેટલું સુખ મળ્યું એમ અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની લ્હાણમાં આવ્યો એમ માનતો આવ્યો છું. “ગોપી”એ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોય શકું તેવો અન્યાર સુધી રહ્યો છું. ગોપીએ ભાવનામાં રસની વિશાળતાની તથા સ્વાર્પણની જે પૂર્ણતા સમજાઈ છે તે હજી સુધી અને સ્વીડનબોર્ગના પાદરીપણામાં સમજાઈ નથી.

ગોપીનો દરજ્જો ઘણો અધિક છે. તેઓ પરમ ભકત શિંગે-મણિ છે. શુચિ અને ઉજ્જવલ પ્રેમની તે સાક્ષાત્ ભૂતિ છે. પરમ ત્યાગનાં નિધિરૂપ છે. તેઓ પરમ સંન્યાસિની છે. એટલુંજ નહિ પણ સંન્યાસ માર્ગનાં પરમ ગુરુ છે. માટે ભક્ત કવિ પરમાનંદદાસની સાથે આપણે પણ નીચેનું પદ ગાઈશું અને શ્રી વ્રજસીમન્તિનીનું સ્વરૂપ શુદ્ધ રીતે સમજી શકીએ તથા તેમના ભાવ કંઈક અંશે આપણા જીવનમાં ઉતારી શકીએ માટે તેનું અદર્શિત ચિન્તન કરીશું.

ગોપી પ્રેમકી શ્વમા;

જન ગોપાલ કિયો અપને વશ ઉરધર રયામ ભુજ,
શુકમુનિ વ્યાસ પ્રસંસા કીની, ઉધો સંત સરાહી.
ભૂરી ભાગ્ય ગોકુલકી વનિતા, અતિ પૂનિત ભાવમાંદી;
કલા ભયો બે વિપ્રકુળ જનમ્યો, જે હેં હરિસેવા નાંદિ,
સોઈ કુશીનદાસ પરમાનંદ બે હરિ સન્મુખ ધાઈ.

હવે ભાગવતમાંથી ગોપીઓની સંન્યસન દશા જણાવનાર કેટલાક શ્લોકનાં અવતરણ અર્ધિઆં આપણે લઈએ.

લગવાને ગસ કર્યાનો સંકલ્પ કર્યા પછી પોતે વેણુ વગાડી. આ વેણુનો અંગ્ર વજનમાં રિયત ગોપીઓના કર્ણેન્દ્રિયમાં થઇને તેમના હૃદયમાં પેસી ગયો અને તનમનાટ શરૂ કર્યો. આ સમયે તેઓ ગૃહના જૂના જૂના કાર્યોમાં વ્યગ્ર હતા, પણ વેણુનો સ્વર સાંભળતા તેઓ પ્રભુ પાસે જવાનો સંકલ્પ કેમ અટકાવી શકે ? નહીં અટકાવી શકે. તેથી કામ કામની જગ્યાએ ગૃહ પોતે એકદમ ધગમાંથી દોડવાજ માડ્યું. તેમને સસાર ખારો લાગ્યો. આથી પોતાના પતિઓ, પુત્રો, પિતાઓ વગેરે કોઇનો પણ વિચાર કર્યો નહિ. પ્રભુનું આદેશન થતા એટલી ઉતાવળથી તેમણે સસારનો ત્યાગ કરવા માડ્યો કે તેમને વસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન ન રહ્યું હા. ૧૦ ગ્. (૨૬) ૭ મા કહે છે કે વ્યસ્તવસ્ત્રામરણાઃ કાલિત્કૃષ્ણાન્તકં યયુઃ । વસ્ત્ર અને આભૂષણો જ્યા પહેરવા જોઇએ ત્યા પહેરવાને બદલે મને તે સ્થાને પહેર્યા. આનું કારણ એ કે સંસારજ તેમની આગળ નહોતો તો પછી લોકલજ્જનની તો વાતજ ક્યા કહેવાની ? સસારના આસક્ત કામી જન જ્યારે એકબીજાને મળે છે ત્યારે જનીઃશીને, મોહક વેપ ધારણ કરીને મળે છે, પણ અદિઆ તો તેમનામાં તેવો કામ નહિ હોવાથી વસ્ત્ર કે આભરણની પણ દરકાર કરી નહિ.

ત્યાજ આગળ કહે છે કે—

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રવન્ધુભિઃ ।

ગોવિન્દાપહૃતાત્માનો ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥

૧૦-૭૬ (૨૬)-૮

ગોવિન્દ લગવાનથીજ તેમના આત્માઓ હરાયા હતા. અર્થાત્ લગવાનમાંજ તેમના આત્મા આસક્ત હતા. આથી પતિ, પિતૃઓ વગેરે સાસારિક પુરુષોનો સંબન્ધ તેમને ખારો લાગેજ.

સસાગસક્ત કામિનીઓ તો પોતાના કામીજન પાસે જાય છે ત્યારે જનામાંના જાય છે, તેમને ડગલે ડગલે બધ રહે છે કે રખેને

તેઓ જોશે તો તેમનો કામ પકડાઇ જશે. આથી તેઓ ક્ષોકમાં નિન્દાશે. તેને સમાંવહાલાં અને સમાજનો ડર લાગે છે, પણ ગોપી-જન તો પ્રભુલકૃતજ હતાં તેથી તેઓ ક્ષી રીતે પ્રભુ સમીપ જતાં નથી, પણ પોતાના સાંસારિક સંબંધીઓની આગળ ખુશ્તી રીતે, તેઓ બળે તેવી રીતે, જાય છે કારણ કે તેમને કાંઈની નિન્દા કે આક્ષેપનો ભય નથી.

ભગવાનની પાસે પહોંચનાં ભગવાને તેમની કસોટી કરવાને માર્મિક શબ્દોથી સંસારમાં પાછાં ફરવાને તેમને જણાવે છે પણ ભગવાનની વાણીથી તેમના સંકષ્પો દૂર થઇ ગયા હતા. સંસાર છોડીને ભગવાન તરફ જતાં થોડી ઘણી પણ જે વાસનાના અવશેષ રૂપ સંકષ્પો રહ્યા હતા તેના પૂરેપૂરા ચૂરેચૂરા થઇ ગયા, (જુઓ! વિપળા મમસાંકલ્પાશ્વિન્તામાપુર્દુરસ્યચામ્ ।) જેના સંકષ્પોનો વિનાશ થાય છે તેજ સંન્યાસી છે. શ્લોક ૩૦ માં કૃષ્ણ તદર્થવિનિર્વાતિત સર્વકામાઃ એ પંક્તિથી ભગવાનને માટે તેમના સકળ કામો દૂર થયેલા હતા. ભગવાન સિવાય બીજા કશાની પણ તેમને કામના નહોતી એમ કહીને તેમની સંન્યસ્ત દશાનુ સૂચન કર્યું છે. આ માટેનો વધારે મજબૂત પૂરાવો નીચેના પછીના શ્લોકમાં છે.

મૈવં વિમોહર્હતિ ભવાન્ગાદિતું નૃશંસં

સંત્યજ્ય સર્વવિપયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ।

પ્રાપ્તા મજસ્વ દુરવગ્રહ મા ત્યજાસ્માન્

. દેવો યથાદિપુરુષો મજતે મુમુક્ષુન્ ॥

૧૦-૨૬ (૨૬) ૩૧

“હે પ્રભો ! આપ કહોર શબ્દો બોલો તે હીક નથી. અમે સધળા વિપયોનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરીનેજ આપના ચરણ કમળ સમીપ આવ્યાં છે.” (વૃન્દાવનમાં પ્રાપ્ત થયાં છે) માટે હે

પ્રભો ! દુરાગ્રહ કરીને અમારો ત્યાગ ન કરો. પણ જેમ આદિ દેવ
પુરુષોત્તમ મુમુક્ષુઓને ભજે છે તેમ આપ અમને ભજો. ”

આ શ્લોકને આવધાનતાથી વાચવામા આવે તો ગોપીઓની
સંન્યસ્ત દશા વિશે કાંઈને શંકા કરવાની રહેશેજ નહિ. સર્વ વિપયોનો
ત્યાગ તો સામાન્ય સંન્યાસીઓ પણ કરી શકતા નથી, છતાં આ
ગોપીઓએ તમામ વિપયોનો ત્યાગ કર્યો છે, ખરેખર તેઓ સંન્યા-
સીઓમા પણ પરમ સંન્યાસી હતા.

આ પછીના શ્લોક દર મા તેઓ કહે છે કે ભગવાનજ અમારું
સ્વસ્ત્ર છે. ભગવાન એજ અમારા બન્ધુ છે, આત્મા છે, પતિ છે,
પ્રિયતમ છે. અમારે હવે સંસારની સાથે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી.

यत्पत्यपत्यमुद्धदामनुवृत्तिरङ्ग

स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।

अस्त्वेवમેतदुપदेशपદે त्वयीशे

પ્રેમો મવાંસ્તનુમૃતાં કિલ વન્ધુરાત્મા ॥

૧૦-૨૬ (૨૯) ૩૨.

ભગવાનની સાથેનો પ્રેમ તેજ ખરો પ્રેમ છે, સંસારી પુરુષો
સાથેનો પ્રેમ તે દુઃખદાયક થઈ પડે છે, માટેજ અમારે સંસારમાં પાછું
પડવું નથી. જે સંસારનો ત્યાગ કરીને અમે સંન્યાસનો સ્વીકાર
કર્મો છે, તેમથી મુન થવા માંગતાં નથી.

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्

नित्यप्रिये पतिमुत्तादिभिरर्पितैः किम् ।

તત્ત્વઃ પ્રસીદ વરદેશ્વર માત્મ છિન્વા

આશાં મૃતાં ત્વયિ ચિરાદરવિન્દનેત્ર ॥

આગળ તેઓ કહે છે કે હવે આપ અમને પાછાં સંસારમાં મોકલશે તોપણ અમે ત્યાં જઈને શું કરવાનાં છીએ ? સંસારને માટે અમે તદ્દન નાલાયક થયાં છીએ કારણ કે જોને લીધે સંસાર બને છે તે ઇન્દ્રિયો તો આપેજ હરી લીધી છે.

चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु

यन्निर्विशत्युત કરાવપિ ગૃહકૃત્યે ।

પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલા—

द्यामः कथं ब्रजमयो करवाम किं वा ॥

૩૪.

શ્લોક ૩૫ માં તેઓ ભગવાનને કહે છે “હે ભગવન્ ! અમારા ઉપર કૃપા કરો. સંસારને છોડી દેને અમે આપની પાસે આવ્યાં છીએ તો હવે આપ અમને સંસારમાં પાછાં મોકલશે નહિ. જો પાછાં મોકલશે તો ત્યાં અમે મુખી થવાનાં નથી. કારણ કે અમારું મુખ આપજ છે. આપ જો અમને તરછોડશે તોપણ અમે સંસારમાં જઈશું તો નહિજ. ઉત્તરું અમે ધ્યાનસ્થ દશાનો અનુભવ કરીને વિરહાભિમાં અમારા દેહને ભસ્મીભૂત કરીને આપની પાસેજ આવીશું.” (ભૂઓ ભા. ૧૦-૨૬ (૨૯)-૩૫ માં નોંચેદ્વયં ચિરહજાગ્ન્યુ-પમુક્તવેદ્વાઃ । ધ્યાનેન યામ પટયાઃ પદશી સહે તે । લીટીઓ) આગળ કહે છે—

तन्नः प्रसीद वृजेनार्दन तैन्निमूल

प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।

त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव્રકામ—

तत्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥

૧૦-૨૬ (૨૯)-૩૮.

“હે દુઃખભંજક માપના નાશ કરનાર ભગવાન્ ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ. ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને, આપની સેવા અમે

કરીશુ એ આગાથીજ એમે આપના ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત થયા હીએ. હે પુરુષભૂપાલુ ! આપના મુન્દર મન્દધામ્યમુક્ત નેત્રના કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર દામથી તમ થએલા છે અંત કરણ જેમના એવ અમને દારણુ દાન કરે. ”

આ શબ્દો લોકિક કામીજનની દગાનુ મૂચન કરે છે કે પરમ સન્વત્ત દશાનુ ? કોણ કહેમે કે આ શબ્દો પરમ સન્યાસવાળા ભવતે ના નથી ? જેમ સન્યાસીઓ મંસાગ્ની માલમતા, સગાવહાલા વગે સર્વનો ત્યાગ કરે છે અને આત્માની શીધમા વનમા વન્ય છે તેમ આ ગોપીઓએ મમાગ્નો ત્યાગ કરીને વનસ્થાનમા-પ્રભુના ધ્યાનમા પ્રવેશ કર્યો હતો કોણ કી શકરો કે તે પગમ મન્યામિનીએ નહોતા ?

જેમ જ્ઞાનીઓના ચિત્તાદિ બ્રહ્મમા લય પામે છે તેમ આ લક્ષિત-માગીય સન્યાસવાળા આ ગોપીઓના મન વગે રસરૂપ બ્રહ્મમાં જ લીન થઈ ગયા હતા તે ભગવાનના અન્તર્ધાન પત્રીથી ગોપીઓની થયેલી દશાનુ વર્ણન કરતા નુકદેવજી નીચેના શ્લોકમા જણાવે છે.

તન્મનસ્કાસ્તિદાહાપાસ્તદ્વિવેષિતાસ્તદાત્મિકાઃ

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ

૧૦-૨૭ (૮૦)-૪૩.

આ ગોપીઓનુ મન ભગવન્મય બન્યુ હતુ. તેમના આલાપો ભગવદ્વિષયક હતા તેમની તમામ ચેષ્ટાઓ ભગવન્મય હતી. તેમના ચિત્તમા કૃષ્ણને જ તે આત્મા માનતા હતા. તેમના નુણને જ તે જાતા હતા. આ રીતે તેમની દશા યદ્ ગર્જ. આ દશામા તેમને આત્મા કે ગૃહ કશુ પણ માર્ગ્ય નહિ ”

લક્ષિતમાગીય સન્ધામ આના પ્રકારનો હોય છે. ભગવાનના વિરહના અનુભવ માટેજ તે હોવાથી, તે વિગ્રહમા ચિત્તાદિનો સ્થિતિ

પવટાર્થ જાય છે. જ્ઞાની મંન્યાસીઓના ચિત્તાદિ તદ્દન લીન થઈ જાય છે. શાન્ત-શિતલ જની જાય છે, જ્યારે ભક્ત સંન્યાસીઓના હૃદયમાં ચલુચ્છાટ રહે થાય છે. તેની સાથે વિકલતા પણ રહે થાય છે. આ ચલુચ્છાટ અને વિકલતા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ હોય છે, આથી તમામ પ્રકારના ભાવ જાગ્રત્ થાય છે, આ સ્થિતિ મહજ જની આવે છે. મન, ઇન્દ્રિયો, આકાષો, એષ્ટાઓ સર્વ પ્રભુ તરફ નતન થાય છે, તે ઇન્દ્રિયાદિ પ્રભુ પ્રાપ્તિને માટે આવશ્યક સર્વ વ્યાપ ગમા ગુંથાય છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય “સંન્યાસ નિર્ણય” નામતા ગ્રંથમાં જણાવે છે કે આ દશામાં વિકલત્વ તથા ચિત્તાદિની અશ્વમ્ભતા સહજ હોય છે, તેમાં કૃત્રિમતા હોતી નથી. આ સ્થિતિમાં પ્રભુ માટેનું જ્ઞાન કે ગુણ જ્ઞાન પણ ભાવમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

વિકલત્વં તથા સ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં નહિ ।

જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યેવ વર્તમાનસ્ય વાચકાઃ ॥

ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ તે ભાવસંન્યાસ છે. તે સંન્યામની સિદ્ધિ ભાવથી છે અને તેનું ફલ પણ ભાવ છે.

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિપ્યતે ।

ભાવનાસાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તથા ભવેત્ ॥

આવે પરિત્યાગ ઘણો જ દુર્લભ છે. ફક્ત પ્રેમભાગ દ્વારા જ તે સિદ્ધ કરી શકાય છે. જ્ઞાનની પરમ દશાએ પહોંચેલા પણ આ પ્રકારનો સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

દુર્લભોઽયં પરિત્યાગઃ પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥

ગોપીજન આવા ગ્રેમી ભકતો હતા તેમણે ભગવાન માટે જ પ્રાણ ધાગણ કર્યા હતા. (જુઓ ભા-૧૦-૭૮ (૩૧)-૧ માં ત્યાં ધૃતાસવ શબ્દો છે)

ભા. ૧૦-૨૯ (૨૨)-૧મા ભગવાન માટે ગોપીઓની વિદ્ય સ્થા થઈ હતી તે કહે છે.—

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥

કૃષ્ણના દર્શનની લાલસાવાળા તે ગોપીઓ હતા અવાજથી માતા આગ્યા તથા નૃત્તી નૃત્તી રીતે પ્રલાપો કર્યા લાગ્યા અને છેતરતરવા લાગ્યા.

આ રીતે આ પ્રેમમાર્ગના સંન્યાસી ગોપીઓની દશા જોઈને પ્રભુ તેમની પાસે પ્રકટ થયા અને તેમને ગસતુ સુખ આપ્યું ગ્રેમી સંન્યાસીઓને અશ્રુપાન વગેરે હોય છે. આથી પ્રભુ માટે જ સમારના મંથનથીઓનો ત્યાગ કરીને પ્રભુ માટેજ પ્રાણ ધાગણ કરનાર અને તેમને માટે જ વિગ્ધનું દુષ્ક અનુભવનાર ગોપીઓ પગ્મ સંન્યાસીઓ હતા તે ભાનનમાથી પણ મિદ થાય છે.



રાસલીલાના વર્ણનનો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત હશે કે કેમ?

રાસપંચાધ્યાયીન પ્રક્ષિપ્ત કહેનારને ઉત્તર.



ટલાક આગકાલના ભણેલાઓ રાસલીલાનું રહસ્ય ભુંદિયી સમજી ચકતા નથી. તેઓ એમ માને છે કે ભાગવતની અંદર જે રાસ પંચાધ્યાયીનો ભાગ આવે છે તે પ્રક્ષિપ્ત હોવો જોઈએ. કોઈએ પાછળથી તે ભાગને ભાગવતની અંદર ઘુસાડી દીધેલ હશે. બાબુ બંકિમચંદ્ર પોતાના કૃષ્ણ ચરિત્રમાં આ વિચારને ચળગી રહે છે. પણ જો તેમણે સમસ્ત ભાગવતનો પૂર્વાપર સંબંધ જોયા હોત તો જે વિચાર તેમણે ઉતાવળથી રજૂ કર્યો છે તે રજૂ કરત જ નહિ. ભાગવતમાં રાસપંચાધ્યાયીનો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે એમ કહેવું તે ખરેખર કહેનારનું અજ્ઞાન જ બતાવે છે.

જો સૂર્ષમાં ઉષ્મા નહોતી તોજ ભાગવત ગ્રંથમાં રાસનું વર્ણન ન હોય. રાસપંચાધ્યાયી વગરનું ભાગવત તે ઉષ્મા રહિત અગ્નિ સમાન છે. રાસનું વર્ણન એ ભાગવતનો ખરો પ્રાણ છે-આત્મા છે. ગાયત્રી બીજમાંથી હોગેલા વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષના દ્વરૂપ ભાગવતમાં “રાસ” રૂપી રસ સમાયલો છે. આ રસ ભાગવતના રાસપંચાધ્યાયી સિવાય અન્યત્ર હોઈ શકે ? જો રાસપંચાધ્યાયી ભાગવતના અંગરૂપ નહોતો તો ભાગવતમાં રસજ નથી એમ કહેા તો પછી ‘ભાગવતનું’ પાન કરવાનું જે ભા-૧-૧-૩માં? કહ્યું છે તે શી રીતે

૧ નિગમરૂપતરોર્ગભિતં ફલં શુકમુલાદનૃતદ્રવગંયુતમ્ ।

પિવત ભાગવતં રસમાલયં મુહુરદો રાસકા મુવે માલુકાઃ ॥

સંભવે ? માટે રાસપંચાધ્યાયી સિવાયનું ભાગવન હોઈ શકે જ નહિ. અન્યપુરાણમાં તે નહોય તો સંભવી શકે પણ ભાગવતમાં નહોય એમ કદી પણ હોઈ શકે જ નહિ.

હવે રાસપંચાધ્યાયીનો ભાગ પ્રક્ષીપ્ત નથી તે માટે નીચેના પ્રમાણે ભાગવતમાયી જ આપણે બતાવી શકીએ છીએ.

(૧) ભાગવન સ્કંધ પહેલાના અધ્યાય ૧૦ માં ૨૮ મો શ્લોક આ પ્રમાણે છે.—

નૂનંવતસ્ત્રાનહુતાદિનેશ્વરઃ સર્પર્ષિતો હાસ્ય ગૃહીતપાણિભિઃ ।

વિવન્તિ યાઃ સહયધરામૃતં મુહુર્વજાસ્ત્રિયઃ સંમુમુહુર્થદાશયાઃ ॥

આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપરથી દારકાં પધાર્યા તે પ્રસંગે તેમનાં દર્શન કરવાને ઉત્તુક થયેલી સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે ભગવાનનું વર્ણન કરતા હતા. તેઓ કહે છે “ જેમનું પાણી ગ્રહણ કર્યું છે એવી આ ભગવાનની સ્ત્રીઓએ વ્રત, સ્નાન અને હોમ આદિથી બરેબર આ ઈશ્વરને જ પૂજ્યા હશે, કેમકે જે અધરામૃતને વિષે અંતઃકરણ હોવાથી વ્રજની સ્ત્રીઓ મોહ પામી તે અધરામૃતને તે સ્ત્રીઓ પીએ છે.”

અહિંઆં વ્રજની સ્ત્રીઓએ કરેલા અધરામૃતના પાનનો ઉલ્લેખ છે. આ અધરામૃતનું પાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને રાસના પ્રસંગેજ કરાવ્યું છે. વેણુગીતમાં અધરામૃત નહિ પણ મૃધારસ છે, પણ અધરામૃતનું પાન તો રાસપંચાધ્યાયીમાં જ છે. ભગવાન બ્યારે રાસ વખતે અદ્રસ્ય થયા ત્યારે ગોપીઓએ ભગવાનનાં ગુણગાન કર્યું તે રાસનો ભાગ ગોપીગીત કહેવાય છે. એ ગોપીગીતના શ્લોક ૨ ૭માં

૨ મધુરયા ભગ્ન ચત્તુર્વાક્યયા લુલમ્બોદરયા પુષ્કરેક્ષણ ।

ત્રિપદ્મીતમા વીર મુચતોરધરસીધુનાપ્યાયયસ્ય નઃ ॥

નયા^૩ ૧૪માં ગોપીઓએ ભગવાન પાસેથી પ્રકટ થઈને અધરામૃતનું દાન કરવાને માગણી કરી છે. આ માગણીને ભગવાને પ્રકટ થઈને પછીના અધ્યાયોમાં પૂર્ણ કરી છે. ભા. ૧૦-૨૯(૩૨)-પમાં તામ્બૂલ ચર્વણ દ્વારા આ અધરામૃતનું દાન કર્યું છે એમ કહ્યું છે. પછીના અધ્યાય ૩૦ (૩૩) માં શ્લોક ૧૩ માં ગણે ગણે સંદધત્યા અદાતામ્બૂલચર્વિતમ્ એ શબ્દોથી પણ અધરામૃતનું દાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને કર્યું તે સમગ્ર થ છે. અર્થાત્ પ્રથમ સ્કંધ ૧૧ માં અધ્યાયના ૨૮ માં શ્લોકમાં વ્રજ સ્ત્રીઓને અધરામૃતનો ઉલ્લેખ કર્યો તેનો સંબંધ રાસ પંચાધ્યાયી-માં છે. જો રાસ પંચાધ્યાયી પ્રક્ષિપ્ત હોય તો પ્રથમ સ્કંધમાં અધરામૃતમ્ સુદ્ધ મગલ્લિયઃ એવા શબ્દો કદી પણ હોઈ શકેજ નહિ.

(૨) દ્વિતીયસ્કંધ અધ્યાય ૭ માં ભગવાનના અવતારો તેમનાં કર્મો તથા શુભો પવેરનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણાવતારનું વર્ણન કરનાં શ્લોક ૩૩ માં “રાસ” એ શબ્દ આવે છે. ભવિષ્યમાં રાસ લીલા શ્રીકૃષ્ણ કરશે એમ ત્યાં જણાવે છે.

ક્રીડન્વને નિશિ નિશાકરરશ્મિ ગૌર્યાં

રાસોન્મુલઃ કલપદાયતમૂર્છિતેન ॥

ઉદ્દીપિતસ્મરુજાં વ્રજમૃદ્વધૂનાં

હર્તુર્હરિપ્યતિ શિરો ધનદાનુગસ્ય ॥

ભાવાર્થ—ચંદ્રનાં કિરણોથી નિર્મળ રાત્રિમાં વનમાં ખેલતા શ્રીકૃષ્ણ રાસ કરવાના હેતુથી પોતે કરેલા મનોહર પદવાળા તથા લાંબી મૂર્છના સુકા બંશીના ગાન વડે જ્યેમને કામજન્ય પીડા થઈ

૩ મુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્વરિતવેણુના મુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્ ।

દત્તરાગવિસ્મારણં નૃણાં ચિત્તર ચોર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥

૧૦-૨૮(૩૧)-૧૪.

જે એવા ગોપીજનને હરી જનાર કુમેળા ચાહર ગણચૂંતુ માયું
લાપી નાખશે ”

આ શ્લોકમા કૃષ્ણે કરેલી ગમવીનાનો જ તેષ કયો નથી ?
જે અદિઆ ભાગવતના દ્વિતીય અધ્યાયમા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળી
આવે છે અને તે પ્રમાણે દસમ અધ્યાયમા શ્રીકૃષ્ણની ગમવીનાનું વર્ણન
ગમપચાધ્યાયીમા હોય તો પછી તે ભાગ પ્રસિદ્ધ એ હોઈ શકે ?
જે ગમપચાધ્યાયી પ્રસિદ્ધ માનવામા આવે તો પછી આ અધ્યા-
યનો આ શ્લોક પણ પ્રસિદ્ધ માનવો પડે.

(૧) તૃતીયઅધ્યાય અધ્યાય ખીન્નમા શ્લોક ૧૪ મા ઉદ્ભવજીએ
શ્રીકૃષ્ણની જાણીનાનું વર્ણન કર્યું છે.

શરચ્છશિકૃતૈર્મૃદ માનયન્નજનીમુશ્વમ્ ।

ગાયન્કલ્પદં રમે સ્ત્રીણા મળ્ડલમળ્ડનઃ ॥

“ શરદ્ગુણના ચરના કિણોથી ઉત્તરવર ગમિના આરંભને
માન આપના, અને નજની સ્ત્રીઓના મળ્ડળને ગોલાવના એના
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને મહુ મળ્ડનારુ ગાયન ગાતા ગાતા રમણુ કર્યું. ”

આ શ્લોકમા ભગવાને શરદ્ગુણમા ગમ રમણુ કર્યું તેનો
ઉલ્લેખ છે. આ શ્લોકની માથે ગમપચાધ્યાયીનો પ્રથમ શ્લોક જે
મળ્ડાનીયુ તો તે અને આ શ્લોક વચ્ચે વણ મામ્ય છે.

મગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્કુલ્લમલિકાઃ ।

વીક્ષ્ય રન્તુ મનશ્ચક્રે યોગમાયામુપાશ્રીતઃ ॥ .

અદિઆ શ્લોકે છે કે ભગવાને શરદ્મા ખીનેના મલિકાના
પુષ્પનાગી ગમિઓ જે અને યોગમાયાનો આશ્રય કરીને રમણુ
માટે મન્ય કર્યો

આ પ્રકારે ગમપચાધ્યાયીના આરંભનો શ્લોક છે. તેમ ગમ

પંચાધ્યાયીના લગભગ અન્તમાં અર્થાત્ રાસ રમણના છેલ્લા શ્લોકમાં રમણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૦-૩૦(૩૩)-૨૬).

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोनुरताबलागणः ।

सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्कान्धकथारसाश्रयाः ॥

રાસપંચાધ્યાયીના પ્રથમ શ્લોકથી તે આ શ્લોક પર્યન્ત જે શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું વર્ણન છે તેની સદ્દમ યાયા તૃતીય રકંધના અધ્યાયમાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન છે. ત્યાં તેનો “રાસનો” ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી રાસપંચાધ્યાયી મૂળ ભાગવતની અન્તર્ગત અવશ્ય છે એમ માન્યા વગર છૂટકો જ નથી.

(૪) દશમ રકંધના ૧૯(૨૨)મા અધ્યાયમાં વસ્તુદરણુ લીલાનું વર્ણન છે. તે લીલાના અન્તમાં શ્રીકૃષ્ણ કુમારિકાઓને નીચે પ્રમાણે કહે છે “ હે સ્ત્રીઓ ! ત્રણમાં જાઓ, તમારો મનોરથ સિદ્ધ થશે. આ આવતી રાત્રિઓમાં મારી માથે રમણ કરશો, કારણકે તમે મારે મારેજ કાત્યાયનીનું વ્રત કર્યું છે.

याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।

यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरार्यार्चनं सतीः ॥

૧૦-૧૯(૨૨)-૨૭

આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે તે કુમારિકાઓ સાથે રમણ કરવાને રાસની દાસીઓ પહેલેથી જ સિદ્ધ કરી રાખી હતી અને તેથીજ રાસપંચાધ્યાયીના પ્રારંભના પાછળ ટાંકેલા “ ભગવાન પિ તાઃ રાત્રીઃ ” એ શ્લોકમાં તાઃ ગત્રીઃ શબ્દો છે. તેનો અર્થ એજ કે ચીર દરણુ પ્રસંગમાં જે રાત્રિઓમાં મનોરથ પૂર્ણ કરવાનું જણાવ્યું હતું તેજ રાત્રિઓ આ છે. આ રીતે રાસપંચાધ્યાયીને ઉલ્લેખ ચીરદરણુ અધ્યાયમાં પણ મળી આવે છે.

(૫) દશમ સ્કંધના ૪૪(૪૭) માં અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણના કહે-
વાથી ઉદ્ધવજી ગોપીઓને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરીને પાછા મથુરા આવ્યા
તે વિશેનું વર્ણન છે. ત્યાં શ્લોક ૪૩ માં ગોપીઓએ ઉદ્ધવજીને ની-
ચેનો પ્રશ્ન કર્યો છે.

“ હે ઉદ્ધવજી ! કુમુદ કુંદ પુષ્પ અને ચંદ્રથી શોભતા ટુંદાવ-
નમાં ઝાંઝરના ઝમકારવાળા રાસમંડળીમાં ભગવાન અમારી સાથે
રૂમ્યા દના અને અમેએ તેમની મનોહર કથાઓની પ્રશંસા કરી
દની, તે રાત્રીઓને ભગવાન કાઈ સમયે સંભારે છે ? ”

તાઃ કિં નિશાઃ સ્મરતિ યાસુ તદા પ્રિયામિ—

ઘૃન્દાવને કુમુદકુન્દશશાઙ્ગરમ્યે ।

રમે ક્ષણચ્છરણનૂપુરરાસગોષ્ઠયામસ્મામિ

રીહિતમનોજ્ઞકથઃ કદાચિત્ ॥

૧૦-૪૪(૪૭)-૪૩

આ શ્લોકમાં રાસગોષ્ઠી એ શબ્દ છે, તેમ નીચેના શ્લોકમાં
રાસોત્સવ શબ્દ છે.

નાયં પ્રિયોડ્ગ્મ ઉ નિતાન્તરતેઃ પ્રસાદઃ સ્વર્યોપિતાં

નલિનગન્ધરુચાં કુતોડ્ન્યાઃ ।

રાસોત્સવેડસ્ય મુજદળ્લગૃહીતકણ્ઠલલ્લવાશિયાં .

ય ઉદગાદ્વ્રજવલ્લ્લીનામ્ ॥

૧૦-૪૪(૪૭)-૮૦

નીચેના શ્લોકમાં પણ રાસગોષ્ઠી શબ્દ છે.

યામ્વે પ્રિયાર્ચિતમજાદિભિરાસક્રામૈર્યોગેશ્વરૈરાપિ

યદાત્માનિ રાસગોષ્ઠયામ્ । .

કૃષ્ણસ્ય તદ્વગવત્શ્રવણારવિન્દં ન્યસ્તં

સ્તનેષુ વિજહુઃ પરિભ્ય તાપમ્ ॥

૧૦-૪૪(૪૭)-૬૨

શ્લોક એકાવનમાં કહે છે કે:-

ગત્યા લલિતયોદારહાસલીલાવલોકનૈઃ ।

માઘયા ગિરાહૃતધિયઃ કથં તં વિસ્મરામહે ॥

૧૦-૪૪(૪૭)-૫૧

આમાં ભગવાનની લલિતગતિ, ઉદારહાસ, લીલાવલોકન તથા મધુરવાણીનું રમરણુ ગોપીઓ કરે છે.

અહિંઆ જણાવેલ ભગવાનની લલિતગતિ વગેરેનું વર્ણન રાસપંચાધ્યાયીના ગોપીગીતમાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

ગોપીગીતના શ્લોક ૧૧ તથા ૧૩ માં ભગવાનની લલિતગતિનું વર્ણન છે.

ઉદારહાસ માટે જુઓ શ્લોક ૧૦ (પ્રદક્ષિતં પ્રિયપ્રેમવીક્ષર્ષ).

લીલાવલોકન તથા પ્રેમવીક્ષણુ માટે જુઓ શ્લોક ૧૭ (રહસિ એવિદં પ્રદક્ષિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્)

મધુરવાણી માટે જુઓ શ્લોક ૮ (મધુરયા ગિરા વચુવાક્ચયા)

આ રીતે ગોપીગીતમાં ગોપીઓ ભગવાનની લલિતગતિ, ઉદારહાસ, લીલાવલોકન, તથા મધુરવાણીનું રમરણુ કરે છે.

આ લલિતગતિ વગેરેને સંભારીને ઉદવચ્છને ગોપીઓ પ્રશ્ન કરે છે. અર્થાત્ આ ઉદવચ્છને ગોપીઓએ કરેલા પ્રશ્નમાં રાસપંચાધ્યાયીમાં વચુવેલી લીલાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે.

(૬) છેલ્લો પૃસવો બારમા રકંધના બારમા અધ્યાયમાં ભાગવત પુરાણના બારેરકંધના વિષયોની જ્યાં અનુક્રમણિકા આપી છે તેમાં

દશમસ્કંધની અનુક્રમણિકાના પ્રસંગે રાસપંચાધ્યાયીમાં દર્શના રાસના ત્રિપયનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં શ્લોક ૩૨માં નીચે પ્રમાણે છે.

ગોવર્ધનોદ્ધારણં ચ શક્રસ્ય સુરમેરથ
યજ્ઞાભિષેકં કૃષ્ણસ્ય સ્ત્રીભિઃક્રીડા ચ રાત્રિણુ ॥

આ શ્લોકના છેલ્લા શબ્દોમાં રાસક્રીડાનો ઉલ્લેખ નથી ? જો તેમ હોય તો રાસપંચાધ્યાયી ભાગવતની અન્તર્ગતના છે એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ. આ રીતે ભાગવતની અનુક્રમણિકા નપાસનાં પણ રાસપંચાધ્યાયી પ્રક્ષિપ્ત આપણને જણાતી નથી.

રાસપંચાધ્યાયીની ભાગવતાન્તર્ગતતા માટે આટલાં સખગ પ્રમાણો હોવા છતાં પણ જેઓ તેને પ્રક્ષિપ્ત માને છે તેમના અત્યાનની પરિસીમા જ જોવામા આવે છે. આરસી હોવા છતાં જે જોઈ શકે નહિ તેમને માટે શો શબ્દ વાપરી શકાય ? રાસપંચાધ્યાયીને પ્રક્ષિપ્ત માનનારા આ દેશના કે પરદેશના વિદ્વાનોની આ સ્થિતિ છે. તેમણે એવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારતી વખતે પોતાના અભિપ્રાયની પ્રામાણિકતા માટે ભાગવતમાથી સંજોધન કરવું જોઈએ અને તે ઉપરથી તેમણે પોતાની દલીલો દાદવી જોઈએ. અમે અત્રે આપેલાં પ્રમાણો ઉપરથી કોઈ પણ વ્યક્તિ એમ કહી શકશે નહિ કે રાસપંચાધ્યાયી મૂળ ભાગવતમા નહોતી; પણ પાછળથી ધુસારી દીધી છે; અર્થાત્ તે પ્રક્ષિપ્ત છે. આ અભિપ્રાય અમે ઉપર આપેલા સંજ્ઞ પ્રકારથી ખોટા અને ઉનાવળો કહે છે.



રાસલીલાની નિર્દોષતા.



યત્રી જીજ્ઞાસાથી ઉત્પન્ન થએલા નિગમરૂપી કલ્પ-
તરતુ શ્રીમદ્ ભાગવત અમૃતફળ છે. આ ભાગ-
વતના દ્વાદશ સ્કંધમાં દશમ સ્કંધ તેના હૃદયને
સ્થાને છે અર્થાત્ શ્રીમદ્ ભાગવતનું રહસ્ય અગર
તાત્પર્ય એ સ્કંધમાં છે. તેમાં અધ્યાય ૨૬ થી ૩૨ સુધીનો ભાગ
તામસ ફળપ્રકરણના નામથી ઓળખાય છે. તેમાં તામસ (નિઃસાધન)
ભક્તોના નિરોધનું વર્ણન છે અને તે અતિ ગુપ્તતમ હોવાથી ફળ-
પ્રકરણના નામથી અંકિત ગણાય છે. આમાં મુખ્ય વિષય ભગવાને
ગોપીઓની સાથે રાસ કર્યો તે છે. કૃષ્ણ અને ગોપીઓના રાસ વિષે
અનેકવિધ સાહિત્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ ભાષામાં ઉતરી
આવ્યું છે અને આ વિષયે જ ભારત વર્ષના અનેક કવિઓની
માનસ સૃષ્ટિને નવ પલ્લવિત બનાવી છે. અખિલ ભાગવતમાંથી રાસ
પંચાધ્યાયીનો વિષય લઈ લેવામાં આવે તો તેનું ગારવ તથા સૌંદર્ય
જે અત્યાર સુધી જળવાઈ રહ્યું છે તે કદી પણ જળવાઈ રહેત નહિ-
રહે અને આત્માનો જે સંબંધ છે તેજ રાસપંચાધ્યાયી અને અખિલ
ભાગવતનો છે. બીજી રીતે કહીએ તો રાસપંચાધ્યાયી અખિલ
ભાગવતના આત્માના સ્થાને છે. ભાગવતના ધર્મની અગર ભક્તિની
પરાક્રાશ સમજવાની ચાવી તેમાં જ છે. વેદ તથા ઉપનિષદના મુદ્ધમ-
તમ રહસ્યો રૂપી રત્નો પંચાધ્યાયીરૂપી મંજુષા (પેટી) માંજ સચ-
વાઈ રહ્યાં છે અને અનેક શનાગિદ્યો વિશ્વની અંદર અનેકવિધ
પરિવર્તનોની ધટમાળ ફેરવતી વ્યતીત થવા છતાં પણ એ રત્નોનું
હરણ તથા નાશ કોઈ કરી શક્યું નથી. યુરોપીય સંસ્કૃતિનો શેતાની

જગવાદ તથા ભારતવર્ષીય સંસ્કૃતિના ધ્વંસકે મુધારાએ મદાન રીપુ દળ મોકલવા છતાં અને પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ભારતની સંસ્કૃતિના ડુર્ગની ભિત્તિકા બેદીને તેની અંદર આવેલા ધર્મશાસ્ત્રોના ખમ્બાના પડેલા મોઢા બહુમૂલ્યા અને ઘણાં કીમતી ઉપર જણાવેલાં રત્નો કોઈ પણ નષ્ટ કરી શક્યું નથી.

આમ છતાં એ રત્નોનું મૂલ્ય ઓછું આંકવાને ભારત સંસ્કૃતિના શત્રુઓ યોગરદમ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તેઓ આ રત્નોની નેજાગિતામાં મલિનતા બુએ છે. મુધારાનો ડોળ કરનાર અને નીતિશાસ્ત્રના તર્કોને સમન્તવનાર ભાષ ! તારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને ખરી વસ્તુ ઈચ્છિતું પારખી શકીશ ? કૃષ્ણ અને ગોપીઓના નિર્દોષ રાસની અંદર શું તું વિષય વાસનાજ નેઈશ ? શું કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વ્યભિચારના પૂતળાં જ તું ગણીશ ? લૌકિક કામના કીડા બનેલા અને સંસારના વિષયોથી જ અંધ બનેલા ભાષ સદ્બુદ્ધિરૂપી નેત્રથી હીન ! તું આ અલૌકિક વસ્તુઓ સમજવાને ઘણા જ ન લાયક છું. જ્યાં મુધી તારા હૃદયમાંથી વિષય વાસનાનો મેલ દૂર થાય નહિ અને આત્મસંયમને હૃદયની પવિત્રતા જે સાધુજીવન માટે આવશ્યક મનાય છે તે પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં મુધી અપ્રાકૃત તનુધારી રસસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની અપ્રાકૃત ગોપીઓની સાથેની લીલા તું સમજ શકીશ નહિ. તારે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે આ રાસનો વિષય કહેનાર શુદ્ધેવજી જન્મથી જ મન્યાસી હતા અને જેઓ જીવન પર્વત વિષય ભોગથી દૂર હતા.

આમ છતાં પણ આ રામના વિષય ઉપર જે કોઈને શંકા થતી. હોય તો તેને શ્રીમદ્વાયર્થચરણનાં સુબોધિની સદમતાથી અવલોકવાની વિનંતિ કરું છું. રાસપંચાધ્યાયીના આરંભમાં જ પોતે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અભાનંદરૂપી હૃદયમાં (સરોવરમાં) મગ્ન બનેલાં ગોપીજનનો ઉદ્ધાર કરીને તેમને ભજનાનંદનું દાન કરવાને પ્રભુએ રાસ કયો છે. આ લીલાના નાયક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. કૃષ્ણનો

અર્થ જ સદાનંદ છે. વેદની અનેક ઋચાઓમાં તથા મન્ત્રોમાં વિ-
વિધ રીતે વર્ણન કર્યું છે. પણ તે સ્વરૂપનું યથાર્થ વર્ણન આનન્દ
રૂપ છે. વેદ તેને આનન્દ રૂપ તથા રસસ્વરૂપ આલેખે છે.
અને ગોપિકાઓ તે સ્વરૂપની શક્તિઓ છે. તે રસેશ પ્રભુનું
સ્વશક્તિઓ સાથેનું રમણ એજ રાસનું તાત્પર્ય છે. ભગવા-
નનું સ્વરૂપ ભાવાત્મક છે. ભક્ત જેવા ભાવથી ભગવાનને ભજે છે તે
ભાવથી ભગવાન તેને મળે છે. શ્રીમદ્વાચાર્ય એક સ્થળે કહે કે સ્વામિ-
નીના હૃદયમાં જે ભાવ સ્થિત છે તેજ કૃષ્ણ છે. રસાત્મક બ્રહ્મનું
સ્વશક્તિઓ સાથેના રમણના વિષયને ભાગવતકારે પોતાની અનુપમ
શક્તિ તથા પ્રતિભાથી રસિક અને હૃદયંગમ નવા લોકોત્તર બનાવ્યું
છે, અને તેના અન્તર્ગત ભાવને વિશદ કરનાર દીક્ષાકારે પણ તેના-
થી મુગ્ધ બની ગયા છે. શ્રીધરસ્વામી જેમણે પણ શ્રીમદ્ભાગવત
ઉપર દીક્ષા કરી છે, તે રાસ વિષય ઉપર લખતાં કહે છે કે શૃંગાર-
કથાપદ્યેષેન વિશેષતાં નિવૃત્તિપરેયં પદ્યાધ્યાયીતિ વ્યુત્કીકરિષ્યામિ ।
તેમના મતે આ વિષયનું તાત્પર્ય નિવૃત્તિ પર છે. શ્રવણોસ્વામિ
શુદ્ધતંત્ર સંદર્ભમાં લખે છે કે અથ વ્રહ્મેન્દ્રાગ્નિવરુણાદીનાં દર્પ શમયિતા
ફાદર્પસ્ય દર્પ શમયિતું યુગપદનેકરમણીકદમ્બસમ્બલિતં રાસાત્મ્યં લાસ્યમારિ-
ષ્મુર્મગવાનેકદા સ્વયોગવૈમયં પાદુચ્ચકાર । ભગવાને બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, અગ્નિ,
તથા વરુણ વગેરેના દર્પને શાન્ત કર્યાં. પછી કંદર્પના દર્પને શાન્ત
કરવાને, એકી સાથે અનેક રમણીઓના સમૂહવાળા રાસ નામના,
લાસ્યનામના નૃત્યનો આરંભ કરવાની ઇચ્છાથી એક વખતે પોતાના યોગના
વૈભવને પ્રકટ કર્યો. “ભાગવત ગૂદાર્ય દીપિકા”નો કર્તા શ્રીધરપતિ પણ
શ્રવણોસ્વામિના વાક્યને અનુમોદન આપે છે. તે કહે છે “ઇન્દ્રવરુણ-
દિવિજયે કિં ચિત્રમ્ ? વ્રહ્માદિબયસંસ્તદર્પઃ વામોડધિ મગવતા પરાજિત
इति रुद्रापनाय क्रमप्राप्तां भगवत्कृतां रसकीर्षां वर्णयितुमुपक्रमते ॥
રાસદીપ્તિનું તાત્પર્ય કામના સંપૂર્ણ વિજયમાં જ આ દીક્ષાકારે
બુઝે છે, અને આગળ તે કહે છે—પ્રીકૃષ્ણસ્તુ શતકોટિયૂગોવાદનાથ

સૈન્યવ્રતા ક્રમેન યુધ્યમાનોઽપિ આત્મન્યવરુદ્ધસૌરતત્વાત્તં વિજિતશાનિચ્ચનેન
 પ્રચ્ચેન ત્યાગ્યતે ॥ અનેક ગોપીઓના સૈન્યવાળા કામ સાથે કૃષ્ણ
 યુદ્ધ કરે છે છતાં પણ પોતાનું સૌરત પોતામાં અવિરુદ્ધ કરેલું હો-
 વાથી, પોતે કેમ ઉપર વિજય મેળવે છે, એવો અર્થ બોધ આ
 ગ્રન્થથી થાય છે. ”

“ પદ્મરન્નાવલી ” નો દીકાકાર રાસપંચાધ્યાયીના આરંભમાં
 જણાવે છે કે નિર્દોષમક્તિજનિતબ્રહ્મજ્ઞાનમેવ મુક્તિસાધનમિતિ યા શાસ્ત્રતા-
 ત્પર્યાર્થવધારણાતદર્શવાદં વદત્યસ્મિન્પ્રયાયે ॥ નિર્દોષ ભક્તિથી ઉત્પન્ન
 કરાયેલું બ્રહ્મજ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે એવો જ શાસ્ત્રના તાત્પ-
 ર્યનો અર્થ નિશ્ચય છે તે અર્થનો અનુવાદ આ અધ્યાયમાં કરેલો છે.

આ દીકાકારના આશયો શ્રીવક્ષભાષીશના આશયોથી કંઈક ભિન્ન
 છે; કારણકે શ્રીવક્ષભાષીશ ભક્તિમાર્ગ અનુસાર રાસપંચાધ્યાયીનું
 રહસ્ય શ્રી મુખોષિની દીકામાં વ્યક્ત કરે છે, તો પણ આથી એટલું
 તો ફલિત છે કે કાંઈ પણ મહાનુભાવી સમર્થ વિવેચકના લખાણનો
 આશય એવો નીકળતો નથી કે ભગવાનની ગોપીઓ સાથેની રાસલી-
 લામાં ભૌતિક કામક્રીડાની કથા છે અગર વિધવવાસનાની ગન્ધ છે.
 વળી ખીજા આતુનિક શિક્ષિત વર્ગે આમાં કાંઈ પણ અનુચિત તત્ત્વ
 જોયું નથી તે નીચેના કેટલાક ફકરાઓ ઉપરથી જણાશે.

એક મેખક લખે છે કે—

“ Vaishnava Love Poetry differs a great deal
 from other love poetries of the world. This love
 is not love of the flesh, physical union, but a love
 purely mystic, the esoteric, and rapturous joy of
 the devotees in communion with the Divine soul.
 Radha is the type of the human soul in love with
 the Divine Being. Her pang of separation in the

* અહિંના લીલેશ અવતારુ ૩૮ મનનોહનદાસ દલાલનું છે.

soul's pursuit after the glorious vision. " " The soul like a holy temple welcomes the Lord to the senses which are doorways for that eternal fountain of beauty, music and fragrance. The soul wants to enjoy them in a close embrace" and "the soul in its eternal separation from the Beloved one pines away for him; it yearns to offer its necklace of love, its garland of tender emotions for the service of the Adored one." Such is the lesson of Vaishanava Love poetry. In the language of human emotions, the Vaishnava masters continually-sing of the Divine Love. "

સારાંશ એ છે કે, વૈષ્ણવોના પ્રેમ કાવ્યોમાં ને દુનિયાના પ્રેમ કાવ્યોમાં ઘણો મોટો ભેદ છે. વૈષ્ણવોએ ગાએલો પ્રેમ શરીર સંબંધી પ્રેમ નથી. એમાં શારીરિક સંબંધ નથી. એ પ્રેમ તો પરમાત્માના સંબંધથી ભક્તને થતો. કાષ્ઠક શુદ્ધ માર્મિક ભાન ભુક્ષાવી નાએ એવો ને ઉછાળા મારી બહાર નીકળતો હૃદય છે. પરમાત્મા સાથે સ્થાયી નેહાએલો આત્મા તેજ શ્રીરાધા. તેમનો વિરહ તે જીવાત્માની પરમાત્માના દર્શન માટેની લગની. જીવાત્મા એક પવિત્ર મંદિર જેવો છે, એને સાંદર્ય ગાન અને મુગ્ધના સનાતન ઝરાશ્વ પોતાના માલીક દારભૂત છદ્મિયોદ્ધાર મંદિરમાં પ્રવેશે તો સારું એમ હજી છે. જીવ પોતાના પ્રીયના ઘણા લાંબા વખતના વિરહને લીધે મગવા તણપાપડ થઇ રહ્યો છે. અને પોતાના પૂજ્યની સેવામાં પ્રેમની માળા તથા મુકામળ ભાવોનો દાર અર્પણ કરવા તણસ્યા કરે છે. વૈષ્ણવોની પ્રેમકથાનો પાઠ એવો છે. વૈષ્ણવ ઉપદેશકો ભાષા લૌકિક ભાવનાઓની વાપરે છે, પણ દૈવી પ્રેમનું જ નિરંતર ગાન કરી રહ્યા હોય છે.

રાસનું દિવ્યત્વ.

રાસલીલાનું વિવેચન કરતાં એક લેખક ચરુઆનમા કહે છે કે —

Who can presume to explain Rasa Lila, the most sublime and the most soul-enchanting act of Shri Krishn's ?

What mortal mind can approach, ever, in conception, the divinity, and the sublimity, of the five chapters on Rasa ?

રાસ એટલે શું ? તે સમગ્રવત્રાનુ આમર્ષ કોનું હોઈ શકે ! કોઈ મર્ત્યનું મન વિચાર માત્રમા પણ ગસર્ગચાધ્યાયની દિવ્યતા તથા ઉચ્ચતાને પહોંચી શકે તેમ છે ?

રાસલીલાના દર્શનની લાલસા.

એજ લેખક આગળ જણાવે છે કે —

And so the Love appeared again ! This time there was union, but not individual union. Hand in hand the Gopis formed a circle with their Lord, not the individual Lord, but the universal Lord making Himself many. Every Gopi held the hands of the Lord and all the Gopis collectively formed one circle, and the circle went on dancing and dancing. The Devas looked with wonder and envied the lot of Gopis. Let that wonder grow amongst us. Let us catch a glimpse of the Divine that men may become gods on the Earth.

મારાશ કે પ્રભુ ફરી પવાયાં પણ આ વખતે વ્યક્તિરૂપે નહિ પ્રભુના હાથમા દાથ મેળની ગોપીઓએ મડલ ગ્યુ ડ્યા પ્રભુ સાથે ? વ્યગ્ગિરુપ પ્રભુ સાથે નહિ પણ કૃત્ત્વા તાવન્તમાત્માના ચાવલે મેળયાપિત જેટલા ગોપી તેટલાજ ૩૫ ધારણ કરનાર વિશ્વ પ્રભુ સાથે શ્રીહસ્ત પકડી બધા ગોપીઓએ મડલની ગ્યના કરી, અને મડલ અનેક પ્રકારનું હત્ય કરવા લાગ્યુ દેવો વિગ્મય પામ્યા અને ગોપીઓના ભાગ્યની અદેખાર્ધ કરવા લાગ્યા એવો નિશ્ચય આપણને પણ ચલે એ ગસનો ભાસ માત્ર પણ જે આપણને થાય, તે ભૂતવપગના મનુષ્યો, મનુષ્યો નહિ રહે પણ દેવો થઈ જાય ' ' ગસનીલાના શ્રવણ મનનથી નીતિબ્રહ્માનો ૩૦ રાખનાર પરીક્ષિત ગજના એવા જ પ્રશ્નના ઉત્તરથી શુદ્ધેવજી જેવા મહાન યોગીએ પચાધ્યાયીના અતમા જે ગદીયા આપેલા તેનું સુદર્ભેલિદાથી અનતોડન કરવું લેધએ. ત્યા હુદાગ એટલે પ્રાકૃત કામને દૂર કરવાગપી ફળ ખતાવ્યુ છે, તે તરફ પણ ધ્યાન આપવું લેધએ શ્રીકૃષ્ણે આ હીનામા મન્મથનું પણ મથન કરીવું છે, કામને શુ યો છે તેથીજ સાક્ષાન્મન્મથમન્મથ એમ, એમની મુતિ કરનામા આવે છે

નજના ગોપીજનો એક દષ્ટિએ વિચાર કરતા સાદુ ગ્રામ્ય જનન ગાગનાર ચાતુર્યાનલિચ ભક્તો છે, બીજી તરફથી નિનિવ રસભોગ ચતુર રસાત્મક પુરુષોત્તમની પ્રીતિના સર્વોત્કૃષ્ટ પાત્ર (નિર્મુલ્કલ-તો) છે, આ પાત્રતાનું બીજ શુ હશે ? એક લેખકના ગદ્યોમા એ તે The Charms of the world all dead and gone, there remains only one attraction, that of Shri Krishna, the only Purusha in Vrindavan. The Gopis now had a right to approach Shri Krishna as their love. They became tanmaya—full of him and they worshipped Katyayani to gain their object. It was them that Shri Krishna stripped

of their clothes. No false shame, no false considerations should now deter the Gopis.

સારાંશ કે દુનિયાનો મોદ નષ્ટ થયો એટલે આટપણ ઘંટાવનમાં એક પુરુષરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું જ રહ્યું. ગોપીઓને હવે માથુક તરીકે શ્રીકૃષ્ણની પાસે જવાનો દક્ષ મળ્યો. તેઓ તન્મય થઈ ગયાં અને મનોરથ પ્રાપ્ત કરવા કાત્યાયનીનું પ્રજ્ઞન કર્યું. ત્યારેજ શ્રીકૃષ્ણે એમનાં ચીર હર્યો; ખોટી શરમમાં ખોટા વિચારો હવે ગોપીઓને રોકી ન શકે.

આટલા પરથી જ બેઠ સકારો કે પ્રેમમાર્ગ યા પુષ્ટિમાર્ગ અર્મયક્ષુથી જેવો પ્રથમ વિચારે ભાસે છે તેવો નથી. એ ખરું છે કે રસ એ હૃદયનો વિષય છે. અને શુદ્ધિ વડે જો કે એનો વિલાસ થઈ શકે છે, તો પણ રસનો અનુભવ તો હૃદયજ કરી શકે છે. હૃદયની શુદ્ધિ વિના રસ તેમાં પ્રકાશ કરતો નથી. તેથી જ “જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઠરે” એમ્મ ભક્ત કવિઓને ગાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. રસ પદાર્થ શુદ્ધ નિર્વિકારી છે. પણ અશુદ્ધ હૃદયમાં તેનું રૂપાંતર થઈ રસાભાસમાં પદ્મદાઇ જાય, તો તેમાં દોષ એ રસનો નથી, હૃદયનો છે.

તેથી ભાગવતના એક વિવેચકને ઘંટાવન લીલાની શરૂઆતમાં લખવું પડે છે કે, Let us approach the sublime truths of the Brindavan Lila with the utmost solemnity possible. Those who cannot appreciate the Brindabana Lila had better not read the Bhagawata at all.

ઘંટાવન લીલાના ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંતો તરફ વળતાં આપણે બની શકે તેટલું ગાંભીર્ય પકડવું જરૂર છે. એ લીલાની યોગ્ય દર દર-વાનું સામર્થ્ય જેમનામાં ન હોય તેમણે તો શ્રીમદ્ભાગવત નહિ પાંચવું એજ સાફ.

શ્રીવશભાચાર્યે રાસસીધાનો મર્મ નીચેની કારિકાઓમાં પ્રકટ થયો છે. તે કારિકાઓ તથા અન્ય તેની ઉપરની ટીકાઓ મનનીય હોવાથી અહિંઆ તે વિસ્તારથી આપીએ છીએ.

ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિચિતે ।

તામાં કામસ્ય સમ્પૂર્તિર્નિષ્કામેનેતિ તાસ્તથા ॥ ૧ ॥

કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં જનયેત્સ્ફુટઃ ।

કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્યાત્ ન સંશયઃ ॥ ૨ ॥

અતો ન કાપિ મર્યાદા મગ્ના મોક્ષફલાપિ ચ ।

અત એતદ્દુત્તેલોકો નિષ્કામઃ સર્વથા ભવેત્ ॥ ૩ ॥

મગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામમીર્યતે ।

અતઃ કામસ્ય નોદ્બોધઃ તતઃ શુકવચઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—સર્વ ક્રિયાઓ એની એ છે પણ કામ નથી. અહિંઆ તે ગોપીઓના કામની પૂર્તિ નિષ્કામ (ભગવાન)થી થઈ છે. માટે તે પણ નિષ્કામ છે. જો કામથી કામની પૂર્તિ હોત તો તેથી સંસાર ઉત્પન્ન થાત; પણ કામના અભાવે કરીને પૂર્ણ ભગવાન નિષ્કામ થાય એમાં કોઈ પણ જાતનો સંશય નથી. અહિંઆ કોઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થયો નથી, ઉલ્લેખ તે મોક્ષ ફલ આપે છે. માટેજ આ લીલાનું શ્રવણ કરનાર લોકે પણ નિષ્કામ થાય છે. કારણ કે ભગવાનનું ચરિત્ર પણ સર્વથા નિષ્કામ કહેવાય છે. માટે અહિંઆ કામનો ઉદ્બોધ નથી; એથી શક્ય વચન સ્ફુટ છે.

આ કારિકાઓ ઉપર શ્રીગુણાધ્યક્ષના ટિપ્પણનો મર્મ નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનની ચેષ્ટાઓ પણ કામની સજાતીય હોવાથી આ કામ પણ લૌકિક યશે એવી કોઈ બ્રાન્તને શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે; માટે આવી શંકાઓનું ભગવાનની રમણ ક્રીડામાં સ્થાન

ન મળે તેટલા માટે આ દામ લીનાનું ગૃહસ્થ સમજાવવાને શ્રીમદ્દ-
ચાર્યચરિત્રે આ ઠારિકાઓ યોજી છે પ્રથમ લીંગમા દહે છે કે તેને
દામ લીનાની સર્વ ક્રિયાઓ અહિંઆ છે. લૌકિક દામમા જેમ
કટાક્ષાક્ષેપ તથા ખીચી લાવ લાવ હોય છે, તે સમજા અહિંઆ છે,
જતા પણ તે 'દામ' નથી. લૌકિક દામનું માનવ ભગવાનનું
વર્તન અહિંઆ જણાય છે-દામની એટાઓ તથા નિવાસો પ્રદે
દે છે જતા પણ લૌકિક દામની મધ સગખી આમા નથી માન
ભગવાનમાજ દામનો અભાવ હ એવું નથી પણ, તે ગોપીઓમા
પણ દામનો અભાવ છે નાઇને અહિંઆ એવી મદા થાય કે ભગ-
વાનને તો કોઇ પણ ઈચ્છાઓ અગર દામનાઓ નથી, તો પ્રસ્તુત
બામનમા આ કીડા નિપ્કામ ભાવની ઠરી છે એ ભગવાનની બામનમા
માની શકાય પણ તે ગોપીઓની બામનમા જી રીતે માની શકાય કે
એ તો મમારી છે માટે તેઓ દામ લાવને વશ થઇનેજ આવેલા
કે એમ સ્વીકારવુંજ લેઇએ આની શરૂને પણ ગ્યાન ન
ગ્હે માટે એને સ્પષ્ટતાથી કરી બતાવવી છે કે તેમનામા પણ દામ
નથી જેમ ભગવાનમા દામ નથી તેમ એ સ્ત્રામિનીઓ
(ગોપીઓ) મા પણ નથી ગરણ કે જો આ સ્ત્રામિનીઓ-
બ નોમા નૌકિક દામ હોત, તો તેની પૂર્તિ અનાકિક ભગવ
તદામથી થઈ શકે નહિ કાગણ કે તે ઉભય દામ મમાન જાતીય
નથી નૌકિક દામની પૂર્તિ લૌકિક દામથીજ થઈ શકે, અનાકિકથી
નહિ ગોપીઓના દામને જો લૌકિક કહીએ તો ભાગવતના અનાકિ-
દામથી તેની પૂર્તિ સલાની શકતી નથી તેમના લૌકિક દામની પૂર્તિ
પણ ભગવાનના લૌકિક દામથીજ થવી લેઇએ. પણ ભગવાનમા
લૌકિક દામ છે એમ કદી પણ કી શકાય નહિ જો ભગવાનમા
લૌકિક દામનું અગ્નિત્વ હોય તો પત્રી ભગવાનને નિપ્કામ દહે
નાગી શ્રુતિએને બાધ બાન્ધી એટલે ભગવાન અનાકિક દામવાગા
કે એ નિર્વિવાદ છે જો તેમનો તમ અનાકિક ન હોય તો પત્રી

ભગવાનમાં ભગવાનપણું રહેશે નહિ. આવા અલૌકિક કામવાળા ભગવાનનું રમણ લૌકિક કામવાળાની સાથે કદી પણ સંભવી શકે ? જે આત્મકામ વીતરાગ નિષ્કામ છે તે સંસાર પંકમાં મગ્ન બનેલાની સાથે કદી પણ કામ ક્રીડા કરે ખરા ? એ શંકાજ તદ્દન આપણા માર્પ્ષની પરાકાષ્ટા સૂચવે છે. જે ભગવાન અલૌકિક કામવાળા હોય તો તેમની સાથે કામભાવવાળાનો કામ પણ અલૌકિક હોવો જોઈએ એટલે ગોપીઓમાં લૌકિક કામ છે એવી દલીલ તર્કથી પણ સંભવી શકતી નથી. સગ્નતીય કામની સગ્નતીયથીજ પૂર્તિ સંભવી શકે વિગ્નતીય કામથી નહિ. માટે પ્રથમ કારિકામાંથી એ સિદ્ધાન્ત હલિત થાય છે કે જેમ ભગવાન અપ્રાકૃત છે તથા લૌકિક કામ રહિત છે જે એમ ન હોય તો ભગવાનના પૂર્ણ રસનો ઉદ્બોધ થાય નહિ. કારણ કે તેમાં એક કામભાવ ન્યૂન (ગોપીઓનો ભાવ) અને બીજો અધિક (ભગવાનનો ભાવ) થઈ જમે અર્થાત્ એ ભાવો સગ્નતીય નહિ, પણ વિગ્નતીય થઈ જશે. વળી કાંઈને પુનઃ શંકા થાય કે તમારા કહેવા પ્રમાણે ભગવાનમા તેમજ ગોપીઓમા કામ નથી એટલે તેઓ નિષ્કામ છે. તો પછી જે નિષ્કામ છે તે રમણ શી રીતે કરી શકે ? ઉલયને તમે નિષ્કામ કહેશો તો પછી રમણજ સંભવશે નહિ. બિલકુલ કામ વગરના લોકો રમણ શું તે સમજી શકતા નથી. તમે તો આ લીલામાં રસની પૂર્ણતા થઈ છે એમ કહો છો, આ શંકાનો પણ ખૂલાસો કરે છે. પ્રભુમાં તથા સ્વામિનીઓમા કામ નથી એમ તો કહી શકાયજ નહિ. કામનું અસ્તિત્વ તો છે, પણ આપણે આ કામને જે રીતે સમજીએ છીએ તેવા પ્રકારનો નથી. પ્રભુને નિષ્કામ કહેવાનું એવું છે કે તેમાં લૌકિક કામનો નિષેધ કર્યો છે અને તે કામ અલૌકિક છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. એટલે ભગવાનમાં કામ નથી એવું નથી. અહિં આં તે કામ છે પણ અલૌકિક છે. વળી કહ્યું છે કે અર્નવ લોકે પ્રકટમાધિદાંબિકમુત્તમમ્ । કામાત્મ્યં મુખમુત્કુલં કૃષ્ણો મુકે ન ચાપર :

“આ લોકમાં ઉત્તમ આર્થિક મુખ્યત્વે દામ જે પ્રકાર થાય છે, તે કૃષ્ણ-બોગવે છે, બીજાને ત્રાષ પણ નહિ. અર્થાત્ દામના પણ મેં છે. જેમ વસ્તુઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અદમ દ્રાવિઓ હોય છે, તેમ દામમાં પણ પ્રકારભેદ છે. જે ઉત્તમ પ્રકારનો દામ છે તે આર્થિક-દ્રવ્ય છે એ આર્થિક-દામનું સ્વરૂપ મમા રીઓની દેવનાઓમાં બિંદુન ઉતરી શકે એમ નથી પણ દુષ્ણોને કેડકો સમુદ્રની વિચાળતા તથા ગભીરતાનું માપ મમજાને મમથ નથી, તેમ નૈતિક દામમાં આસક્ત ગુણો, આર્થિક ઉત્તમ દામને મમજા નથી શકે એ આર્થિક દામનો ઉપને મ આર્થિક-વિ-સ્વરૂપની શકે કૃષ્ણ-એ દામનો ઉપભોગ કરે છે, એને ભગવાનમાં દામ છે, પણ તે દામ લૌકિક દામથી નહિ વિવક્ષ્ય, અનૈતિક અગત આર્થિક દામ છે. આમિનીઓનો પણ દામ અનૈતિક છે અદિઆ સર્વ પ્રકારની લીના મામગ્રી આર્થિક હોવાથી લૌકિકનાનો જટો મરખો પણ નથી બીજા દામમાં “દામ” શબ્દ છે તેનો અર્થ “લૌકિક દામ” સમજવો ને નૈતિક દામ અદિઆ દોત તો એ દામથી સસારની ઉત્પત્તિ થાય છે એ દામનું પશ્ચાત્ત પ્રત્યક્ષ વગેરે કરે છે, પણ અદિઆ તો તેનું કલ મમાગ્નો નાશ છે અને નિરોધની મિદિ છે, અર્થાત્ સસારનો વિરોધી છે, તો પત્રી આ દામ લૌકિક દામ ની ગીતે કહી શકાય ? જે દામ મમાગ્નો નાશ કરે છે તેનેજ આપણે અનૈતિક દામ કહી શકીએ અદિઆ ભગવાને પોતાના દામથી ગોપીઓના સંસારનો ધ્વસ કર્યો છે તેઓ પણ સસારની સર્વ વામનાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રભુ પામે આવેલા છે, અને તેમને નિરોધનું દાન કરવાને લીના કરી છે તો પત્રી અદિઆ આ દામ લૌકિક છે એમ ની રીતે કહી નકાય ? આ ગીતે આ દામ અનૈતિક છે એવું નિષ્પણ કર્યું, આથી અદિઆ ગાઈ પણ જાતની મર્ચોનો ભગયો નથી મર્ચોનાર્થે મોતની ઇચ્છાવાળાની પ્રવૃત્તિનો પણ અદિઆ બાધ ગુણમાં આગો

નથી. મોક્ષ માર્ગમાં કામ લાવના અભાવવાળાનો અધિકાર છે. તેથી જો આ લાવ પ્રાકૃત હોય, તો તે લાવથી કરાવલી કીડા પણ પ્રાકૃત થાય અને તેથી તેનું શ્રવણ કરનારને લૌકિક કાવ્યાદિની માફક કામનો ઉદ્દેશ થાય એટલે આ લગવાનની કામલીલાના શ્રવણનું ફક્ત વિપરીત આવે; જો આ લીલાનું શ્રવણ વિપરીત ફક્ત આપનાર નીવડે, તો પછી કયો, મોક્ષની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષ એના કવણમાં પ્રવૃત્તિ કરશે? અર્થાત્ કોઈપણ તેનું શ્રવણ નહિ કરે. પણ અહિં આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ કામલીલા લૌકિક લાવથી સંવલિત નથી એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. એથી જો કોઈ પુરુષ આ કથાનું શ્રવણ કરે છે તે મોક્ષનો અધિકારી થાય છે. એમાં કોઈ પણ સંશય નથી; એટલે મર્યાદામાર્ગથી તેમજ ભક્તિમાર્ગથી મર્યાદાનો ભંગ અહિં આ બિલકુલ થયો નથી. આ લીલાનું શ્રવણ કરનાર લોક પણ લૌકિક કામથી રહિત થાય છે. લીલાનું શ્રવણ કરીને અલૌકિક કામ એ શું વસ્તુ છે તે જો બરાબર સમજે તો શ્રવણ કરનાર લૌકિક કામના વિષય પંકમાં પોતાના આત્માને કદી પણ ખરડશે નહિ. એટલે સાધારણ લોક પણ લૌકિક કામ રહિત થશે, કારણકે લગવાનના ચરિત્રનો સ્વભાવજ એવો છે કે જે કંઈ લૌકિક હોય તેને અલૌકિક બનાવે છે. જે વસ્તુ જેવી હોય, તેવી તેમાં નિષ્ક અન્ય વસ્તુને તે કરે છે. આ લીલા લૌકિક કામથી રહિત છે. તેથી તેમાં નિષ્ક રાખનાર લૌકિક કામથી રહિત થાય એમાં કોઈ પણ જાતનો સંદેહ નથી. આ લીલાનું શ્રવણ કરવાનું એટલે ગમે તેમ સાંભળવાનું નથી, પણ લીલાનું તાત્પર્ય ગ્રહણ પૂર્વક શ્રવણ કરવું એવો અર્થ સૂચિત થાય છે. લૌકિક કામ્યોની માફક આ લીલા લૌકિક કામવાળી નથી તેથી તેના શ્રવણથી ઉપર જણાવેલું ફળ થાય છે. મારેજ શુદ્ધેવ પણ આગમ કહે છે કે "વિષ્ણુની મનવધુ સાથે કરેલી આ લીલાનું જે કોઈ શ્રવણ કરે છે તેના હૃદયના

રોગો એવદમ દૂર થઇ જાય છે.” માટે લૌકિક કામ દોષ તો મોક્ષ મળતો નથી એ મર્્યાદાનો પણ અહિંઆ ભગ થયો નથી

શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાગનો ગાઝ નીચે પ્રમાણે છે—

અહિંઆ પ્રજુના રમણુમા ક્રિમાઓ તેની તેજ છે. અર્થાત્ રસોવેસ એ શ્રુતિમા જે ભગવાનનું ગ્સાત્મક સ્વરૂપ કહ્યું છે તન્નુસાર અહિંઆ ગ્સસાત્મ સિદ્ધ ક્રિયા છે પણ કામ નથી. તેથી યોગી પુરૂષ માફક રમણુ નથી પણ જેમ યોગમા અભિમાદિ મર્વની મૃતિ થાય છે તેમ અહિંઆ યોગેશ્વર તરીકે ગ્મણોપયોગી મામત્રી છે. મર્વ અભિધ્યાને ગોચર બનાવીને ઇન્દ્રિયાદિ ભાવથી સ્વસ્વરૂપનેજ પ્રકટ કર્યું જેમ પુરુષવિધ આઠાણુમા તેણે રમણુ વ્યું નહિ એમ ગ્મણુનું કથન કરીને સૌમુલોક્ષ નાન્દદાત્મનોડરદયત્વ એ શ્રુતિથી ઉપસદાર કરીને કામનો અભાવ કહ્યો. કારણકે ભગવાનની ગ્મણુ-તા તેમના સ્વરૂપથી અનતિરિક્ત છે તેમ અહિંઆ પણ સમજવાનું છે. તેથી જેમ ત્યાં તે ક્રિયા હોવા છતાં પણ ભગવાનનું આત્માગમત્વ છે તેમ અહિંઆ પણ છે. કાંઈને અહિંઆ શકા થાય કે શ્રુતિમા કહેથી બીના તો સ્વાભાવિકી છે અને સ્વને માટે છે, અહિંઆ તો પરને માટે છે, આગ-વૃક્ષ છે અને તે જેને માટે હોય તેને અનુરૂપ થાય છે, સર્જન તે પ્રમાણે જોવામા આવે છે એમ જે હોય તો જેને માટે આ લીધા છે તે ગોપીજનો તો સદામ છે એમ નિર્ણય થઈ શકે છે. તો તેમની સાથે લીલાનો સંબધ થવાથી અને તેમના કામનો પૂરક હોવાથી અહિંઆ સૌપાધિકામ થાય છે. તો પત્રી ભગવાનમા આત્મારામત્વ શી રીતે સંભવે ? આ શંકાના નિરાસમા કહે છે. લીલા ભગવદ્ધર્મ રૂપ છે. ભગવાન નિષ્કામ સર્વ શ્રુતિમા મિદ્ધ છે. તેથી તેમની લીલાથી તેમના (ગોપીઓના) કામની પૂર્તિથી તે (ગોપીઓ) પણ નિષ્કામ છે શ્રુતિમા પણ “અથ કામમાત્ર” એ પ્રતિસા કરી છે. ચોડકાવો નિષ્કામ વાસ્તવ્ય એમ કહીને આત્મકામને

નિષ્કામની કોટિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. અહિંમાં પણ સંત્યજ્ય સર્વવિષયાનુ એ વાંચ્યથી આમકામની નિષ્કામતા સ્પષ્ટ છે. એટલે કોઈ એમ કહે કે ભગવાન પુરોહિતમ લોકિક કામના અભાવવાળા ભલે હો પણ આ ગોપીજનોમાં તે લોકિક કામ છેજ. તેના ઉત્તરમાં આ રીતે કહ્યું છે. જો ભક્તોનો કામ લૌકિક હોય તો પણ અલૌકિક ભગવાનના કામથી તેની પૂર્તિ થાય નહિ. કારણ કે તેઓ પરસ્પર એક જાતીય નથી. વિગ્નતીયની વિગ્નતીયથીજ પૂર્તિ સંભવની નથી. માટે ભગવાનના કામથીજ તેમના કામની પૂર્તિ થવાથી તેઓ પણ ભગવાનની ગુણ જાની શકે છે. વળી જો ભગવાન અપ્રાદૂત, અને લૌકિક કામ રહિત છે તેમ આ ગોપીજનો ના હોય તો ભગવાનના પૂર્ણ રસનો ઉદ્બોધ થાય નહિ. કારણકે ન્યૂન અને અધિક ભાવથી તે ભાવમાં વેગલ્ય હોય છે. તો ફરીથી અહિં કોઈ શંકા કરે કે જો કામ હોય તો ભગવાનમાં તેનો સંબંધ હોવાથી ભક્તોમાં ઉભયવિધ કામનો અભાવ છે. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે—ના, તેમ પણ નથી. આથી પાંચમા અધ્યાયની (રાસ પંચાધ્યાયીના પાંચમા અધ્યાયની) કારિકાથી તેનો વિરોધ આવે છે. ત્યાં લૌકિકનો નિષેધ કરીનેજ ભગવાનના અલૌકિક કામનું વર્ણન કર્યું છે. વળી અગ્રવં લોકે પ્રકટમાધિદૈવિકમુનમમ્ । કામાખ્ય સુખમુદ્દયે મુંજો ન ચાપરઃ । એમાં કામ સુખને આધિદૈવિક ગણ્યું છે અને તે ઉત્તમ છે. ભગવાન વળી તેમના ભોક્તા છે એમ કહીને લૌકિક કામનો નિષેધ નથી. આથી ભગવદ્બોધ્ય સ્વામિનીઓમાં પણ તે પ્રમાણ છે. નહિ તો ભગવાન ભોક્તા બનેજ નહિ. દુવે વિપક્ષમાં અધિક કહે છે. પ્રાકૃત કામ હોય તો તેવા તે સંસારનો જનક અવશ્ય થાયજ. લૌકિકમાં સર્વત્ર એ પ્રમાણે દેખાય છે. આ ભક્તોમાં સંસારનો અભાવ હોવાથી પ્રાકૃતત્વનો (લૌકિકત્વનો) પણ તેમનામાં અભાવ છે એ નિઃસંશય વાત છે. જેમ દારકા લીલામાં મદિથી વગેરેના કામને પ્રભુમ્ન રૂપથી ભગવાને પૂર્ણ કર્યો, અને પુત્રાદિની ઉત્પત્તિ કરી એમ અહિંઆ

પણ જે કામને પૂર્ણ કર્યો હોય તો પુત્રોત્પત્તિ કરશે. પણ અહિં આ રસનો આનંદ ગ્વામિનીએ અનુભવ્યા હતા પણ સસારની વામના તેમનામાં રહી નથી પુત્રોત્પત્તિ કાર્ય સંભવ્યુ નથી કાષ્ટમાં વહિના પ્રવેશ થાયથી જેમ તે જગાને ભગ્ન થાય છે તેમ અહિં આ લોકિક દામમાં અનોકિક દામના પ્રવેશથી તે પણ ભગ્નીભૂત થાય છે ભગવાનના કામનું અરૂપ આના પ્રદાનનું છે આથી લોકિક દામ અહિં આ નિવૃત્ત થયો છે અહિં આ કાષ્ટને સકા થાય કે લોકિક દામોપભોગ હોવા હતા પણ વાઝાની જીને-જીને ઝડપુ ના આવતી હોય તેને, અને જે વંદની દ્વા ખાતી હોય તેને પુત્રોત્પત્તિ થતી નથી એટલે તેમના દામનું કામ સસાર નથી આ હેતુ સામાન્ય જણાય છે તો પછી અહિં આ ભગવાનના ગ્વામિનીએ સાથેના રમણથી સસારનો સંભવ ન પણ બને, તેથી કરીને તે દામની લોકિકતા મૂકી જતી નથી અહિં આ અપેક્ષા હતી છે કે એવો તર્ક ભગવાનની લીનામાં સંભવતોજ નથી પોતે આગળ ભાવિ ગ્રમણ સમયે કહે છે “ જ મયાવેશિતધિયા કામ કામાય વત્પતે । મજિતા કવયિતા ધાના મૂલો વીજાય નેશતે ” જેઓની બુદ્ધિ મારે વિષે પ્રતિષ્ઠ છે તેમનો દામ દામને ઉત્પન્ન કર્યો નથી જેમ સંપ્રેક્ષા અને ઉદાગેષા ધાણા હોય તે ફરીથી બીજાને માટે લાયક બનતા નથી વળી બગેલું વસ્ત્ર એ શબ્દમાં જેમ વસ્ત્ર માન આકારથીજ ઓળખાય છે તેમ અહિં આ ક્રિયાના સામ્યથી ઉભયત્ર પ્રતીતિ છે ભગવાનમાં કે ભક્તમાં દામથી આ ભાવ અલોકિક હોવાથી મર્યાદા માર્ગથી મોક્ષની ઇચ્છા વાળાની પણ પ્રવૃત્તિ બાંધિત થતી નથી મોક્ષ માર્ગમાં દામના અભાવ વાગાનોજ અવિદ્યો હોય છે શ્રુતિ પણ છે “ ધ્યોત્રયસ્ય ચ કામદત્તસ્ય ” વગેરે તેથી જે આ ભાવ અનોકિક હોય તો તેથી કલ્પની લીના પણ તેની થાય અને તેના અવશ્યથી લોકિક દામ્યાલિની માર્ગ કામનો ઉદ્દોષ થાય છે તેમને આ લીનાના અવશ્યથી વિપરીત થાય આથી તેમની પ્રવૃત્તિ સંકોષ છે આ સંકોષ

ઉત્તરમાં કહે છે આ ભાવ અલૌકિક છે માટે આ લીલાના અવલુચી મોક્ષદક્ષ જણાવ્યું છે. આ લીલાના અવલુચી સર્વ લોક પણ કામ ગતિ થાય છે. ભગવાનનું ચરિત એવું છે, કે જે વસ્તુ જેવી હોય તે તેમાં નિવિષ્ટ અન્ય વસ્તુને તે રૂપ બનાવે છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. આ લીલા લૌકિક કામથી રહિત છે અને અલૌકિકતાની પ્રતિપાદક છે, માટે આ લીલાપગયણ જે હોય તે લૌકિકતાથી રહિત બને છે. અને અલૌકિક ભગવદ્ભાવથી યુક્ત બને છે. અવલુ એટલે ગમે તે રીતે અવલુ કરવાનું નથી. પણ લીલાના તાત્પર્યને સમયદ્વ પ્રકારે હૃદયમાં આરદ કરવું જોઈએ. આ કારણથી આ લીલા લૌકિક કામથી ગદિત છે; અને તેના અવલુચી લૌકિક કાવ્યની માફક લૌકિક ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. પણ અલૌકિક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે શુદ્ધવૃત્તએ આગળ કહ્યું છે કામં હ્રદયમાશ્વપદિનોદ્યાચરેણ ધારઃ આના અવલુચી ધીર પુરુષ અત્પ સમયમાં હૃદયના રોગ સમાપ્ત કામનો નાશ કરે છે. આથી મોક્ષ દક્ષની મર્યાદાનો પણ ભંગ થયો નથી. એટલે કામ હોય તો મોક્ષ ન હોય, કામના અભાવમાં મોક્ષ હોય છે એવી મર્યાદાનો ભંગ નથી. અહિં આ રસ શાસ્ત્રીય અને બ્રહ્મધર્મીય મર્યાદાને સ્વીકારી છે.

*શ્રીહરિરાયજી ઉપરની કાગિકામાં નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ કરે છે.

સંશય વિચારમાં ઉપયોગી છે. વિચારમાં સંશયથી પ્રશ્નને નિર્ણય થઈ પડે તેમ હોવાથી શ્રીહરિરાયચરણ લેખના પ્રકૃત વિચારને અનુદક્ષ સંશય વર્ણવે છે. એ સંશય એટલો બધો સ્વાભાવિક છે કે આ લીલાનું અવલુ કે પદન કરતા ઉત્પન્ન થાયજ.

૦ વે. ગા. સં. શાસ્ત્રીજી પસવરએ આ કારિકાએ ઉપરનો લેખ ગોધીને પ્રથમ સરકૃતામસદ્ભવપ્રકરણમાં છપાવ્યો હતો, અને તેમણે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ વૈષ્ણવધર્મપતાકા માસિકમાં છપાવ્યો હતો. આ અનુવાદ ઘણો રસિક, સરળ વ્યા મુદર છે. અહિં આ તે ઉપહાર રહિત અને આપીએ બીએ.

સંશય.

શ્રી શુદેવજી આ ક્ષત્રકગણમાં ભગવાનની કામલીલાનું નિરૂપણ કરે છે તે અર્થ ઉપપન્ન-અધમેમતી-ચર્ચ પડતી નથી. કારણકે કામ પ્રાપ્ત કરીશું આધારે ગ્રહે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પચમહાભૂતોના શરીરમાજ તે કામ વમે છે હવે તેવો કામ ભગવાનમાં ગ્રહે છે એમ માન્યો તો ભગવાનનું શરીર પણ લૌકિક પચમહાભૂતનું જનેલુંજ માનવું પડશે. ભગવાનનું શરીર તો લૌકિક મનાયજ નહિ, કેમકે તેમનું શ્રીઅગ તો માત્ર આનન્દમય છે તેમનું નર્મગિજાન સ્વરૂપ માત્ર આનન્દમય છે, એમાં નયન શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર એવા બે બે નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ લોકમાં જેમ જીવ અને શરીર જુદા જુદા છે, તેમ ભગવાનનું શરીર અને ભગવાન જુદા એવા પણ બેદ નથીજ, તો પ્રભુના દિવ્ય શ્રીઅગમાં પચમહાભૂતના પૂતલાઓમાં રહેનારો કામ કેમ સ્વીકારાય ?

અલૌકિક શરીરમાં કામ કેમ ન માનવો ?

ઉપરના સંશયનો નિરામ કરતા કોઈ એક દેશી જણાવે છે— ‘કામ લૌકિક શરીરમાજ ગ્રહે છે, ભગવાનમાં જો તે રહે તો ભગવાનનું શરીર લૌકિક જની જાય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી, કેમકે ‘કામ લૌકિક શરીરનેજ આધારે રહે છે’ એવો નિયમજ નથી એવો નિયમ માનીએ તો પ્રભુનું શરીર લૌકિક હરે. કામની માફક લૌકિક હરે. કામ જેમ લૌકિક શરીરમાં વમે છે, તેમ અલૌકિકમાં પણ તે ધર કરે તો શું ?

મુખ્ય સંશયનું આ સમાધાન મતોપકાગક નથી, એમ સંશય-કર્તા જણાવે છે.

અલૌકિક શરીરમાં કામ નજ મનાય.

ત્યારે જીવની મોક્ષદશા થાય છે, ત્યારે તેનો દેહ આધિર્નૈવિક ચર્ચ જાય છે, લૌકિક દેહ નિવૃત્ત થતા અલૌકિક જની જાય છે તે

વેદાએ જીવને પણ કામ રહેતો નથી, એમ શ્રુતિવેદ કહે છે. ‘યદા સર્વે પ્રલીયન્તે’ જ્યારે સર્વનો પ્રલય થઈ જાય છે,’ અર્થાત્ મોક્ષ-દશામાં જીવનો અલૌકિક દેહ થયા પછી લૌકિક દેહ ઇન્દ્રિયાદિનો અને તેના આધારથી રહેલા કામાદિનો લય થઈ જાય, ત્યારે જીવના અલૌકિક શરીરમાં કામ નથી રહેતો, તો હવે ભગવાનના દિવ્ય શ્રીઅંગમાં તેની સ્થિતિ કેમ માની શકાય ?

ઉપરના ઉત્તર સામે એકદેશી ફરીને પોતાની યુક્તિ દર્શાવે છે.

વેદ અલૌકિક શરીરમાં પણ કામ હોવાનું કબ્જુલે છે.

વેદ કહે છે કે-‘અલૌકિક દેહ ધરાવનારો જીવ ચતુર પરમાત્મા સાથે સર્વે અનેક-કામોનું અશન કરે છે.’ આ વેદના મંત્રમાં અલૌકિક શરીરવાન જીવ રસભોગ કરવામાં ચતુર પ્રભુ સાથે સર્વ કામોને અનુભવે છે એમ જણાવે છે. જો અલૌકિક શરીરમાં કામજ ન હોય તો તેનો ભોગ જીવ કેમ કરી શકે અને શ્રુતિ તેમ કહે પણ કેમ ? માટે અલૌકિક શરીરમાં પણ કામ તો છેજ.

એક દેશીનું આ સમાધાન રુચિકર લાગતું નથી એમ શંકાકાર જણાવે છે.

એ શ્રુતિમાં કામ શબ્દનો અર્થ વિલક્ષણ છે.

અપ્રાકૃત-અલૌકિક-શરીરમાં પણ કામ વસે છે, એમ ઠરાવવા માટે જે શ્રુતિ આપવામાં આવી છે, તે શ્રુતિમાં કામશબ્દનો અર્થ લોકમાં અનુભવાતો ‘દુષ્ટ કામ’ એવો નથી થતો, પરંતુ કામ એટલે ભંગવત્સ્વરૂપાત્મક જે કામ તેનો અનુભવ તે દિવ્ય દેહવાન ભક્તો કરે છે. લૌકિક કામની તો નિવૃત્તિ થઈ જાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. ફરીને તેજ લૌકિક કામનો અનુભવ અલૌકિક દેહ ધર્યા પછી, તે પણ આનંદમય પ્રભુ સાથે, જીવ કરે એમ માનવું તદ્દન અયોગ્યજ ગણાય. પ્રભુ સ્વરૂપથી-ભગવાનથી-ભિન્ન નહિ પણ તદ્દરૂપ આનંદ-

મય જે કામ તેનો ભોગ અલૅકિક મદાન જીવો કરે છે, એ માનવું વેદમ્ભત છે. વળી જે પ્રભુ સાથે પણ લૅકિક કામનો ભોગ થાય છે; એમ જે માનશે તો એક મહાન વિરોધ આવશે, તે વિરોધ આ પ્રકારે ઉદ્ભવશે.

સ્વર્ગીન રાસરમણે કંઈલા મનોહર વેલુનાદનુ શ્રવણ કર્યા પછી નજેગુણ સત્વગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણે ગુણોનો મિશ્રભાવથી નવ પ્રકારના અને નિર્ગુણ મલીને ૧૦ પ્રકારના વ્રજભક્તો પ્રભુ સન્નિધાનમાં પધાર્યા. તેમાંના કેટલાક વ્રજમુંદરીઓ કાલના બંધનમાં આવી પડ્યા. પૂર્વે તો ભક્તિભાવ હતો, છતાં કાલના પ્રતિબંધથી બંધાઈને ભજનનાદનો અનુભવ કર્યા વિના ભગવતસાયુન્યરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા. અર્થાત્ ભજનનાદરૂપ ઉત્તમ ફલ નહિ મલતા સાયુન્યરૂપ સંધ્યમ ફલ તેઓનું મર્યુ. આ પ્રસંગને અનુસરીને શ્રીકૃષ્ણ શું કહે છે, અને તેનું હાર્દ શીવક્ષ્યામિએ કેવું પ્રકટ કરેલું છે, તે સમજવા માટે ૧૧ માં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણોદિનીજ અત્ર ઉનારવામાં આવે છે—
 દેવગતિથી કેટલીક ધરમાજ રહેલી, અને સ્વતઃ પ્રોદા-પુખ્ત ઉમરની-
 નહિ હોવાથી આપુરનાથી અગ્રાતજ રહેલી, પતિ સાથે હોવાથી
 પતિનીજ રક્ષણ કરાવથી ગોપભાર્યાઓ અન્ય વ્રજમુંદરીઓ પેઠે
 પ્રભુના દર્શન કરવાની નીત્ર અભિલાષા છતાં બદાર નિરૂલી કાકી
 નહિ. ત્યાર પછી પ્રભુ મીલનમાં આવી પડેલા પ્રતિબંધને તોડી
 નાખવાને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કર્યું. પરંતુ ભાવ તો તેજ હતો. તે એ કે
 ‘ભગવાન જતર છે, અને અમે અલિસારિકાઓ છીએ, તેથીજ
 અમને પ્રભુને મલવામાં પ્રતિબંધ નરયો. નહિ તો પ્રતિબંધ
 થાતજ નહિ. તેમ છતાં પણ નયનો મીચીને ભગવાનનું ધ્યાન
 કર્યું તેથી મોક્ષને તો પામ્યા.’”

ઉપરના વચનોનું મનન કરતાં જણાયા વિના નહિ રહે કે લૅકિક કામ તો પ્રતિબંધ નાખનારો છે. જે ગોપભાર્યાઓની પ્રભુ

પ્રતિ જનશુદ્ધિ-કામશુદ્ધિ-હતી, તે તો પ્રભુને સાક્ષાત્ મલી શક્યાંજ નહિ. હંમે અલૌકિક દેહ ધરીને પણ લૌકિક કામ જે પ્રભુમા રાખે તો જનનાનંદના અનુભવથી તો ફરજ રહે તેમા લેશ પણ સંશય રહેતો નથી. એટલા વાસ્તેજ પ્રભુના અલૌકિક શ્રીઅંગમાં લૌકિક કામ માનતાં, અને મોક્ષ પામેલો જીવ પ્રભુ સાથે લૌકિક કામનો ભોગ કે જે એમ માનતા, ઉપરના સિદ્ધાન્ત સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. માટે તે માનવું યોગ્ય નથી.

શંકાકારના ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર કરીને એક દેશી આપે છે—

અલૌકિક દેહમાં અલૌકિક કામ.

પ્રભુના દિવ્ય દેહમા લોકમા અનુભવાતો કામ માની લેતા ઉપરનો વિરોધ આવી પડે છે. તો—એક ખીજેજ માર્ગ તે વિરોધોને અટકાવવા લઈ શકાય છે. પ્રભુના દિવ્ય દેહમા પ્રાકૃત કામ છે, એમ ન માનતાં અપ્રાકૃત-અલૌકિક કામ છે એમ માનવું, લૌકિક કામ લૌકિક શરીરને આધારે રહે અને અલૌકિક કામ અલૌકિક શરીરને આધારે રહે એમ માની લેતા કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધનું ખીજ રહેશે નહિ. જોપ ભાર્યાઓને લૌકિક કામશુદ્ધિ હતી તેથી તેમનો પ્રતિબંધ થયો, અત્રાકિક હોત તો નજ ધાત. એટલે આ સ્થિતિમા જે મિદ્ધાત ઉપદેશાયેલો છે, તેનો થોડો પણ વ્યાધ નહિ થાય અને પ્રત્યેક સંશય શમી જશે.

એકદેશીનું આ સમાધાન પણ શંકાકારને રમ્યું નહિ, તેથી એકદેશીના કથનનો પુનઃ જવાબ આપે છે.

પ્રભુથી ભિન્ન અલૌકિક કામ છેજ ક્યાં ?

‘અલૌકિક કામ’ જે હોય તો તે પ્રભુના દિવ્ય વિગ્રહમાં માનવો કીક થઈ પડશે, પરંતુ અલૌકિક કામ ક્યા છે ? પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપથી ભુદો કોઈ દિવ્ય કામ પ્રસિદ્ધ ક્યા છે ? જે તેવો કામ

પ્રસિદ્ધ હોય તો સંશયનો કાષ્ઠક પગિહાર ચલ ચક્ર છે, પણ તેવે કામજ પ્રસિદ્ધ નથી એટલે નિરુપાય.

એકદેશી હવે કાષ્ઠક કટાક્ષથી કહે છે.

પ્રભુમાં કામ છેજ નહિ એમ માનો.

પ્રભુમા કામ છે એમ માનતા આટલા બધા તર્કો ઉઠે છે અને તેને તોડવાને અનેક પ્રયાસો કરવા પડે છે. એમજ માની લ્યો કે પ્રભુના દિવ્ય દેહમા કામજ નથી. લૌકિક કામ માનતા વિરોધ આવે અને અલૌકિક કામ માનતા સંતાપ થાય અને તેવો કામ છે એવું ભામેજ નહિ, તો પગી કામ માનવો ગા માટે ?

એકદેશીનું છેલ્લું સમાધાન તો અનુભવથી દૂર છે એમ કમવતા શંકાકાર વદે છે કે—

કામ તો પ્રભુમાં હોવોજ જોઈએ.

ભગવાનમા લેશ પણ કામજ નથી એમ માનવું તે તદ્દન જૂઠું બન્યું છે કેમકે કામનું મૂલ, કામના અસ્તિત્વથી જે કાષ્ઠ થાય છે તે, ક્રિયાઓ તો અહિં જોવામા આવે છે. કામ હોય તોજ ક્રિયાઓ, કામાધીન ક્રિયાઓ, જણાય. તે ન હોય તો ક્રિયા પણ નજ હોય. ક્રિયાઓ—ચેષ્ટાઓ—તો તેની જણાય છે, કાર્ય તો થાય છે, તો તે ચેષ્ટાઓનું મૂલ કામ પ્રભુમા કેમ ન હોવો જોઈએ ? જો તે લૌકિક માનીએ છીએ તો પણ વિરોધ ઉભો થાય છે અને અલૌકિક માનવા જતા તેવો કામ કાષ્ઠ કેકાણે વર્ણવેવો સાબળ્યો નથી. એવી રીતે બને બાજુએથી પાશમા સપડાયા જેવું ચતા શ્રીવદ્ધભાગિ ઉપદેશે છે કે—

શ્રીકારિકા—ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પર કામો ન વિદ્યતે ।

તાસાં કામસ્ય સમ્પૂર્તિર્નિષ્કામેતિ તાસ્તથા ॥

અક્ષરાર્થ:—આ લીલામા ક્રિયા પણ મર્વ છે, અને તે રમ શાસ્ત્રમા વર્ણવેલી છે તેની તેજ છે, પરંતુ કામ નથી. મનસુન્દરી-

ઓના કામનીપૂર્તિ પણ નિષ્કામથી જ કરી છે કેમકે મનંગનાઓ
અનૌકિંદ દેહવાળીજ છે.

તાત્પર્ય:—દાઢ પણ વિચારનો પ્રારંભ કરતા પહેલા શ્રુતિ
અને સુક્તિથી દૃઢ થયેનો સિદ્ધાંત હૃદયારૂઢ કરવો જોઈએ, વેદ કહે
‘જે કે, અક્ષરબ્રહ્મથી પન્, પરબ્રહ્મ સદાનંદ, ગુણાતીત, પદ્મગુણસુક્ત
પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રસાત્મક છે સર્વ રસરૂપ તેજ પ્રભુ છે. જગવાન્
સ્વયંસર્વરસસ્વરૂપ છે, એવી રસશાસ્ત્રમા રસના અવિભાવમા કારણ-
રૂપ માનેલી નૃત્યબન્ધાદિ ક્રિયાઓ જગવાન્મા હોય તેમા આશ્ચર્ય
શુ ? રસ્ય પ્રભુ સર્વ રસાત્મક છે. પોતાની રસરૂપતા પ્રગટ કરા
યાય ? જ્યારે તે તે રસને પ્રકટ કરનારી ક્રિયાઓ પોતે કરે ત્યારે.
જ્યારે રસ અક્રિયાથી સ્પષ્ટ થાય છે, ત્યારેજ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ ખીની
નિહને છે, અર્થાત્ જ્યારે ‘ક્રિયાવડે તેનું સ્વરૂપ આવેખાય છે.
ત્યારેજ તે પોતાનું સ્વરૂપ આખેહુબ રીતે પ્રકટ કરે છે, એટલા
માટેજ જગવાન્ પોતાનું સ્વસ્વરૂપ જણાવવા માટે તે તે રસના પ્રકટ

૧ અન્ન સંગીત દષ્ટાંતભૂત છે સંગીતશાસ્ત્રમા વર્ણવેલા રાગોનું સ્વરૂપ
રખેથી જણાવતા કાઈ પણ આનંદ થતો નથી, અર્થાત્ “જેમા ગાધાર
અને ધૈવત આવે નહિ અને આરોહમા ત્રીજ નિષાદ અને અવરોહમા ઠામદ
નિષાદ આવે તે સારંગ રાગ કહેવાય ” એમ જણાવથી તથા એમ જાણ
વાથી સંગીતમા રહેલો આનંદ અનુભવતો નથી એ તો જ્યારે ઉચ્છ્વાસનો
ખરા મધ્યાનહનો સમય હોય, પ્રભુ સમક્ષ બિરાજેલા હોય, પખો ચાલી
રહ્યો હોય, કુવારામાથી કડતા જલપરમાવૃત્તો ચેતરફ શીતલના પ્રસરાવી
સુકતા હોય, ખસના વાળાની ઢઠીમાથી સુગંધ મહેજી રટી હોય. તે વેલાએ
સારંગી તાનપૂર (તબુર) વગેરે પ્રાચીન વાદ્યોના મનુર સુદર સ્વર સાથે
‘વેઠે હરિ રાધે સંય’ વગેરે શ્રીઅષ્ટસખાઓના કીર્તનોને સારંગ
રાગમા ગવાય તોજ તેનો આનંદ અનુભવાય, રાગ પણ પોતાના આધિદૈવિક
સ્વરૂપમા પ્રકટ થાય તેવીજ રીતે રસશાસ્ત્રના શાબ્દિક જ્ઞાનથી તેનો અનુભવ
થતો નથી, પરંતુ તેમા વર્ણવેલી ક્રિયાઓથીજ રસનું સુદર સ્વરૂપ ખદ
યાય છે

શાસ્ત્રી વસન્તરામ.

થનામા હેતુરૂપ નૃત્યગદ્યાદિ નિયાઓ કરે છે, અને પોતાની ગમગમના પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે, એથીજ મનમા શ્રીમદ્ભાગવતુચ્ચ આજ્ઞા કરે છે કે 'કામનીનામા ક્રિયા તો અમશાન્વમા વર્ણવેલી છે તેજ છે'.

૧૧ પ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમા શ્રીવલ્લભાધીશ્વર કાન્દિમા ઉપદેશે છે કે ..

ગ્સાત્મ કામ (ગાદિ-કામથી નિવૃત્તિ છે એમનું નદિ પગલું) અત્યંત શુભ છે (શ્રીભાવરૂપ હોવાથી ગૂઢ છે,) તેના ઉદ્દ્યોધ થાય એ હેતુથી નૃત્યગદ્યાદિનું વર્ણન કરનાર તૃતીય-ભ્રમશ અભરનમુનિપ્રણીત-કામશાસ્ત્ર પ્રદત્ત થયું છે એજ હેતુથી ગ્સાત્મક પ્રભએ પણ આ નીનામા પોતે 'નૃત્ય' વ્યુ અને લ તોને નૃપ કગ યુ સર્વ અંગમા જે શુભ છે તે જેવી ગીતે પ્રવૃત્ત થાય, તેની ગીતે આપે નૃત્ય વ્યુ અને લ તોને નચાવ્યા શ્રમથી જન અને શીતથી વાયુરૂપ સામગ્રી થાય છે આજ્ઞા લોકમા પ્રકટ થયેલું ઉત્તમ અને આધિદૈવિક કામરૂપ મુખ્ય તો કૃષ્ણભોગવે છે, અન્ય નદિ

વધી શ્રીમદ્ભાગવતુચ્ચ જુદાવન સદા એના વિવિધમા પણ એમજ આજ્ઞા કરે છે આપ ને છે કે, 'પરિચય કરાવનારી તો લીલાજ છે' પ્રભુ મર્ત્ય ગ્સરૂપ છે ગ્સ અનેક પ્રકારના હોવાની તે

૧ આ નૃત્ય તેજ રાસ રાસલીલાનું વારતમ્ય શ્રીવલ્લભાતિ રોતેજ ઉપદેશે છે, વહુનર્તકાયુક્તો નૃત્યાવિશેષો રાસ, રસસ્યામિભ્યાષ્કર્યેત્માદિતિ । રસપ્રાદુર્ભાવ્યર્થમેવ નૃત્ય, રાસે જાડા લીલા સ્વસ્થ । 'નાચનાગી જેમા વિશેષ હોય તેનું નામ રાસ અર્થાત્ જેથી રસની અભિવ્યક્તિ થાય તે રાસ રાસના પ્રાદુર્ભાવ મદિજ નૃત્ય છે રાસમા જે પ્રભુની કૌશલ લીલા તે રાસ લીલા' જેઓ એમ માને છે તે રામલીલા રાખ્દ રહસ્યલીલા ઉપરથી થએલો માને છે, તે તેઓની એક પ્રકારની ભ્રાન્તિજ છે એમ સમજવું

શાસ્ત્રી વસન્તરામ

૨ 'સવે અગ્રોઅગ્નિ રમણર્થા, રસભર્થા લોચનચાક્ર,' એ શ્રીગોપાલ દાસજીનું કવન અત્ર રમરડ

તે નનુ મરૂપ આવમાવનારી, તે મરૂપનો પરિચય કગવનારી
તેની તેની લીનાઓજ હોઈ શકે તેની તેની લીનાઓથી તે તે મરૂપ
મરૂપનો પરિચય થઈ શકે માટે શ્રીગુમાધજીની લીનાજ પરિચય
કગવનારી છે' એ ઉત્તિ અતિ સુગ્ધ છે. '

પહેલા આપેલી ઢાંગિનામાં શ્રીમદ્વાપ્તુ એમ ઉપદેશ છે કે, આ
લીનામાં ક્રિયા પણ સર્વ છે આ હેઠાણે સર્વ પદ એક અગત્યનું
અથવા જ્ઞાનનું વસ્તુ છે જગતનામાં બધી ક્રિયાઓ છે. એમને મર્
ક્રિયાઓના આધાર એ ગમ મમણજ છે, અન્ય કોઈ નથી લોકમાં
તેણે પણ મને મર્વગમને ઉત્પન્ન કરનારી મર્ ક્રિયા કદાપિ દષ્ટિ-
પથ નહિ થાત કોઈમાં કોઈ એક જગે, તો કોઈમાં કોઈ બીજી જગે,
પરંતુ સર્વ ક્રિયાઓના આધાર તો માત્ર મન્મથ મન્મથજ છે આ
તાત્પર્યજ એ ક્રિયાઓની અને તે ક્રિયાઓ જેમાં છે એના ગમેલ
લીંગોત્તરેન્દુની લોકથી વિનક્ષણતા બતાવે છે, મૂલમાં જાવ શબ્દ પણ
એના માટે યોગ્યથેયો છે. રસમયતાની સિદ્ધિ માટે સર્વ ક્રિયા પણ
મમમર છે એમ સિદ્ધ થતા માટે ઉત્કૃષ્ટ અને અપકૃષ્ટ સર્વ ક્રિયાઓ
અત્ર છે, એમ જણાવના માટેજ શબ્દ મયમાં યોગ્યથેયો છે તેમ
જ પણ શબ્દ પણ નિગૂઢ તાત્પર્યનું બોધન કરે છે જે ક્રિયા રસને
પ્રમટ ન કરી શક્તી હોય, જે લીના પ્રભુનું મરૂપ જણાવતી ન હોય
તેની અન્ય ક્રિયાઓ, રસાભાસ કરી નાખનારી ક્રિયાઓ તે પ્રભુમાં
નથીજ, એમ જ ગણે કહે છે અર્થાત્ આ ઉપરથી એમ નિશ્ચય
કરવો કે પ્રભુની જે કોઈ લીલા છે તે બધી લીલા તે તે રસાત્મક
રૂપરૂપના આનંદોર્ભાવ માટેજ છે. જેથી રસાત્મક સ્વરૂપ દીપે નહિ
તેની લીના તો પ્રભુમાં છે નહિ. એની થોડીએ થોડી લીના પોનાના
અનેક મયથી પગિપૂર્ણ સ્વરૂપનેજ પ્રકટ કરનારી હોય છે જો એમ
જાય તો પ્રભુ પૂર્ણપુરોત્તમ, કોટિ બ્રહ્માડના નાયક પ્રાકૃતજનોનું
અનુભવ શા માટે કરે ? કારણ કે તે અનુકરણમાં કંઈક ગૂઢ રમ
સમાવેશો હશે, અને નૌનિકનું પણ અનુકરણ દ્વારાથી થઈ રસ

સ્વરૂપ પ્રકટ થતુ હશે, માટેજ પ્રભુ લોકિકને અનુસરનારી લીલાઓ કરે છે. પ્રભુ જે લોકિકનું અનુકરણ કરે છે, પોતે લોકના જેવી લીલાઓ કરે છે તેથી લોકનું અનુકરણ પ્રભુએ કર્યુ એમ આપણને લાગે છે. પણ તે વાસ્તવિક નથી. વાસ્તવિક તો એજ છે કે, ભગવાન કાંઈ લોકિકનું અનુકરણ કરતાજ નથી. પરંતુ તે તે રસને જણાવનાર સ્વરૂપ પ્રકટ કરનારી તેવી લીલા કરે છે. લોકનું અનુકરણ પ્રભુએ કરવાથી પ્રભુમાં લોકિક છુદ્ધિ પ્રવેશે છે, માટે પ્રભુ લોકિકને અનુસરતાજ નથી. અને તેમની લીલામાં લોકને અનુસરવાની જ્યાં આનંતિ થાય ત્યાં એમજ સમજવું કે એ વિવેકાળુ રસથી યુક્ત સ્વરૂપજ તેવું છે, અને પોતાની રસમયતા જણાવવા માટેજ પ્રકટ થાય છે, નહિ કે લોકનું અનુકરણ કરવા માટે, એ સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખવો.

પુનઃ સંશય.

ભગવાન સર્વ રસાત્મક છે, તેવા તેવા રસમય સ્વરૂપોને જણાવવા માટે તેની તેવી રસમય લીલાઓ કરે છે, એ બધું સુચેત્ર છે અને માન્યજ છે. પણ એવી ક્રિયાઓ ભગવાનમાં છે એમ માનતા ભગવાનમાં લોકિક કામ રહેવાનો નિશ્ચય કરવો પડશે, કેમકે તેવી નૃત્યબંધાદિ ક્રિયાઓ લોકમાં તો જ્યાં કામ હોય છે, ત્યાંજ અનુભવાય છે. કામ વિના તેવી ક્રિયાઓનો સંભવજ નથી. તેવી ક્રિયાઓ પ્રભુમાં માનતા, તેવા કામ પણ પ્રભુમાં છે એમ માનો, અને તે માનતા પૂર્વે કહેલા દોષો ફરીને તૈયાર થઇને ઉભાજ રહેશે.

સમાધાન.

ઉપરના સંશયનું સમાધાન પૂર્વે કારિકામાંજ શ્રીમદ્વાપ્રભુજીએ કરેલું છે, આપ આગ્રા કરે છે, ‘પરંતુ કામ નથી.’ લોકમાં જણાતી નૃત્યાદિક ક્રિયા ભલે હો, તો પણ દોષ નથી, કેમકે તે ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થતી નથી, લોકમાં કામને લઇને ને ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય

હે. પહેલા શરીરમાં કામ પ્રવેશ ત્રે ત્યાર પછી તે શરીરમાં તેની
જેણાઓ જોણાય તેની રીતે પ્રભુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થતી નથી
પહેલા જોણાયું છે કે ભગવાન તો આનંદરૂપ છે, ભગવાન જુદા
અને તેમનો દેહ જુદો એની લોકના વ્યવસ્થા ત્યાં નથી પ્રભુનું
શ્રીઅંગળ આનંદમય છે, ત્યાં આનંદ સિવાય અન્ય છેજ નહિ
તો પછી ત્યાં કામને પ્રવેશ શ્યાથી થવાનો કે અને તેવી ક્રિયાઓ
જન્મનાની ક્યાથી કે અન્યન એવોજ સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કરવામાં
આયો છે કે ભક્તની ભાવના પ્રમાણે પ્રભુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે
ભક્તના હૃદયમાં જે આત્મિક સ્વરૂપની ભાવના યર્જ રહેતી છે, તેવાજ
સ્વરૂપે પ્રભુ થાય છે વેદવ્યાસે પણ એમજ કહ્યું છે 'જેમ સમુદ્ર
અદ્ભુત અને બહાર સૈધન્ય જુલુથી પરિપૂર્ણ છે તેમ પ્રભુ આનંદથી
પૂર્ણ છે એમના શ્રીહસ્તેન્દ્રિયાદિ અરૂપથી જુદા નથી, પણ સ્વ
રૂપાત્મક આનંદમય છે વેદ વચ્ચે એમના નિશ્વાસ હોવાથી તે
નિશ્વાસરૂપ ક્રિયાઓ પણ તેજ અરૂપમાંથી થાય છે સર્વોદારરૂપ
પ્રભુ હોવાથી ઇન્દ્રિયાદિ કપનાથી શ્રુતિનો વિરોધ આનંદોજ નથી,'
આવે સિદ્ધાન્ત વેદવ્યાસશ્રીએ કહ્યો છે

પુનઃ સશયોત્પત્તિ.

ભગવાનની ક્રિયાઓ અજન્ય છે, એનું કારણ શું ? લોકમાં
જનની ક્રિયા તો ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે ભગવાનને પણ
શરીર હોવાથી તેમની ક્રિયા ઉત્પન્ન થતી નથી, નવી નથી
ઉદ્ભવતી એ શું

સમાધાન.

એ સશય ઉત્પન્ન થતા તેનું ઉત્તર શ્રીમદ્ભગવત્ આપે છે
'પરંતુ કામ નથી' લોકમાં તેની ક્રિયાઓનું કારણરૂપ કામ છે, અદિ

૧ જેમ કાઠ શરીરમાં પ્રેત પેડેનો હોય અને તે શરીરમાં જોની
વિચિત્ર ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે તેમ, કામને પ્રવેશ થવા પછી શરીરમાં
ચિહ્નો બદલાઈ જાય છે, અને નવી નવી ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે

૨ વિનાયુવાન ન ચ તન્મનોપિત એ લોકમાં

તેવો જામ દોષ અને જો ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય તો તે ક્રિયા ઉત્પન્ન થયેલી ગણાય પણ મનમાં તેવો જામ નથી, તો પછી તેની ક્રિયા ઉત્પન્ન થયેલી કેમ ગણાય ? ભગવાનમાં કામ નથી પરંતુ પ્રભુ જામરૂપ છે કેમકે પ્રભુ માક્ષાત મન્મથ મન્મથ છે એમ શ્રીકૃષ્ણ જો છે જામને પણ પગલ કરનાર ક્રાંતિકર્પલાવણ્ય પ્રભુ કે ભારે એમજ નિમિષ જ્યોત્ષ્ણ કે એમ જાના જેવા જામ જેમ છે, તેમ ભગવાનના જેવા જામ નથી, પરંતુ ભગવાનરૂપજ કામ છે. એમ તો આગી પેટે જી ગણાય હા જુઓ, તેનો દેહ જુઓ, અને તેમાં જેમનાર કામ પણ ભિન્ન એવું તેમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થવામાં જામ કામ્ય થઈ પડે, પણ ભગવાન જુના નહિ, ભગવાનનું શરીર પાગ ભગવાનથી ભિન્ન નહિ અને જામ પણ પૃથક્ ન દોષને ભગ વત્સલરૂપજ જ્યોત્ષ્ણ, તો જો ત્યાં જામે તેની ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરી કેમ મનાય ? તેમજ ભગવાનને જામી-જામવાળા કેમ કહેવાય ? એથીજ તર્ક અનેદમય હોનાથી, મેદનો લેના પણ ન ગટેવાથી ક્રિયાઓ પણ મધી અજન્મ છે, નિલ કે, અયોદ્ધિ છે, વધારે તો શુ પણ ભગ વડ પ છે, એમ મિદ્ધ થયું તેમજ એની અનેક પ્રજાગ્ની લીના જગવામાં પણ પ્રભુની નિ જામના અને દિવ્યતા તેનીજ અખંડ પ્રજાને છે

ભગવાનમાં તેનો ગુરુ જામ નહિ દોષાથીજ લોકિય જામની પેટે ભગવાનને પ્રાપ્તી અપેક્ષા પણ નથી, પરંતુ ઉક્ત માન કે. નાદિ- જામી અગ્નિમાં માટે તરપે છે, જ્યારે પ્રભુ અયોદ્ધિ જામ અરૂપ જામ ગગિના સમયમાં, વનમાં, મનોહર શઙ્કરુપમાં પોતાની પામે આવેના નજરુરીઓને જેવજ જસાનો ઉપદેશ કરે છે. અને તેમની થોટી પણ અપેક્ષા જ્યાંયા વિના પોતે માનવીનામાં મિત્ર છે.

ગીતગોવિંદમાં ત્યાં પ્રમાણે નાદિ ગગિમાં-ગમલુ કરતા પ્રભુએ જે અપેક્ષા જાનાવેલી છે તે ન્યતે એમજ મમજલુ તે રસ

સ્વરૂપ તેવું કાષ્ઠક વિલક્ષણ છે. જેમકે ગીતગોવિંદના કર્તા જયદેવે
તે સ્વરૂપ વિશે કહે છે—

વિકિરતિ મુહુઃ શ્વાસનાશાઃ પુરો મુહુરીક્ષતે ।

પ્રવિશતિ મુહુઃ કુર્જં ગુર્જન્મુહુર્બહુ તામ્યતિ ॥

રચયતિ મુહુઃ શય્યા પર્યાકુલં મુહુરીક્ષતે ।

મદનકદનક્લાન્તઃ કાન્તે પ્રિયસ્તવ વર્તતે ॥

[ગીતગોવિંદ. સ. ૫]

‘લૈકિક લૌકિક’ એમ કહેવામા આવે છે, પરંતુ તેનો ભાવાર્થ શે લેવાનો છે એ કાંઈ જાણતું નથી લૌકિક એટલે લોકમા કહેવાતું હોય તે, નહિ કે લોકમા જે નિષ્ઠ છે તે લૌકિક લોકમાજ નિષ્ઠ હોય તે તો પ્રભુમા હોયજ નહિ, પરંતુ લોકમા જે કાંઈ કહેવાતું હોય અને તેથી લૌકિક ફરી ગણાવે હોય તેવું લૌકિક પ્રભુમા હોઈ શકે જેમકે રસમાત્ર લૌકિક કહેવાય છે, પણ તે લોકમા નિષ્ઠ નથી, કેમકે લોકમાં રસજ નથી. લોકમા રસ નિષ્ઠ હોય તો તે પ્રભુમા ગણાય નહિ, જેમ લોકમા શરીર પચ્ચમહાભૂતનું નિષ્ઠ છે, પણ તે પ્રભુમા મનાય નહિ. પણ આનંદનું શરીર લોકવેદમા કહેવાય છે. પણ લોકમા નથી, તો તેવો દેહ પ્રભુમા મનાય છે. લોકમા રસ નથી. પણ કહેવાય તો છે, તો એ જ માત્ર પ્રભુમા હોય તે સ્વરૂપ હોયજ એમા આશ્ચર્ય રૂ ૨ પ્રજ્ઞામ કન વદે છે કે —

રમે તયા ચાત્મરત આત્મારામોઽપ્યલ્પિન્દ્રિયઃ ।

કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યં સ્ત્રીણાં ચૈવ દુઃગત્મતામ્ ॥

[ફલપ્રકરણ.]

અર્થઃ—‘આત્મરમણ કરનાર, અખંડિત, આત્મારામ એવા ભગવાન, કામીઓની દીનતા અને સ્ત્રીઓનું દુઃસાત્માપણું દર્શાવ-

વતા ભગવાન, તેની સાથે અને અન્નઃપ્રવિષ્ટાઓની સાથે રમ્યા હતા.'
આ શ્લોકની કારિકામાં શ્રીમદ્વાપ્તબુદ્ધ આગ્રા કરે છે કે—

લોકેષ્વ પ્રભુની લીલાનું અનુકરણ કરે છે.

આર્ષાત્ લોકિક કામીઓ દીન છે, ગરીબડા છે, એમની દશા દયાળનક છે કેમકે કાલિકાસ કહે છે—‘કામાર્ન પ્રકૃતિએ કૃપણ હોય છે.’ પ્રભુ એટલા મારેજ એનું અનુકરણ કરે છે અને નિરોધ કરે છે. શ્રીઓની પણ તેવીજ કુટુના ખતાવે છે, આ ઉપરથી એટલેજ સાર લેવાનો કે જે કાંઈ લોકમાં રસ કહેવાય છે તે લોકમાં સિદ્ધ નથી માત્ર રસનો આભાસ દેખાય છે, એટલુજ. રસથી પરિપૂર્ણ તો માત્ર સદાનંદ પ્રભુજ છે, છતાં લોકમાં રસનું અભિમાન મેડેતું હોય તો આટલા પુરતુજ છે. જેમ સાધારણ બાલકો અંદર અંદર રમતી વેળાએ કોઈ રાજા બને છે, કોઈ પ્રધાન બને છે, કોઈ સિવાઈનો વેશ ભજવે છે. તેમાં રાજા બનેલો પોતે રાજા હોવાનો કાકો રાખે છે અને રાજલીલાનું અનુકરણ—કુક્રમ કરવા વગેરે—કરે છે. તેમજ લોકો પણ તે ત્રિલોકના નાપક રસેશ પ્રભુની રસમય લીલાનું અનુકરણ કરીને પોતાને રસમાં ડબાડળ થયાનું માની બેસે છે ! પરંતુ તેમનું તે માનવું બાળકોના દષ્ટાંતની પેઠે ઉપદામમાત્ર તેમજ એક દૃષ્ટિએ દયાળનકજ છે. સર્વ જગત્ તે રસાત્મક મન્મથ મન્મથ નંદનંદનની લીલાનું અનુકરણ કરે છે. પ્રભુ કાંઈ લોકિક ક્રિયાનું અનુકરણ કરતા નથી. પરંતુ રસમય શીલા કરીને લોકિક કામીઓની દીનતા તેમ તેવી શ્રીઓની કુટુનાજ જણાવે છે, અને તેઓની તેમાંથી આસક્તિ ટકી જાય, તેમજ તેમનું સરમપણાનું અભિમાન કમી થાય, મારેજ રસમય સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, એજ તિર્હાંતનો ગિરોમણિગપ મહાસિદ્ધાંત છે.

સંશયોત્થાપન.

ભગવાનમાં કામ નથી, એ તો મિદાંત દહ થયો. પરંતુ

ભક્તોમાં તો કામ હોવાથી ભક્તો તો સકામ અને પ્રાકૃતજ રહેવાના. તે માટે કોઈ પણ ઉપાય ચાલી શકે તેમ નથી. ભક્તોની સકામતા અને પ્રાકૃતતા માટે કંઈ પણ ખ્યાવ થઈ શકે તેમ નથી. ભક્તો સકામ અને લૌકિક રહેશે તો ભગવત્સીલા પણ સકામ અને લૌકિક થઈ જવાની, કેમકે તેના ભક્તો સાથે લીલા મુખ્ય સંબંધ ધરાવે છે.

સંશય નિરાસ.

આ શંકાનો પરિહાર શ્રી વેન્દ્યાનરાયાર્ય એજ શ્લોકમાં કરે છે. ને વ્રજમુંદરીઓનો કામ પણ ભગત્સ્વરૂપાત્મક જ છે. સ્વામિનીઓનો (ગોપીઓનો) કામ લૌકિક નથી. વ્રજભક્તોના કામની પૂર્તિ નિષ્કામથી કરી છે. કામના આધાર વિનાના સર્વાત્મભાવથી કરી છે, પોતાનો સર્વભાવ પ્રભુમાજ થાય તે સર્વાત્મભાવ કહેવાય. એ સર્વાત્મભાવમા કામ નથી રહેતો. તેવા કામથી રહિત સર્વાત્મભાવવડે કામની પૂર્તિ થઈ ગયેલી છે, તાત્પર્ય કે જેમ કાષ્ટાદિની પ્રતિમામા (મૂર્તિમાં) ભગવત્સ્વરૂપની સ્થિતિ થવાથી મૂર્તિ ભગવત્સ્વરૂપ થઈ જાય છે, તેમ સ્વરૂપાત્મક કામ, સાક્ષાત્ પ્રભુરૂપ કામ તે વ્રજભક્તોમા રહેલો હોવાથી વ્રજસીમન્તિની પણ ભગવદ્રુપ થઈ ગયલા સમજવાં. એથીજ સ્વામિનીઓ પણ રમ નાયકની પેઠે અલૌકિક દેહવાલા તથા નિષ્કામ થઈ ગયેલાં હોવાથી તેમની સાથે રમવાથી લેશ પણ દોષ લીલામાં અને સ્વરૂપમાં આવતો નથી. તેમજ લીલાની દિવ્યતા અખંડ સત્યવાદ્ય રહે છે, માટે સ્વરૂપમાં અને લીલામા પ્રાકૃતતાની શંકા કાવવી નહિ, એમાં ખીજાં પણ અનેક કારણો છે. વ્રજભક્તો જ્યારે વેણુનાદથી આકર્ષાઈને પ્રભુની સન્નિધિમાં આવ્યાં ત્યારે પહેલાં તો પ્રભુએ તેમને ચાતુરી ભરેલાં વચનો વડે ગુચવાડામાં નાખ્યાં પણ એમને લૌકિક કામનો ગંધ સ્વપ્ને પણ નહિ હોવાથી ભક્તિગત ઉપર આધાર રાખી તેઓ પ્રભુને પ્રત્યુત્તર આપે છે. શ્લોક ૩૧ માં પોતાના હૃદયનો સર્વ ભાગ પ્રગટ કરે છે.

તાત્પર્ય—“જે વિભો આપ કૂર લાવણુ આપને યોગ્ય નથી. આપ સમર્થ છો. તેથીજ આપ કૂર બોલો છો, દયાળુ હોત તો આપ નિષ્કુર લાવણુ કરત નહિં. આપ પુછો છો કે ‘ત્રજ કુસલ તો છે’ ? પણ તેની સાથે અમારો સંબંધ શો ? ત્રજ કુસલ હોય વા ન હોય, તે બાલુવાની અમારે જરૂર શી છે ? અમે તો સર્વ વિશયનો ત્યાગ કરીને આપની પાસે આવેલા છીએ, હવે જે માર્ગે જવાનું છોડી દીધું, જે દિશા બણી જોવાનું જ આકરૂં થઇ પડ્યું, ત્યાં આપ પાછા મોકલો એ શું યોગ્ય છે ? જે વિષયો ઉપર પુછે મુક્યો તેનો સ્વીકાર શું ઉચિત છે. અમે આપને જાત્ર માનીને પણ નથી આવ્યા. એકાદશ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના-વાસનારૂપ બીજ સાથે ત્યાગ કર્યો છે. જો તેમ ન કર્યું હોત તો આપના ચરણારવિંદને પ્રાપ્તિ કેમ કરી શકત ? સર્વ વિષયો લૌકિક વિષયો-જ્યારે છૂટે છે ત્યારેજ આપના ચરણમૂલની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પ્રતિ અમને થઈ છે. તેથી વિષયોની વાસના હવે અમારા હૃદયમાં નથી એમ અમે માનીએ છીએ. આપે અમને પુછ્યું કે અહિં આવવાનું કારણ જણાવો. તો અમે જણાવીએ છીએ કે ‘તમે અમને ભજો,’ નથી ભજતાં એ આપનો એક પ્રકારનો દુઃખદ છે. જીવોને બધું કરવું ગમે છે પણ ભગવદ્ભજન કરવું નથી ગમતુ તેમ આપને પણ થયું છે કે શું ? જોમ ભગવદ્ભજન ન કરવાનો આશ્રય જીવોમાં મહાદોષરૂપ ગણાય છે, તેમ આપ પણ અમને નહિ ભજો તો તેવુંજ ગણાશે. અમે

૧ કામના રૂઝવાલા વિચારમાં જો આ સ્થાનનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ સમજતા હોય તો તેમને કહી ખાડામાં પડવાની ધાસ્તી રહેતી નથી, પણ વિચારના વમળમાં વળખા મારના મારતા શ્રીકૃષ્ણસાધજના જ સંપદોમાં કદ તો નેત્ર વિનાના થઇને બદ્ધિમુર્ખતા અસત્સંજ નામના મોટા ખાડામાં પડી જાય છે, અને તેનું અતઃકરણ પાવણ જનીને પરકીય જને ઉપદેશોનું પણ તેના સમજમાં રહેતું નથી, એટલે તેમને ખાડામાંથી બહાર ખેંચી કાઢનાં કંઈ મદતું નથી.

આપને ભજતા નથી તો આપ પણ અમને છોડો નહિ. જેમ આદિ પુરુષ દેવ સર્વને ભજે છે તેમ આપ અમને ભજો. દેવનું ભજન કાંઈ વ્યભિચારજનક નજ કહેવાય. જેમ મુમુક્ષુઓને ભગવાન ભજે છે પોતાના તરીકે તેનો અંગીકાર કરે છે, જ્ઞાનદત્ત દાન કરે છે તેમ અમારું ભજન આપે કરવુંજ જોઈએ.”

ઉપરનાં શ્રીવર્ણનાઓના વાક્યો વાચ્યા પછી કામની સુગ જણાય છે ખરી ? સાધારણુ વિચાર કરો કે જે કામિની હોય તે આવા વચનો બોલે ? લૌકિક અનુભવ તમને ગો પાઠ શીખવે છે ? કામના અનિવાર્ય તાપથી તપેલી ઝીઝો આવા ચાની ભકતોના પણ હૃદયમાં નહિ ઉદ્ભવતા ઉત્તમોત્તમ રસથી છલકાતા ભાવો પ્રકટ કરવા શક્તિમતી બને એમ માનવા હૃદય તત્પર બને છે ? સર્વથા નહિ. એવો આન્તર ધ્વનિ નીકળે છે જેવી ભાવના ભકતોની છે, તેવી જ પ્રભુની છે. જેમ વ્રજભકતોમાં કામનો અંશ પણ નથી, તેમજ પ્રભુમાં પણ નથી. તેજ પ્રભુની નિરપેક્ષતા સિદ્ધ કરી આપે છે.

ફલપ્રકરણના દ્વિતીય અધ્યાયમાં ભગવાનની જે સાપેક્ષતા બનાવાઈ છે તે તો ભિન્ન જ છે. સર્વ ભકતોને સૌભાગ્યમદ પ્રાપ્ત થતા પ્રભુ તિરોહિત થયા અને તે મદદથી રહિત એવાં મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીશ્વરે સાથે લઇ ગયા અને તેમણે જે કહ્યું તે પ્રમાણે થોડે મુઠ્ઠી કર્યું પણ ખરૂં, એ બધી અપેક્ષા ઓરજ ભાવનું સૂચન કરે છે. તે વખતે જેમ ભગવાનમાં અપેક્ષા છે, તેમ સ્વામિનીભાવમાં વિરહરસનું પ્રાકટ્ય થયા પછી તેવી સાપેક્ષતા પ્રકટે તેમ થવામાં તે ધર્મના આવિર્ભાવરૂપ ભગવાનની અપેક્ષા છે.

ઉત્થાનિકા.

ભગવાનના અપ્રાકૃતદેહમાં તો અનેક પ્રમાણો મલે છે. તેમ તે વર્ણનાઓના આ પ્રાકૃત શરીર અને અલૌકિક કામમાં પ્રમાણ શું ? તેમાં કાંઈ પ્રમાણ હોય તો તેમ માનવું સંશય ભરેલું ન ગણાય, પરંતુ પ્રમાણ વિના તો નિરાધાર ગણાઈને વિશ્વાસપાત્ર ગણાશે નહિ.

વતી ભગવાન પરમકૃપાળુ છે, કર્તુમઠ્ઠું અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે, તો ભક્તોના પ્રાકૃત, દેહ જેવા પ્રાકૃત દેહ અને લૌકિકનો કામનો સ્વી-કાર કરીને પણ ભક્તોના લૌકિક કામને કેમ ન પૂરે ? પ્રભુ સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ છે.

આ સંકેતનું નિવારણ કરવા માટે શ્રીમત્યપ્તુ અન્ય કારિકા આપે છે—

શ્રીકારિકા—કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં જનયેત્ સ્ફુટમ્ ॥

કામામાત્રેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્યાન્ન સંશયઃ ॥૨॥

તાત્પર્ય—પ્રાકૃત દેહના આધારથી રહેનાર, ભગવત્સ્વરૂપથી ભિન્ન એવા કામથી જો પ્રાકૃત કામ પૂર્ણ કરવામાં આવે, સ્વભિન્ન એવા લૌકિક કામનો આશ્રય કરે, અને તેજ કામથી ભક્તોના લૌકિક કામને પૂરે તો તેમ કરવાથી જેમ લોકમા પરિણામ આવે છે, તેમ અહિં પણ આવે. લોકનું અનુસરણ પ્રભુ કરે તો સંસારજ ઉદ્ભવે. પુત્રપૌત્રાદિ સંપત્તિ ગળે વળગશે, અને તેથી વિશેષ અદંતા-મમતાત્મક સંસારજ જન્મ પામે. તેથી સંસારનો અભાવ તો નજ રહે. સંસાર વધારે વળગે તો ભયંકર દાનિ થાય. વળી કહ્યું છે કે—

૧૧ જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન જામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેષ મૂય દ્વામિવર્ષતે ॥

અર્થ—જેમ ઘી દોભવાથી અગ્નિ વધતો જ જાય છે તેમ કામના ઉપભોગથી કામ કદી ચાંત થતો નથી જ, બલકે વધારે વધે છે.

દવે સમગ્રશે કે જો પ્રભુને પણ પ્રાકૃત દેહ અને પ્રાકૃત કામ હોત અને ભક્તોને પણ તેમજ હોત તો પુત્રપૌત્રાદિક સંસાર જ ઉત્પન્ન થાત. તેનું થયતું દાઢ પણ દેકાણે શ્રીભાગવતમાં કે અન્ય

૧. કવિ તુલસીદાસ પદ્ય કહ્યું છે કે—‘અમ નાથહી અનુરાગ જનમ, જગ, ત્યાગ દુરાચાર છો, જુએ ન કામ અગ્નિ તુલસી કરદે’, બિનય ભોગ બદ્ધ થત ત.

યુગલોમા વર્ણુવ્યુ નથી, મારેજ લ તોનો કામ અને ભગવાનનો કામ લોકથી વિવક્ષણુ છે, એમ સિદ્ધ થયા વિના ગ્રહેતુ નથી

ભગવાને આસન્ન ભક્તોનો કામ પ્રાપ્ત કામથી નથી પૂરો, પરંતુ કામના અભાવથી તે કામ પૂરો કે કામનો જેમા અભાવ છે, એવુ જે આપનુ મનમથમનમથ સ્વરૂપ નત્વસ્વરૂપ કામ તેમા પૂરો છે તેમ થનાથી દ્વિધિયત્ ભ તોમા નૈમિત્તિક કામ હોય તો પણ તે ભગવત્સ્વરૂપ થઇ જાય અને સુદમનાથી જેના જળાગે કે તેવા સ્વરૂપાત્મક કામનાળા માથે જેમ જેમ ભગવાને વિશેષ નીનાઓ કી છે, તેમ તેમ અત્યંત નિગ્ધેક્ષના જ દષ્ટિગોચર થાય છે વધારે તો શુ પણ ભગવાનની આગમ પણ નિગ્ધેક્ષ જ થઈ ગયા માત્ર એ તન ભક્તિવાળા થયા જે તેમનો કામ નાકિ જ હોય તો એની રીતે તેઓ નિગ્ધેક્ષ થાયજ નહિ, માટે સ્વરૂપાત્મ- કામ જ નજનુ- દરીઓમા છે, અને તે ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી તેમનો દેહ પા પન્ન મહાભૂતનો નથી પણ ભગવદરૂપ છે, દિ ય છે એ સિદ્ધ થયુ

ઉત્થાનિકા.

ઉપર પ્રમાણે તો ભગવાન પણ નિષ્કામ અને ભક્તો પણ નિષ્કામ સિદ્ધ થયા. બન્ને નિષ્કામ થાય તો કમનો આવિર્ભાવ પણ ન થવો જોઈએ ગસશાસ્ત્રની મર્યાદા પણ તુડી જવાની કેમકે કામ વિના રમની ઉત્પત્તિ કોઇ પણ રમશાસ્ત્રમા વર્ણુરી જ નથી કામના આધાર શ્રીપુરુષમા જ તેનુ પ્રાકટ્ય સિદ્ધ છે

આ શકાનુ નિરાગણુ તૃતીય કાન્ડિમા થીવક્ષલામિ કરે છે—

શ્રીકારિકા—અતો ન કાપિ મર્યાદા મગ્ના મોક્ષફલાપિ ચ ।

અત તદ્દુત્તૌ લોકો નિષ્કામ સર્વથા ભવેત્ ॥

તાત્પર્ય—રસશાસ્ત્રની મર્યાદા ભગ્ન થતી નથી ભગવાન અને ભક્ત લૌકિક કામથી રહિત છે, નૈમિત્તિક કામનુ દુન મન્ય છે અને અહિ તો દુન મોક્ષરૂપ છે, જના પણ ગમશાસ્ત્રની મર્યાદા અખડિત

રહે છે, અને રસની ઉત્પત્તિ પણ અવિરત થાય છે, અને ભગવાનની રસમયતા-રસાત્મકતા-પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. એમાં મૂલ કારણ એ છે કે લોકની પેઠે અહિં કામ જાગે નથી, એ તો પહેલાં વારંવાર પતિપાદન કરેલુંજ છે, માટે કામ ભિન્ન નથી, પણ ભગવાનજ કામ છે. પ્રભુ પોતાનું જ સ્વરૂપ કામાત્મક અને અત્યંત સુંદર દેહરૂપ પ્રદેશ કરીને ભક્તોમા તે સ્નેહરૂપને સ્થાપીને, તેમા પોતાનો અનુગ્રહ સ્થાપે છે. તેના પ્રવેશથી ભક્તોમા અસાધિક સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું-પરમશક્તાત્મક સ્ત્રીભાવનું દાન પણ તે રાસનાયક પ્રભુજ કરે છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીભાવનું દાન કરીને, ભક્તો-શ્રીવજ્રમુંદરીઓને રસસ્વરૂપ કરીને તેની સાથે રમે છે. માટે રસની પણ ઉત્પત્તિ, રસનિઃસ્પંદિનીનો સુંદર પ્રવાહ, અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહે છે. રસશાસ્ત્રની કોઈ પણ મર્યાદા ભગ્ન થતી નથી. પુનર્પૌત્રાદિક સંસારરૂપ ફક્ત નહિ થતા મોક્ષરૂપજ ફક્તનું પરિણામ છે, એ પણ વિશ્વક્ષણતા સ્મૃતિમાં રાખવી.

આ કામલીલા નથી, પણ સ્વરૂપાનંદદાનલીલા છે.

આ લીલા કામલીલા કહેવાય છે. લોકના શબ્દોમાં કામલીલા કહેવાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ કામલીલા નથી. પ્રભુ ભક્તોને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરે છે, માટે તેનું મુખ્ય નામ સ્વરૂપાનંદદાનલીલા છે એમ નિર્ધારવું. એજ કારણથી આ લીલાના શ્રવણથી વેદાંતના શ્રવણની પેઠે સાધારણ લોક પણ સર્વ પ્રકારે નિષ્કામજ થાય છે.

ઉપસંહાર.

મંથય ઉઠે છે કે જે લોકો ઉપર પ્રમાણે આ લીલાની દિવ્યતા સમજી શકના ન હોય તે લોકોને તો કાવ્યો-શૃંગારનાં કાવ્યો-સાંભળવાથી જેમ કામનો ઉદ્દેશ થાય, લૌકિક કામ જાગે, તેમ આ લીલાના શ્રવણથી પણ તેજ પરિણામ આવે.

આ સંશયનો પરિહાર અન્તિમ શ્લોકમાં શ્રીમદ્દાપ્રભુ કરે છે-

શ્રીકારિકા—ભગવચ્ચરિત સર્વં યતો નિષ્કામમીર્યતે ॥

અતઃ કામસ્ય નોદ્ભવોઽય તતઃ શુક્રવચ સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥

તાત્પર્ય—પરમકાઠાપન્ન ભગવાનનું સર્વ ચરિત્ર નિષ્કામજ હોય છે તે ચરિત્ર અન્યનું હોય તો સજામ ઢહેવાય પરંતુ તે અખિત બ્રહ્માડના નિયતાનું છે, માટેજ નિષ્કામ ઢહેવાય છે ભગવાન તો આમકામ છે, લોકિકકામ નથી, એમ પહેના પ્રતિપાદન કરવામા આયુ છેજ, તો તેમના ચરિત્રમા નામ મ્યાથી આવનાનો ? ભગવાન તો પરમકાઠાપન્ન પૂર્ણ પુષ્પોત્તમ પગ્ગત્ત છે, તે વર્ધ પ્રાકૃત દેહ પણ ધરતા નથી નથી સ્ત્રીનાસ્તા કામને અને તેની એષ્ટાએને કેમ કે જ્ઞાની પુરો પશુ લૌકિક દેહને, કામને અને જામની એષ્ટાએને ત્યજે છે તો ભગવાન તેને સ્ત્રીકાજે એ તો કેમજ મનાય ? એથી ભગવાનનું ચરિત્ર તો જામના લેશ પણ અપર્યાય ગદિતજ હોયુ જોઈએ, એમ સાધારણ માણસો પણ જો વિચાર કરે તો તે સમજ શકે એમ છે તો હવે આ ચરિત્રના અનુપથી જામનો ઉદ્દેશ્ય થવાનો મલવજ મ્યા છે ? પરંતુ તેના અવલથી તો ભગવાનની દિવ્યતા અને નિષ્કામતાનું જ્ઞાન થાય છે એના માટેજ શુ દેવજ જેવા જીવન્મુક્ત જ્ઞાની પુરુષ પણ જ્ઞાનમા રહેની પોતાની નિરાત્યજને ભગવાનની આ રસાત્મક દિવ્ય લીલાનું વર્ણન કરના તત્પર થયા, અને ડેને એમજ ઉપદેશ છે કે—

‘ નજનધુગણુ સાથે ભગવાને કરેલું વિશેષ કીકારૂપ ચરિત્ર જે ભક્ત શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને સારી પેઠે વર્ણન કરાવું હોય તે સાબજે, અથવા તો તેને પોતેજ વર્ણવે તો ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે આમા વર્ણવિનો પણ નિયમ નથી આજ્ઞાણ ક્ષત્રિય ગમે તે હો તે ભગવાનમા ભક્તિ, તે પણ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે મહાભક્તિ હૃદયમા થયા પછી હૃદયનો ભયંકર વ્યાધિ, જગરનુ દર્દ, એવો જે કામ તેને, તત્કાલ દૂર કરે છે, જે કામ પહેના હૃદયમા પેલીને વારવાર,

અડચણો નાખતો, ઉત્તમ વસ્તુનો તત્કાલ બાધ કરતો, તેને તે ભક્તિ ત્યાથી દૂર કરે છે, તે માત્ર આ ચરિત્રના શ્રવણથીજ. ત્યાર પછી પટેલાની વાસના વડે કોઇ વેળાએ જો કામ ઉત્પન્ન થાય તો તેને સ્થાવવાને સક્તિમાન થાય છે. થોડીજવાગ્મા તેને દબાવી શકે છે. મારે આ ચરિત્ર તેના હૃદય ગદસ્યની સાથે તે સાલળું શ્રીકૃષ્ણદેવજીના ગમપચાધ્યાયીના આ હેક્ષા વચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવચ્ચરિત્ર સાલળવાથી તેનો અભિપ્રાય બળવાથી કામનો ઉદ્બોધ થતો તો દૂર રહ્યો પરંતુ હૃદયને કારી ખાનાર એ જાહેરી કીડો, મદા ભયકર ગેગરપ, દૂર થઈ જાય છે, કાઈ પણ વખતે ત્યાં ગયાન મેજરી મકતો નથી.

આ પ્રમાણે પ્રતીત્યું લેખની સમાપ્તિ વેળાએ શ્રીહરિશયચરણ આરા કરે છે કે—

શ્રીમદાચાર્યદાસેન હરિદાસેન રૂપિતઃ ॥

અર્થઃ સ્વાચાર્યવાક્યાનાં સ एवैषઃ પ્રસીદતુ ॥

અર્થ—શ્રીવક્ષભાધીશ્વરના દાસ શ્રીહરિદાસે નિરૂપણ કરેલો શ્રીમદાચાર્યના વાક્યોનો અર્થજ પ્રમુખ થાયો.

(સાર) ઉપરના વિવેચનથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાને જે લીલા કરી તેમા કામનો બિવદ્ધ મબ્ધ નથી, તેમા નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર વિચાર થયો છે.

(૧) આ લીલા કરનાર ભગવાન વસ્તુતઃ અજન્મા, તથા અપ્રાકૃત દેહધારી છે. કેવલ આનંદમય સ્વરૂપમય છે. કૃષ્ણ નામનો અર્થ પણ નાનદ એમ થાય છે, તે સમ્બરૂપજ છે.

૧. આ શ્રી ભાવ, ‘સ્તનેકેશવતો હી સ્યાત્’ એવો શ્રીભાવ નથી, મારે પુરૂષરૂપ જણાતા પદમ મદાનુભાવીઓને પણ તેવા અલૌકિક શ્રીભાવ પ્રાપ્ત થયા છે, આ વાન અનુભવથીજ અમ્ય છે વાગ્યાન છે, ‘પુરૂષ તે શ્રી-ભાવ ઉપાનયો’ એમ શ્રીસૂત્ર કહે છે.

(૨) ગોપીજનોમા પણ જામ સભવતો નથી, કાગણુડે તે ભક્તો છે. તેમણે મસારના નિયોગનો ત્યાગ કર્યો છે લૌકિક પતિ પુનાદિનો ત્યાગ કરીને અનૈદિ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને પ્રભુ પામે આવ્યા છે તેમણે મર્વસ્વરૂપને સિદ્ધ કર્યો છે

(૩) રસાત્મક ભગવાનની ક્રિયા પણ રસાત્મક છે એમા મહેન્ટ પણ અન્ય ક્રિયાની વિકૃતિ નથી.

(૪) ભગવાનની લીના તે નિર્ગુણ રસસ્વરૂપના આવિર્ભાવ માટે છે.

(૫) ભગવાને લોહમા પ્રસિદ્ધ ઝામથી લીલા ની નથી માત્ર સ્વરૂપાનંદ દાન લીલાજી કરી છે.

(૬) પ્રભુ સાક્ષાત્ મન્મથના પણ મન્મથ છે એટલે લૌકિક મન્મથ તેમને લલચાની શરે નહિ.

(૭) જો અરેખગી રીતે અહિઆ જામ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તો પછી અહતામમતાત્મક સસાગ તથા પુત્રપૌત્રની સપત્તિ ઉત્પન્ન થાત પણ અહિઆ તેણુ નથી તેમને સસાગની તદ્દન અનપેક્ષા છે. ગોપીજનોમા અતઃ ભક્તિ સિદ્ધ થયેલી છે

(૮) ભગવાન યાગેશ્વર છે યોગીઓમા પણ દ્રેષ છે. યોગીઓ જેમ અણિમાદિ સિદ્ધિ યોગ શક્તિથી ઉત્પન્ન કરે છે તેમ રસસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ દન્વાને માટે તેને અનુકુળ સર્વ ક્રિયાઓ પોતે પ્રકટ કરે છે, તેમા જામને પ્રવેશ નથી, રસસ્વરૂપ ભગવાનની ક્રિયાઓ પણ રસસ્વરૂપજ હોઈ શકે

(૯) જો ભગવત્કામને અનૈદિક અને ભક્તોના કામને લૌકિક કરેવામા આવે તો પછી તે વિજ્ઞાતીય હોવાથી કામની પૂર્તિ મલવતી નથી. માટે ભગવત્કામથી તેમના કામની પૂર્તિ હોવાથી તે પણ નિષ્કામ બન્યા છે

(૧૦) ભગવાન જો નુદ્ધ સ્વરૂપ હોય તો ભક્તો પણ તે સ્વરૂપ અને તોજી લીનાનો આવિર્ભાવ થાય છે. માટે અહિઆ ઝામ બની

૧૧ મોટા પુરુષો જે કંઈ કરે તે જ્ઞાનાથી ન કરી શકાય. અગ્નિ સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરી શકે. તેમ જે તેમની પુરુષો છે તે ધર્મનો વ્યતિક્રમ કરે તોપણ તે દોષ પ નથી ભગવાનને સાવાગ્ધુ શ્રવણી સમાન ગાળીને તેમની કૃતિમાં દોષ જોના નહિ આ કડવું તે ધર્મ છે અને આ નહિ કડવું તે અધર્મ છે એના વિચારે શ્રવણી જ્ઞાનમાં હોય છે, ભગવાનની જ્ઞાનતમા નહિ ભગવાનને ધર્મ અગર અધર્મ તથા ઈર્ષ્યા નેરાદેના નથી

૧૨ મહાપુરુષોના રચનો જેમ સહ હોય છે તેમ તેમની દૃષ્ટિ પણ સત્ય હોય એ-તો પછી પ્રભુની તો હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ?

૧૩ જે ભગવાને મીઠું વધુ છે તે એકલી ગોપીઓના નહિ પણ તેમના પતિઓ તથા બીજા દેહીઓના પણ અન્તર્યામી છે

૧૪ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરાવેલા તે ભગવાને માનુષ દોષાગ્રસ્ત કરેલો છે, અને તે લીલાના શ્રવણથી તે તે હવે ભગવત્પગથિ ચાપ માગેજ આ લીલાઓ કરી છે.

૧૫ ભગવાનની કીડાની નિર્દોષતા વિશેષ રીતે પણ જણાવ છે કે નજવામીઓએ પોતાના સ્ત્રીજનને પોતાની પાસેજ બેઠેલા જોયા દના આથી ભગવાન ઉપર તેમને અમૂઘા કે ધર્મ થઈ નહિ



પ્રકરણ ૮ મું.

“ પ્રેમની સવ વ્યાપકતા. ”



છલા પ્રકરણમાંથી સર્વોત્તમ પ્રેમ તેજ પરમતત્ત્વ છે એમ આપણે સમજ્યા. આ પ્રેમને ઉપનિષદોમાં ગસના નામથી અગર આનંદ તથા આનંદમય બ્રહ્મના નામથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે. આ ગસરૂપ બ્રહ્મ અર્થાત્ પ્રેમ સર્વત્ર વ્યાપેલ છે. જડ તથા ચતન તમામ પદાર્થોમાં તે પ્રેમની સત્તા છે તે રસરૂપ પ્રેમે અનેકરૂપ થવાને ઇચ્છ્યું. તેની અનેક રૂપ થવાની ઇચ્છા થતા તેમાંથી આકાશ, તેમાંથી વાયુ, પછી તેજ, તેમાંથી જલ અને જલમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. આકાશની વ્યાપકતા તે પ્રેમનીજ વ્યાપકતા છે, વાયુનું પ્રાણત્વ તે પ્રેમનુંજ છે, તેજમાં રહેલો પ્રકાશ ધર્મ તે પ્રેમનો છે, જલમાં રહેલું ચૈત્ય તે પ્રેમનુંજ છે, અને પૃથ્વીમાં દેખાતુ ચંદ્રત્વ તે પ્રેમનુંજ છે. પૃથ્વી વગેરે પંચ મહાભૂતો જેનાથી બ્રહ્માણ્ડ બને છે તે પ્રેમમાંથી જ ઉદ્ભૂત થયા છે અને તે પ્રેમની શક્તિથી જ તેઓ એક બીજાની સાથે જોડાઈને સૃષ્ટિ સર્જે છે. સૃષ્ટિના તમામ પદાર્થોમાં પ્રેમજ છે. પ્રેમને લીધે જ તે રચી શકે છે. જો તેમનામાં તે પ્રેમ ન હોય તો તે રચી શકેજ નહિ.

આ પ્રેમ તે આનંદ, પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ. તેનેજ છાદોઅ ઉપનિષદના ૭-૨૪-૧માં ભૂમા કહે છે. તે ભૂમાનું વર્ણન ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखनास्ति, भूमैव सुखं, भूमा
स्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास स्व इति ॥

હોવાથી—જૂમા એટલે મુખ, અંધવસ્તુમા મુખ હોતું નથી (અર્થાત્ અંધ સમય રહેનાર મુખ તે જૂમા નહિ. પણ જે નિત્ય મુખ છે તેજ જૂમા છે) જૂમાજ મુખ છે (પરબ્રહ્મ એજ નિત્ય હોવાથી તેજ મુખ છે) માટે તે જૂમાનુજ્ઞ જ્ઞાન ગ્રેમનવાની ધ્વજા કરવી જોઈએ

આ નિત્ય મુખ અથવા આનંદરૂપ જૂમા તેજ રસ અથવા પ્રેમ છે. તેની વ્યાપકતા આજ ઉપનિષદમા નીચેના શબ્દમા વ્યક્ત કરી છે

સ एवावस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वम् ॥

આ પ્રેમ જૂમાજ નીચે છે. તેજ ઉપર છે. તેજ પશ્ચિમમા છે. તેમ પૂર્વમા છે. તેજ દક્ષિણ દિશામા છે અને તેજ ઉત્તરમા છે હ્રદમા તેજ મધ્યે છે.

આ ગીતે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે એમ જણાવ્યું છે તે પ્રેમની મુરવ્યાપકતાને લીધે તેને “આત્મા” કહેલ છે. આ આત્મામાથી પ્રાણ, આશા, ઝગ, આકાશ, તેજ, જલ, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ, અન્ત, બધ, વિરાગ, ધ્યાન, ચિત્ત, સકંપ, મન, વાક, નામ, મંત્ર, ઈર્મ તથા સંપત્તિ ઉદ્ભવે છે. એ પ્રેમરૂપે આત્મા જ્યાં જોઈએ ત્યાં નજરે પડે છે આકાશરૂપ તે છે સૂર્ય, તારાઓ, નક્ષત્રો, ગ્રહો, ઉપગ્રહો તમામ પ્રેમનીજ નિબૃત્તિઓ છે. પૃથ્વી ઉપર વૃક્ષ, લતાઓ, પર્વત, નદીઓ, સમુદ્રા, પક્ષીઓ, પશુઓ, મનુષ્યો, તથા દેવતાઓ તમામ પ્રેમનાજ આંશો છે. પ્રેમમાથી તે ઉત્પન્ન થયા છે, પ્રેમથી તેમનું અગ્નિતત્વ છે અને અન્તે પ્રેમમાજ લગી જાય છે. પુષ્પમા રહેતું આનંદ્ય અને મારલ તે પ્રેમનુજ આનંદ્ય અને સૌરલ છે, ચંદ્રનું આત્માદકત્વ તે પ્રેમનુજ આત્માદકત્વ છે, પક્ષીની મનોહરતા અને તેના કંઠનું માધુર્ય તે પ્રેમનીજ મનોહરતા અને માધુર્ય છે. સમુદ્ર કે પર્વતોની ગભીરતા તે પ્રેમની ગભીરતા છે. સૂર્યમા રહેલી હિમા તે પ્રેમની હિમા છે, અગ્નિનું દાહકત્વ તે પ્રેમનું છે. વનચર્યાઓની ચારુતા તે પ્રેમની ચારુતા

છે. મરોવર કે નદીના પટપર પથરાયલી સ્વચ્છતા તે પ્રેમની સ્વચ્છતા છે. આકાશની નિર્મળતા તે તેનીજ છે. તારાઓમા ઝળકતી દ્યુતિ તે પ્રેમની દ્યુતિ છે. પક્ષીઓમા દૃષ્ટિગોચર થતી કોમલતા તથા આદ્રતા તે પ્રેમનીજ કોમલતા અને આદ્રતા છે. મનુષ્યોમા જણાતી રસિકતા પ્રાપ્તિ, રતિ, તથા સૌન્દર્ય માટેના આકર્ષણ, આ બધા પ્રેમનાજ છે. વસ્તુમાત્રની સત્તા તે પ્રેમથીજ છે. પ્રેમ એટલે રસ એ પ્રેમનેજ કૃષ્ણ કહેલ છે. કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ સત્તા છે અને 'ણ' શબ્દનો અર્થ આનંદ અર્થાત્ સદાનંદ જેની સત્તા આનંદ સહિત છે એની પરમભાવના તેનું નામ પ્રેમ છે. આ પ્રેમનો કદી પણ લય નથી. જ્ઞાનાદિનો અન્ત હોઈ શકે પણ પ્રેમનો નથી. જ્ઞાનાદિ સર્વત્ર વ્યાપક હોતા નથી, પણ પ્રેમ તો સર્વત્ર છે. જડપદાર્થોમા જ્ઞાન નથી હોતું તોપણ તેમા પ્રેમ છેજ. હાલના વેજાનિકોએ પણ આ વાત સ્વીકારી છે. તેઓ એમ માને છે કે કુનિઆમા તમામ વસ્તુઓ એક બીજાને ખેંચે છે. ઝાડ માણુમને ખેંચે છે અને માણુસ ઝાડને ખેંચે છે, ખડીઓ કલમને ખેંચે છે અને કલમ ખડીઆને ખેંચે છે. ટેબલ ખૂરશીને ખેંચે છે અને ખૂરશી ટેબલને ખેંચે છે આ બાબત ન્યૂટનના બાણવામા આવી ત્યાર પહેલા આ દેશમા જાણીતી હતી પણ માત્ર તેને આ દેશના લોકોએ જૂદા સ્વરૂપમા કહી. દાખલા તરીકે પૃથ્વી ગેના આધારે અદ્ધર રહી છે. આના હિતરમા અત્યારના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે વસ્તુમાત્રનો સ્વભાવ એકબીજાને ખેંચવાનો છે. આ આકર્ષણ શક્તિને લીધે પૃથ્વી પોતાના માર્ગમા રહે છે, આ આકર્ષણ શક્તિનું નામ Law of Gravitation છે. આ દેશના લોકોએ તેની તેજ હઝિકત કહી, પણ તેમની સમજાવવાની પદ્ધતિમા ફેર હતો તેમણે એમ કહ્યું કે સદસ ફેણોવાળા એક શેષ નાગની ફેણ ઉપર આ પૃથ્વી ટકેલી છે. આ શેષનો અર્થ અંશ a particle એવો થાય છે અર્થાત્ પરમાત્માની અનન્ત શક્તિઓમાથી એક અપ્પ અશરૂપ શક્તિને

આધારે આ પૃથ્વી રી છે. પરમાત્માને ઉપનિષદોએ રસ તરીકે-પ્રેમ તરીકે ઓળખાવેલ છે. આ પ્રેમની શક્તિઓ અનન્ત છે. તેમથી એક અંશ નેટવી શક્તિ જે પૃથ્વીને તથા નૃષ્ટ તમામ પદાર્થોને નિયમનમા રાખે છે તેનું નામ આકર્ષણ શક્તિ છે. આ આકર્ષણ શક્તિને પશ્ચિમના વિદ્વાનો Gravitation ના નામથી ઓળખે છે. આ દેશમા તે ધણા ઠાળથી જણાતી હતી. યુરોપમા તે માત્ર ન્યૂટનના જાણવામા આ બાબત આવી ત્યારપછીથીજ તેની સત્તા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારી. એક દિવસે ન્યૂટન બાગમા ખેડો હતો તે સમયે ઝાડ ઉપરથી એક ફળ નીચે પડ્યું તેને સંકેત થઇ કે ઝાડ ઉપરથી આ જે ફળ પડ્યું તે નીચે કેમ પડ્યું ? તે શા માટે ઉપર ના ગયું ? આ બાબતમા વિચાર મગ્ન થતા તેની શુદ્ધિને “આકર્ષણ શક્તિ”ના નિયમ હાથ લાગ્યો. આ આકર્ષણ શક્તિ તે પ્રેમનીજ શક્તિ છે. તે શક્તિથી પદાર્થો એક બીજાની સાથે ખેંચાય છે. તે શક્તિના આકર્ષણને લીધેજ વૈજ્ઞેષિકોની માન્યતા પ્રમાણે સૃષ્ટિના આગલ પૂર્વે છૂટા વેરાયલા અનંત પરમાણુઓ એક બીજા સાથે એકઠા થતા લાગ્યા. જે પરમાણુઓ આ આકર્ષણથી એકઠા થઈને દ્વયલુક બન્યા. ત્રણ દ્વયલુક ભેગા થઈને ત્રણલુકો બન્યા, ચાર ત્રણલુકો ભેગા બેઠાઈને ચતુરલુકો થયા. આ પ્રમાણે પરમાણુઓ ભેગા ભળી જઈને એક રૂપ થઈને આ જગત સર્જાયું. આ સર્જનમા આકર્ષણ શક્તિ-પ્રેમનું આકર્ષણ જ મુખ્ય છે. જો આકર્ષણ શક્તિ નહોતી તે પરમાણુઓ ભેગા થાય નહિ અને મૃદિ મરજાય નહિ આ પ્રેમની આકર્ષણ શક્તિ જૂદા જૂદા પરમાણુઓને સંયોજે છે ત્યારે નાનાવિવ પદાર્થોવાળા સૃષ્ટિ ગયાય છે બ્યારે તે પરમાણુઓનું મયોજન ગિથીલ કરી નાખીને તેમને જૂઠા પાઠી નાખે છે તથા સૃજન અટકી જાય છે. પ્રેમની સંયોજક અને વિસર્જક શક્તિથી જહાપડો રચાય છે અને લય પામે છે. આ જે શક્તિઓ તે જહાની આગિભાવ અને તિરોભાવ શક્તિઓ છે.

આ પ્રેમનું આકર્ષણ તમામ પદાર્થોમાં છે. નિર્જીવ જડ પદાર્થો વૃક્ષો, પશુ પક્ષીઓ, અને મનુષ્યો તમામમાં છે. જડ પદાર્થો આકર્ષણના નિયમને વશ છે. એ ન્યૂટને દ્વારા દાખવાથી મિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આ આકર્ષણ એટલે પ્રેમની મર્યાદાક શક્તિ. તે પ્રેમમાં છેજ.

વૃક્ષો ઉપર પણ પ્રેમની અસર હોય છે. અત્યાગ સુધી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ આ વાત માનના નહોતા. વૃક્ષોમાં કોઈ પણ લાગણીજ નથી, તથા તેમનામાં જીવ જેનું કાંઈ પણ નથી, એમ મનાતું પણ સુપ્રમિદ્ધ પ્રો. જગદીશચંદ્ર બોઝે જગતને મિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે વૃક્ષોમાં મનુષ્યની માફક જીવ હોય છે તેમનામાં પણ સાત બોહુ અમજવાની શુદ્ધિ છે, તથા તેઓ પણ લાવ-લાગણીઓના અનુભવ કરે છે. તેમને અમુકના તરફ અનેક થાય છે અને અમૂનના તરફ ધિક્કાર દે છે જે કાંઈ માણસ વૃક્ષના મૂળમાં જલમિશ્રન કરવા જાય તો તેથી ઝકને તે માણસના તરફ અનેક થાય છે તથા પ્રમનતા થાય છે. પણ જે કોઈ ફળીઆરા તેને કાપવાને આવે તો તેના ઉપર તેને વધુ ધિક્કાર પડે છે તથા આકન્ઠ કરવા મરી જાય છે. પ્રો. જગદીશચંદ્ર બોઝની આ રોધને નરીન જણાવી છે તથા તેમની ઘણીજ તારીફ કરવામાં આવે છે જેમ મનુષ્ય વિષયી મરી જાય છે તેમ વૃક્ષો પણ વિષયી મરી જાય છે એમ પ્રો. બોઝ જણાવે છે મનુષ્યની માફક તેને પણ લાગણીઓ છે જે મનુષ્યમાં પ્રેમ લાગણી પ્રમાણ હોય છે, તે પ્રેમ મળના આનંદન થાય છે, અને તે પ્રેમના અભાવમાં નુકસાન થઈ જાય છે, અને ત્રીમે ધીમે દુઃખાઈ જાય છે. પ્રો. બોઝ *Response in the Living and non-living* નામના પુસ્તકમાં એવન અને જડની એકાત્મતા દર્શાવે છે અને આ એકાત્મતા તે પ્રેમને લીધે છે એના અત્ય ઉપર તે આવે જે તે કહે છે કે “જડ તથા એવન પદાર્થોમાં તાત્ત્વિક કોઈ પણ ભેદ નથી એક બોખાનો શળાઓ માણસના શરીરની પેડે દોષ

પામે છે ને વૃત્તિગ્રાહી છે. જેમ આપણા શરીરના કાઈપણ ભાગ ઉપર આપણે ટાંકણી ખોલીએ તો મગજની તમામ શિરાતંતુઓ દર્દથી આંદોલિત થશે, ને મગજ તરફ વૈષ્ણુતિક પ્રવાહ મોકલે છે. આ વૈષ્ણુતિક પ્રવાહનું અસ્તિત્વ ગેથ્યાનો મિટર ચંત્રથી જણાય છે, આ ચંત્રની મદદથી પ્રો. ગોઝે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ૧/૬૫૬૫૬૫૦માં પણ લાગણીઓનો અનુભવ થાય છે. તેમની શોધ પ્રમાણે પ્રકૃતિના તમામ પદાર્થોમાં એક ઉત્તેજક શક્તિ છે જેને આપણે પ્રેમન્યા નામથી ઓળખીએ છીએ. આ લાગણીને તેઓ તમામ વશ થાય છે.”

આ વિષય પરત્વે બાબા પ્રેમાનંદભારતી “ Shri Krishna; The Lord of Love ” નામના પુસ્તકમાં “વૈજ્ઞાનિક પુરાવો ” અને “ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનું સમર્થન કરે છે ” એ નામનાં બે પ્રકરણો લખે છે. તે પ્રકરણોનો ઉપસંહાર નીચેના શબ્દોમાં કરે છે:-

..“ વૃત્તિક્ષોભ ઇન્દ્રિયો દ્વારાજ પ્રદર્શિત યદ્ શકે છે. ધાતુના કકડામાં, કે વનરપતિમાં ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ ન હોય તો વૃત્તિક્ષોભ યદ્જ ન શકે. એમ હોત તો ગેથ્યાનો મિટરના પ્રયોગો નિષ્ફળ નીવડત. વૃત્તિક્ષોભ ન હોત તો સોયની ધ્રુગરી પણ ન હોત. પ્રો. બોઝના પ્રયોગો આખા વિશ્વની એકતા નિશ્ચિતપણે સાબીત કરે છે. એટલુંજ નહિ, વિશ્વની રચનાને તેના બંધારણની સાથે તે એવું પણ બતાવે છે કે વિશ્વનાં સદૃશાં પ્રવર્તક નરવો દરેક સ્થળે વર્તમાન છે; કેટલાંક સ્વરૂપોમાં વ્યક્ત દશામાં, તો કેટલાંકમાં અવ્યક્ત દશામાં. ગેથ્યાનો મિટરના પ્રયોગ એ પણ સિદ્ધ કરે છે કે જે વિશ્વની બાબતમાં સત્ય છે; તે પૃથ્વીના એક પરમાણુની બાબતમાં પણ સત્ય છે. એક ચેતન પ્રાણીની પેઠે આપું વિશ્વ એ એક આખી ચેતનમય હયાતી છે. તેનું દરેક પરમાણુ એ એક પિંડ બ્રહ્માંડ . કારણ કે સૃષ્ટિના પદા-

* જુઓ રા. . મોહનલાલ વિ. ગાંધી અનુવાદિત “ પ્રેમસ્વરૂપ કૃષ્ણ ” પૃ. ૨૦૦.

થોને યુલો.....તેમના વડે સચેત છે " આ એકતા ઉત્તેજક શક્તિ-ચેતન શક્તિ તથા પ્રેમને લીધે છે.

પશુ પક્ષીઓમાં પણ પ્રેમ વ્યાપેલો છે. સિંહ, વાઘ, વરુ જેવાં હિંસ્ર સત્ત્વો પણ પ્રેમને આધીન છે. જો કે હિંસ્ર પશુઓ ખીખંઓનો સંહાર કરે છે છતાં તેઓ પોતાના બચ્ચાઓ વગેરે તરફ પ્રેમથી બંધાય છે. જ્યારે તેમને પ્રેમની લાગણી થાય છે ત્યારે તેઓ આનંદિત બને છે, જ્યારે તે લાગણીનો આત્માત કરનારો બનાવ બને છે ત્યારે તેમને ઘણું દુઃખ થાય છે. પશુ પક્ષીઓ તથા હલકાં પ્રાણીઓમાં પણ પ્રેમની કેટલી પ્રબળતા છે તે જણાવનારો એક લેખ " હિન્દુસ્તાન " પત્રના તા. ૨૭-૯-૨૭ ના અંકમાં અસલ અંગ્રેજીમાં લખાયેલા લેખના યુગ્મરાતી અનુવાદરૂપે " પશુ-પંખીની પ્રણયકીર્ત્તી " એ મથાળા નીચે મી. જસવંતરાય મહેતા નામના લેખકે લખ્યો છે, તે લેખ મનનીય હોવાથી અહિંયાં તે નીચે પ્રમાણે ઉતારીએ છીએ. તેમાં એ લેખક એમ કહે છે કે જેમ મનુષ્યો પોતાની પત્નીને પ્રસન્ન કરવાને ઇચ્છે છે તેમ પશુ પંખીઓ પણ ઇચ્છે છે. તેમજ મનુષ્યની માફક પશુપંખીઓ પણ સંવનન શાસ્ત્ર બાજુ છે એટલુંજ નહિ પણ તેઓ મનુષ્ય કરતાં વધારે વધાર છે. મનુષ્યોમા તો પ્રેમનું પ્રાણસ છે.

×તે લેખ નીચે પ્રમાણે છે.—

" યુવક અને યુવતીનો પ્રેમાપ અન્યોન્યના અંતરમાં પ્રેમની, ક્ષેત્રની ઉર્મિઓ ઉત્પન્ન સ્વાભાવિક રીતેજ કરે છે અને તેથી પ્રેરાધને યુવક તે યુવતીનો પ્રેમ સંપાદન કરવા તેને મનાવવા, રીઝવવા, જે રીતે વર્તે છે તેને આપણે સંવનન (Courtship) કહીએ છીએ. શું મનુષ્યોજ આકું વર્તન કરી શકે ? ઇશ્વરની ખીજ ચેતન કૃતિઓ

× આ લેખનાં અવનરણો માટે અમે રા. જસવંતરાય મહેતાના ખાસ ઉપકૃત છીએ.

પગપથી તેમજ જગુઓમા પણ શુ નર અને માદા વચ્ચે એના ભાવો ઉદ્ભવતા નહીં હોય ? શુ તેઓ પોતાની પ્રિયતમાને ખુની કરવા જેન ડગ્ગા નહીં હોય ? આ વિષય ઉપર જગુશાસ્ત્રીઓ સાંઝ અજ વાગુ પાડી શકે છે

“ એકાદર્શ યુનીચ્છીનીના પ્રોફેસર જુનીઅન સોરેન દક્ષીણે પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાહેર કર્યું છે કે નીચલી કોટિના પ્રાણીઓ તેમજ પગુઓ પણ પ્રેમ ચારી રીતે કરી જાય છે. તેઓ તો પોતાની મનમોહિનીની બેટ તરીકે સુમધુર પુષ્પોની તેમજ બીજી બેંગે આપે છે તો કેટલાક પોતાની પ્રિયતમા સમક્ષ મધુરા ગીતો લાનનારે છે. જગુઓ પોતાને પ્રેમનો ઉભંગ પ્રશિત્ત કરવા માટે નાચતા મરી જાય છે

‘ કરોળીઆમા જે જાત હોય છે, અને તે બેઉ જાતના કરોળીઆઓ જુદી જુદી રીતે પ્રેમ કરે છે. એક જાતનો નર કરોળીઆ માદાની સમક્ષ જાન જાતના નાચ કરવા લાગે છે, અને માદા જ્યારે તે નાચોથી પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે નરની પાસે દોડી જઈ વાગી પડે છે, અને પછી બેઉ ગાડાગુર બની નાચતા નાચતા ગોળા ડુડાળા કરે છે બીજી જાતના કરોળીઆ આખે આધળા હોઈ, બીજી રીતે મનન કરે છે તે પોતાની જાન ઉપર ટકોગ મારી મંદુરો અવાજ કરે છે. આ જાતના કરોળીઆઓ પોતાની પ્રિયાને બેટ તરીકે એક માખી પંદરી તેને રેશમમા વીંટાળીને આપે છે

“ શ્રી પુરોના સવનની માફક પ્રાણીઓમા પણ બેટ આપનાની પ્રથા છે જગની માખીઓ પણ આની રીતે બેંગે આપની માનમ પડી છે આ જાનની માખીઓમા નર, બેટ આપના માટે પુલોનો સોળા બનાવે છે કેટલીક માખીઓ, પુલને બદલે ખોરાકની કાળીઓ બેંગી કરી તેને પુલની કાળી જેની બનાની માદાને બેટ આપે છે

“ બીજા સર્વ પ્રાણીઓ કગ્ગા રગ બેરગી લાનનાનુ પ્રશિત્ત કરવામા પગખીઓ ચડી જાય છે તેઓ આટલા બધા ગો દેખાડી

શકના છતા, ત્રેમચર્યામા તો સુગધીનોજ ઉપયોગ કરે છે પતંગી આઓમાના નરની પાખ ઉપર જે સફેદ ગજલો નગરે પડે છે તેમાથી લીંથુની કે એરી ખીંચ કાઢ જાતની ચુનાસ નીકળતી હોય છે કેટલાક પતંગીઆઓ તો ચુનામનો મોરમ દેલાવતા હોય છે એટલે આના પ્રાણીઓ સુગધી પરિમનથી પ્રિયનમાનો પ્રેમ સપાદન કરે છે

“ સંગીત, મનુર ધાનિનો પણ ઉપયોગ કરનાર પ્રાણીઓ સવનનમા કરે છે મનુષ્યો જેવા મજાનુ દેક્ષાઓ નીચની મેદિના પ્રાણીઓમા ન હોવાથી મોટે અવાજ તો તેઓ ન જાદી શકે, પણ ખડમાકડા, કસારીઓ, અને ખીંગ જીરડાઓ પોતાની પાખને પોતાના પગની સાથે જોડી અને ઝડપથી ફરકાવી અવાજ પેના કરે છે અને તેનો ગુણકાર દૂર સુધી સંભળાય છે વર્ષો ઉત્તુના પ્રારભમા કેકુના અવાજ પણ દેડમે દેડકીનો પ્રેમ મેળનના કર્તો હોય તેવો નીકળે છે આવો અવાજ આવું કરી દેડમે દેડકીને આહવાન કરે છે ન્યુયોર્ક ગહેગના પ્રાણી સમહસ્થાનના ડાં એકે દેડકાઓનો એક રમુજ કીરસો જોયો હતો એક દેડકો તળાવને ઢિનારે કેકુ કર્યા કરતો હતો તે માલગાને દેડકીમાર્ષ તક્ષીન થઇ ઉભા દેડકાએ સંગીત બધ કર્યું એટ દેડકીબાધ ત્યાથી નામ અને ખીંગ દેડકાકુવર જરાડતા હતા ત્યા પહોંચ્યા પહેલા દેડકાલાઇને અ દરય જોઈ અદેખાઇ આની અને તેથી દેડકીમાઇને પાગ પોતાના તગ્દ આકર્ષવા માટે મોટે અવાજે જરાડવા લાગ્યા અને વાજા પ્રમાણે દેડકી તેની તગ્દ આની ”

“ મગગે કેની રીતે પ્રેમ કરે છે એ જાણુના જેટું છે ખીંગ પ્રાણીઓ કરતા મગર પ્રેમ કરવામા ઘણી આતરિક લાગતાઓ પ્રકટ કરે છે પોતાની મનોમૂર્તિ સમક્ષ નર-મગર, પોતાના સરોગને કુનાવે છે અને માથુ તથા પુછડીને હવામા ઉડ્યા કરી, છીંટા પ્રાણીમા ગોળ ચક્કરી ફરવા માડે છે, અને પ્રાણીમા પરપોગે તથા શીલુના

ગોટેગાટા ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ મોટેથી અવાજ કરે છે. કેટલીક વખત તો મગજ મનુ સુવાસ પશુ બદાર કાઢે છે.

“મનાવાની પ્રાણી (lizard) તો માદાની સાથે, પાતળા ઉપર બેસી ગમચી આગમની જાગમા જે કાચથી લગડતી હોય તેમા જાન જાનના રંગો લાની, શાત-સગીન ગાવાનુ શક કહે છે અને માર્થ નખનથી દલાવી તથા મોહુ ઉચ્ચારી તેમજ બધ કરી દાવભાવ કરે છે.

“માનીઓ તો એછી સાથે ઘણા છંડ સેવની હેમચી તેઓમા મવનન જેલુ હોનુ નથી.”

“સવનનના રમિક દાનભાવો અને ચર્ચો તો પક્ષીઓમા નજરે પડે છે ઉપર પ્રેતોમા “મોવર-ગડ” નામનુ એક પક્ષી થાય છે. જે વમન ઋતુ બેમતા ગજમહેન જેઓ એક સુર માળો, ખાતે છે જાનજાનના સુનળા પાદગમી માળાને ખીજાવે છે અદ્દ સુદર શબ્દગાર તરીકે પીજ, રગીન પાતરા, કુચો વગેરે ગાની દે છે, અને જો પવનના કપાટાથી તે બધું વીખરાઈ જાય તો નવેસરથી ન્યે છે માળો બ્યાટે તૈયાર થઈ જાય છે ત્યાર પછી એ પક્ષી માગાની બદાર હોમો રહી માદાને આકર્ષવા માટે નાચ અને નગીનનો જલસો શક કહે છે માધારણુ રીતે પક્ષીઓ ગભાં-ધાન થયા પછી માળા ખાતે છે, પરંતુ આ પક્ષી આવો લનાકુંજ (કે જેને ઉપર માળો કહેવામા આવ્યો છે, તે) મંવનન માટે પરેનેધીજ ખાતે છે જ્યારે માદા, નગની પાસે જારી જાય છે ત્યારે તેડ એક ખીજતી પાળા દોડાનેરી કરી મુકી, પ્રેમનીના કહે છે.

“માન્ય પક્ષીની પ્રેમવીચમા અનેરી લખના છે પોતાની પ્રિયજ્ઞ. આજામુખાન ના નાચે છે, અને દમાયથી જમીનને અડકીને જમીન બનાવે છે કેટલા રીતે ધીર નમાવે છે. આ જોઈ માદા પશુ જોગી કરી તેને કુવની છે, કેટલાક પક્ષીઓ તો બેગા થઈને રમન” ખીજા સર્વ છે અને પોતાના શ્રમકના પીજઓ માદાને દેખારી પ્રેમગીઆઓ ચ.

“ પક્ષીઓ સંબોગની બાબતમાં ઘણો સંયમ પાળનારાં હોય છે, સાધારણ રીતે એક ઋતુમાં એક માદા એકજ નર સાથે સંબંધ રાખે છે. એક પતિવ્રત તેમજ એક પત્નીવ્રત એ પ્રાણીઓનો ગતિ, સ્વભાવ છે. કેટલીક જાતના પક્ષીઓમાં તો માદા, નરને પહેલો પસંદ કરી પોતાનો કરી લેવા માટે બીજા માદાઓ બોડે લડી પડે છે.

“કેટલાક પક્ષીઓમાં તો વસંત ઋતુ આવતાં માદા દર પ્રદેશોમાં જઈ બેસે છે, અને એક માદા હોય તેની પાસેના થોડા વિસ્તારમાં બીજા માદા જઈ વાસો કરી શકે નહિ. પછી તે પક્ષીઓ ઉડતાં ઉડતાં તે પ્રદેશોમાં જાય છે, અને આખી ઋતુ માટે એકજ માદા એકજ નરની સાથે રહે છે. પક્ષીઓમાં ત્રેમની લાખા તરીકે, વાદન તરીકે સંગીતને અગત્યનું સ્થાન મળેલું છે. પક્ષીઓ એક વખત સંબંધમાં જોડાયા પછી અત્યંત વફાદાર રહે છે. અને તેઓનું જોડું ઘણું સુખી જીવન ગાળે છે. પક્ષીઓ પણ પ્રજોત્પત્તિની લાવના અને આકાંક્ષા રાખે છે. પ્રાણીઓની એ ચર્ચા ઘણી રસિક છે અને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે.

“ઉદાહરી આંખવાળાઓને પોતાની આસપાસ આવું આવું ઘણું ઘણું જાણ્યા મળી શકે તેમ છે.

ત્રેમની સર્વવ્યાપકતા બાઈર્ન નામનો કવિ “Love” નામના કાવ્યમાં જણાવે છે.

Yes, Love indeed is light from heaven,
A spark of that immortal fire;
With angels shared, by Allah given,
To lift from earth our low desire.
Devotion wafts the mind above,
But heaven itself descends in love;
A feeling from the Godhead caught,
To wean from self each sordid thought;

A Ray of Him who formed the whole.
A glory circling round the soul.

ભાવાર્થ—“હા. પ્રેમ ખરેખર સ્વર્ગનો પ્રકાશ છે. તે સનાતન અગ્નિના વિસ્ફુલિંગને, દેવદૂતોની સાથે આપણી ઘુમ્મટ ઇચ્છાઓ મૃત્વી ઉપર ઉન્નત કરવાને પરમાત્માએ તે આપણને આપ્યો છે. ભક્તિ મનને ઉન્નત કરે છે. પણ પ્રેમમાં તો સ્વર્ગ જાતેજ નીચું ઉતરે છે. પ્રેમની લાગણી દેવી છે કારણકે તે પરમાત્મા પાસેથી શુદ્ધ વિચારોને આત્મામાંથી દૂર કરવાને મળેલી છે. જે પરમાત્માએ સઘળું રચ્યું છે તેનું એક કિસ્મત તે (માનુષિક) પ્રેમ છે. તે આત્મની આજીવ્યાજીવે વતુલાકાર થતું તેજનું કુંડાળું છે.”

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નિઃશંક જગ પદાર્થો, વૃક્ષો, પશુપક્ષીઓ અને મનુષ્યો તમામમાં પ્રેમની સત્તા છે અને પ્રેમથી જ તે જીવી શકે છે. પ્રેમજ સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. ભગવાન પ્રેમરૂપ હોવાથી તે પ્રેમ પણ વ્યાપકજ છે. આથી આ દેશના તથા પરદેશના ભક્તો, તથા કવિઓએ જ્યાં જ્યાં પ્રેમના દર્શન કર્યા છે તે પરમાત્માનાજ દર્શન કર્યા છે, આંગ્રજ ભાયાના કવિઓએ અનેક કાવ્યોમાં પ્રેમને પરમાત્મા તરીકે જોળખાવ્યો છે.

સર વોલ્ટર સ્કોટ નામનો કવિ તે પ્રેમની વ્યાપકતા નીચેની કવિતામાં જણાવે છે.

In peace, Love tunes the shepherd's reed;
In war, he mounts the warrior's steed;
In halls, in gay attire is seen;
In hamlets, dances on the green.
Love rules the Court, the Camp, the Grove,
And men below, and saints above;
For love is heaven, and heaven is love.

આ કવિઓએ ફક્ત માનુષિક પ્રેમનેજ વ્યાપક માન્યો છે. વસ્તુતઃ પ્રેમમા માનુષિક પ્રેમ જોવા ભેદો નથી. જેમ ઘટપટાદિ મત્સ્યપ્રજ્ઞના નિવિરૂપો છે તેમ રસાત્મક પ્રજ્ઞના માનુષિક પ્રેમ વગેરે અનેક રૂપો છે. જેને માનુષિક પ્રેમ કહેવામા આવે છે તે નિર્ગુણ રસાત્મક પરબ્રહ્મની એક માત્રા સમાન છે—તેનો કશેડમો ભાગ છે.

ઉપનિષદો જે પ્રેમને સર્વવ્યાપક કહે છે તે પ્રેમને કોઈ જોઈ શકતું નથી, તેને કોઈ શ્રવણ કરી શકતું નથી નથી કોઈ તેના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકતું. તે પ્રેમ ત્રણે કાયમા છે. તેમા કોઈ વિકારો નથી તેમ જલમા ઉત્પન્ન થઈને ફાણવાગ્મા નષ્ટ થતા છુદ્ધુદોનો સ્વભાવ નથી. તે અચળ અને નિત્ય છે. તે પ્રેમ નથી પ્રવચનથી ઓળખાતો, નથી તે શુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાતો, તેમ જ્ઞાન પણ તેને પીછાણી શકતું નથી, તેમ તપ ત્યા પહોંચી શકતું નથી, તે પ્રેમ પોતેજ પોતાની મેળે મકટ થાય છે. જે પ્રેમ માને છે કે હું નથી જાણતો તેજ તેને જાણી શકે છે. તે પ્રેમની પાસે વાણી પહોંચી શકતી નથી. ઉપનિષદની શ્રુતિઓ તેને “નેતિ નેતિ” કહે છે. તે પ્રેમને જાણે છે તે નિર્ભય અને છે.

તે સર્વરૂપ અને સ્વધર્મયુક્ત છે. આ પ્રેમ તેજ પ્રજ્ઞ છે, તેનેજ પુરાણોમા “પરમાત્મા, ભગવાન ધર્મ” વગેરે નામથી ઓળખે છે. નામસૃષ્ટિ અને રૂપસૃષ્ટિ તેમાથીજ થઈ છે. ભાગવતકારે તે પ્રેમ-સ્વરૂપનેજ “શ્રીકૃષ્ણ” કહેલ છે.



પ્રકરણ ૯ મું.

શ્રીકૃષ્ણ અને વેદ.



ટવાકે દીકાકારો ભાગવત તથા અન્ય પુરાણો વાંચીને એમ જણાવે છે કે “પરમાત્માને બદલે શ્રીકૃષ્ણ સમજીને પ્રયોગ વેદમાં જોવામાં આવતો નથી. વેદકાલીન સાહિત્ય અને સ્તરપછીના સાહિત્યમાં “કૃષ્ણ” શબ્દ પરિચીત નહતો. તેથી પુરાણકારોએ ભાગવતનાદિ ગ્રંથમાં કૃષ્ણની જે જે લીલાઓનું વર્ણન કર્યું છે તે કલ્પિત છે. તેને વેદનો આધાર નથી. આવા અભિપ્રાય જોયો ધસવે છે તેમના વિષે એટલુંજ કહેવાની જરૂર છે કે તેમણે વેદની શ્રુતિઓ ગરાગર રીતે વાંચી નથી. પાશ્વિમાત્મ વિદ્વાનો અગર આર્યસમાજરૂઢ પંડિતોએ વેદના જે અર્થો કર્યો છે તે પ્રમાણે શ્રુતિઓ વાચવાથી અત્યંત આપણને વેદમાં “કૃષ્ણ” તત્ત્વ જણાતું નથી. પણ જો આપણે ગરાગર રીતે હિંડા હિનરીને વાંચીશું તો જણાશે કે વેદમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ પરમાત્મા તરીકે જણાવ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ સ્થળે સ્થળે શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓના પણ ઉલ્લેખો છે. તે ઉલ્લેખો કેવી રીતે છે તે આપણે નીચે પ્રમાણે જોઈએ.

એક સ્થળે ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ ભગવાન સંબંધી મંત્ર જોવામાં આવે છે.

તમુ સ્તોતારઃ પૂર્વં યથાવિદઃ ક્ષતસ્ય ગર્ભે જનુપા પિપર્તન
આસ્ય જાનન્તો નામચિત્ વિવક્તન મહસ્તે વિષ્ણો સુમતિ મજામહે ।

અર્થમાં ભક્તિ શબ્દનો મજ્ઞ ધાતુ વપરાયો છે. હે સ્તોતાઓ ને આદિકારણરૂપ વિષ્ણુ જે જે સુનૃત વાણીરૂપ વેદની અદર રહેલા

છે તેમને, યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનારા હોવા છતાં એ પરમાત્માને સંતોષ પમાડો. વળી એના એટલે વિષ્ણુના ચિદાત્મક નામને જાણતા તમે વારંવાર (નામને) કહી-હે વિષ્ણુ તમારા તેજસ્વ તથા પૂર્ણશુભી યુક્ત એવા સ્વરૂપને જાણ્યો છીએ-અથવા મુમતિ=મુંદર મતિવાળા આપના ભક્તને ભણ્યો છીએ. અદિઆં કૃષ્ણને બદલે વિષ્ણુ છે, પણ તે વિષ્ણુનું વર્ણન તે કૃષ્ણનુંજ છે. વેદગાયત્રી કૃષ્ણભક્તિનાં માત્ર ઉદા-હરણો મળી આવે છે એટલુંજ નહિ પણ ભક્તિમાર્ગનાં શ્રીમદ્ ગોકુલાદિ સ્થળો તેમ કૃષ્ણે કરેલી લીલાઓ પણ વેદના મન્ત્રોમાંથી જાણાઈ આવે છે. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રીવિક્રમાચાર્યજીએ અણુભાષ્યમાં વ્યાસસૂત્રના ચોથા અધ્યાયના ૭ીમ પાદના પંદરમા સૂત્રમાં કર્યું છે: તે સ્થળે તેમણે નીચેના વેદમન્ત્રનું અવતરણ કર્યું છે:—

તા વાં વાસ્તુન્યુષ્માસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશૃજ્ઞા અયાસઃ
અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ ।

ઋ. સં. ૨-૨-૨૪.

આ ઉપર શ્રીવિક્રમેશજી નીચે પ્રમાણે ભાષ્ય ચેત્તે છે—

નનુ હૃદિ વહિશ્ચ રસાત્મકમમદત્માકથ્યં તદર્શનજનિતો
વિરહમાદસ્તજ્જગિતરતાપસ્તેન મરણોપસ્થિતિસ્તન્નિવર્તનં તદૌત્કથ્યં
તદા પ્રાકથ્યં તતઃ પૂર્ણસ્વરૂપાનન્દવાનાદિકં લોકે ક્વચિદપિ ન
દૃષ્ટં શ્રુતં વા વૈકુણ્ઠેડપીતિ, ‘કુતઃ ?’ इत्याशङ्कાયामાહ તાનિ
ઉક્તાનિ વસ્તૂનિ પરે પ્રકૃતિકાલઘતીતે વૈકુણ્ઠાદપ્યુત્કૃષ્ટે શ્રીગોકુલ
એવ સન્તીતિ શેષઃ’ તત્ર પ્રમાણમાદ તથા હાહ શ્રુતિઃ ઋગ્વેદે પઠ્યતે
‘તા વાં વાસ્તૂન્યુષ્માસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશૃજ્ઞા અયાસઃ ।
અત્રાહ ‘તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ’ તા વાં
મગવદન્તરક્ષપક્તયોઃ સમ્બન્ધીનિ વાસ્તૂનિ ગમધ્યૈ પ્રાપ્તુમ્ષ્માસિ

કામયામહે તાનિ કાનિ ક્યાકાદ્દશાયાં ગૂઢાભિસન્ધિમુદ્વાટયતિ
 યત્ર શ્રીગોકુલે ગાવો ભૂરિશૃંગા બહુશૃંગા અયાસઃ શુભાવહાઃ તત
 ઉક્તગુણવિશિષ્ટં ઊરુ ગીયતે ક્ત્યુરુગાયસ્તસ્ય ગોપ્યો હિ સતતં તં
 ગાયન્તિ અત એવ તદ્રાદિમક્ષેપુ કામાન્વર્ષતીતિ વૃષા તસ્ય પારમ
 પ્રકૃતિ કાલાચતીતં પદં સ્થાનં મગવતો વૈકુણ્ઠં મવતિ તત્રૈતાદૃશ-
 લીલામાયેન તસ્માદપિ પરમં ઊરુકૃષ્ટં અત્ર ભૂમાવમાતિ પ્રકાશત
 ક્યર્થઃ । ઊરુ ગીયતે પરં સર્વત્ર કામવર્ષણં મક્ષેપ્યત્રૈવેતિ તાત્પર્યેણ
 વા વિશેષણદ્વયમુક્તમ્ । યમુનાપુલિનતદુપવનનિકુઞ્જગહરપ્રદેશાદ્રિ-
 સાન્વાચાત્મકત્વેન ભૂરિ બહુરૂપં તથા ચૈતાદૃશં યત્પરમપદમવમાતિ
 તત્સમ્બન્ધીનિ વાસ્તૂનિ કામયાવહ ક્યતિ વાક્યાર્થઃ સમ્પ્રદયતે ॥

વાદી શંકા કરે છે કે હૃદયમા અને બહાર ઉભયમ્થળે સમાત્મક
 ભગવાનનું પ્રકટય થાય છે અને તે ભગવાનના દર્શન નહિ થવાથી
 વિરહભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. વિરહથી મરણો-મુખ સ્થિતિ બને છે.
 આ સ્થિતિ દૂર કરવાના કારણથીજ ભગવાનનું પ્રકટય હોય છે.
 આ ભગવાનના પ્રકટ થયા પછી ભક્તને પૂર્વસ્વરૂપના આનંદનું
 દાન થાય છે. આ પ્રમાણે જે કહે છે તે લોકમા તે જોવાનું નથી
 તેમજ વૈકુણ્ઠમા પણ બનતું જોયું નથી. તેમ સાબળ્યું પણ નથી,
 તે પછી તમે કહે છે તે શી રીતે બની શકે ?

આ શંકાના સમાધાનમા ઋગ્વેદની ઋચાનું અવતરણ કરવામા
 આવ્યું છે અને જે પ્રગણ્યથી થીમદગિકુમાર સિદ્ધ કરે છે કે વૈકુણ્ઠ
 કાળા પણ અધિક સ્થળ છે કે જેમા પ્રભુની પ્રકટલીલાનો અનુભવ
 ભક્તજનો કરે છે તે સ્થળ ગોકુળ છે તે વાત હવે સમજાવે છે.
 તાન્નાનિ=તે સ્થળો, વાં=મગવદક્ષરદ્વામકયો=ભગવાન અને તેમના
 અંતરંગભક્તોના, વાસ્તૂનિ=સ્તૂતિ અગર સ્થાનાનિ (વિદ્યમગ્દન મન્ય

પ્રમાણે) વસ્તુઓ અગર સ્થળો. સપ્તસિન્ધુકામયામહે=૪૨૭ કરીએ છીએ. ગમધ્યૈષાષ્ટમ્ મેળવવાને તા વા-ગમધ્યૈ=ને પ્રભુની અને તેમના ભક્તોની વસ્તુઓ અથવા સ્થાનોને પ્રાપ્ત કરવાને અમે ૪૨૭ીએ છીએ. કયા સ્થળમા તેના ઉત્તમ કહે છે કે યત્ર માવો મૂરે દ્વિગા અયાસઃ યત્ર=ત્રેણોકૃતે, મૂરે દ્વિગા, અયાસ=શુભાવદા એટલે જ્યાં બહુ શીંગડાવાળી અને શુભ ગાયો હોય છે.

આ પ્રમાણે શ્રુતિ તે સ્થળનું વર્ણન કરે છે પણ તત્કાલે ખેદ જણાવે છે કે આવા પ્રભુની રમણીય લીલાના સ્થળો આ ભૂમિમા વિગતમાન છે છતાં પણ મનુષ્યો તેમના ચર્મ ચક્ષુઓ અંધ થયેલા હોવાથી જોઈ શકતા નથી. એમ જણાવવાને શ્રુતિનો બાકીનો ભાગ અદ્યતી શરૂ થાય છે. પછીથી ત્યાં શુર તો કહે છે કે “તદુરુગાયસ્ય શૃણુઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ” ઉરુગાયસ્ય ઉરુગીયતે હ્યુરુગાયઃ તસ્ય અથવા ઉરુકીર્તિઃ (વિ. મ.) જેની કીર્તિ નિશાળ છે એવા ભગવાનનું શૃણુઃ કામાન્વર્ષતીતિ શૃણુ તસ્ય ભક્ત-ગોપી-જનોની કામના પૂર્ણ કરનાર ભગવાનનું પરમંવદ=વૈકુણ્ઠ=વૈકુણ્ઠ, કારણકે તે પ્રકૃતિ કાલાદિથી અતીત છે માટે અવમાતિ મૂરિ એવા વૈકુણ્ઠ જેવા સ્થળને પણ અતિશયિત કરીને આ ભૂમિમા પ્રકાશે છે. અર્થ-તે ભગવાન કે જેનું ગાન ગોપીજનો કરે છે અને જે ગોપીજનો તથા ભક્તોની મન-કામના પૂર્ણ કરે છે તેમનું વૈકુણ્ઠ કરતા પણ અધિક સ્થળ આ ભૂમિમા બહુરૂપે પ્રકાશે છે. બહુરૂપે પ્રકાશે છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે યમુનાજનો કીનારો, તેની પાસેનું ઉપવન અને તેની નિકુંજો, શ્રીગિરિરાયજનો ગર્દરો, તેની ઉપરના શૃંગો ઇત્યાદિ અનેક રમણીય પ્રદેશ જોઈથી અનેક પ્રકારે પ્રકાશે છે.

આ પ્રમાણે પ્રભુએ ગોકુળમા કરેલી લીલાનું સાદ્ય શ્રુતિ પુરે છે. એટલે માત્ર ઉપાસનાત્મક ભક્તિનાજ દષ્ટાંતો વેદમાથી ઉપવચ્ચ થતા નથી પણ પરમપ્રેમની પરાક્રાંદરૂપ ભક્તિ જેમા ભક્તો પ્રભુની

લીલાનો આસ્વાદ તથા અનુભવ કરે છે તે પણ આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

પણ ચારકચાર્ય પોતાના નિરુક્તમાં જણાવે છે કે આ ઋચાનો અર્થ કરવો તે યુક્ત નથી કારણ કે ગાવઃ શબ્દને તે રમયઃ અર્થમાં સમજે છે અને તે ઉપરથી આખા મન્ત્રને સૂર્યના સંબંધમાં લીધો છે. વળી તેમણે અદિંઆ રૂઘપદ સ્પષ્ટ છે છતાં તેનો અર્થ એવો કયો છે કે 'શિરસો નિર્ગતમ્' શ્રીમદ્દશિકુમારે જે અર્થ આપ્યો છે તે યથાર્થ છે કારણ કે ભગવદ્ગીતામાં પ્રભુએ પોતે અર્જુનને કહ્યું છે કે "યદૈશ્વ સર્વેરહમેષ્વ વેદઃ" એવું વેદોથી મનેજ જાણવાનો છે. તથા મર્વેવેદા વાપદમામનન્તિ સર્વં વેદો જેના પદ્મ પ્રમાણ આપે છે. આ સ્મૃતિવચનો આ અર્ધની સંગતિને પુષ્ટિ આપે છે.

આનો આજ મન્ત્ર તૈત્તિરીયસંહિતામાં પણ અલ્પ દેશ્વરથી જોવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

તે તે ધામાન્યુષ્મસિ ગમધ્મે ગાવો યત્ર મૂરિશૃક્ષા અયાસઃ ।

અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વિષ્ણોઃ પરમં પદ્મવભાતિ મૂરેઃ ॥

અદિંઆ મૂરેઃ પદ વિષ્ણુનું વિશેષણ છે અને તેને અર્થ 'વહુરૂપસ્ય' થાય છે એટલે રાસોત્સવાદિમાં પ્રભુ પોતાનું પ્રાકટ્ય બહુ રીતે કરે છે.

વળી નીચેનો મન્ત્ર પણ ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવે છે.

અજ્ઞાન ઇવ વ્યવાધત સ્પૃષઃ પ્રાવિશ્યદ્વીરો અમિપૌત્યં રણમ્ ।

અવૃશ્વદદ્રિમવ સ સ્પૃષ્ણજદસ્તમ્નાત્રાકં સ્વયસ્ય યા પૃથુમ્ ॥

આની ઉપર વિદ્વન્મહાન ગ્રંથમાં શ્રીમદ્વિદ્યેશજીએ ધણી સુંદર અને વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. આ મન્ત્ર જરાજર સમજવાની ખાતર તે અદિંઆ ઉતારવામાં આવે છે.

જ્ઞાન એવ ગોકુલે જાતમાત્ર એવ સંપ્રધા; પૂતનાતૃણાઽઽવર્તાદિ
વૈરિણો વ્યવાયત વિવિધપ્રકારેણ વિશેષેણ વા હિંસિતવાન્ ।
પશ્ચાદ્વીરો વિક્રાન્તો મથુગદ્વારકાદિપુ અભિરૌંસ્યમાત્મપૌત્રપાનુરૂપં
રણં દૈત્યૈઃ સહ સહ્યમામં પ્રાપશ્યદનુભૂતવાન્ કૃતવાનિત્યર્થઃ ।
મૂમિષ્ઠદૈત્યાનાં નાશકત્વમુત્તરા દેવેન્દ્રમદ્મહાકાસ્તિમાહ । અદ્વિ
ગોવર્ધનગિરિમ્ અવૃથ્યદુત્પાટિતવાન્ । સઃ સ્વત પ્રલવદિન્દ્રમેરિત-
જલમવાત્તજદધિક્ષિતવાન્ નિવારિતવાન્ । એતયા સ્વસ્ય યા ગોકુલ-
સ્થિતિકરણધર્મેચ્છયા પૃથુ વિસ્તીર્ણં નાકમ્ અસ્તન્નાત્ પ્રતિચક્ષવાન્
ઇન્દ્રાદિદેવાનાં મદસ્તન્મં કૃતવાનિત્યર્થઃ ॥

અર્થ—ગોકુલમાં પ્રકટ થતાની સાથે પૂતના, તૃણાવર્તાદિ વૈરિ-
ઓનો વિવિધપ્રકારે સંહાર કર્યો પછીથી તે વીર (કૃષ્ણ) મથુરા
દ્વારકાદિ સ્થળોએ પોતાના પૌરુષને મોગ્ય દૈત્યોની સાથે સંગ્રામ કર્યું
પૃથ્વી ઉપરના દૈત્યોનો નાશ કરીને ઇન્દ્રના મદનો ભાગ કર્યો એમ
કહેવાને આગળ કહે છે કે ગોવર્ધન પર્વતને ઉપાડ્યો અને બહેતા
ઇન્દ્રમેરિન જળને અટકાવ્યું. આ પોતાની ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવામાં
ધર્મની ઇચ્છાથી વિસ્તીર્ણું સ્વર્ગને પણ રોક્યું એટલે ઇન્દ્રાદિદેવાના
મદને રોક્યો.

આ મંત્ર લલિતત્રિભંગી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની ગોકુલ-મથુરા તથા
દ્વારકામાં કરેલી જુદી જુદી લીલાઓની સાક્ષ્ય આપે છે. પૂતનાદિ
દૈત્યજનોનો સંહાર તથા ઇન્દ્રાદિના મદભાગનાં વધુનો ભાગવતમાં
પ્રસિદ્ધ છે. ભાગવતનાં રસ અને અલંકારથી વિભૂષિત વર્ણનો અદ્વિંઆ
મિતાક્ષરી ભાગમાં સૂચિત કરવામાં આવ્યાં છે.

વળી નીચેના ચક્રવેદનો મંત્ર વિશેષ પ્રમાણુ તરીકે આપી
શકાય:—

વિચક્રમે પૃથિવીમેષ एता क्षेत्राय विष्णुमनुषे दशस्यत् ।

ध्रुवासोऽस्य कीरयो जनास उरुक्षिति सुजनिमाचकर ॥

एष विष्णुः क्षेत्राय निवासार्थं मनुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यत्
अमुरेम्योऽपहृत्य मद्रास्यम् एतां सर्वां पृथिर्वीं विचक्रमे अत्रहि
विष्णुमाहात्म्यमुच्यते । तत्र न हीदमेव महत्तमस्य माहात्म्यं,
किन्त्वितोऽधिकमप्यस्तीत्याशयेनाह । ध्रुवास इति । अस्य कीरयः
स्तोतारो जनासो भक्ताः ध्रुवासो नित्या एवेत्यर्थः । नित्यत्वं तु
स्तोत्रेण संतुष्टेन भगवता पूर्वोक्तलोकमध्ये तेषां पातेनेति ज्ञेयम् ।
अन्यथा जीवस्य स्वन एव नित्यत्वेन अस्य कीरयो ध्रुवास इत्यनर्थकं
भवेत् ।... सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादीनि यस्य
एत दशो विष्णुः उरुक्षितं विस्तीर्णनिवासा चकरोत्यर्थः ॥

અર્થ — આ વિષ્ણુએ નિવાસને માટે, રાક્ષસો પાસેથી પૃથ્વી
લઈને, સ્તનન કરતા દેવગણને, આપનાની ઇચ્છાથી વિક્રમણ કર્યું આમા
ખરેખર વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય કહેવામા આવ્યું છે. આ માન માંથી
મદાનનું માહાત્મ્ય નથી પણ તેથી એ નિશેષ છે એ આગમથી કહે
છે ધ્રુવાસ ઇત્યાદિ આના સ્તોતાઓ—ભક્તો નિત્ય છે નિત્યત્વ
સમજવાનું વારણ એકે સ્તોત્રથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાન પોતાની
શ્રીનામા તેના સમાવેશ કરે છે નહિતો જીવ જાતેજ નિત્ય છે. તે
પણથી ‘વાસ વીત્ય’ ઇત્યાદિ મંત્રો નિરર્થક બને. આગળ કહે
છે કે જેના કીર્તન તથા સ્મરણ ઇત્યાદિ શુભ છે એના વિષ્ણુએ
વિસ્તીર્ણ નિવાસ કર્યો

ઋગ્વેદ પ્રથમ મંડળના ૨૧ સુક્તમા નીચ્છિની એ ઋચાઓ
વિષ્ણુ પાસે આવે છે.

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પश्यત વ્રતાનિ પસ્પશેન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્વા ।
તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ દિવીવ ચક્ષુરાત્તતમ્ ॥

આ મંત્રે પણ કૃષ્ણ ભગવાનની નિત્યલીલાનું જ નિરૂપણ કરે છે. આ વિષ્ણુ ભગવાનનું પરમપદ તે જ તેમનું લીલાસ્થાન શ્રીમદ્ગોકુળ છે એમ કહે છે. તે પરમપદને સૂરિજનો એટલે વિદ્વાનો જુએ છે. આદિંઆં સૂરિપદ ભક્તજનના અર્ચને વ્યંજિત કરે છે. આ ભૂમિ ઉપર જે માટે પરમપદ-લીલાસ્થાન છે તેને માત્ર ભક્તો જ પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. આ લીલાસ્થાન સાધારણ માણસોના ચક્ષુને અગમ્ય છે. જેની રીતે સ્વર્ગમા જે આલુઆલુએ પ્રસરી રહેલુ હોય તેને માત્ર ત્યાં વસનારાઓ જોઈ શકે છે તેમ ગોકુળની સર્વ લીલાઓને ત્યાં નિત્ય વાસ કરનારા ભક્તો જ કરી શકે છે અથવા સ્વર્ગના અદ્વિત્ય પદાર્થો જેમ યોગી પોતાની યોગદૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે તેમ ભગવાનના અનુગ્રહથી ભક્તજનો અદ્વિત્ય ભગવાનની લીલાઓ અવલોકી શકે છે અથવા તો “ચક્ષુ” પદને અભિપ્રાય એવે. પણ સ્પુરિત થાય છે કે જેમ દોપરહિત ચક્ષુઃ વસ્તુતત્ત્વનું ગ્રહણ કરે છે તેમ, અવિદ્યાદિ દોષથી મુક્ત એવા સૂરિઓ કહેતાં ભક્તજનો જ ગોકુલાદિરૂપને જોઈ શકે છે. અન્ય કોઈ નહિ. ‘વિષ્ણોઃ કર્માણિ’ એ મંત્ર પણ ગોકુળની લીલાનું સૂચન કરે છે. આદિંઆં વર્મ પદથી પૂતના ॥ પયઃપાન ઇત્યાદિનું જ્ઞાન થાય છે. વ્રતપદથી કાત્યાયની અર્ચન ઇત્યાદિ સૂચવાય છે. તે વ્રતના રૂળ તરીકે તે કરનારની આગળ પોતાનો આવિર્ભાવ કરીને પ્રભુએ લીલા દેખાડી. પશ્પશે પદનો આશય એવો છે કે પ્રભુએ લોકમર્્યાદા વ્રતો અથવા તો પાતિવ્રત્યાદિ વ્રતોનો બાંધ કપો. સ્પર્શ ધાતુના જે અર્થ થાય છે. (૧) બાંધ કરવો (૨) સ્પર્શ કરવો. અથવાતો અવ્રતાનં પશ્પશે એમ અન્વય લઈએ તો એવો અર્થ નીકળે છે કે જે વ્રત નથી તેનો સ્પર્શ પણ કર્યો કારણ કે પોને આત્મારામ તથા પૃથ્વીકામ હોવાથી

કોઈ પણ જાતના મનની આવશ્યકતા દેખાડતા નથી. એવા તે પ્રભુનાં ગોપીઓની સાથેના સ્મયગુરુપ કર્મો જુઓ. તે પ્રભુ ઇન્દ્રના અનુકૂલ મળ્યા છે એમ યુજ્ય પદ જણાવે છે. આમ કહેવાનો ઉદ્દેશ એવો છે કે ભગવાને ઇન્દ્રના યાત્રાનો ભંગ કર્યો. તે સમયે ઇન્દ્રે બાહુજગથી વૃષ્ટિ વગેરેથી દ્રોહ કર્યો છતાં પણ તેના હેતુથી કયેલા દોષરૂપ મદને જ દૂર કર્યો. પોને ગમર્ય હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રને તથા તેના અધિકારને હાનિ પહોંચાડી નહિ. વળી તે દોષનું હરણ કરીને તેને પોતાને અનુકૂલ બનાવ્યો. પત્રીથી ગોવિન્દ એવું નામ ધારણ કરીને તેના જેવા સમાનધર્મીથી તેને પોતાના સખા તરીકે સ્વીકાર્યો. આથી પ્રભુ આત્મન્ત કૃપાની ભગ્નલા છે એવો ખ્યાલ થાય છે. અથવા તો આ શ્રુતિનો આનો અર્થ પણ થઈ શકે કે જે કર્મોએ કરીને ઇન્દ્રના યાગાદિ મનનો જેજે બાધ કર્યો છે તેને તમે પ્રત્યક્ષ જુઓ. અર્થાત્ ઇન્દ્રના માનવપુત્રની લીલાનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રીગોકુલરથ શ્રીકૃષ્ણાન્દની બાળલીલાના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદનાં કેટલાક બીજાં સૂક્તોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે; તેમાંના થોડા અહિંઆં નોંધવાની બંધ છે.

ઋગ્વેદના અર્થ મંડવમા સૂક્ત ૩૮-૩૯ અને ૪૦ ના દેવના “દધિકા” માનવામાં આવ્યા છે. આ દધિકા દેવ જો બરાબર વિચાર કરવામાં આવે તો જણાશે કે બીજા કોઈ નહિ, પણ સાક્ષાત્ યજુર્વેદસંગ્રહાલિન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. આ દધિકા દેવ કોણ છે, તે મમજવામાં ધણા વેદના અગ્રયાસીઓએ ભૂલ કરી છે. પાશ્વત્યવિદ્વાનો અને “પ્રભાતનો સૂર્ય” ગણે છે. જ્યારે યાસ્કાચાર્ય તેને “નવ-જલધર સદયર વાસુ” ગણે છે. જ્યારે કેટલાક તેને ઇન્દ્રનો અશ્વ ગણે છે, પણ આ જાના અર્થ અસુકત લાગે છે. કારણ કે જો બરાબર રીતે આ સૂક્તો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો જણાશે કે તે શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે છે, અન્ય કોઈ દેવને માટે નથી દધિકા શબ્દ

દધિ અને કમ્ નો જનેલો છે. દધિ એટલે દહિં અને કમ્ ધાતુનો અર્થ આક્રમણ કરવું થાય છે એટલે દહિં સહિત જે દેવ આક્રમણ કરે તે. આવી રીતનો અર્થ દધિકા, શબ્દમાં રહેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ આત્માવસ્થામાં ગોકુલમાં ગોપીઓના ધરમાંથી દહિં જનુંમાનું ચોરી લાવના હતા અને કોઈ તેમને પકડે નહિ માટે હિતાવગથી દોટી જતા હતા આ જાગત શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધમાં ધણી વિસ્તારથી વર્ણવી છે. શ્રીકૃષ્ણઅન્ને દહિં ધણું પ્રિય હતું. દહિં સહિત આક્રમણ કરનાર-દોટી જનાર-દેવ તે શ્રીકૃષ્ણથી વ્યતિરિક્ત ધનર કોઈ દણુ પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ અર્થ નીચેની ઋચાઓમાંથી સ્પષ્ટ થશે.

યં સીમનુ પ્રવતેવ દ્રવન્તં વિશ્વઃ પૂર્મદતિ હર્ષમાણઃ ।

પાદ્મિર્ઘ્યન્તં મેઘયુનં શૂરં રચતુરં વાતામિવ પ્રજન્તમ્ ॥ ૪-૩૮-૩.

અર્થઃ—વિશ્વઃપૂર્વઃ સર્વ કોઈ માણસ એટલે ગોકુલના સર્વકોઈ જન હર્ષમાણઃપ્રદતિ આનંદમાં આવીને પ્રશંસા કરે છે. કોની પ્રશંસા કરે છે ? તો કહે છે કે—પ્રવતેવ દ્રવન્તં પ્રવતા દ્રવન્તં જાણે કે દળતા રસ્તા ઉપર યજ્ઞને દોડતા વદ્ધિઃ મૂઘમાનં પાદથી પકડવાની ઇચ્છા કરતા, કોની માફક ? મેઘયુનં શૂરં સંગ્રામની ઇચ્છા કરતા શૂરવીર પુરુષની માફક. કેવી રીતે દોડતા ? તો કહે છે કે વાતામિવ પ્રજન્તમ્ પવનની માફક દોડતા. શ્રીકૃષ્ણ કોઈના ધરમાં પેશીને દહિં ખાય છે; એટલામાં એ જાગતની જાગર પડવાથી ગોપલોક તેમને પકડવાને માટે આવે છે—એટલે ભગવાન એમના પંજામાંથી છૂટી જવા કેવી રીતે દોડે છે તે સમયનું વર્ણન આ ઋચામાં જણાય છે. ભગવાન “દધિકા”=કૃષ્ણ કેવા વેગથી દોડતા હતા ? તો કહે છે કે પવનના જેટલા વેગ સહિત તેઓ દોડતા હતા અને વળી જેમ રણસંગ્રામ કરવાની ઇચ્છાવાળો શૂર જેની પછવાડે ધણા માણસો પકડવાને પડ્યા હોય, અને હિતાવગથી દોડે છે તેની માફક શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાન પણ દોડના હતા. વળી તેમના દોડવાનો વેગ-રથના વેગની સાથે પણ સરખાવ્યો છે. આવા પ્રભુને દોડના જોધને સર્વ ગોપ નથા ગોપીઓ આનંદમાં આવીને તેમનાં વખાણ કરે છે.

અ. અર્થ યથાર્થ છે, તે આ સૂક્તની અતુર્થ ઋચ્યાના પૂર્વાર્ધભાગ ઉપર તજર કરવાથી સ્પષ્ટ થશે. તે પૂર્વાર્ધભાગમાં, નીચેની લીટી દર્શિકા સંબંધિ છે. ‘ યઃસ્મારુણાનો ગધ્યા સમત્સુ સતુરશ્વતિ ગોવુ ગચ્છતુ’ ગધ્ય એટલે લૂંટ, એટલે જે ગોપીજનોના ગૃહમાંથી ટહિંની ચોરી કરે છે અને ગાયોમાં ફરે છે. ‘ગાયોમાં જાય છે’ એ શબ્દપ્રયોગ આ અર્થને જળવત્તર બનાવે છે.

આકીશમા સૂક્તની ત્રીજી ઋચ્યા આ બાબતને સમર્થન કરે છે.

उतस्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु याति प्रगर्धिनः ।

इयेनस्येव प्रजतो अहसं परि दधिकवणः सहोर्जा तरित्रतः ॥

૪-૪૦-૨.

પ્રગર્ધિનઃ (પ્રકર્ષેણ અભિકાંક્ષન્તઃ) દહિં સહિત દોડતા કૃષ્ણને પકડવાની અત્યંત આકાંક્ષા કરનારા ગોપજનો અનુવાતિ પવનની માફક દોડે છે. કેની પાછળ ? તે કહે છે અસ્ય દ્રવત તુરણ્યતઃ આ વેગસહિત (તુરણ્યતઃ વેગવતઃ) દોડનાર કૃષ્ણની પાછળ. કેની માફક ? પર્ણ ન વેઃ (પક્ષિણઃ પક્ષં યયા) પક્ષિની ગતિની પાછળ જેમ અન્ય પક્ષિ દોડે તેમ. વળી કહે છે કે કેવા કૃષ્ણની પાછળ ? તો જણાવે છે કે દધિકવણઃ દહિં સહિત દોડનાર આ વિશેષ રીતે સમજાવાને કહે છે ઈર્જાસહ તરિત્રતઃ (અત્રેન દધ્ના સહ ગચ્છતઃ) અન્ન-દહિં સહિત જનારા. કેની માફક ? તો ફરીથી ઉપમા દ્વારા કહે છે કે રથેનસ્યેવ પ્રજંતઃ જાણે કે રથેનપક્ષીની પાછળ દોડતા ન હોય તેમ. ક્યાં તે પકડનારા દોડના હતા ? અહ્કંતં પરિ તેની આબુખાબુએ (કૃષ્ણને). પકડવાની ઇચ્છા રાખનારાઓ જેમ અન્ય પક્ષીઓ બીજા પક્ષીને

દોડતું જોઇને તેને પકડવાને ઉતાવળથી તેની પાછળ જાય છે તેવી રીતે કૃષ્ણની પાછળ તેઓ દોડ્યા. આ કૃષ્ણ દહિં સહિત દોડતા હતા. અને તેમની આજુમાજુએ તેઓએ પક્ષાની માફક તેમને ઘેરી લીધા.

ગોપજનોએ આ દધિકા-કૃષ્ણને પકડ્યા પછી શું કર્યું તે, ત્યાર પછી ઋચ્યામાં કહે છે.

उत्तस्य वाजी क्षिपणिं तुरप्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्षा आसनि ।
क्रतुं दधिका अनु संतपीत्वत् पयामङ्गास्वन्वापनीकणत् ॥

ગોપજોડોએ તેમને પકડ્યા અને હસ્ત ક્ષત્યાદિ દોરડાથી બાંધી દીધા હતા પણ શ્રીકૃષ્ણ કોઇને ગડ્યા નહિ. જો કે પ્રવાયા વદ્ધો અપિક્ષ આસનિ=ડોરમાં, બાહુમૂલમાં અને મ્હોડામાં તેમને બાંધવામાં આવ્યા હતા, છતાં પણ ઉત્તસ્ય વાજી ક્ષિપણિં તુરપ્યતિ તે વેગવાળા હોવાથી તેમના આ બંધનને તરછોડી કાઢાડ્યું અને તે દધિકા-કૃષ્ણ, સંતપીત્વત્=અળાળા હોવાથી, અનુક્રુત પોતાના કામને માટે (દોડી જવાનું કામ તેને માટે) પયમઙ્કાસિ માર્ગના વાકા-ભાગોમાં ચઢને એટલે રસ્તામાં વાંકી રીતે (નજર ચૂકાવવાને) સ્વન્વાપનીકણત્ દોડી જાય છે.

વળા શ્રીકૃષ્ણે ગોપીજનોની સાથે વસ્ત્રાહરણની જે લીધા કરી હતી તેનો ઉદ્દેશ પણ ઋચ્વેદના ચતુર્થમંડલમાં જણાય છે.

उत्तस्मै न वस्त्रमर्थि नतायुमनु क्रौञ्चान्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचायमानं जस्रिं न इथेनं धवश्चाच्छा पशुमच्च यूयम् ॥

જેમ ચોરને જોઇને માણસો ખૂસો પાડે છે, તેમ આ વસ્ત્રાહરણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને જોઇને ગોપીજનો વિજાપ કરે છે એટલું જ નહિ પણ, આ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે જ્યારે તેમનાં અન્ન (દહિં) ને ચોરી લે છે અથવા તેમની ગાયોના ચૂથમાં વિચરે છે ત્યારે તે

એવી એવી લીલા કરે છે કે તે ગોપ-ગોપીજનો તેમનું સ્તવન કરે છે, એવો ભાવાર્થ આ ઋચાનો છે. વળી સૂક્ત ૩૮ ની ૪૬ી ઋચામાં પણ નીચે પ્રમાણે છે.

ઉત્તમાસુ પ્રથમઃ સરિવ્યન્તિ જેવેતિ શ્રેણિમી રથાનામ્ ।

ક્ષત્રં કૃષ્ણાનો જન્યો ન શુભ્વા રેણું રેરિદ્ધિત્કિરણં દશધ્વાન્ ॥

જ્યાઠે ગોપસોડા તેમને પકડવા જાય છે ત્યારે તે શ્રીકૃષ્ણ ધણી રથના વેગથી પ્રથમ ફેરી જવાની ઇચ્છાથી દોડે છે અને એતે માળા પહેરીને જેમ સુંદર અથ્થ દોડે તેમ એતે ધૂળ ચાડતા ધણી વેગથી ફેડવાને લીધે તેમના શ્રીઅંગ ઉપર ધૂળ ઉડવાથી મુખ તેથી ઢંકાઈ જાય છે, એ ભાવાર્થ છે) અને ફેરડાના બંધનને હાતથી છોડતા (ફેડી જાય છે.)

શ્રીકૃષ્ણાવતારની લીલાના ઉલ્લેખો તો અનેક મંત્રામાં આવે છે.

ત્રિથિના મંત્રામાં બગવાને ગોકુલમાં કાલીપનાથને નાથો તે અર્થ સમજાય છે—

આતિષ્ઠન્તીનામનિવેશનાનાં કાષ્ઠાનાં મધ્યે નિહિતં શરીરમ્ ।

વૃત્રસ્ય નિષ્યં વિચરન્ત્યાપો દીર્ઘં તમ આશયદિન્દ્રશત્રુઃ ॥

દાસપત્નીરહિગોપા અતિષ્ઠન્નિરુદ્ધાઃ આપઃ પાણિનેવ ગાવઃ ।

અપાંબિલમપિહિતં યદાસીદ્વૃત્રં જઘન્વો અપ તદ્વવાર ॥

૧-૩૨-૧૦-૧૧.

આમાં કહે છે કે યમુનાકાંઠાં અસ્થિર અને સનન અસ્થિ-
ક્ષિત ગતિથી વહેનાર જળની (કષ્ઠાઃ આપઃ જળં, નિરુદ્ધ-અ. ૨
૨-સ્વં સ્થાનં વાન્ત્વા સ્થિતઃ મવન્તિ) અર્થમાં વૃત્રતું (કાલીપનાથ-
જળતું આવરણ કરીને રહેલા વેદમાં તેને આ સૂક્તમાં = અહિં-
સર્પજ મહેલો છે) શરીર ગુપ્ત સ્થિત હતું (કારણ કે જળમાં

આવાસ કરીને આ કાલીય સર્પ રહેતો હતો) તેની આલુખાલુએ પાણી વહેતાં હતાં. અને તે ઇન્દ્રશત્રુ=ભગવાનનો શત્રુ (इन्द्रः परश्वक्ष-भगवान् કારણ કે આગ્રાયણુ ઇન્દ્ર શત્રુની વ્યુત્પત્તિ " इन्द्रमश्रोत् " એ પ્રમણે આપે છે. इन्द्र એટલે આ દૃશ્યમાન જગત્. તેના જનાવનાર પરશ્વક્ષ પ્રભુજ છે. અથવા ઔપમન્યવ તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપે છે इन्द्रमपश्यत् જેણે આ સૃષ્ટિને ક્રિપાન કરીને જોધ=એટલે ઇન્દ્રનો અર્થ પ્રભુ થાય છે. તેમનો શત્રુ કાલીય નાગ) દીર્ઘ-ધણા અધકારવાળી શુદ્ધમાં પડેલો હતો.

પ્રભુ જ્યારે કાલીયનાગને નાથત્રા ગયા ત્યારે યમુનાજનાં જળ અસ્પર્શિન ગતિએ વહેતાં હતાં. અને તે જળની મધ્ય અંદરની જાલુએ આ સર્પ નિદ્રાને વશ થયેલો હતો. ત્યારપછીથી શું થયું ? તો તેનું વર્ણન ઉપર નોંધિત્રા ખીખ મન્ત્રમાં કહે છે. ત્યારેજ દાસપત્નીઃ એટલે શત્રુની સ્ત્રીઓ, નાગની સ્ત્રીઓ, બહિર્ગોષાઃ જેનો રક્ષક પતિ-સર્પ હતો તેમણે શું કહ્યું ? તેઓએ જ્યારે પ્રભુને તેમની સન્મુખ ઉભેલા જોયા એટલે એકદમ અતિષ્ઠન્ ઉભી થઇઓ. તે સમયે જેમ રાક્ષસો ગાયનો નિરોધ કરે તેમ થીયમુનાજનાં જળનો નિરોધ થયેલો હતો. (કારણકે યમુનાજના જળમાં કાલીય સર્પનું ત્રિપ પ્રસર્પું હતું). ત્યારે જે સ્થળમાં તે સર્પ સૂતો હતો તેનું દ્વાર ખંધ કરેલું હતું, પણ ભગવાને તે દ્વાર ખૂંદ્યું કહ્યું અને ધ્રુવને દર્શયો. ભાગવતમાં પણ ભગવાને કાલીયનાગને નાથ્યો છે. પણ તેના પ્રાણનું દરણુ ક્યું નથી, એવું કહેલું છે. અદિઆં તેટલા મારે અધન્વાન્દ શત્રુ વાપર્યો છે.

चिलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना प्रभुः ।

तस्या विशुद्धिमन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥

શ્રીમદ્ભાગવતમાં દર્શનસ્કન્ધના ૧૬ મા અધ્યાયમાં આ વર્ણન સવિસ્તર કરેલું છે. તે અધ્યાયનો આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને યયુનાને કાળાનાગથી દૂષિત ચએલી નેર્મ
તેને શુદ્ધ કરવાની હજીજથી તે નાગને તેમાંથી બહાર કાઢ્યો.

વળી મૂત્ર ૩૩ માં નીચેનો મન્ત્ર છે:—

ન્દ્રાવિધ્યદિર્ભવિશસ્ય દૃષ્ટા વિશ્વંક્રિણમગ્નિનત્ત્વુષ્ણમિન્દ્રઃ ।

દાવત્તરો મધવન્વાવદોજો વજ્રેણ શત્રુમવધોઃ પૃતઃસુમ્ ॥

આમાં એવું કહ્યું છે કે દર્શોવિશસ્ય દૃષ્ટયાઃ મૂમેઃ વિલે શયાનસ્ય
અપાસુરનામ્ન સર્પસ્ય દદૃશુ દૃઢાનિ કરીરાન્યશાનિ ન્દ્રાવિધ્યત્ નિતરાં
વિવિદ્યાધ, શ્રીકૃષ્ણે બુધિમા-દરમાં રહેતા-અધાસુર સર્પ-અગગરના
દૃઢ અવધવાનો વધ કર્યો. વળી વિશ્વંક્રિણમગ્નિનત્ત્વુષ્ણમ્ વત્સાસુરં મદવ-
ન્તં ભમિનત્ જધાન. વળી શોગાંવાજો જે ધણા બળવાળો વત્સાસુર
હતો તેને પણ શ્રીકૃષ્ણે માર્યો. વળી શું કહે છે. હે મધવન્, એટલે
ભગવાન્ ! વજ્રના જેટલા વેગ અને બળથી તમે શત્રુ પૂતનાને પણ
મારી. અદિંઆં પણ ઇન્દ્ર એટલે પરમાત્મા અર્થ સમજવાનો છે.

અનુર્થમ્બજનના સૂક્ત ૧ માં નીચેના મન્ત્રમાં ભગવાન મળતી
બુધિમાં જોવર્ધન પર્વતની પાસે ગયો ચરાવતાં જોવાળો સહિત તે
તે ગાયોની શોધ માટે જે લીલા કરતા હતા તેની કાંઈક આંખી
થઈ રાકે છે.

ત ગવ્યતા મનસા દૃઢમુઠ્ઠં ગાયેમાર્ન પરિપન્તમદ્રિષ્ ।

દૃષ્ટં નરો વચસા દૈત્યેન વ્રજં ગોમન્તમુશિજા વિવ્રુઃ ॥

અદિંઆં હશિજોનરઃ એટલે જોપજન સમજવાનું છે, અને
તેની અર્થ સંગતિ બરાબર બેસી રહે છે.

સૂક્ત ૧૬ માં શ્રીકૃષ્ણ ચન્દ્રનો સાક્ષાત પ્રયોગ પણ છે.

પદ્માશત્કૃષ્ણા નિવપઃ સદસાત્કં ન પુરો જરિમાવિદર્દઃ ।

આમાં કૃષ્ણએ શત્રુઓના પૂરોનો સંહાર કર્યો એવો સંબંધ લાગે છે. દારકામાં બ્યારે ભગવાન રહેતા હતા તે સમયની લીલાનું વર્ણન હોય એમ કલ્પના થઈ શકે. કારણકે આ મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં ઋજિશ્વને વૈદર્મિનાથ એવા શબ્દો છે એટલે 'વિદલ દેશના ઋકિમ રાજ' એમ અર્થમાં સમજી શકાય.

વળી ગૌરીમિમામ સલિલાનિ એ ઋ. સં. ૨-૩-૨૨-૧ માં વસ્ત્ર-દરશુ લીલાનો ઉલ્લેખ છે.

નીચેના મંત્રમાં બલરામ અને કૃષ્ણ મથુરાં જાય છે તે પ્રસંગનું ગોપીઓનું વાક્ય જોવામાં આવે છે.

નાના ચક્રતિ યમ્યા વપૂપિ તયોરન્વદ્વોચતે કૃષ્ણમન્યત્ ।

શ્યાવી ચ ચદરૂષી ચ સ્વસારૌ મહદેવાનામસુરત્વમેકં ॥

ગોપીઓ કહે છે “અહો આ આશ્વપ્” તો જુવો કે બલરામ અને કૃષ્ણ મથુરાં જાય છે છતાં તેમની માતાઓ તેમને અટકાવતાં નથી. શ્યાવી=કૃષ્ણવર્ણા અર્થાત્ યશોદા અને ચદરૂષી એટલે અરુણવર્ણા એટલે રાહિણી. આ બન્ને સ્વસારી બહેનો હતાં. આ બે બહેનો નાના જૂદા જૂદા પ્રકારે વમ્યા નિયમને માટે યોગ્ય એવા રામકૃષ્ણના શરીર ઉપર જો દોરડાંનાં બંધન નાખે, અને આગ્રહપૂર્વક એમ કહે કે આમે અમારા પુત્રોને નહિ જવા દઈએ તો કદાચ જતાં અટકે. આ મંત્રમાં કૃષ્ણ યશોદા અને બલદેવની માતા રાહિણીના નામના ઉલ્લેખો છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું કે શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ વેદમાંથી મળી આવે છે. માત્ર તે લીલાઓના માત્ર ત્યાં ઉલ્લેખોજ છે. ભાગવતાદિ પુરાણોમાં તે લીલાઓ લોકભોગ્ય બની શકે તેટલા માટે ઘણાજ વિસ્તારથી વર્ણવેલી છે. પણ તે વિસ્તૃત વર્ણનોનાં બીજા વેદમાં છેજ.

શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિની પ્રાચીનતા.



વે આ પ્રકરણમાં આપણે એકમીઠા પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનોનું માનવું એમ કે કે ભાગ્ય વર્ષમાં જે કૃષ્ણભક્તિ પ્રચલિત થઈ છે તે ખ્રીસ્તી ધર્મના પછીની છે, અર્થાત્ ક્રાઇસ્ટના જન્મ પછીની. કૃષ્ણનું દાખન થયું છે તેઓ એમ કહે છે કે બાઈબલમાં પ્રેમ-ભક્તિ રચો રચો છે. ક્રાઇસ્ટની દીસે રૂપાન્તર થઈને ભાગ્ય વર્ષના લોકો તેને દૃષ્ટ્ય તરીકે માનવા લાગ્યા. આ ક્રાઇસ્ટ જેમ ભરવાડ હતા તેમ કૃષ્ણ પણ ભગવાન-ગોપ તરીકે હતા આવી દલીલ કરીને તેઓ એમ જણાવે છે કે ભારતનારૂં ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત ઉચ્ચ છે પણ તેનો ઉત્પાદક હિન્દુ ધર્મ નહિ પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ છે બાઈબલના ધર્મના અનુકરણે જે કૃષ્ણની ભક્તિ આ દેશના પુણ્યાદિમાં પ્રવેશ પામી છે આ નમાણે પશ્ચિમી દીકાકારો આપણને જણાવે છે જ્યારે આ દેશના ધર્મવાદીઓ પાંચતોનું એમ કહેવું છે કે વેદમાં ભક્તિ ઉગ્ર નહિ તેમાં તો હિન્દુ જ્ઞાન છે હિન્દુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પ્રાકટ્ય પછીથી તેમણે ભક્તિ માર્ગનો અને ખાસ કરીને કૃષ્ણભક્તિનો માર્ગ રચાવ્યો. તે પહેલાં કૃષ્ણભક્તિનું નામ કે નિશાને નથી. તેથી તે ભક્તિમાર્ગને નથી વેદનો આધાર કે નથી કોઈ ઇતિહાસનો આધાર આ જન્મે જન્મણા તદ્દન ગપગોળા સમાન છે. તેમાં નથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કે નથી દીર્ઘદષ્ટિ-કેવન ઉપર ઉપરથીજ શાસ્ત્ર ઉપર નમ્ર નાખનારાઓની આ હાજરી છે કારણ કે પ્રથમ આપણે નીચેના પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકીશું કે વેદમાં ભક્તિ સિવાય બીજી કશુંજ નથી જેમ વેદમાં

આત્મા વ્યાપે છે તેમ વેદમાં ભક્તિ વ્યાપેલી છે. વેદની શ્રતિઓમાં ભક્તિ ઓતપ્રોત થયેલી છે. પાણીના પ્યાલામાંથી પ્યાંડ જૂદી કાઢી શકાય નહિ તેમ વેદમાંથી ભક્તિ છૂટી પાડી શકાયજ નહિ. વેદનો પ્રાણ ભક્તિજ છે. વેદનાં સદ્ગતો તે સૂર્ય, અગ્નિ આદિ દેવતાઓના સ્તોત્રો, પ્રાર્થનાઓ રૂપ નથી ? તે તો ભક્તિરૂપજ છે દેવોને સોમરસનું પાન કરવા આર્ધ્વાન કરવું તે ભક્તિ કે બીજું કંઈ ? પોતાનાં સંદેહોમાં સદાય કરવા અગર પાપને માફ કરવાને દીનતા-પૂર્વક દેવોને આજીજી કરવી તે ભક્તિ કે બીજું કંઈ ? કેટલાક એમ કહેશે કે આ પ્રાર્થનાઓ અગ્નિ વગેરે દેવોની કરવામાં આવે છે તેમાં ભગવાનની પ્રાર્થનાઓ ક્યાં છે ? આ માણસો વેદનું રહસ્ય સમજી શક્યા નથી. તેથીજ કેટલાકે એમ કહે છે કે વેદમાં અગ્નિ, પર્જન્ય, ઇન્દ્ર, વરુણ વગેરે દેવતાઓની પ્રાર્થનાઓ છે. મારે તેમાં તો બહુદેવની ઉપાસના છે. તેને તેઓ Polytheism કહે છે. જ્યારે કેટલાકે Maxmüller જેવા જ્યારે આ પ્રશ્ન કંઈક સાવધાનતાથી તપાસે છે ત્યારે તેમને માણસ પડે છે કે વેદમાં બહુદેવની ઉપાસના નથી. કારણ કે ત્યાં જ્યારે જ્યારે અમુક દેવનું સ્તવન મંત્રરૂપે કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેજ દેવને સર્વથી અધિક મનાવે છે અને બીજા દેવો ઊણુ કહે છે. આનું નામ તેઓ Henotheism: યાને Ket henotheism આપે છે. પણ તેઓ એકં દિ સત્ત્વ વિપ્રા વહુધા વદન્તિ તે તત્ત્વ એકજ છે પણ તે જૂદા જૂદા દેવો તરીકે બહુ રીતે વર્ણવામાં આવ્યું છે. ” તેવી શ્રુતિ તથા પુરુષસૂક્ત જેવા મંત્રોનો ખુલ્લોસો કરી શક્યા નથી. પણ ચારકાચાર્યે નિરુક્તના સાતમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે વેદમાં દેવતાની પૂજા તે જૂદા જૂદા દેવોની નથી, પણ આત્માની-બ્રહ્મની છે. બ્રહ્મ જ અગ્નિ છે, તેજ વરુણ છે, તેજ ઇન્દ્ર છે, મારે ઇન્દ્રાદિની પૂજા તે બ્રહ્મની-આત્માની પૂજા છે. અર્થાત્ વેદનો ધર્મ “ અદ્વૈત ” ધર્મ છે, (Monotheism). તે વળી શુદ્ધ છે. કારણ કે તમામ વસ્તુ શુદ્ધ

શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિની પ્રાચીનતા.



હે વેળા પ્રકરણમાં આપણે એકમીજ પ્રાચીન વિદ્યા-
 ઝરીથી ઇન્દ્રનાક ચૈત્યાયીય વિદ્વાનોનું માનવું એમ કે
 કે ભાગવત વર્ણના જે કૃષ્ણભક્તિ પ્રચલિત થઈ છે
 તે ત્રીજી ધર્મના પછીની છે, અર્થાત્ કાષ્ઠસ્થના
 જન્મ પછીથી- કૃષ્ણતત્ત્વ દાખવે ચલુ છે તેઓ એમ કહે
 કે બાઈબલમાં પ્રેમ-ભક્તિ રથને મથકે છે કાષ્ઠસ્થ
 જીવે. રૂપાન્તર થઈને ભાગવત વર્ણના લોકો તેને કૃષ્ણ તરીકે
 માનવા નાખ્યા આ કાષ્ઠસ્થ જેમ ભરનાડ દત્તા તેમ કૃષ્ણ પણ
 ભગવાન-ગોપ તરીકે દત્તા આવી દલીલ કરીને તેઓ એમ જણાવે
 કે ભારતનાંય ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત ઉચ્ચ છે પણ તેનો ઉત્પા-
 દિ-દુ ધર્મ નહિ પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ છે બાઈબલના ધર્મના અનુકૂળ
 જે કૃષ્ણની ભક્તિ આ દેશના યુગલાદિમાં પ્રવેશ પામી છે આ
 પ્રમાણે પરદેશીય નિકાસરો આપણને જણાવે છે જ્યારે આ દેશના
 ઇન્દ્રનાકના પંડિતોનું એમ કહેવું છે કે વેદમાં ભક્તિ છેજ નહિ તેમાં
 નો ક્ષેત્ર જ્ઞાન છે ક્ષેત્ર શ્રીવલ્લભાચાર્યના પ્રાકટ્ય પછીથી તેમણે ભક્તિ
 માગનો અને ખાસ કરીને કૃષ્ણભક્તિનો માર્ગ રચાવ્યો. તે પહેલા
 પશુભક્તિનું નામ કે નિશાને નથી તેથી તે ભક્તિમાર્ગને નથી
 તેનો આધાર કે નથી કોઈ ઈતિહાસનો આધાર આ બન્ને જણાવ્યા
 તદ્દન ગપગોળા સમાન છે તેમાં નથી સાચનો અભ્યાસ કે નથી
 નિર્દોષ-કેવન ઉપર ઉપરથીજ સાચ ઉપર નજર નાખનારાઓની આ
 કલ્પનાઓ છે કારણ કે પ્રથમ આપણે નીચેના પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી
 શકીશું કે વેદમાં ભક્તિ સિવાય બીજી કશુંજ નથી જેમ દેવમાં

નીચેના મંત્રમાં વંદન ભક્તિનો પ્રકાર છે.

અથ ન ત્વા વારવન્તં વન્દધ્યા અગ્નિ નમોમિઃ ।

મધ્ય ભક્તિનું ઉદાહરણ નીચે છે.

કો દન્તસ્ય યુજ્યં ક સસિત્વં કો આત્રં ।

વાપિ કંચયે કઃચતી ॥

૪-૨૫-૨

આમાં ઇન્દ્ર ભક્ત પૂછે છે કે ઇન્દ્રની સાથે સંબંધ, મધ્ય અને પ્રાવૃણાવની ઇચ્છા કેણુ કરે છે ?

જા. ૪-૧૦-૩ ના નીચેના મંત્રમાં અગ્નિભક્ત અગ્નિની કીર્તન ભક્તિથી દાસત્વ સ્વીકારવાને માગણી કરે છે.

આમિદે અથ ગોર્મિર્ગુણન્તોમે દાસેષ ।

ઋગ્વેદના દસમ મણ્ડળમાં નીચેની ઋચા આવે છે.

અહં ત્વદેવ વન્ધુરં પર્યવામિ હૃરા મતિમ્ ।

કુવિત્સોમસ્યાપામિતિ ॥

૧૦-૧૧૬-૩

આમાં ઇન્દ્ર મસ્તદશામાં પોતેજ પોતાની સ્થિતિ હૃદયપૂર્વક કરે છે એમ કહે છે અર્થાત્ આમાં ગ્રેમ ભક્તિનું ખીજ છે. આમ વેદમાં ધણું સ્થળે નવધાભક્તિ તથા ગ્રેમભક્તિનાં સ્તોત્રો છે. તેમાં દેવને ધડીકમાં પિપિતા તરીકે ધડીકમાં આત્મા તરીકે, ધડીકમાં વેપુઝ

૧. જા. મં. ૧. ૩૧-૧૦; ૧-૧૪-૫-૪; ૧-૧૬૪-૨૩.

૨. જા. મં. ૧-૧૬૪-૩૪.

૩. જા. ૧-૧-૧-૯.

બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ રમણ કરવાની ઇચ્છાથી જગત, જીવ ઇત્યાદિ પોતામાંથી સર્જ્યા-તે જગત, જીવ, તમામ સત્ય છે મિથ્યા નથી, તે બધા બ્રહ્મના અંશો હોવાથી સત્ય છે. જે વસ્તુ આપણે જોઈએ છીએ તે તમામ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મનું અમુક રૂપ છે. ઘટ, પટ વગેરે બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મ જાતે પોતાની આવિર્ભાવ શક્તિથી તે રૂપે રૂપાય છે. મારે જ્યાં જોઈએ ત્યાં શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. આથી વેદમાં મંત્ર-રૂપા ઋષિઓ અસિ, ઇન્દ્ર વગેરે દેવાના તરફ જે ભાવબીના હૃદયો-થી તેમને વંદન કરે છે તથા ભક્તિથી મમ્મ જનેશ્વ છે તે ભક્તિ વસ્તુના બ્રહ્મનીજ અમૂક વિભૂતિની છે. હવે આપણે વેદમાંથી ભક્તિના પ્રમાણો ક્યા છે તે લઈએ.

ઋ. મ. ૧ સૂક્ત ૭ મા નીચેનો મંત્ર છે.

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ॥

अस्माकमस्तु केवलः ॥

આમાં ઇન્દ્ર દેવનો ભક્ત ઇન્દ્રનું આબ્હાન કરે છે અને પોતાના પ્રેમના ઉભરામાં કહે છે કે “અમારો એકલાનો જ ઇન્દ્ર હો.” ઇન્દ્રને પોતાનો કરવો, તેમાં તે ઇન્દ્રના ભક્તની અનન્ય અને અન્ય-ખિચારિણી ભક્તિ જણાય છે.

आ त्वेता निषीदतेन्द्रमभिप्रगायत ।

सखायः स्तोत्रवाहसः ॥

ઋ. સં. ૧ મં. ૫ સૂક્ત.

મા ઇન્દ્રનો ભક્ત તેના સાથીઓને વિનવે છે કે ઇન્દ્રને મારે કંઈ “વ.” આ કીર્તનાત્મક ભક્તિ છે.

ઋ. મ. ૧ મં. ૫ સૂક્ત ૧૨ મું અસિ મારે છે. તેમાં બ્રહ્મ ગાય છે અસિ દૂતં વૃણીમહે હોતાં વિંષવેદસમ્” આમાં ભક્ત અગ્નિદેવના પુત્ર કરવા પસંદગીથી પોતાના જ કરવા ઇચ્છે છે. આ વસ્તુ તે પ્રેમભક્તિજ છે.

હજી છે તેને ધોતાના તનુનું વરણ કરાવે છે. આમાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાધનો નિષ્પ્રયોજન છે. ફક્ત બ્રહ્મના અનુગ્રહથીજ વરણ થાય છે. આમાં ભક્તિ નહિ તો બીજું શું છે ?

“મુણ્ડકોપનિષત્”ના દ્વિતીય મુણ્ડકના દ્વિતીય ખણ્ડની મિચતે હૃદયમન્થિરેઽયન્તે સર્વસંસયાઃ । ઇયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તાદૃશ્વદૃષ્ટે પરાવરે ॥ એ ઋચામાં કહે છે કે તે પર અને અવર એવા બ્રહ્મનાં દર્શન થતાંની સાથે હૃદયની ગાંઠો છૂટી જાય છે, સધળા સંસયો કપાઈ જાય છે, તથા કર્મો પણ ક્ષીણ પામે છે.”

આમાં પરબ્રહ્મનું દર્શન કરવાનું કશું છે જ્ઞાન મેળવવાનું નહિ. એમ હોત તો દૃષ્ટે ને સ્થાને જાતે એવો શબ્દ પ્રયોગ હોત. આ દર્શન ભક્તિથીજ થઈ શકે છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદની રસો વૈ સઃ શ્રુતિમાં પરમાત્માનું રસ સ્વરૂપે વર્ણન કર્યું છે. આ રસ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પણ રસથી પ્રેમથી જ થઈ શકે માટે તે પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રેમભક્તિમાં જ શ્રુતિને જણાવ્યું છે.

પૃહ્લારણ્યક-૪-૩-૨૧ ની તથથા લિથા સંપરિધ્વક્તો ન વઠ્યં. કિલ્લન વેદ ઋચામાં પ્રેમભક્તિનો ઉક્તિ છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૭ મા મંત્રમાં ભક્તિમાર્ગના શરણનો નિર્દેશ છે.

સર્વેન્દ્રિયગુણામાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

સર્વસ્ય પ્રમુખીશાનં સર્વસ્ય શરણં વૃહત્ ॥

એજ ઉપનિષદના છઠા અધ્યાયના ૧૮ મા મંત્રમાં સુસુર્ત્વે શરણમદં પ્રપથે એવા શબ્દો છે અને તેમાં શરણુદ્ધારણ બ્રહ્મની પાસે જવાય છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. હજી મંત્રમાં તો “ભક્તિ” શબ્દનો સાક્ષાત્ પ્રયોગ છે.

સનકનો એક સિદ્ધા લેખ છે. જેમાં મંગળાચરણમાં બીજા દેવો સાથે સંકર્ષણ અને વાસુદેવનો કન્દ સમાસમાં ઉલ્લેખ છે.^૧

(૨) વિદિશા (બીસનગર) માં ૧૯૦૯ માં મળી આવેલા લેખમાં “દેવદેવ વાસુદેવનો આ ચરુધ્વજ ઉગ્રો કરાવ્યો છે” એવા શબ્દો છે. આ લેખ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સનકનો હોવાનું ડૉ. આર્ચરકર જણાવે છે.^૨

(૩) રજપૂતાનામાં થોસડી પાસે મળી આવેલા લેખમાં સંકર્ષણ અને વાસુદેવની પૂજના સિદ્ધાપ્રકાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે લેખ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ નો હોવાનું મનાય છે.^૩

(૪) ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સદ્કામાં ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ગ્રીક લેખક મેગેસ્થીનસે આ દેશમાં આવ્યો હતો અને તેણે આ પ્રમાણની નોંધ પોતાના પુસ્તકમાં લીધી છે.

“હિંદી શારસેની પ્રજામાં હીરેક્લીસ પૂજાય છે. આ શારસેની પ્રજાના દેશમાં બે મોટાં શહેરો છે. મેથેરા અને કલીસોમોરા અને એ પ્રદેશમાં જોનરસ નદી વહે છે.” મેગેસ્થનીસ જોનરસની નદી તે જમુના છે. જે આ પ્રમાણે હોય તો કૃષ્ણની પૂજા ઇ. સ. ૪૦૦ વર્ષો પહેલાં પણ હતી.

(૫) ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સનકમાં કયા કયા ધર્મો હતા તેનું ચર્ચન થોડા જૂના પાત્રીનિદેશ ગ્રંથમાં મળી આવે છે, તેમાં વાસુદેવને માનનારાઓની નિન્દા કરી છે.^૪

1. Encyclopaedia of Indo-Aryan Research III 6 p. 4 to 13.

2. Archaeological Survey of Annual report 1913-14 pt. I p. 18.

3. Ludders list of Brahmi Inscriptions No. 6.

4. Encyclopaedia of Indo-Aryan Research III 6 p. 5

(૫) પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં વાસુદેવાર્જુના'યાં તુન્-૪-૩-૯૮ તું સૂત્ર છે. આમાં વાસુદેવ અને અર્જુનના ઉલ્લેખો છે. પાણિનિના કાળ ખાખને વિદ્વાનોએ નિર્ણય આપ્યો છે કે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ પછી નથી.

આ ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતોના પરાવા ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જેસસ ક્રિસ્ટના જન્મ પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ કૃષ્ણની ભક્તિ આ દેશમાં ઘણીજ પ્રચલિત હતી. કૃષ્ણની ભક્તિ આ દેશમાં જૂનામાં જૂની છે. આ દેશના લોકની રંગોરંગમાં તે ભક્તિ ઉતરી ગયેલી છે. એ કૃષ્ણભક્તિના ઘણા પ્રચારથીજ મહાભારત, ભાગવતાદિ પુરાણો વગેરે રચાયાં છે ભગવદ્ગીતામાં આપેલો ઉપદેશ સાક્ષાત્ કૃષ્ણે સ્વમુખે આપ્યો છે એમ આ દેશના લોકો માને છે. આ ઉપરથી કૃષ્ણ ભક્તિનું કેટલું માહાત્મ્ય હશે તે સમજી શકાશે. બ્રહ્મસૂત્રો જેમાં બ્રહ્મના જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તે પહેલાં પણ કૃષ્ણભક્તિ હતી. કારણ કે તેમાં સ્મર્યતે વગેરે સૂત્રોમાં ભગવદ્ગીતાનો ઉલ્લેખ છે તેમજ અન્યમતોના ખપડામાં અનિરૂદ્ધ સંકર્ષણ વગેરે ચતુર્બૂદને માનનાર પાંચરાત્રોનું પણ ખપડા છે. અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્ર-કારની પૂર્વે ગીતાનું માહાત્મ્ય હશે તેમજ પાંચરાત્ર ધર્મ જેમાં વાસુદેવની પૂજા છે તેનો વિશેષ પ્રચાર હતો એ આ ઉપરથી સમજાય છે. જો કે આર્યભટ્ટ (ઇ. સ. ૪૫૦) જેવા જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણને ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ચર્ચા ગયેલા જણાવે છે.

પૌરાણિક માન્યતા કૃષ્ણને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ ની આસપાસ ચર્ચા ગયેલા જણાવે છે.^૬

તો પણ ઋગ્વેદકાળમાં પણ કૃષ્ણની ભક્તિ છે તે ઉપર જણાવેલાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. ઋગ્વેદના આઠમા મંડળના ૭૪

૫. જુઓ "વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ"

૬. જુઓ "વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ."

મા સૂક્તમાં ઋષિનું નામ “કૃષ્ણ” છે ત્યાં ઋષિ પોતાને કૃષ્ણ કહેતો છે. કૌષીતકી બ્રાહ્મણ (૩૦-૯) માં પણ એજ આંગિરસ કૃષ્ણનું કથન છે. ઇ.દોઅ ૩-૧૭ માં તેમને દેવકી પુત્ર કહેલ છે.

આ તમામ પ્રમાણોનો નિષ્કર્ષ એટલોજ છે કે કૃષ્ણની ભક્તિ હમણાંની નથી પણ બહુ જૂના કાળની છે. તે વેદકાલમાં પણ હતી. પણ પાછળથી તેનો વધુ વિકાસ પુરાણોમાં થયો. કૃષ્ણની ભક્તિ વેદના રહસ્યરૂપ હોવાથી આ દેશમાં તેજ ખરા ધર્મ તરીકે સ્વીકારાય છે તેથી ખીજાઓ જે આ ભક્તિનું રહસ્ય સમજતા નથી તે આ વિષે ગમે તે કહે તો પણ આપણે તેની ગણના કરવી નહિ. આપણે માટે ગ્રેમરૂપ કૃષ્ણ માટેની ભક્તિ તેજ ખરા પ્રાણરૂપ છે. આપણી જીસન અને પ્રાણન ક્રિયામાં કૃષ્ણ ભક્તિનાજ રસનું પાન આપણે કરીએ એવું જીવન જીવવા તરફ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ.



પ્રકરણ ૧૧ મુ.

ભક્તિ તથા મુક્તિ.



ગતભરના તમામ મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓ દુઃખથી પીડિત થઈ ગયા છે. તે દુઃખથી તેમને જીવન ખાઈ લાગે છે તેથી તે દુઃખમાંથી બચવાને તેઓ તમામ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. મુક્તિ એટલે મોક્ષ અર્થાત્ દુઃખમાંથી છૂટકારો. આ દુઃખ એટલે

શારીરિક, માનસિક અને પ્રકૃતિના સંજોગોથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે. કેટલાંક દુઃખ શરીરથી જન્મ્ય હોય છે. કેટલાંક મનથી ઉદ્ભવે છે જ્યારે કેટલાંક સંજોગોથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ દુઃખો આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના નામથી ઓળખાય છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો આધિ-ભૌતિક છે. આ ઉપરાંત આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક પણ દુઃખો છે. આ દુઃખોમાંથી સદા મુક્ત થવું તેનું નામજ મોક્ષ છે. એ દુઃખમાંથી કેમ છૂટાય ? તેનાજ ઉપાયો આપણાં શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રકારોએ આપ્યા છે. જેમ જેવો રોગ તે પ્રમાણે ઔષધોપચાર હોય છે તેમ જીવને જેવું દુઃખ તે પ્રમાણે તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય હોય છે. જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી દુઃખ હોય છે, તો તે દુઃખ-નિવૃત્તિ માટે સંસારને દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે. આપણા વેદ મન્થોમાં આ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો આપ્યા છે તેમાં યજ્ઞ તપઃ આદિ સાધનો અર્થાત્ કર્મ, તેમજ જ્ઞાન તથા ભક્તિનાં તત્ત્વો છે. આ ત્રણમાંથી જે જીવને જેવા પ્રકારનું દુઃખ હોય તે પ્રમાણે ઔષધોપચાર કરી શકે. પણ આ તમામ પ્રકારના દુઃખ નિવૃત્તિના ઉપાયોમાં મુખ્ય ઉપાય કયો તેનો નિશ્ચય કરવાને આ દેશમાં અનેક શાસ્ત્રો તથા આચાર્યોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ વૈદ્યકીય વિજ્ઞાનમાં

અત્યારે નવી નવી શોધો થતી જાય છે તેવી રીતે જીવને દુઃખમાંથી સંપૂર્ણ કેમ મુક્ત કરવો તે વિશેના ઉપાયોની તપાસ કરવામાં આવી છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના કપિલ મુનિએ આ વિશે વિચાર કરી જોયો. તેમને વિચાર કરતા એમ જણાયું કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ (જીવો) એ બેના સંબંધથી કરીને સંસાર ચાલ છે, અને તેથી જીવ બન્ધમાં પડે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિની જાળમાં પુરુષ સપડાય છે અને તેથી તે દુઃખાનુભવ કરે છે, માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ જ થવા ન દેવો જોઈએ. તે બંનેને એક બીજાથી અલગ રાખવાં જોઈએ. આ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે તેના સત્, રજઃ અને તમઃ ગુણો પ્રમાણે પુરુષ તેમાં લોભાય છે, અને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ કર્મની પ્રવૃત્તિ તેજ દુઃખનું નિદાન છે. માટે દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થે મુખ્ય ઉપાય કર્મ-પ્રવૃત્તિમાંથી અટકવું જોઈ છે. યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતા પતંજલિને એમ જણાયું કે કેવલ કર્મમાંથી અટકવું એમ કહેવાથી દુઃખની નિવૃત્તિ રૂપ મોક્ષ સાધ્ય થતો નથી; કારણકે જેને લીધે કર્મ પ્રવૃત્તિ બને છે તે ઇન્દ્રિયોનું નિયમન થવું જોઈએ. જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોને નિયમનમાં રાખી ન હોય તો મનુષ્યના ગમે તેવા નિશ્ચયોને તે ડોલાવી નાંખે છે. કારણકે ઇન્દ્રિયો તે તોફાની ઘોડા સમાન છે. તોફાની ઘોડાએ ઉપર લગામનો ખરાબર અંકુશ જરૂરનો છે તેમ ઇન્દ્રિયો માટે પણ જરૂરનો છે. આ ઇન્દ્રિયો ઉપર અંકુશ રાખવાને માટે યોગનો ઉપાય મુખ્ય છે. યોગના આચરણથી કર્મણઃ ઇન્દ્રિયો સંસારના પદાર્થોમાંથી નિવૃત્ત થશે, અને એમ કરતાં કરતાં સંસાર ઉપરની મમતા આસક્તિ તથા છેવટે મનનું વલણ એવી રીતે બદલાઈ જાય છે કે તે સમાધિની સ્થિતિએ પહોંચતા સંસારથી વ્યતિરિક્ત કોઈ આધિદેવિક તત્ત્વમાં ધ્યાનમગ્ન બની જાય છે, એટલે તે ભૂમિકામાં સંસાર સંપૂર્ણ નિવૃત્ત થાય છે.

નૈયાયિકો તથા વૈશેષિક મનનાળાઓએ વિચાર કરતાં જ્ઞાનને જ મોક્ષનો ઉપાય જણાવ્યો છે. નૈયાયિકોએ પ્રમાણ, પ્રમેય વગેરે

અમૂક ખરૂં અમૂક ખોટું એમ નિર્ણય કરવાને ઉપયોગી ૧૬ પદાર્થના જ્ઞાનની જરૂરીઆત જણાવે છે. વૈશેષિકો આ જગત્તી અંદરના જે તમામ પદાર્થો છે તેના સાત વિભાગો કરીને તેમના જ્ઞાનની જરૂર જણાવે છે. એ સાત પદાર્થો તે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ છે. આ બંને દર્શનોમા જ્ઞાન-બુદ્ધિ-પ્રત્યક્ષ બોધ વગેરે મોક્ષ માટે જરૂરી છે. આ જ્ઞાન અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. તો પણ તેના બે મુખ્ય ભેદો સ્વીકાર્યા છે. (૧) વિદ્યા એટલે ખરૂં જ્ઞાન (૨) અવિદ્યા-ખોટું જ્ઞાન. તેઓ એમ માને છે કે જીવોને જે સંસારના પદાર્થોમાં મોહ થાય છે તેનું કારણ અજ્ઞાન-અવિદ્યા છે. અવિદ્યાથી ખરી વસ્તુ સમજાતી નથી. માટે તે અવિદ્યાનો પ્રતિકાર વિદ્યાથી કરવો જોઈએ. વિદ્યાથી સત્ય જ્ઞાન થતાં અવિદ્યા-ખોટું જ્ઞાન ટળી જશે. એટલે સંસાર નહિ રહે. સંસાર દૂર થતાં સંસારનાં દુઃખો પણ ટળી જશે. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉપર જણાવેલા ૧૬ પદાર્થો અગર સાન પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

આ પછી જૈમિનિમુનિએ પૂર્વગીમાસામાં વેદના રહસ્ય રૂપે જણાવ્યું છે કે વેદોનું તાત્પર્ય ફક્ત કર્મ કર્યા હોય તે પ્રમાણે તેને ફળ મળે છે તે જણાવવામાં છે. માટે સાઈ ફળ મેળવવાને જે ફળથી સંસારનાં દુઃખજ ભોગવવાં ન પડે તેવાં કર્મ કરવાં જોઈએ, તે ફળ એ સ્વર્ગ છે. વેદની અંદર જણાવ્યું છે કે સ્વર્ગનું મુખ્ય મેળવવું હોય તો દરેક વેદમાં જણાવેલા કર્મો-યજ્ઞો કરવા જોઈએ. તેજ ખરે ધર્મ છે. વેદના બ્રાહ્મણ ગ્રંથો તે માટેજ રચાયા છે. તેમા યજ્ઞ કેમ કરવા ? ક્યારે કરવા ? વગેરે બાબતો વિસ્તારથી સમજાવી છે. માટે દુઃખને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે તો વૈદિક કર્મો કરવાં જોઈએ.

પણ જૈમિનિ આચાર્ય પછીથી બાહ્યરાયણ વ્યાસ થયા. તેમણે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે. વેદમાં કર્મને ઉપાય તરીકેજ જણાવ્યો નથી, પણ તે ઉપરાંત જ્ઞાન પણ છે. હા, વેદના પૂર્વકા-

૧૮૨—બ્રાહ્મણુ ગ્રંથોમાં યજ્ઞનું વર્ણન છે, પણ વેદનું રહસ્ય ફક્ત
 પૂર્વકાણ્ડમાં જ નથી, કારણકે ઉપનિષદો પણ વેદજ છે તો તેને પણ
 આપણે અવલોકવાં જોઈએ. ત્યાં આપણને કર્મભાવના જણાતી નથી
 તેમાં જ્ઞાન એ મુખ્ય ગણાય છે. માટે જ્ઞાનજ વસ્તુતઃ દુઃખને તરવાનો
 ઉપાય મનાય છે. બાદરાયણુ વ્યાસે આ રહસ્ય પોતાના બ્રહ્મસૂત્રમાં
 જણાવ્યું છે. આ સૂત્રોનું રહસ્ય પ્રકટ કરનાર અનેક ભાષ્યો જૂઠા
 જુઠા આચાર્યોએ લખ્યા છે. આદિ શંકરાચાર્યે એક મોટું ભાષ્ય
 બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર લખ્યું છે. તેમના સમયમાં આ દેશ ગીતમ શુદ્ધના
 ઉપદેશની અસર નીચે હતો. શુદ્ધની પહેલાં વેદના—કર્મની ભાવના
 એટલી બધી શિથિલ થઈ ગઈ કે કર્મ—યજ્ઞને નામે પશુઓ તથા
 મનુષ્યોની પણ હિંસા થવા લાગી. ગીતમશુદ્ધનું હૃદય આથી ખિન્ન
 થઈ ગયું. તેથી તેમણે વેદધર્મમાં ધુસી ગયેલા આ પ્રકારના પાખ-
 ૧૮૨ને નિર્મૂળ કરવાને યજ્ઞ—ધર્મ વિરદ્ધ ઉપદેશ આપ્યો. પણ પછી
 તેના અનુયાયીઓ તો એટલે સુધી આગળ વધ્યા કે તેમણે આખા
 વેદધર્મનો નાશ કરવા માડ્યો. આ સમયે શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણુ ધર્મનું
 પુનઃ સ્થાપન કરવાને તથા જૈન ધર્મનો પરાજય કરવાને ભગીરથ
 પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. તેમણે પણ જૈનધર્મની છાયામાં રહેલાઓને
 પોતાના વેદધર્મમાં ખેંચવાને શુદ્ધની માફક યજ્ઞહિની નિન્દા કરી અને
 જ્ઞાનજ મુખ્ય વસ્તુ છે તેમ જણાવ્યું. શંકરાચાર્યના ગુરુ ગીડપાદાચાર્ય
 દના. તેમના ઉપર જૈન ધર્મની ઘણીજ અસર થઈ હતી.
 તેથી તે અસર પ્રમાણે તે બાદરાયણુ વ્યાસનાં સૂત્રોનું તાત્પર્ય
 ખેંચવા લાગ્યા. અને તે દૃષ્ટિથી વાચનાં તેમને જણાયું કે આ
 જગત્ મિથ્યા છે, તે માયાથી યથેહું છે. આ માયા અગર અવિદ્યા-
 થીજ જીવ જગત્માં બંધાય છે; અને કર્મના વમળમાં પડી રહે છે
 માટે તે અવિદ્યાને દૂર કરવી જોઈએ. આ અવિદ્યાને દૂર કરવાને
 વિદ્યા મેળવવી જોઈએ અર્થાત્ જ્ઞાનથી અજ્ઞાનને દૂર કરવું તેનું ના-
 મજ મોક્ષ છે. અજ્ઞાન જતું રહ્યું એટલે દુઃખાદિ રહેશેજ નહિ. અર્થ

જ્ઞાન તેજ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ નિર્ચલુ અને નિરાકાર છે. સત્ય જ્ઞાનથી તે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં જીવ લીન થઈ જાય છે. આ લીન થઈ જવું તેનું નામ મોક્ષ છે. માટે આ પ્રકારે જ્ઞાનજ પ્રાપ્ત કરવું એવું બાદરાયણુ વ્યાસ જણાવે છે. શંકરાચાર્યના ઉપદેશથી જો કે દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનો ધ્વંસ થયો, અને વેદધર્મનું પુનઃ સ્થાપન થયું. પણ તેથી દેશની સામાજિક પ્રગતિ અટકવા લાગી. બ્રહ્મ એજ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે એ ઉપદેશથી દેશમાં સંન્યાસીઓનું જોર વધી ગયું. આથી ગૃહસ્થાશ્રમોનો ઉચ્છેદ થયો, તથા સમાજોના પાયા પણ ગગડવા લાગ્યા. આવા સમયે રામાનુજાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય દેશકાલને અનુસરીને સમજાવવાને લાખ્ય રચ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે શંકરાચાર્યે જે બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય ખેંચ્યું છે તે બાદરાયણુને સંમત નથી. બાદરાયણુ વ્યાસનું કહેવું એવું નથી કે કર્મ ન કરવાં. કર્મ કરવાની પણ જરૂર છે. પણ તે કામના રહિત કરવા. કર્મ અને જ્ઞાન એટલે કર્મજ્ઞાન સમુચ્ચય અથવા ઉપાસનાથી જ મોક્ષ મળી શકે છે. માટે કેવલ જ્ઞાન નહિ પણ ઉપાસના અગર પૂજનો માગ જ દેશને કલ્યાણકર્તા છે. આથી સંન્યસ્તાશ્રમનો સ્વીકાર જરૂર નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પૂજમાર્ગનો અંગીકાર કરવાથી પોતાનું તેમ જગતનું કલ્યાણ કરી શકાય છે. વળી શંકરાચાર્ય જગતને મિથ્યા જણાવે છે તે પણ ખોટું છે, બાદરાયણુના બ્રહ્મસૂત્રમાંથી એવું કંઈ પણ નીકળતું નથી. ઉલટું બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદના “ જન્માદ્યસ્ય ચતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ” એ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે અને તે ઉપરથી સમજાય છે, કે જે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કર્તૃ છે તેજ ખરું બ્રહ્મ છે. વળી શંકરાચાર્ય માયાવાદની દૃષ્ટિથી બધું સમજાવવા જાય છે તે પણ ખોટું છે કારણકે બાદરાયણુ મુનિનાં સૂત્રોમાં માયા શબ્દ કોઈ પણ જગ્યાએ નથી. ફક્ત ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં માયામાત્રં વ્ર કાલ્સ્તર્વેન એ સૂત્રમાં માયા શબ્દ આવે છે. પણ અહિંમાં સ્વમ સૃષ્ટિ માયા

છે એમ કહે છે. તેથી કદાચ અનુમાન તરીકે જો કંઈ પણ જણાવવું હોય તો, એટલુંજ કે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા છે. પણ આથી કંઈ એવું કહવું નથી કે જાગૃત્ સૃષ્ટિ મિથ્યા છે.

સામાનુભવાયે આ પ્રમાણે શંકરાચાર્યના ઉપદેશને અવ્યવહાર જણાવ્યો. આ ઉપદેશથી ગૃહસ્થાશ્રમે સંજ્વન રહ્યા. સંન્યાસીઓની સંખ્યા ઓછી થઈ અને સમાજને સુવ્યવસ્થિત રહ્યા. ઘણાં વર્ષો સુધી આ ઉપદેશ દેશમાં રહ્યો. પણ ધીમે ધીમે દેશકાલ બદલાતો જતો હતો. દિવસે દિવસે સોડની જરૂરિયાતો વધતી જતી હતી. લોકને આજીવિકા મેળવવાને એટલો બધો કાલક્ષેપ કરવો પડતો હતો કે પૂર્ણમાર્ગ માટે જે અમથ અગર દુરસદ ગાળવી જોઈએ તે પ્રમાણે વર્તવું મુશ્કેલ હતું. પરિસ્થિતિ બદલાતી જતી હતી. આ સમયે મોક્ષના આધનની તરીક્ષા નવેસર ચવાની જરૂર જણાતાં શ્રી વલ્લભાચાર્યે દુષ્પ્રવરવાના ઉપાયમાં સુધારો કર્યો. તેમને વેદ ગ્રંથો અવસોક્ષના નવુંજ ગદ્ય સમજાવ્યું. વેદના મુખ્ય બે કાપડો તરફ દૃષ્ટિપાત્ર નાખતા એકમા દર્મનું પ્રતિપાદન છે અને બીજામાં જ્ઞાન છે, પણ શુ માત્ર એ બેનેજ વેદમાં જણાવ્યા છે ? વેદ એ ભગવાનના નિઃશ્વામરૂપ હોવાથી તે રહસ્ય ગ્રંથો છે, અને આ રહસ્ય ગ્રંથમાં મોક્ષના સ્વયંવેશ ઉપાયો પણ ગૂઢ હોવા જોઈએ. કેવળ કર્મ અને કેવળ જ્ઞાન એજ ફક્ત ઉપાયો નથી. હા, તે બંને ઉપાયો છે. તેમાં કંઈ કર્મ બોલે ઉપાય નથી, તેમ જ્ઞાનજ ખરો ઉપાય નથી. બંને ઉપાયો ખરા છે. પણ વેદનું તાત્પર્ય એટલામાં જ સમાધિ જવું નથી. તે કરતા પણ એક અધિક ઉપાય વેદમાં છે. અને તે ઉપાય બદ્ધિનો છે. કેવલ કર્મ અત્યારના જમાનામાં નિરુપયોગી છે. કારણ કે કર્મના અનુદાન માટે એવો નિયમ છે કે તેમાં મંત્ર, દ્રવ્ય, ચન્માન, હોના, દેશ અને કાલ એટલા શુદ્ધ હોવા જોઈએ. તે સમયે મુગલાઈ રાજ્યની આણુ પ્રવર્તતી હતી. તે રાજ્યને લીધે દેશની સંસ્કૃતિની પવિત્રતા હણાઈ ગઈ હતી, મંત્રાનું પ્રાબલ્ય ઓછું થઈ

ગયું હતું. જે દ્રવ્યથી યજ્ઞાદિ કર્યો કરવાનાં હતાં તે દ્રવ્ય પ્રામાણિકતા કે નીતિથી સંપાદન ભાગ્યેજ કરેલું હોવાનું બનતું, યજ્ઞ કરાવનાર માણસ તે પણ ભાગ્યેજ મન, વાણી તથા કાર્યથી પવિત્ર જડતા, જે બ્રાહ્મણો પાસે યજ્ઞ કરાવવામાં આવતા તેમનામાંથી વિદ્યાનો લોપ થઈ ગયો હતો તથા રાગદ્વેષાદિને તેઓ વશ થયેલા હતા. ભૂમિપણ્ય મ્હેનજાકાન્ત થવાથી અપવિત્ર હતી. યજ્ઞની ભૂમિ માટે એવું કહેવાય છે કે જે સ્થાનમાં ફરતાં બાર ગાઉ સુધી ગોવધ ન થયો હોય તેજ ભૂમિ યજ્ઞ માટે લાયક છે. પણ એવી ભૂમિ મળવી મુશ્કેલ છે. તે કાલ પણ કલિયુગનો હોવાથી પાપવૃત્તિ તથા દંભ, લોભ વગેરેથી પ્રચુર બન્યો હતો. આવા સંજોગોમાં યજ્ઞ કર્મ બનવાં મુશ્કેલ છે. વળી ધારો કે ઉપર ગણાવેલી ૭ શરતો સંપૂર્ણ પાળી શકાય તેવા સંજોગો હોય અને પછી યજ્ઞ કર્યો હોય તો પણ તે યજ્ઞાદિનું ફળ શું ? તેનું ફળ તો વેદમા સ્વર્ગકામો યજ્ઞેત વગેરે શ્રુતિનાં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિજ. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ એટલે શું ? શું તેનાથી દુઃખનું સંપૂર્ણ નિવારણ થઈ ગયું ? તેનાથી સંસારનો હમેશના માટેનો લય ટળી ગયો ? ના, તે લય તો પાછો રહે છે જ. કેવી રીતે ? શ્રુતિમાં જણાવે છે કે નિષ્કામ કર્યોનું ફળ જ સ્વર્ગ છે, પણ તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી પુણ્યનો સમય ક્ષીણ થતો નથી ત્યાં સુધી જ રહે છે. ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ પુણ્યનો કાલ થતાં મૃત્યુ લોકમાં તો પાછો આવવુંજ પડે છે. માટે કર્મથી ચિરકાલીન દુઃખની નિવૃત્તિ નથી, સારે કેવલ જ્ઞાનનો ઉપાય યોગ્યજ છે એમ આપણે માનીએ ? તે પણ મથાર્થ નથી. જ્ઞાન માર્ગમાં શંકરાચાર્યના માનવા પ્રમાણે પ્રપંચથી દૂર રહેવું પડે; અર્થાત્ ગૃહ-સ્થાવ્રમનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થવું જોઈએ, અને સંન્યાસી થઈ જવાથી જ્ઞાનમય હૃદય થઈ જાય એટલે પોતાનો હૃદય બ્રહ્મ જ છે એમ જ્ઞાન થતાં પોતાને જ બ્રહ્મ માને છે, એમ માનત તેમાં તે લય થઈ જાય છે. આમાં જ્ઞાન-બ્રહ્મમાં પોતાનો જીવ લય પામે

તેને જ મોક્ષ માને છે, પણ આવા પ્રકારના દુઃખની નિવૃત્તિથી લાભ શો ? તેથી તો ફક્ત આત્મદાનિ દોષ થાય છે. આ ઉપરાંત કર્મ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ ફક્ત ત્રણ વર્ણોને માટે છે, તે વળી પુરુષોને એટલે શ્વર તથા સ્ત્રીઓને તે કર્મમાં અધિકાર જ નથી. વેદમાં તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે જો કોઈ શ્વરનાં અગર સ્ત્રીઓના જ્ઞાનમાં વેદની શ્રુતિઓના અક્ષરો પડે તો તેમના જ્ઞાનનાં બાકાનાં સીસાથી પૂરી દેવા જોઈએ.^૧ પાગુશર સ્મૃતિમાં કહે છે કે વેદના અક્ષરમાત્રથી શ્વરનું પતન થાય છે.^૨ શ્વરોને કોઈપણ સંસ્કાર કરવા નહિ^૩ તેમ તેમને કોઈપણ જ્ઞાન આપવું નહિ.^૪ આ પ્રમાણે કર્મ તથા જ્ઞાનમાંથી સ્ત્રીઓ અને શ્વરોને બાતલ કરવામાં આવે તો પછી તેમનો ઉદ્ધાર જ થઈ ન શકે ! તો શું જેમ બીજાઓ મોક્ષ મેળવે છે તેમ આ સ્ત્રીઓ તથા શ્વરોને મોક્ષ નહિ જ મળવાનો ? તેમને શું દમ્ભેશને માટે દુઃખમાં જ સંબડવાનું ? તેમનામાં શું શુભ નથી ? જો આમ હોય તો તેમના પણ ઉદ્ધારનો માર્ગ શોધવો જોઈએ; આમ વિચાર કરતાં શ્રીવલ્લભાચાર્યને જણાયું કે બસે વેદ સ્ત્રીઓ તથા શ્વરોને કર્મ તથા જ્ઞાનમાંથી બાતલ રાખે, પણ ભક્તિમાં તો તેમનો અધિકાર છે જ. આ ભક્તિથી જ તેઓ મોક્ષ મેળવી શકશે માટે કર્મ અને જ્ઞાન તે તમામ જીવોને ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી. તેમ કર્મ અને જ્ઞાન અથવા પૂજા ■ ચંત્રવત્ જોઈ છે, તેને માટે પૂરતી નિવૃત્તિ મળવી ફક્ત છે. માટે ભક્તિ એજ ખરો ઉપાય છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ ભક્તિ તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો તે ફક્ત મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જ નહિ. કારણ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ એટલે દુઃખની નિવૃત્તિ પણ પ્રત્યેક જીવ ફક્ત દુઃખની નિવૃત્તિ જ 'ધ્યતો' નથી, તેની સાથે અમુક પ્રકારના સુખની પ્રાપ્તિ પણ ધ્વજે છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ દર્શાવ્યા છે—ધર્મ, અર્થ, કામ

અને મોક્ષ. જાલજોષ ંયમાં આ ચાર પુરુષાર્થો સમગ્રવ્યા છે. તેમાં વેદાદિમાં જે પુરુષાર્થો છે તે ધ્વર પ્રણીત છે અને સ્મૃતિ વગેરેમાં છે તે જીવ (નપિ મુનિઓથી) 'પ્રણીત છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થોમાં, અર્થ અને કામથી પ્રવૃત્તિમય જીવન ખને છે, અને ધર્મ અને મોક્ષથી નિવૃત્તિમય તરફ દો છે. આ ચારમાં મોક્ષને જ પુરુષાર્થ માન્યો છે. આ મોક્ષ બે રીતે મળી શકે છે-ત્યાગથી અને અત્યાગથી. ત્યાગથી મોક્ષ સાખ્ય માર્ગમાં છે. સંસારને છોડી દેવો અને સંન્યાસી થઈ જવાથી દુઃખો સ્પર્શ કરતાં નથી. યોગમાર્ગમાં અત્યાગથી મોક્ષ મેળવાય છે. આ રીતે પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ સ્વતઃ છે, પણ આ પ્રકારે પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ તે માત્ર દુઃખના અભાવરૂપ છે. દુઃખનો અભાવ તે ખરેખરે ફક્ત કહેવાય નહિ. મનુષ્ય માત્ર રોગથી મુક્ત હોય તેથીજ તેનો અર્થ સરતો નથી, પણ તે તંદુરસ્ત પણ હોવો જોઈએ કે જેથી જીવનનું સુખ ભોગવી શકે. તેમ દુઃખમાંથી મુક્ત થવું તે ફક્તરૂપ નથી. માટે મોક્ષ કરતાં પણ અધિક રિયતિ જીવે પ્રાપ્ત કરવાને પરશ્વહનું ભજન કરવું એમ શ્રીવક્ષભાચાર્ય જણાવે છે. આ ભક્તિ એવું સાધન છે કે તે મોક્ષ કરતાં પણ અધિક ફળ અપાવનાર છે.

જ્ઞાન માર્ગમાં એમ કહેવામાં આવે કે વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય તેથી જીવન્મુક્ત ખને છે. અર્થાત્ તેથી દેહ ધન્દ્રિયો વગેરેના અધ્યાસ છૂટી જાય છે. આ વાત ખરી છે, પણ તેથી તે અધ્યાસ હમેશને માટે છૂટી જતા નથી. કારણ કે જેમ વસ્ત્ર ગમે તેટલું ચોક્ખું હોય તો ક્વચિત્ તેને કાઢ લાગવાનો સંભવ છે તેમ જ્યાં સુધી દેહાદિ હોય ત્યાંસુધી અવિદ્યાનો મેલ લાગવાનો સંભવ છે. માટે તે દેહાદિનીજ નિવૃત્તિ થાય તેને માટે ઉપાયો કરવા જોઈએ. એ ઉપાય અક્ષર બ્રહ્મની સેવનાથી અગર તેનાથી પણ પર પરમાનન્દ સ્વરૂપની સેવાથી થાય છે.^૫ અક્ષર બ્રહ્મથી માત્ર આત્મનિતકે દુઃખાભાવ રૂપ મોક્ષ મળે છે

જ્યારે પરમાનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મના સેવનથી ફલરૂપ મોક્ષ જે માનના મોક્ષથી પણ અધિક છે—સર્વદા સુખરૂપ છે તે ફળ મળે છે.

ભક્તિ એટલે શું ? શાષ્ટિત્વ ભક્તિ મૂલમાં હૃદયેડતીવાનુભવઃ સ્નેહઃ ભક્તિરભિધીયતે ઇશ્વરમાં મરમ સ્નેહ તેનું નામજ ભક્તિ. તત્ત્વદીપ નિબંધમાં તે ભક્તિનું લક્ષણ કંઈક વ્યાવહારિક બનાવીને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આપ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે ઇશ્વરમાં પરમ અનુરાગ એ ભક્તિ બરાબર છે પણ આ અનુરાગ બરાબર થાય તેટલા માટે ઇશ્વરના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેથી તેઓ કહે છે કે.

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદૃઢઃ સર્વતોષિકઃ ।

સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુક્તિર્ન ચાન્યથા ॥

બ્રહ્મના માહાત્મ્ય જ્ઞાન પછી સર્વથી મજબૂત અને અધિક તેમ કોઈ પણ ઉપાધિ વગરનો જે સ્નેહ તેનું નામજ ભક્તિ છે. આ ભક્તિથી જ મુક્તિ મળી શકે છે.

અર્થાત્ સ્નેહ અગર પ્રેમથીજ ભગવાનને ચાહવાથી આત્મનિતક દુઃખમાંથી મુક્ત થવાય છે તથા આનંદમય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતાં શાશ્વત સુખ પણ મળે છે. માટે કર્મ જ્ઞાન, ઉપાસના કરનાં ભક્તિ એજ શ્રેયોનું કારણ કરનાર છે. આ ભક્તિમાં દેશ કે કાળની મર્યાદા નથી. કોઈ પણ વ્યગ્રમા અને કોઈપણ વખતે પ્રભુને ચાહી શકાય છે. તેને માટે વેદના વિધિ નિષેધ નથી, સ્ત્રીઓ તેમજ શ્વેદ્રો પણ પ્રભુને પ્રેમથી મેળવી શકે છે. તેમાં કોઈ પણ કલેશ નથી. તે માટે સંન્યાસી થવાની જરૂર નથી. આ 'ભક્તિજ સર્વોત્તમ' અને સરલનમ સાધન જનનાને માટે શ્રીવલ્લભાચાર્યે મુક્યું.

ભક્તિ એટલે પ્રભુ માટે પ્રેમ. એ પ્રેમ બને તે માટે પ્રભુના જે સ્વરૂપમાં આસક્તિ હોય તે સ્વરૂપની સેવા કરવી જોઈએ. ભક્તિ ગ્રન્થમાં મજ્ઞ ધાતુ છે તેનો અર્થ સેવા કરવી થાય છે. સેવાનો

અર્થ “સેવાફલ” ગ્રંથમાં શ્રીવદ્ધભાચાર્યજીએ એવો કથો છે કે
 ચેતસ્તત્ત્રવર્ણ । ચિત્તનું અત્યન્ત પરાવાવું તેનું નામ મેવા. રાતને દિવસ
 ચિત્ત પ્રભુમાં પરાવાયલું રહે, પ્રભુ સિવાય ખીજ કશાના વિચારેજ
 થાય નહિ ત્યારેજ સેવા કહી શકાય. આ સેવામાં માનસાં સા પરા મતા
 માનસી સેવા ઉત્તમ છે. સેવાથી મનજ પ્રભુ તરફ વળવું જોઈએ. જે
 મન સંસારના પદાર્થોમાંથી ભટકતું અટકી જાય અને ભગવાન તરફ
 વળે તો પ્રભુને જ પ્રિયતમ માનીને પ્રેમ મગ્ન બને, આવી રીતનું મન
 થાય તે માટે જે ઇન્દ્રિયોને લીધે મન સંસારના પદાર્થોમાં ખેંચાય છે,
 તેમનો નિરોધ થવાની જરૂર છે. આ નિરોધસિદ્ધિ અર્થે સેવામાર્ગ ઉપદેશ-
 વામાં આવ્યો છે. દેહથી સેવા કરવી જોઈએ. સરીરના હસ્ત, પગ વગેરે
 જે આવયવો છે તે તમામને સેવા કાર્યમાં રોકવા. સાથે સાથે મનુષ્યનું
 દ્રવ્ય-કીર્તિ-સત્તા-વૈભવ સર્વ ભગવાનની સેવાના વિનિયોગમાં લેવું.
 આમ થવાથી સંસારના તમામ પદાર્થોમાંથી પોતાની મમતા હટી જશે.
 પોતાના દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, અંતઃકરણ એ તમામ તથા તેમની સાથે
 સંબંધ ધરાવનારી વસ્તુઓ તે ભગવાનને નિવેદન કરે છે. તે સાથે
 પોતાના આત્માને પણ પ્રભુને નિવેદન કરે છે. આ પ્રમાણે થતાં
 શુદ્ધ પ્રેમ પ્રભુ માટે થાય છે. આ શુદ્ધ પ્રેમ તેનું નામ જ પ્રેમભક્તિ
 અથવા ખરી ભક્તિ છે.

“ભક્તિવર્ધિની” ગ્રંથમાં શ્રીવદ્ધભાચાર્ય આ ભક્તિની વૃદ્ધિ કયા રીતે
 થાય છે તે વિશે જણાવે છે. ભક્તિભતાનું ખીજ ભાવ છે. તે ભાવ
 દહ હોય તો તેમાંથી ભક્તિ રૂપી લતાનાં અંકુર ખીસે છે આ ભાવ
 દહ થાય તેટલા માટે સંસારના વિષયોનો ત્યાગ, તથા ભગવાનના
 ગુણનું શ્રવણ તથા કીર્તન થવું જોઈએ. આ ભાવની દહતા ખરેખરી
 યર્થ છે તે ત્યારેજ સમજાય કે જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં
 અવ્યાવૃત્ત થઈને સ્વધર્મ પ્રમાણે કૃષ્ણનું ભજન કરે. કદાચ વ્યાઝ્ઞતિનો
 પ્રસંગ હોય તો પણ હરિ ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવું જોઈએ, અને
 ભગવાનના ગુણના શ્રવણ માટે યત્ન સદા કરવો. આમ કરવાથી

પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન ક્રમશઃ હિંસવશે, ભક્તિ એ કેવલ પ્રેમ નથી, પણ એ પ્રેમમાં ધીમે ધીમે વિકાસ થવો જોઈએ. તે જ્યારે આસક્તિ અને છેવટે વ્યસનની દશાને પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ તે ભક્તિ વૃદ્ધિ પામેલી છે એમ સમજવું જોઈએ. પ્રભુ સિવાય અન્ય કશું માટે પણ ભક્ત રહી શકે નહિ તે સ્થિતિ વ્યસનની છે. વ્યસનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ભક્તિનું ફક્ત સુક્ષ્મ થાય છે, ભાવમાં પ્રેમનાં અંકુર હિતપત્ર થતાં તમામ પ્રકારના રાગો નાશ પામે છે. કેવલ પ્રભુને માટેનો પ્રેમ રહે છે તે સિવાયના તમામ રાગો શમી જાય છે. આસક્તિ દશામાં ગૃહ ઉપર અરુચિ થાય છે, ગૃહસ્થાશ્રમ ખારો લાગે છે. પછીથી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રેમમાર્ગમાં તેને બાધક જણાય છે. તેમ તેમાં પોતાનો આત્મા પરાવાતો નથી આ પછીથી જ્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન-દશા થાય ત્યારેજ તે કૃતાર્થ થાય છે. જેને વ્યસનદશા પ્રાપ્ત થઈ છે તેને તો ગૃહમાં સ્થિતિ વિનાશક હોય છે. ફક્ત પ્રભુને માટેજ ચિત્ત લગાવીને સર્વ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને પ્રપત્ન કરવો. આમ કરવાથીજ મુદ્દત અને સર્વ કરતાં પણ અધિક અને ઉત્તમ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ભક્તનો જે કે સંસાર વચ્ચે છૂટી જાય છે છતાં તેને સંન્યાસ લેવાની જરૂર નથી. કારણ કે લોક રીતિ અનુસાર સંન્યાસ લેવામાં ઘણીજ અડચણો આવશે. કુલ પુરુષોના સંસર્ગ તથા અનાદિના દોષોનો સ્પર્શ થવાનો તેમને સંભવ છે. માટેજ હરિના સ્થાનમાં જ્યાં ભગવાનનું સ્વરૂપ ખીરાજવું હોય તેવા સ્થાનમાં તાદશીય અને ભગવત્સેવામાં પરાયણ હોય તેવાઓની સાથે રહેવું. ખીરાજોની સોખનમાં કે દૂર રહેવું તે એવી રીતે કે ચિત્તમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર કે દોષ પ્રવેશ પામે નહિ. જેને આ પ્રમાણે ભગવાનની સેવામાં અગર ભગવાનની કથા-ગુણગાન વચ્ચેમાં આસક્તિ દદ થાય છે તેનો જીવતાં મુધી દદી પણ નાશ થતો નથી. જે પોતાને એમ લાગે કે અમૂક સ્થાનમાં એકદા રહેવાથી ભગવાન માટેના ભાવમાં-પ્રેમમાં અન્તરાય નહોતો તો તે સ્થાનનો એકદમ ત્યાગ કરવો. જે કે ભગવાન પોતાના

લક્ષ્મણ રક્ષણ કરનાર છે તો પણ પોતાના હૃદયને જે આશંકા થાય તો તેવાં સ્થાન ત્યજ દેવાં.

શ્રીવદ્ધભાગ્યાર્થે ભક્તિના માર્ગને પ્રભુ પ્રાપ્તિના ઉત્તમોત્તમ સાધન તરીકે બોધ્યો છે. આ ભક્તિ તે પ્રેમ ભક્તિ છે. ભક્તિ પણ બે પ્રકારની છે. એક ભક્તિ શીતલ ભક્તિ છે. બીજી ઉષ્ણ ભક્તિ છે. શીતલ ભક્તિમાં ભાવ શિથિલ હોય છે. પ્રભુને માટે જે તનમનાટ થવો જોઈએ તે હોતો નથી. શીતલ ભક્તિમાં મુણ્ડગાન વગેરે થાય પણ પ્રભુના પ્રેમથી હૃદયમાં જે દાહ થવો જોઈએ તે હોતો નથી. ઉષ્ણ ભક્તિમાંજ દાહ હોય છે. પ્રભુના વિરહને લીધે તે ભક્તથી ક્ષણવાર પણ રહી શકાતું નથી. તેના હૃદયમાંથી દીર્ઘ અને ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નીકળે છે. હૃદયમાં ગૂઢ રહેલા પ્રેમ-અભિની જ્વાલાઓ પ્રદીપ્ત થાય છે અને પ્રભુના વિયોગમાં તેને જાળે છે. નારદાદિની ભક્તિ શીતલ ભક્તિ કહેવાય છે. ગોપીજનની ભક્તિ તે ઉષ્ણ છે. જે ભાવની ઉત્કટતા ગોપીજનમાં હતી તે નારદાદિમાં નહોતી. આ શીતલ ભક્તિ એટલે ચરણકમલની ભક્તિ-દાસ્યભક્તિ અને ઉષ્ણ ભક્તિ તે મુખકમળની ભક્તિ. શ્રીહરિરાયજીએ ભક્તિ દ્વિવિધ્ય નામના ગ્રન્થમાં આ બન્ને પ્રકારો જણાવ્યા છે “ચરણ કમળ અને મુખ કમળના બેદથી ભક્તિના બે પ્રકાર છે. પ્રથમ ભક્તિ શીતલ છે કારણકે શ્રવણ કીર્તનથી ત્યાંજ મુખનો સંબન્ધ છે. નારદાદિમાં તે સુલભ છે. બીજા પ્રકારની ભક્તિ દુર્લભ છે. કારણકે તે અધરામૃતના સેવનથી મળે છે. તે ભક્તિ પ્રભુના ભાવની ભાવનારૂપ છે તથા વિરહના અનુભવરૂપ છે. વ્રજસુંદરીઓને ભગવાને જાતેજ તે ભક્તિનું દાન કર્યું છે. ✕ ✕ ✕ (વેણુગીતમાં) વેણુનાદથીજ જાણે સ્વીયભક્તોને અધરામૃતનું પાન કરાવ્યું અને મુખારવિંદરૂપ, ભાવાત્મિકા ભક્તિનું દાન કર્યું.”

ગોપીજનની ભક્તિ શીતલ નથી. વેણુગીત સમયે, અગર રાસ પંચાધ્યાયામાં ભગવાન જ્યારે અંતર્ધીન થયા ત્યારે, તથા ધ્રુવગીત

ઉપર બે પ્રકારની મુક્તિ જણાવી જેમ સાધનરૂપ મુક્તિ છે તેમ માધ્યા મુક્તિ છે. સાધનરૂપ મુક્તિનું નામ સાયુજ્ય છે. તે જીવના સાધન (ભક્તિ) ની અપેક્ષા રાખે છે. તે સાધનાનુસાર જીવનાં પાપ અને પુણ્યનાં ફલ ભોગવાઇ રહ્યાં કે તે મોક્ષનો અધિકારી થાય છે. આ સાયુજ્ય મોક્ષમાં તે જીવ ભગવાનના પરમાનંદ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ બીજા પ્રકારના મોક્ષમાં જીવને કોઇ સાધનોજ કરવાના નથી, તેમનો પ્રેમ તેજ સાધન. તે સિવાય બીજું કોઇ પણ સાધનજ નથી. તે પ્રેમથી ભગવાન જાતેજ પોતાના ભક્તની પામે આવે છે અને પોતેજ ભક્તમાં પોતાનો આવેશ કરે છે. સાયુજ્યમાં ભક્ત ભગવાનમાં પ્રવેશે છે અને પછી પોતાના આનંદનો ઉપભોગ કરાવે છે. સાયુજ્યમાં તો માત્ર આનંદમાં પ્રવેશ એટલુંજ, તેમાં ઉપભોગ હોતો નથી. ગોપીજનની મુક્તિ તે આ બીજા પ્રકારની હતી. તે મુક્તિ અલૌકિક છે. તેનું નામ “રાસ” કહેવાય છે.



પ્રકરણ ૧૨ મું.

*શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું પૃથક્કરણ.



કૃષ્ણે જે વિવિધ પ્રકારની લીલાઓ કરી તે લીલાઓ કેવા કેવા સ્વરૂપે ખોતે કરી તે વિશેનું સ્પષ્ટ-કરણ “ભગવત્પીઠિકા” ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલ છે તેનો અક્ષરસઃ અનુવાદ અહિંમાં આપવો ઉચિત લાગવાથી આપીએ છીએ; તે અનુવાદ વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજારો કે શ્રીકૃષ્ણે જે જે લીલાઓ કરી છે તે લીલાના વૈવિધ્ય માટે જુદા જુદા સ્વરૂપે કરી છે.

“શ્રીપુરુષોત્તમના ત્રણ સ્વરૂપો છે (૧) આધિભૌતિક (૨) આધ્યાત્મિક અને (૩) આધિદેવિક.

આધિભૌતિક એટલે નારાયણ, લક્ષ્મીના પતિ તે ક્ષરરૂપ છે. આધ્યાત્મિક એટલે અક્ષરબ્રહ્મ અને આધિદેવિક એટલે પુરુષોત્તમ આ ત્રણ રૂપો સમ્યક્દર્શન છે.

આધિદેવિકમાં પુષ્ટિ છે. આધ્યાત્મિકમાં મર્ષાદા અને આધિભૌતિકમાં પ્રવાહ.

શ્રીપુરુષોત્તમની સૃષ્ટિની ઈચ્છા જ્યારે થાય છે ત્યારે જેમ મૂર્ધ અને ચક્રમકમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અક્ષરમાંથી કાલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કાલ સદાનંદની કટાક્ષમાંથી છૂટો પડે છે. અને ભૂરન્ધ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાલમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિમાંથી ગુણાત્મક નારાયણ લક્ષ્મીપતિ તેમના મનમાંથી વિષ્ણુ, લલાટમાંથી રુદ્ર, અને નાભિ કમલમાંથી શ્વેતા ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી સૃષ્ટિ થાય છે.

વૃંદાવનમાં પુષ્ટિ છે. ગોકુલમાં મર્યાદા પુષ્ટિ. મથુરામાં કાલય-
વનના દાહ પર્વન્ત મર્યાદા પુષ્ટિ. પછીથી દ્વારકામાં જે લીલાઓ
કરી તેમાં મર્યાદા છે.

વૃંદાવનમાં તો એક આદિરાસ અવિચ્છિન્ન હોય છે, પાછળથી
રસિક સેવક જીવની ઉપર કરુણા યાચ માટે તેમની પાસે પશુ રાસ છે.
અર્થાત્ જે ગોપીઓ કુમારિકાઓ હતાં તે સધળાં ઉપનિષદરૂપ છે. તેમની
સાથેનો રાસ પશુ અનાદિ છે. વ્રજગંગાની સાથે ગમન કરતી વખતે
મજેલા સામવેદની ઋચાઓ છે. નંદના ઘરમાં ચાર વ્યૂદયી યુક્ત
હરિ ભગવાન્ છે. પછીથી ગુરુરાસમાં કેવલ શ્રીપુરોત્તમ છે. લઘુરા-
સમાં અનિરૂદ્ધ વ્યૂદ નથી. કૃત્વા મુરાર્યવશ્ચઃ એ શ્લોકમાં સંક-
ર્ષણ વ્યૂદ નથી. કાશ્યપ એ શ્લોકમાં પ્રણમ્ય વ્યૂદ નથી. કેવલ
શ્રીપુરોત્તમની સાથે રાસકીડા છે. પૂતનાદિના વધમાં સંકર્ષણ છે.
દ્વારકામાં ધર્મપાલનમાં અનિરૂદ્ધ છે. દ્વારકામાં રક્તિમણી વગેરેમાં
કામચારીલામાં પ્રણમ્ય છે. રાજલીલામાં વાસુદેવ છે. ગોવર્ધનોદર-
ણમાં કેવલ છે. દાનલીલામાં કેવલ શરણમાં પ્રવાહ લીલા છે. જપમાં
મર્યાદા લીલા છે. આત્મનિવેદનમાં પુષ્ટિ છે. કંસવધમાં સંકર્ષણ
વ્યૂદ છે. કુખ્જ ઉપર કૃપા કરવામાં પ્રણમ્ય વ્યૂદ છે, પ્રતાપ માલા-
કાર ઉપર કૃપા કરવામાં અનિરૂદ્ધ છે. મુચુકુંદની કૃપામાં વાસુદેવ છે.
આ પ્રકારે ચાર પ્રકારની લીલા સધળે છે, માટે કોઈ પણ રથજે
કેવલ શ્રી પુરોત્તમ નથી. પૂતનાદિ વધમાં સંકર્ષણ યુક્ત ભગવાન્ છે.
યમહાર્જુનના ભંગમાં સંકર્ષણ છે. નલ કુબર મણિગ્રીવના પ્રસંગમાં
અનિરૂદ્ધ છે. તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં વાસુદેવ છે. વ્રજમાં
સર્વદા શ્રીપુરોત્તમજ છે. પણ યશોદાનંદ ઉપર કૃપા દેખાડવામાં ચતુ-
વ્યૂદયુક્ત પુરોત્તમજ છે. ગોપાંગનામાં પુષ્ટિ, ગોપીમાં મર્યાદા અને
વ્રજગંગામાં પ્રવાહ. અદિંઆં શંકા યાચ છે—જે વ્રજકુમારીઓના
જીવ શ્રીકૃષ્ણમાં બંધાયલા હતા, અન્યત્ર સાંસારિક પતિમાં નહિ
તેમની મર્યાદા કહી તે શામાટે ? એ કહેવાય છે.

ગોપાલનાઓનો પ્રથમ ભોગ થયેલો હતો. તેઓ ભુક્તામુક્તા હતા. ગૃહમાં ભોગવેલા સુખનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. લોકવેદના ભયને પણ તેમણે વચ્ચેથી હતો. તેમ કુટુંબ, માયા, અપત્ય, વૈભવ, ગૃહ ધન, દેહ તથા પતિ વગેરે સર્વનો ત્યાગ કર્યો હતો અને કેવલ શ્રીપુરુષોત્તમને જ ભજતા હતા. માટે તેમને પુષ્ટિ ભક્તો કહ્યા છે.

પણ ગોપીઓ જે વજ્રકુમારી હતા તેમને ગોપીજન વક્ષભના ભજનથી ઇતરનું ભજન હતું કારણ કે તે ભજનના ઉપાયમાં કાત્યાયનીનું ભજન પણ કર્યું હતું તેથી તેમનું અનન્યવત્ત પણ નષ્ટ થયું હતું. માટેજ તેમની મર્યાદા ભક્તિ છે. તેમને દર્શન પણ ચતુર્બુદ્ધ સુક્ત શ્રીકૃષ્ણનું હતું. વજ્રજનાનો મંત્રહ તો માતૃભાવથીજ છે. તેમને ઇશ્વરમાં પુત્રભાવ હતો. માટે તેમના સ્નેહને પ્રવાહ કહ્યો છે. આ ગીતે ત્રણ પ્રકારના ગોપીઓ છે.

વાસુદેવને પ્રથમ દેખાડેલું રૂપ તે મર્યાદાપુષ્ટિનું રૂપ છે. માટે પ્રથમ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ દેખાડયું છે. જન્મસ્થાનમાં પુષ્ટિરહિત વાસુદેવ વ્યૂહ દેખાડવાને ચતુર્ભુજ સ્વરૂપને દેખાડયું ત્યારે વાસુદેવને આશ્ચર્ય થયું. “અરે ત્યારે મેં પહેલા સમાધિમાં સ્વરૂપ જોયું હતું તે આ હશે કે બીજું ?” આમ આશ્ચર્ય થતા પોતાના સેનકની આર્તિદરનાર શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન દયાળુ હોવાથી, અવિચ્છિન્ન-રાસમાં પોતે ક્રીડન કરતા હતા ત્યાથી પોતાના અશને ત્યા નિમુક્ત કર્યો. તેથી પ્રાકૃત શિશુ પોતે થયા. પત્નીથી દ્વિધિ અને કર્મભીતિમાં પોતાના અશ આવે છે અગત્ય મર્દરૂપ છે. અરિષ્ટમાં ગાયોના ધણીમાં, કુંજમાં, વગર, તથા ગોવર્ધન, નજ, તથા જન્દાવનમાં પુષ્ટિ સ્વરૂપ છે. તે મર્દરૂપ પૂર્ણજ છે. નદના ગૃહમાં મર્યાદા પુષ્ટિ સ્વરૂપ છે. તે કેતુ છે તો તેનું વર્ણન કરાય છે. તે સ્વરૂપ આઠ આવરણથી સુક્ત છે. આ આવરણો, પૃથ્વી, જલ, નેજ, વાયુ, આકાશ, મહત્તર અલંકાર અને પ્રકૃતિ છે. આ આઠ આવરણો સહિત ચતુર્બુદ્ધથી સુક્ત મુકુંદ ભગવાન છે.

શ્રીનારાયણ ગો લન તથા સાધુઓના ઉપર અનુમદ કરવાને ચારરૂપ બને છે વિકુળચર્ય ભગવાન ભક્તોના અનુમદ માટે અશાદિ ચાર ભેદો કર છે. નૃસિંહ, ગમ અને વામુન એ ત્રણ અંશાવતાર છે મત્સ્ય, કુર્મ અને વગદ એ ત્રણ કલાવતાર છે વામન, ભુદ્ધ, અને કૃષ્ણ એ વેશાવતાર છે નારદાદિ બીજાઓ એ ભગવાનની વિભૂતિ છે "

આ મથકા ભગવાને કહેલી લીલાઓની પૃથક્ સમીક્ષા છે તે તમામ લીલાઓ એક પ્રકારની નથી, પણ જુના જુના પ્રકારની છે તે લીલાઓના મુખ્ય પુષ્ટિ, પ્રસાદ અને મર્ષાદા ભેદો પાડેલા છે અથાત્ પુષ્ટિપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્ષા, અને પુષ્ટિપ્રસાદ એવી ત્રણ પ્રકારની લીલા કરી છે પ્રસાદલીલામાં ભગવાન મબ્બંધીની ક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ હોય છે, મર્ષાના માધનની અપેક્ષા હોય છે અને પુષ્ટિમાં ભગવાન શ્રવ્ય આનંદરૂપે અનુમદ કરે છે ત્રીજી આમા બીજી પણ એ જગદાવતારો અનુ છે કે ભગવાને અનેક અવતારો ધર્મો કે પણ તે તમામ અવતારો અચર્ય, કનાચર્ય, કે આવેશ તથા નિર્ભૂતિ રૂપ છે પણ કૃણાવતાર એજ ખરેખર પણ છે વળી કૃષ્ણ તરીકે પણ તે લીલાઓ કરી છે તે તમામ પોતે તે રૂપે કરી નથી કૃષ્ણ એટલે અગણિત આનંદ પોતે અગણિત આનંદરૂપે દોનાથી કમાદિને વધ નજ કરી શકે, તે બધા બધા કોઈ અમુકોનો મદાર કરાવેલો હોય, ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું હોય, મોઢા આપવાનો હોય અને અમુક તરફ કામ દેખાડવાનો હોય તો તે પોતે આનંદરૂપથી તે તે લીલાઓ કરી શકેજ નહિ માટે કૃષ્ણાનુભા અને પ્રકારની પોતાને લીલાઓ કરવાની તત્તી તેથી જુના જુના યુગો સાથે પોતે પ્રત્યેક યુગ હતા આ સ્વરૂપો તે વામુદેવ, અનિરુદ્ધ, મ ર્ણુ પ્રદ્યુમ્ન અને બધા કોઈ ભક્તોને મોક્ષ આપવાનો હોય ત્યા પોતાના વામુન શ્રવણથી તે કાર્ય કર્યું છે, બધા ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું હોય ત્યા અનિરુદ્ધ વ્યૂહથી કર્યું છે,

જ્યા અસુરોને સંહારીને પોતાના જગનો પ્રભાવ દર્શાવવાનો હોય ત્યારે સંકર્ષણ વ્યૂદયી તે કાર્ય પોતે કરે છે, અને જ્યા દામાન્તિ લીલા કરવાની હોય ત્યારે પદુમ્ન વ્યૂદયી કરે છે, અને જ્યા આનંદની જ લીલા કરવાની હોય—ગમાદિ તે પોને કૃષ્ણ તરીકેના પૂણ્ય સ્વરૂપથી પ્રકટ કરે છે. આ ચાર વ્યૂહો તે કૃષ્ણથી જુદા નથી જેમ કોઇ માણુમને ન્યાયાધીશ તરીકે અમુક ફજ્જ જાળવવાની હોય ત્યારે તેનું વર્નન ન્યાયાધીશ તરીકે હોય છે, પોતાના કુટુંબમા પત્ની તરફ ફજ્જ જાળવવાની હોય ત્યારે તેનું વર્નન પતિ તરીકેનું હોય છે, પોતાના પુત્રો તરફ ચિતા તરીકે વર્તે છે, અને જાતિના કાર્ય કંગામ જાતિજન તરીકે વર્તે છે. આમા જો કે વસ્તુત વ્યક્તિ એકજ છે પણ જૂના જૂના પ્રસંગમા તેનું વર્નન જૂદું જૂદું હોય છે અને તે પ્રસંગાનુમાર તેની ક્રિયાઓ જૂની વ્યક્તિની હોય એમ જણાય છે તેમ કૃષ્ણ વસ્તુતઃ એકજ છે પણ પોતાને જે જે કાર્ય કરવાનું હોય ત્યા તે તે કપે થઈને કાર્ય કરે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ મોક્ષ એ આ પુરુષાર્થનું દાન કરવાને પોતે આ સ્વરૂપો ધાગણ કર્યા છે. ધર્મનું દાન કરવાને અનિરુદ્ધ તરીકે પોતે ઓળખાય છે, અર્થ વખતે મ કર્ષણ તરીકે, કામ વખતે પદુમ્ન અને મોક્ષ વખતે વાસુદેવ પણ જ્યારે પોતે નિર્દુષ્ટ રસાત્મક આનંદમય લીલા કરે છે, ત્યારેજ પોતે કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાય છે. કૃષ્ણની લીલાઓમા આ એક બેદ છે, તે ખાસ સમજવા જેવો છે. ઉપર ઉપરથી જોનારને આ બેદ સમજાતો નથી તે બેદનું સ્પષ્ટીકરણ હિપરના ગ્રન્થમા કર્યું છે

અહિંઆ વળી કૃષ્ણે કરેલી લીલાઓના પાત્રો તથા ધ્યાનોમા પણ લીલા પરત્વેના બેદો દર્શાવ્યા છે. ગોપીઓમા પણ ત્રણ પ્રકાર જણાવ્યા છે. ગોપાગના, ગોપી અને મગ્નંગના. ગોપાગના જો કે અન્ય ગોપોને વરેલી હતી છતાં તેમની આસક્તિ શ્રીકૃષ્ણ જાગવાન-માજ હતી, તેમણે સંસારના ભોગોનો ત્યાગ કર્યો હતો અર્થાત્

તેમનું લજ્જન અનન્ય ભાવથી હતું. માટે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારના ભક્તો છે. ગોપીઓ તે કુમારિકાઓ હતી, તેમણે શ્રીકૃષ્ણને વરવાને માટે કાત્યાયનીનું વ્રત કર્યું. અર્થાત્ સાધનનો આશ્રય કર્યો, માટે તેમના ભાવમાં મર્યાદાત્વ પ્રવેશ પામ્યો, માટે તેઓ મધ્યમ પ્રકારના ભક્તો છે. જ્યારે અન્ય પ્રાદા ગોપીઓ તેમના તરફ યશોદાની માફક બાલક તરીકે માતૃભાવથી સ્નેહ રાખતા. આ સ્નેહ પ્રથમના બે પ્રકારના સ્નેહ કરતાં કંઈક ઉતરતો હતો. માટેજ ગોપાંગનાના ભાવમાં પુષ્ટિભાવ, ગોપીભાવમાં મર્યાદા અને વ્રજાંગનામાં પ્રવાહભાવ છે. વસ્તુતઃ આ ભાવ (પુષ્ટિ) ભક્તિમાર્ગના છે તેથી તે પુષ્ટિપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા અને પુષ્ટિપ્રવાહના નામથી ઓળખાય છે.



પ્રકરણ ૧૩ મું.

શ્રીકૃષ્ણ પ્રાદુર્ભાવ વિચાર.



સો વ સ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન રસાત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને રસ એટલે શૃંગાર છે. કારણકે રસસાત્મા પણ શૃંગાર ગ્સને જ મુખ્ય રસ કહેન છે શૃંગારમાજ સધગા ગ્મે ભગી જાય છે

એવો નાટ્ય શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે શૃંગાર શબ્દમા “શૃંગ” અને “આર” એવા બે શબ્દો છે શૃંગ એટલે “ગૂઢ બાવાકુર” અને “આર” એટલે તેમા ગ્હેસો રસ અર્થાત્ ગૂઢ બાવાકુરમા જ સધગા ગ્સો રહેના હોનાથી તમામ રસોમા તે મુખ્ય રસ હોવાથી શૃંગારને ઉપચારથી રસ ગ્હેનાય છે શ્રુતિમા બ્રહ્મતુ વર્ણન રસ રૂપે જો કર્યું છે તે શૃંગાર રસરૂપ બ્રહ્મતુ જ છે, કારણકે તે રસસ્વરૂપના વર્ણનમા કહેવામા આવે છે કે પ્રીતિ તેજ તેનું સિર છે, મોહ દક્ષિણ પક્ષ છે, પ્રમોહ ઉત્તર પક્ષ છે આનન્દ તેનો આત્મા છે અને બ્રહ્મ (અક્ષર બ્રહ્મ) તેનું પુરુષ છે. ” આ વર્ણનથી શૃંગાર રસરૂપ બ્રહ્મતુજ શ્રુતિ વર્ણન કરે છે કારણકે પ્રીતિ-રતિ તે શૃંગાર રસનો સ્થાયિ ભાવ છે મોહ તે શૃંગાર રસની સયોગ દશાનો અનુભવ બને છે અને પ્રમોહ તે વિપ્રયોગ ગારનો અનુભવ છે આ શૃંગાર ગ્સનું બીજું નામ આનન્દ પણ છે શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મનો

x આ મૂળ ગ્રંથ શ્રી હરિવાયજનો રચેનો છે, તે ‘વેણુનાદ માસિકના પુ. ૧ અ. ૬ ર ના પૃ. ૧ ઉપર છપાયેલો છે તેનો અનુવાદ અદિઆ આપ્યો છે આમા મૂળ ગ્રંથનો અક્ષરશ તેમ તમામ ભાગનો અનુવાદ નથી નર નેટનો ભાગ આમા લીધો છે સાથે અન્ય તેને મળતા લેખોના વિચાર પણ છે

આગર તે આનન્દમય છે. યહ નિગકાગ એટલા માટે કે તેમા પ્રા-
કૃત આકાર નથી મનુષ્ય તથા ઈતર પ્રાણીઓના આકાર પ્રતિને
લીપે છે તેથી તે અનિત્ય અને વિભગરૂપ છે તે આકારો અમુક
સમય પડીથી તેમા ડપની વિરૂતિઓ દેખાડે છે આવ્યાવસ્થા ધાવન
અને વૃદ્ધાવસ્થામા તેના ડપ, ગગ બદલાઈ જાય છે પરમાત્માનો
આકાર એવો નથી વગી પ્રકૃતિજન્ય આકાર આજે છે અને કાલે
નથી પરબ્રહ્મનો આકાર નિત્ય છે આથી પ્રકૃતિના આકારનો નિરેવ
ક વાને પરમાત્માને નિગમી કલ્યા છે, પણ આથી એમ મમજવાનુ
નથી કે પરમાત્માને આકાર જ નથી આકાર છે પણ તે આકાર
નિત્ય અને અવિદ્યુત છે તે આગર આનન્દ છે પરમાત્મા આનન્દ
રૂપ છે આનન્દજ તેમનો ધર્મ છે તે આનન્દનુ બીજુ નામ ગસ
શુગાર વગેરે નામ આપ્યુ છે પરમાત્માના હસ્તાદિ અવયવો પણ
આનન્દ છે આનન્દ સિવાય બીજુ કાલ પણ નથી પરમાત્માના
આકાર, મૂર્તિ, રૂપ જે કઈ કહો તે એ આનન્દગસની જ છે
પરમાત્મા સંગે વ્યાપેના છે એમ જે વહેનામા આવે છે તેનો અથ
એકે તે આનન્દ અરૂપજ મનન છે શ્રુતિ કહે છે કે “જે તે
આનન્દ આમશમા (બ્રહ્મા) નહોત તો, ત્રાણુ ત્રાણુ ધાણુ કરી
શન્ત ? કાણુ ઇની શન્ત ?” જેમ એ માકાગની પુત્રી હોય તેના
કોલ પણ ભાગમા તમે લુઓ તો ત્યા માકાગ મિવાય બીજુ કાલ
પણ નથી તેમ આનન્દ એજ બ્રહ્મ અને તેજ બ્રહ્મનો ધર્મ છે
ધર્મી પણ આનન્દ છે અને ધર્મ પણ બ્રહ્મ છે ધર્મ અને ધર્મી
વચ્ચે અભેદના છે આથી શ્રુતિ તે આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મને આનન્દ
મય તરીકે પણ ઓળખાવે છે વસ્તુત તો તે ઉભયરૂપ એજ છે
પણ ગસ અને ગસના પેાની માફક ઉભય એજ છે અમુક ગસનુ
એમને એમ પાન દરે ત્યાં તે રમ તરીકે તેનુ પાન ચાય છે, પણ
જ્યારે તે રમને બીજુ વસ્તુ સાથે મિશ્રિત કરીને પેડા બનાવવામા
આવે અને પછી તેનો આત્મા લેવામા આવે તો તે આત્મા પેડા

તરીકે થાય છે તેવીજ રીતે રસરૂપ બ્રહ્મનો ધર્મી નરીકે અનુભવ કરવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ તો ઉભય એકજ રૂપ છે. પેંડામાં પણ રસ છે તેમ ધર્મમાં પણ ધર્મી છેજ. જે રસ સ્વરૂપ - ધર્મ મદિત બહાર પ્રકટ થાય તેને આનન્દમય કહેવામાં આવે છે. અને જે કક્ષા ભાવરૂપ છે તે ધર્મી છે તેનું નામ આનન્દ છે. આ બન્ને “આનન્દ” તથા “આનન્દમય” ધર્મી તથા ધર્મ ઉભયને માટે શ્રુતિઓ “પુરોષોત્તમ” શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પુરોષ જણાવીને તેમનાથી પણ પર પુરુષ છે એમ કહે છે. આ પરનું નામ પુરોષોત્તમ છે. આ મૂલ પુરોષોત્તમના પ્રાકટ્યમા અનુગ્રહના હેતુરૂપ સ્વ ઇચ્છા એજ કારણ છે. આ મૂળ પુરોષોત્તમના પ્રાકટ્યનું કારણ સ્વભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા માત્રજ છે. અનુગૃહીત ભક્તોની પૂર્વ નિધાનો પરિત્યાગ કરાવીને તેમનામા ભક્તિયોગનું વિધાન કરાવવામાજ પુરોષોત્તમનું ક્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રાકટ્ય છે. કૃષ્ણાવતાર તે પૂર્ણાવતાર છે. તેથી અમુક અંશથી તેમનો પ્રાદુર્ભાવ નથી. પણ સર્વ અંશથી છે. x x x ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાની સાથે ધર્મરક્ષાદિ કાર્ય કરવાનું હોવાથી પોતે વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, સંકર્ષણ અને પ્રહુમ્ન એ ચારબૂટો સાથે પ્રકટ થયા. કેવલ આનન્દ સ્વરૂપે નહિજ. કેવલ રસાત્મક આનન્દ સ્વરૂપ તે કૃષ્ણ કહેવાય છે. પણ પોતાને જૂઠા જૂઠા કાર્યો કરવાનાં હોવાથી દેવતાંક બૃહ સ્વરૂપેને પોતાની પાસે રાખ્યાં. આથી પૃથ્વી ઉપરનો ભાર ઉતારવો, ધર્મરક્ષા કરવી વગેરે કાર્યો તે બૃહથીજ કર્યા છે. કારણકે તે રીતે પણ પોતાના ભક્તોનો નિરોધ કરવાનો છે. નિરોધ પણ મૂલ રૂપનીજ લીલા છે, અને તેથી તે તે બૃહો દ્વારા આ કાર્યો કર્યા છે.

“વશે કુર્વન્તિ માં મત્તયા” ભક્તિથી મને વશ કરે છે એ ગીતાના વાક્યાનુસાર પુરોષોત્તમ એ ભક્તિનેજ અધીન છે. તેથી ભક્તોની સાથે તે લીલા કરતા લીલા સ્થાનમાંજ બિરાજે છે. તે

પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર અવતારના કારણરૂપ સામાન્ય ઇન્દ્રિયાથી નહિ પણ ભક્તિથીજ છે. અનન્ય ભક્તિથીજ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અવતાર સમયે પણ અનન્ય ભક્તિવાળાજ તે દર્શન કરી શકે છે. x x x

શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં ચાર વ્યૂહો સાથે પ્રકટ થાય છે. તેમાંનું અનિરૂદ્ધ વ્યૂહ ધર્મરક્ષાનું કાર્ય કરવાને માટે છે. પૂતનાદિ અશુરોના સંહાર કરીને અવિદ્યા તથા તેના અધ્યાસની નિવૃત્તિ માટે સંકર્ષણ વ્યૂહ પ્રકટ કર્યું છે. મુક્તિનું દાન કરવાને માટે વાસુદેવ વ્યૂહ છે. કામગ્રીલા કરવાને તેમણે પ્રણમ વ્યૂહ પ્રકટ કર્યું. આનન્દરૂપ કૃષ્ણ તે આનન્દથી વ્યતિરિક્ત લીલાઓ કરેજ નહિ, છતાં જગતીનજનો ઉદ્ધાર કરવાને પોતે સાક્ષાત્ સ્વરૂપે જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે તેમને ધર્મરક્ષા કરવી, અશુરોને સંહારવા, સત્યુરગોતું સંરક્ષણ કરવું, સમાજ રચના કરવી, રાષ્ટ્રની સુવ્યવસ્થા કરવી, સાધુસંતોને મોક્ષ આપવો, વગેરે કાર્ય કરવાં જોઈએ. તે કાર્ય કરવાને આ ચાર વ્યૂહો પોતાની સાથે રાખ્યાં. આ ચાર વ્યૂહો પોતપોતાને સોંપેલાં કાર્ય કરે છે પણ આનન્દરૂપે શ્રીકૃષ્ણરૂપે પોતે છે. આનન્દાત્મક, રસાત્મક લીલાઓજ પોતે કરે છે; તેથી પોતાની ને લીલામાં તે વ્યૂહોની લીલાઓથી કામ પણ વિશેષ થતો નથી. x x x

આ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપના પ્રાકટ્યમાં જે હેતુઓ પણ સમાયતા છે. એક હેતુ સ્વસ્વરૂપના ગાપનનો અને બીજો લીલા માટેનો. જ્યાં પોતાના સ્વરૂપનું ગાપન કરાવવું હોય-જ્યાં બીજાઓને (પોતાના ભાનોને) પોતાના સ્વરૂપનું પીઠાળ કરાવવું હોય ત્યાં તેને માટે સ્વરૂપ ગાળ્યામાં જે અન્તરગ હોય તેને દૂર કરે છે. ભગવાન પોતાના સ્વરૂપને ગ્રામ ગામવાને પોતે ગામથી તેને આગળાદિન રાખે છે જ્યારે પોતાના અંતરંગ ભક્તને પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવું હોય ત્યારે ને મળાને દૂર કરે છે. જ્યાં પોતાને અમુક લીલા કરવી

હોય તો તે સમયે પોતાના સ્વરૂપને ગુપ્ત રાખે છે, અને તે ગુપ્ત રાખતી વખતે માયાથી પોતે છૂપાઈ રહે છે. અર્થાત્ ભગવાન પોતાની લીલા કરવાને માયા સહિત પ્રકટ થાય છે. જો આ માયાને પોતાની સાથે ન રાખે તો પછી પોતાનું શુદ્ધ રૂપ સમજાઈ જાય તો પછી તે લીલા કેમ થઈ શકે ? જો નંદ અગ્રર યશોદા શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ શુદ્ધ રસાત્મક સ્વરૂપે જાણી જાય તો પછી તેમના પુત્ર બનીને શ્રીકૃષ્ણને જે લીલાઓ કરવી છે તે શી રીતે કરી શકે ? મારેજ તે તે લીલાઓના કાલે પોતે માયાથી ગુપ્ત રહીને પ્રાકૃત ચિશ્ત જેવા બની ગયા છે.

નંદરામને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય માયાસહિત છે. પણ જ્યારે તે વિષેનું જ્ઞાન કરાવવાની જરૂર પડે છે ત્યારે વસુદેવ દ્વારા તે માયાનું અપસરણ થાય છે. વસુદેવ પોતાને ત્યાં પ્રકટ થયેલા શ્રીકૃષ્ણને નંદને ત્યાં મૂકે છે અને ત્યાં માયારૂપે પ્રકટ થયેલા શ્રીકૃષ્ણે પોતાની માયાને લાંબી દૂર કરીને વસુદેવને સોંપી. તે માયાએ મથુરામાં જન્મને શ્રીકૃષ્ણને ખબર કરી કે તેનો શત્રુ ગોકુલમાં પ્રકટ થયેલ છે. આ રીતે માયાને પોતાથી છૂટી કરીને, તે માયાદ્વારા લીલા સામગ્રી ઉત્પન્ન કરાવી. ધ્રજમાં પણ લીલાઓ કરવાને પોતે માયાને પોતાને આધીન રાખી છે. ધ્રજની દેવતા તરીકે માયા ત્યાં સ્થિત રહી છે. રાસ વખતે પણ યોગમાયાનો પોતે આશ્રય કર્યો છે. આમ કરવાનું કારણ કે પોતાને લીલા કરવી છે, અને તે લીલા કરતી વખતે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જો ઉઘાડું પડી જાય તો પછી લીલાજ થઈ શકે નહિ. મારે મૂળ રૂપને ગુપ્ત રાખવાને “માયા”ને પોતે સાથે રાખી છે.

x

x

x

x

ઉપર આપણે રસાત્મક બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપો કહ્યાં. એક કેવલ સ્વરૂપ અને બીજું ધર્મવિશિષ્ટ સ્વરૂપ. આનન્દરૂપ તે કેવલ સ્વરૂપ છે, અને ધર્મયુક્ત સ્વરૂપ તે ધર્મ છે. શ્રીકૃષ્ણના પ્રાદુર્ભાવમા આ

બને રૂપો પ્રકટ થયાં છે. એક સ્વરૂપ વસુદેવને ત્યાં (મથુરામાં) પ્રકટ થયું, બીજું નંદરાયને ત્યાં ગોકુલમાં થયું. ગોકુલમાં જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયું તે કેવલ શુદ્ધ આનંદરૂપ છે. પણ તે સ્વરૂપ ઉધાકું ન પડી જાય માટે પોતે માયાથી ગોપ્ય બન્યું છે, આથી બદારથી એમજ જણાવ્યું છે કે યશોદાને માયા પુત્રી પ્રકટ હતી. પણ ખરી રીતે તો ત્યાં શુદ્ધ રસાત્મક સ્વરૂપજ હતું અને આ સ્વરૂપ માયાથી આચ્છાદિત હતું. વસુદેવને ત્યાં જે પ્રકટ થયું તે ધર્મવિશિષ્ટ સ્વરૂપ જેનું નામ આનંદમય છે. આ રીતે ધર્મરૂપે અને ધર્મરૂપે ઉભય તરીકે એકજ દાલે પોતે પ્રકટ થયા. પણ ધર્મ ધર્મી વગર શી રીતે રહી શકે ? ધર્મ ધર્મીના આશ્રયેજ રહી શકે. લીલા માટે ધર્મ ધર્મીથી પૃથક્ રહી શકેજ નહિ. પ્રકાર તો દીપના આશ્રયેજ રહે. અદ્રતું અજવાળું અંદરથી જૂદુ રહી શકેજ નહિ, માટે આ ધર્મસ્વરૂપ આનંદમય કૃષ્ણ જે મથુરામાં વસુદેવને ત્યાં પ્રકટ થયા છે, તેમનો ધર્મી સ્વરૂપમાં અંતર્ભાવ કરવાને માટે વસુદેવ ગોકુલમાં નંદરાયને ત્યાં જાય છે અને ત્યાં યશોદાને પ્રકટ થયેલા શુદ્ધ ધર્મી-રસાત્મક સ્વરૂપ જે માયાથી આચ્છાદિત હતું તેમાં અંતર્ભાવ કરતા પહેલાં, માયાને પોતે લલ્લ લીધી અને ધર્મ સ્વરૂપ કૃષ્ણને ધર્મ સ્વરૂપ કૃષ્ણમાં મૂકી દીધું. વળી વસુદેવ દેવકીને ૧૧ વર્ષ સુધી વિરહનો અનુભવ કરાવવાને માટે પણ પોતે પોતાના ધર્મસ્વરૂપને પોતામાં ખોલાવી લીધું. આથી વસુદેવના ગૃહમાં પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ તે મૂલસ્વરૂપ છે.

વાસુદેવ વ્યૂહનું પ્રાકટ્ય.

ઉપર જે ચાર પ્રકારનાં વ્યૂહો જણાવ્યાં તેમનું પ્રાકટ્ય ક્યાં થયું તે વિષે અત્ય વિચાર કરીએ ચાર વ્યૂહોમાં વાસુદેવ વ્યૂહનું પ્રાકટ્ય નંદના ગૃહમાંજ, વસુદેવના ગૃહમાં નહિ. કારણકે ત્યાં તેની જરૂર નથી. વાસુદેવ વ્યૂહનું કાર્ય મોક્ષ આપવાનું છે, તેથી મથુરામાં

જે કાર્ય કરવાનું છે ત્યાં મોક્ષનું પ્રયોજન નથી નજમા તો માયા મહિત પોતે પ્રકટ થયા છે તેથી પૃતના વગેરેને મુક્તિનું દાન કરવાને માટે વાસુદેવની અપેક્ષા છે તેથી નદનૃદમા તેમનો પ્રાદુર્ભાવ છે માટેજ માયાથી આવૃત પુરુષોત્તમ વાસુદેવનું અધિષ્ઠાન છે વાસુદેવ પોતે વિગુહ સત્તાત્મક હોનાથી તેજ (માયાવૃત પુરુષોત્તમ) તેમનું (વાસુદેવ બૃહનું) અધિષ્ઠાન હોય જોઈએ માટેજ ઇન્દ્ર, નન, કૃમેઝ, નરુષ્ટ વગેરેને પણ પુષ્ટિનીનાના સ્વરૂપનું દર્શન આપ્યું છે. નહિ તો નજના તમામ રહેનારીઓને તેનું દર્શન કગવત કેવન ગ્સાત્મક પુરુષોત્તમમાથી ધર્મવિશિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રવેશ પામ્યું તે સમયે માયાનું અપસંગ્ગ થનાથી જવાને આ પ્રાન્ટયની ખમર પડી તેથી ત્યાં મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યા ભગવાન પોતે ભાવાત્મક હોવાથી જેવો ભક્તનો ભાવ હોય તે ભાવરૂપે તે ભક્તને દેખાય છે. આથી નદરાયના પોતે પુનભાવની સિદ્ધિ માટે પુનરૂપ પ્રકટ થયા બાકી નદગાયને ત્યાં પ્રથમ માયાના આવરણ સહિતજ કેવન ગ્સરૂપ પ્રકટ થયા હતા આ આવરણ રસની શક્તિ માટે હતું વાતસ્યાયનનું પણ સૂત્ર છે કે “શુભ રસજ રસરૂપ બને છે” આ કેવન રસરૂપની સ્થિતિ માટે તેના આવરણની જરૂર છે આલમ્બન વગર રસનો સ્થાયિભાવ ટપી ગઈતો નથી. માટે રસના સ્થાયિરૂપ પણ પોતે છે, જતા પોતેજ તેના આનમ્બન વિભાવરૂપ બને છે આટલાજ માટે પોતે નદના ધગ્મા તથા વૃષભાનુના શૃદ્ધમા પ્રકટ થયા જો આમ ન હોય તો પછી નજસીમન્તિનીઓને ગ્સનો અનુભવજ ન થાય કારણકે મૂનરૂપમા તેનો આવિર્ભાવ નથી તેમ સયોગ રમના અનુભવ પછીથી ચનાગ સતન્ત્ર વિગ્દરસનો અનુભવ પણ થાય નહિ જેમ કૃષ્ણ રસાત્મક છે અને પોતાની સર્વભવન સામર્થ્યવાળી માયાથી અનન્તરૂપો પ્રકટ કરે છે, તેમ દ્વિતીય આલમ્બન વિભાગરૂપ મુખ્ય સ્વામિની ગવા તે પણ રસાત્મક હોવાથી રસથીતામા અનેક રૂપો પ્રકટ કરે છે આ મુખ્ય સ્વામિની પણ

ભગવાનનું અન્યરૂપ છે. તે પણ અપ્રાકૃત અખિલ સામગ્રી સહિત પ્રકટ થયું છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધના પ્રથમના ચાર અધ્યાયોમાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટયનું વર્ણન છે. આ પ્રકરણ જન્મ પ્રકરણ કહેવાય છે. જન્મ પ્રકરણના ચાર અધ્યાયો છે આ ચાર અધ્યાયોમાં કમરાઃ વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર વ્યૂહોનું પ્રાકટય છે. આ ચારે વ્યૂહો સહિત શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટય છે. વાસુદેવ વ્યૂહ સહિત કૃષ્ણનું પ્રાકટય ગોકુલમાં છે, એટલે બાકીનાં વ્યૂહો સહિત પ્રાકટય મથુરામાં છે. મથુરાનું સ્વરૂપ ગોકુલમાં પ્રકટ થયેલાં સ્વરૂપ સાથે ભળી ગયું હતું.

મથુરાં અને ગોકુલમાં પ્રકટ થયેલાં સ્વરૂપોમાં એક ખીજું તારતમ્ય એ છે કે મથુરાનું સ્વરૂપ જેને ગીતામાં લોકવેદ પ્રચિત પુરુષોત્તમ કહે છે તે હતું, જ્યારે ગોકુલનું લોક વેદાતીત પુરુષોત્તમ કહેવાય છે શ્રુતિમાંજ રસસ્વરૂપને કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ ભાવ પ્રમાણે રસાત્મક, સ્વરૂપાત્મક, રૂલાત્મક અને ભાવાત્મક એવા ચાર ભેદો છે. રસમાં સ્થિત સ્વરૂપ તે ભાવાત્મક છે, અને તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

જે કે ભાગવતમાં તેા શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટયજ સામાન્ય રીતે વર્ણવ્યું છે પણ તે સ્વરૂપ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યૂહો સહિત પ્રકટ થયું છે એમ ભાગવતકારનો આશય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની મુખોદિનીમાં તે આશય પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ભાગવતને ઉપર ઉપરથી વાચનાર આ છૂપો ભેદ સમજી શકશે નહિ.

x

x

x

x

ભગવાનને પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન શું ? કૃષ્ણ એ સાક્ષાત્ રસાત્મક અને આનન્દ સ્વરૂપ છે. તેા તેમના પ્રાકટયનો હેતુ શેા ? ભગવાન આનંદરૂપ એટલે સર્વોત્તમ સુખરૂપ હોવાથી પોતાની સૃષ્ટિમાં દુઃખને રચાન નજ આપી શકે. તેા જ્યારે પોતાની સૃષ્ટિમાં દુઃખનું પ્રાધાન્ય વધી જાય ત્યારે તે દુઃખનું નિવારણ કરવાને પોતાના અંશ,

કલા તથા વિભૂતિરૂપને પ્રકટ કરે છે. પણ બ્યારે તે દુઃખ પરા-
કાષ્ટાએ પહોંચ્યું હોય, કે જેની નિવૃત્તિ ભગવાન સિવાય થવી અશક્ય
છે, અને તે વળી પોતાના ભક્તોને પીડિત કરતું હોય તો તેવા
ભક્તોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને પોતે પ્રકટ થાય છે.

ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ફક્ત કહે છે. ભગવાન પર-
માનંદરૂપ હોવાથી તેમનો આવિર્ભાવ પણ તે રૂપે જ છે તેમાં હેતુ
ભક્તોનું દુઃખ છે. ભગવાનનો અવતાર પણ ભક્તોના દુઃખની
નિવૃત્તિ માટે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સુબોધિનીમાં કહે છે કે મક્તાના
દુઃખનાશાય કૃષ્ણાવતારો મતઃ ભક્તોનાં દુઃખનો નાશ કરવાને માટે
કૃષ્ણનો અવતાર મનાય છે. આ ભક્તો પણ ત્રણ પ્રકારના છે—ભૂમિ,
માતા અને અન્ય. આ ભક્તોના ઉપર મહાન દુઃખ આવી પડે અને
તે દુઃખની નિવૃત્તિ કોઈ પણ બીજા ઉપાયથી થઈ ન શકે ત્યારે
હરિ-કૃષ્ણ જાતે પ્રકટ થાય છે. ભક્તોમાં પણ સાધનવાળા ભક્તો અને
નિઃસાધન ઉભયરૂપ હોય છે કૃષ્ણાવતારનું પ્રયોજન નિઃસાધન ભક્તો
ના ઉદ્ધાર માટે છે. તેમાં ખાસ કરીને જેમને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી
તેવા જી, તથા શ્દ વગેરેના તો કૃષ્ણ ખાસ ઉદ્ધારક છે. ભૂમિનું
દુઃખ કંસાદિ જેવા જુસ્મી રાજાઓથી થયું હતું. જુસ્મી રાજાઓ
તથા અસુરોના પાપથી ભૂમિ પીડિત બની હતી. યજ્ઞાદિ કર્મો
કરવા દેવામાં આવતાં નહતાં. તથા સાધુ પુરોહિતે પીડવામાં આવતા
હતા. અગ્નિઓની લાજ લૂટવામાં આવતી હતી. બ્રાહ્મણોની હિંસા
થતી તથા તેમને ધર્મથી બ્રહ્મ કરવામાં આવતા. આવી રીતનાં કંસાદિ
રાજાઓનાં દુષ્કર્મથી ભૂમિ અત્યંત દુઃખી હતી. તે દુઃખ એટલું બધું

૧ સર્વેષાં ચ મદદુઃખં નાન્યેન વિનિવાર્યતે ।

યદા તદા હરિઃ કૃષ્ણઃ પ્રાદુરાસીદિતિ સ્થિતિઃ ॥

યે મક્તાઃ શાસ્ત્રરહિતાઃ સ્ત્રીશ્વદિન વન્ધવઃ ।

તેષામુદ્ધારકઃ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીજામત્ર વિશેષતઃ ॥

સુબોધિની.

તત્તુ કે ભગવાન સિવાય તે ગજઓનો મદ ઉતારે તેવું કોઈ નહોતું.
 માટે ઈશ્વરે તેમનો મદ ઉતારવાને પોતે અવતાર ધારણ કર્યો ભૂમિની
 સાથે પોતાની માતા (દેવકી) પણ દુઃખથી કચરાતા હતા. કંસ દેવ-
 કીને ગ્યમા બેઆડીને બ્યારે તેને સાસરે લેઈ જતો હતો તે મમ્મે
 આકાશવાણીએ ડમને કહ્યું “હે કંસ આ દેવકીનો આક્રમો ગર્ભ
 નને માગે.” આ ગાંડો માભળીને તે દેવકીને મારવાને તૈયાર થયો
 હતો, પણ વસુદેવના યુક્તિવાળા નત્ર શબ્દોથી તેનો ક્રોધ શાન્ત
 થયો હતો પણ તેણે દેવકીને તથા વસુદેવને કેદખાનામાં નાખ્યા
 હતા આથી ભગવાનના નિમિત્તે દેવકીને દુઃખ હતું. તે દુઃખનું
 નિવારણ કરવાને પણ પોતાને પ્રકટ થવું પડ્યું. આ ઉપરાંત બીજાં
 પણ દુઃખના અગાનથી દુઃખી હતા. તે તમામના દુઃખનું નિવારણ
 કરવાનેજ પોતે પ્રકટ થયા હતા. કૃષ્ણાવતારનો મુખ્ય હેતુ ભક્તના
 દુઃખની નિવૃત્તિ છે. આ દુઃખની નિવૃત્તિ કેવળ દુઃખના અભાવરૂપ
 નહિ પણ સુખ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. આત્મન્ટિક દુઃખનું નિવારણ
 થઈ પ્રપચનું વિમ્મગ્ન થાય તો દુઃખાભાવ થઈને પ્રભુમાં ચિત્ત
 રિચ્છત ગ્દે. તેથી પરમાનંદ રમની પ્રાપ્તિ થાય. તેજ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાકટયનો
 હેતુ છે. આનું બીજું નામ નિરોધ છે. આ નિરોધ વિગેનો વિશેષ
 વિચાર જૂદા પ્રકરણમાં કર્યો છે.

દુઃખનું નિવારણ એજ ભગવાનના પ્રાકટયનો હેતુ તે સિવાય
 બીજો કોઈ હેતુ નથી, ભાવાત્મક પ્રભુ માટે બ્યારે પોતાના અનન્ય
 ભક્તોને વિગ્દરૂપી દુઃખ પીડે છે ત્યારે પોતે પ્રકટ થઈને તે ભક્તોને
 દુઃખમાંથી બચાવે છે. ભક્તોના દુઃખો ત્રણ પ્રકારના હોય છે-
 આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક-ભક્તનું જેવું જેવું દુઃખ
 તેવા તેવા રૂપે પોતે પ્રકટ થઈને દુઃખનું નિવારણ કરીને સુખ-
 આનંદનું અભીરૂપણ પોતે કરે છે.

નિરોધસિદ્ધિ.



છતા પ્રગ્ણોમા આપણે જણાવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ એ રસાત્મક સ્વરૂપ છે, અને તે સ્વરૂપ પામે પડોચાને ભક્તના હૃદયમા પ્રેમભાવ હોવો જોઈએ ભાવાત્મક પ્રભુએ ભક્તના પ્રેમનું કય છે. પ્રથમ પ્રકરણના અન્તિમ ભાગમા આ ગમરૂપ-ભાવાત્મક સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની રૂપદ્રુમ માથે સરખામણી કરી હતી. કંપદ્રુમ જેમ તેની છાયાનો આશ્રય કરનારના તમામ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે તેમ આ ગ્માંતમક સ્વરૂપ ભક્તોના મનોરથો સિદ્ધ કરે છે. જ્ઞાન, સાત્ય, અનન્ત એમ જૂદી જૂદી ગીતે વર્ણન કર્યું છે પણ જે સ્વરૂપ છે તેથીજ ભક્તોના મનોરથોની સિદ્ધિ છે આ માટે પ્રેમનો માર્ગ છે. આ પ્રેમનું બીજ ગૂઢભાવ છે. આ ગૂઢભાવ પત્રીથી વ્યક્તભાવ, પ્રેમ, પ્રણય, સ્નેહ, ગગ, અનુગમ અને વ્યસનની સ્થિતિઓ હોય છે તેને અંતર, ચક્ર, શાખા, પદ્મ, કનિકા, કુસુમ અને કય માથે સરખાવ્યા છે “ભક્તિ વર્ધિની ત્ર-ય”મા પ્રેમની સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન એની ત્રણ દશાઓ કહી છે. અહિંઆ તે ભાવના ઉત્તરોત્તર વિકાસને વંદાગ સૂક્ષ્મતાથી દર્શાવ્યો છે. ગૂઢભાવ પણ પ્રેમનો પૂર્વગામી છે તે બીજ છે. એ બીજમાથી રમાત્મક શ્રીકૃષ્ણરૂપી કંપદ્રુમ ખીલે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને ફલે છે. આ બીજની જામિ હૃદય છે આ ગૂંભારની સ્થિતિ એમને એમ બનતી નથી. “ગૂંભાર” તે માનસભાવ છે એ એવા પ્રકારનો ભાવ છે કે મનની તમામ વૃત્તિઓ કેવલ પ્રભુ માજ કેન્દ્રિત બને. પ્રભુ સિવાય બીજને કોઈ પણ વિષય હોય નહિ. આ ભાવની પ્રાપ્તિ નિરોધથીજ થઈ શકે છે.

ફરે છે બીજા ઉપર જેટલા જોરથી મૂકીનો પ્રહાર કરામા આવે તેટલા જોરથી તેને વાગે છે.

એ તો સવને બાણીતી વાત છે કે જેટલા કામ બજાવવાની કગ્વામા આવે તે કાર્યના જ્ઞ સુખનાથી હોતા નથી શત્રુની સાથે શત્રુ તરીકે વર્તીએ તેના કગ્તા તેના તગ્દ મિત્રતાથી વર્તીએ તો તેનું ચિત્ત વહેલું વશ થાય છે એનું ધણું દષ્ટાન્તોમા જોવામા આવ્યું છે, વગી ઇન્દ્રિયો જાતે ખગમ નથી, પણ તેમના વિષયો ખરાબ છે. તેમની આગળ જેવા વિષયો મૂળા હોય તે પ્રમાણે તેઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે સાગ વિષયો હોય તો તે સુખ કગે છે અને ખરાબ હોય તો દુખ કરે છે માટે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાને માટે “શામ”નો ઉપાય લેવો જોઈએ. અર્થાત્ તેમની પાસે શાન્તિથી, બજાવવા કયાં વગર કામ લેવું જોઈએ, જેમજો બજાવવાથી કામ લીધું છે તેઓ ધણું સન્તોગમા નિર્દગ નીવડયા છે. ઇન્દ્રિયોને સ્વચાલો આત્માની પ્રગતિ એકદમ અટકી જાય છે. જેમ પાજરામા પૂરાયતું પક્ષી તેની ચ્વત નના ઉપર તગપ પડવાથી વિકાસના અભાવે મુઝાદને અપ સમયમા પ્રાણુ ત્યાગ કરે છે તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયો ઉપર બજાવવા ગૂંજરવાથી આત્મનાશનું પરિણામ આવે છે, માટે ઇન્દ્રિયોને બજાવવા કયાં મિવાય કેવી રીતે વશ કરવી તે વિષેનો ઉપાય શ્રીવલ્લભાચાર્ય “નિગ્રોધ” શબ્દથી સૂચવ્યો છે. નિરોધ એટલે યોગશાસ્ત્રમા જણાવેલો ફક્ત રોધ નહિ, પણ તે ઉપરાંત કઈક વિશેષ, માટેજ “રોધ” શબ્દ પહેલા, ‘નિ’ ઉપસર્ગ મૂક્યો છે અર્થાત્ રોધથી જે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી તે નિરોધથી થાય છે. રોધ ઇન્દ્રિયોને દમીને વશ કરે છે સારે નિરોધ પ્રકારથી ઇન્દ્રિયોને સારા કાર્યમા ઉપયોગમા લેવા આવે છે. તે કાર્ય કયું કે જેમા ઇન્દ્રિયોને રોકવાથી તે અનથ ઉત્પન્ન કરતી નથી ? આ પ્રશ્નનો ઉકોલો વિચાર કરીને શ્રીવલ્લભાચાર્યે જો ઉત્તર આપ્યો છે, કે ઇન્દ્રિયોની આગળ મર જગતના કર્તા

પરમાત્માનોજ વિચાર મૂકવો. અને તેને પરમાત્માની અભિમુખ કરવી. કારણ કે નિગોધનો અર્થ સામારિક તમામ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચી લેવી અને પરમાત્મામાં રોકવી એ છે. x

આમા એ મુદ્દાઓ દેખાડ્યા છે. પ્રથમ એક તો ઇન્દ્રિયોને સંભારના પદાર્થોમાંથી ખેંચ્યા પછી તેમનું ગું કરવું ? કારણ કે ઇન્દ્રિયોને રહેવાને માટે કોઈ પણ આધાર અવશ્ય જોઈએ. આધાર વગર તો તે રહી શકે નહિ. દાખલા તરીકે નેત્ર ઇન્દ્રિય લઈએ. તેનો સ્વભાવ જ એવો છે કે વસ્તુને નિહાળતી. હવે જો તે ઇન્દ્રિય ન જોવાના પદાર્થો જોતી હોય, તો તેથી આત્માનું અધઃપતન થાય; માટે તે ઇન્દ્રિયને તે રસ્તે જતા અટકાવવી. પણ તેને કેવળ અટકાવવાથી તે અટકે ખરી ? એ નજ અટકે. અમુક ઘોડાને ખોરાક મળવાથી મત્ત અને તોફાની બને તેથી તેને વશ કરવાને માટે તકન ખોરાક ન આપીએ તો શુ પરિણામ આવે ? તે ઘોડો મરી જાય એ કે ખીતું ? કોઈ ડાલો આણુમ તો તકન ખોરાક નહિ આપવાનો ઉપાય ન લે. બાટુ બાટુ તો અમુક પ્રકારના અપાના ખોરાકમા ફેરફાર કરે અગર તેના પ્રમાણમા ઘટાડો કરે પણ ખોરાકને તકન બંધ નજ કરે. તેજ પ્રમાણે નેત્રેન્દ્રિય ખરાબ રસ્તે વળતી હોય તો તેને કોઈ પણ પદાર્થ નહિ જોવા અર્થાત્ તેની જોવાના ક્રિયાજ અંધ કરવી એ તકન ગેર ઉપાય છે. તેથી તો ઇન્દ્રિયનો વિવ્રયજ થાય છે. ઇન્દ્રિયના વિવ્રયથી 'ભલે દુઃખની નિગતિ થાય, પણ દુઃખની નિગતિ તે ક્ષણપુરુષાર્થ નથી. પુરુષાર્થ તો મુખની-આનન્દની પ્રાપ્તિ છે. અને આ આનન્દની પ્રાપ્તિ ઇન્દ્રિયોને દમવાથી-નેમના વિવ્રયથી થઈ શકતી નથી પણ તેનો સુવિનિયોગ કરવાથી થાય છે. માટે કુમારે વળેલી નેત્રેન્દ્રિયની ગ્રેક્ષણ ક્રિયા નહિ અટકાવતાં તેને ખીટી સારી વસ્તુ જોવાને માટે સુમાર્ગે

વાળવી. આથી તેની પ્રેક્ષણ ક્રિયા કાયમ રહેવાથી તે ઇન્દ્રિય પણ અંતોષાગ્રે અને અનર્થ કરવાને બદલે આપણને ઉપયોગી થઇ પડશે. માટે એક વિષયમાંથી એટલે તેને બીજા વિષયમાં રોકવી જોઈએ, તો હવે તે ઇન્દ્રિયોને એવા તે કયા સારા વિષય તરફ વાળવી કે જેથી અનર્થો કરવાને બદલે તે આપણને સહાયક થઇ પડે ? આ માટે શ્રીવક્ષભાચાર્યજી એમ કહે છે, કે પ્રભુ તરફ વાળવી. માટે નિરોધની વ્યાખ્યામાં ભગવાનમાં આસક્તિ હોવાનું એક લક્ષણ મુક્યું છે. અર્થે ઇન્દ્રિયોના વિષય પ્રભુજી, બનવા જોઈએ. પ્રભુનાંજ દર્શન નેત્રેન્દ્રિયે કરવા. પ્રભુના શુણ્ણગાન શ્રવણે ગાવા, પ્રભુનીજ મેવા દરન નથા પાદે કરવી. આ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોને પ્રભુના કાર્યમાં રોકવાથી મસારની બાધા નડતી નથી. માટેજ “ નિરોધ લક્ષણ ” અન્યમાં શ્રીવક્ષભાચાર્યજી નિરોધનાં લક્ષણ સમજાવનાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

- ૧ ગોવિંદના શુણ્ણગાનથી મુખની જેવી પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી શુક્રદેવજી વગેરેને આત્મમુખથી પણ થતી નથી, તો પછી બીજાનું તો શું કહેવું ? (શ્લો. ૬)
- ૨ કલેશ પામતા જનોને જોઈને જ્યારે કૃપાયુક્ત થાય છે, ત્યારે સદાનંદરૂપ પ્રભુ જે હૃદયમાં સ્થિત થાય છે તે બહાર પ્રકટ થાય છે. (શ્લો. ૭)
- ૩ સર્વાનંદને પણ કૃપાનંદનું દાન દુર્લભ છે. હૃદયગત પ્રભુ પોતાના શુણ્ણનું શ્રવણ કરીને તે પૂર્ણ સ્વરૂપથી ભક્તોને સ્થાવિત કરે છે. (શ્લો. ૮)
- ૪ માટે સર્વે વસ્તુનો પરિત્યાગ કરીને સદાનંદ પરાયણ નિરુદ્ધ ભક્તોની સાથે પ્રભુના શુણ્ણનું સર્વદા ગાન કરવું જોઈએ. તેથીજ સત-ચિત્ત અને આનંદ રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. (શ્લો. ૯)

અટો ' આ ચાર શ્લોકમા નિગેધનો મદિમા કેટલો બવો ઉચ્ચ વર્ણવ્યો છે ' ભક્તિનું પરમ ફળ-અટો કંટો કે શ્રવનનું સાક્ષ્ય નિગેધસિદ્ધિમાત્ર છે. શુકદેવજી મગ્ધા પણ પરમ ત્યાગી જે આત્મ સુખથી આનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે અનન્ય ભાવથી પ્રભુના શુણુગાન વચણ કરનાર કરી શકે છે માટે નિગેધ એજ ભક્તિવક્ષનું મંત્ર આત્માદ્ય ફળ છે, પણ આ નિગેધની મિથુનિએ એકદમ પટોચી શકાતું નથી એ વસ્તુ કેવી રીતે પ્રભુભક્ત પ્રાપ્ત કરી શકે તેને માટે શ્રીઆચાર્યચણુ એજ ગ્રંથમા આગા કરે છે.

૧ મંમારના આવેશથી દુષ્ટ બનેલી ઇન્દ્રિયોના હિતને માટે સર્વ વસ્તુઓને આનન્દ સ્વરૂપ દર્શ-કૃષ્ણમાંજ જોડવી જોઈએ. (શ્લો. ૧૨)

૨ કૃષ્ણના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સર્વદા મેઝાયણું છે તેવા ભક્તોને મસારનાં દુઃખ તથા કલેશ થતા નથી, અને હરિની માફક સુખ મેળવે છે (૧૩)

આથી મમત્તવ છે કે સુખ મેળવવાનો બગે ઉપાય નિરોધ છે.

પ્રજનું શુણુગાન એ એક નિરોધનું પગથીયું છે શુણુગાનથી પ્રભુના ધર્મોનું અમરણ ગતદિવસ ત્યા કરે છે. અને આ ધર્મના સામર્થ્યને ક્ષીરે વિપયોમા વંગચ મનત ગટે છે, દગ્તિના શુણુગાનથી સુખનોજ અનુભવ થાય છે. આથી દુઃખ ને ભક્તનાં શ્રવનમાત્ર મહેતુજ નથી. આથી જ્ઞાનમાર્ગ કરના પ્રભુના શુણુમા આમંત્રિ અધિક દલ આપનાર છે, એ વાત અષ્ટમખ્યાત્રિ પદમ ભક્તોના શ્રવનમાથી આપણે બાહ્યી ચક્રીએ છીએ માટે માત્રમર્ષદિ દોષોથી મુક્ત નીતે લોભ રાખ્યા મિત્રાય પ્રભુના શુણુનું અમણુ કરતા મહેતુ જોઈએ, એટલુજ નહિ પણ હરિના વ્યવસ્થાનું સર્વદા ચિન્તન કરવું છેવટે આ ગ્રંથના અન્તિમ ભાગમા શ્રીમદાચાર્યચરણુ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ પ્રભુના કાર્યમા કરવો જોઈએ એમ આગા કરે છે.

આ વિચારનો પડો ભક્ત કવિ દયાગમ પણ પોતાના નીચેના પદમાં આપે છે—

ગાત્રે ગાત્રે ગોવિંદ ગુણ નિત્ય ગાત્રે (૨)

હસ્તવરે જગ્ગે હરિસેવા, ચગ્ગે હરિદર્શન ગાત્રે ૧
 નેત્ર નિરખત્રે નદનદને, હઠિ યશ રસ શ્રવણે પાત્રે. ગાત્રે ૨
 ઘ્રાણને પુષ્પ પ્રસાદી પુષ્પસી, પ્રભુનો પ્રસાદ સાધુ મગે ખાત્રે. ગાત્રે ૩
 નમન કરે શિર હરિ હરિજનને તીર્થ તીર્થમાં તુ નિત્ય નહાત્રે. ગાત્રે ૪
 મન મધુનત પદ્મકમલે રાખે, દાસાનુસ હનિને થાત્રે. ગાત્રે ૫
 સત્સંગતિ વિના પલક ખોધરા મા ફુટ સગ થપી દૂર થાત્રે. ગાત્રે ૬
 દેહવારી સહુ પર દયા રાખે, હઠિગ્રસ્ત હઠિ સમા ચહાત્રે. ગાત્રે ૭
 માયો સ્નેહ રાખે કૃષ્ણ સાથે, જલ ઢરી વિધને માત્ર વગે ગાત્રે ૮
 એ શિક્ષા દયો કહેજો બની આવે, તો વણુ શ્રમે વેડુઠ બગે. ગાત્રે ૯

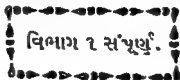
ભક્તાર્થ શ્રીચરણસપ્તમે પણ આજ વસ્તુ તેમના અનંદ પદોમાં ગાઈ છે, પણ આત્ર સ્થળના મ ડાયને લીધે તે ઉતારી શકાય એમ નથી તેમની “શ્રુતસારી”માં તેમજ “વૈગયશતક”માં આ વસ્તુ હુકમાં સમજાવી છે વૈરાગ્ય શતકમાં છેનામાં છેનો ઉપદેશ તેઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

જો આહિ ગિરધરનકુ, તો હિયતેં છાંડ મનોજ,
 સકલ મનોરથ સિદ્ધ કરેન, ભજ હરિ ચરણ સરોજ.

કામત્યાગ અને પ્રભુચરણમાં પ્રીતિ એજ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કગવનાર છે માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રનાસીએ તો આ વસ્તુ મેગવવા પ્રયાસ કરવોજ જોઈએ. પણ એ પ્રયાસ કવો તે જીવની શક્તિથી ચર્ધ શકતો નથી પ્રભુ કૃપા કરે તોજ બની આવે છે શ્રોનજ-સિમન્તિની આવા પગ્મ ભક્ત હના. તેમણે સસારનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમના માયાના બન્ધનો છુટી ગયા હતા. કેવલ પ્રભુ એજ

ચિત્ત એટલે પૈમો ને પ । ભગવાનની સેવાના ઝામમા વપરાય તો તેથી કરીને કામ ક્રોધ મ, મોહ, લોભ વગેરે અનર્થો ઉત્પન્ન થશે નહિ દેહ અને ચિત્તથી જો મેના આ પ્રમાણે સતત કરવામા આવે તો પત્રી વખત જતા મન ગુદ્ધ અને પરિત જની જાય છે. તેને દલે દુનિઆના ઈષ્ટ પાઠ્ય તરફ ગચ્છિ થતી નથી દુનિઆની કીર્તિ, નત્તા, નમન વગેરે કાંઈપણ પ્રાપ્ત કરવાની નેનામા લોતુપના થતી નથી તેના નવળા પુરુષાર્થોનો મગ્નાથો પ્રભુ તરફ જ વળે છે આ ઋષિતિ થના માનવ ભાવ નુરે છે તે ભક્તના મન આગમ પ્રત્યુત્તો જ નિચાગ ગે છે મેવાનુ દ્વિ માનમી મેવા છે આ માનમી મેવા તે ગુદ્ધ ભાવ છે તે ભાવ વ્યક્ત ભાવમા પત્રી જાય છે પત્રીથી ધીમે ધીમે પ્રેમ પ્રણય એવ, ગગ અતુલમ તથા વ્યનન પર્યન્ત વૃદ્ધિ પામતા પ્રભુ પ્રત્યે દનન આપે છે

મન ભાવ જીવનની ઉત્તરિનુ મૂળ તથા સર્વ પ્રજાગના આધિ-
ભાનિક, આધ્ય તિમ્બ અને આધિનિદ દુષોના નિવાગણુનું આપન
'નિરોધ' છે શ્રીકૃષ્ણાવનાગમા શ્રીકૃષ્ણે જે જે લીનાઓ કરી તે
નનામમા નિરોધનો ઉપાય જ સર્વોચ્ચ છે પ્રભુએ જે જે લીનાઓ
કરી છે તે લીનાઓનુ તાગતમ્ય જીવને નિરોધનો ઉપદેશ આપવાનો
છે નિરોધનો સમન્ધ હૃદય સામે છે કારણ કે ભાવની ઉત્પત્તિ
હૃદયમા છે તો જેવા જેવા હૃદય તેવા તેવા નિરોધના ઉપાયો છે.
નિરોધ વધુ એક છે પણ તે ભક્તોના અધિમર પ્રમાણે જુદી જુદી
ગીને મરાય છે તે ઉપાયો ગીને દર્શાવવામા આવ્યા છે તે
આપણે દલે પત્રીના વિભાગમા જ્યા રમેશ શ્રીકૃષ્ણની લીનાઓનું
પ્રયશ્ચળુ નીચે તેમાથી સમ નરો.



વિભાગ ૧ સંપૂર્ણ.

રસેશ શ્રીકૃષ્ણઃ



શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર

વિભાગ ૨ જો.

લીલાપ્રથમકંઠ.

અહિંઆં શ્રીકૃષ્ણની જે લીલાઓ વર્ણવવામાં આવનાર છે તે શ્રીમદ્ભાગવતને અનુસરીને છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૨ સ્કંધો છે. તે આખા ગ્રંથનું પ્રયોજન આનંદરૂપ ભગવાનની લીલાઓનું વર્ણન કરતું એજ માત્ર છે, અને આ લીલા બાર રીતે દેખાડી છે માટે તેના બાર સ્કંધો છે. પ્રથમ બે સ્કંધના વિષયો અધિકારી તથા સાધન છે. બાકીના એટલે સ્કંધ ત્રીજાથી તે બાર મુખી અનુક્રમે સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પાપણ, ઉત્તિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ તથા મુક્તિ તેમજ આશ્રય છે. દશમ સ્કંધનો વિષય નિરોધ છે. આ નિરોધવાળા સ્કંધનાં મુખ્ય પાંચ પ્રકરણો છે.

તેમને નીચે પ્રમાણે અધ્યાયોમાં વહેંચી નાખ્યા છે.

૧ જન્મ પ્રકરણ	(અ. ૧-૪)	કુલે અ. ૪
૨ તામસ પ્રકરણ	(અ. ૫-૩૨)	” ૨૮
૩ રાજસ પ્રકરણ	(અ. ૩૩-૬૦)	” ૨૮
૪ સાત્ત્વિક પ્રકરણ	(અ. ૬૧-૮૨)	” ૨૨
૫ ગુણ પ્રકરણ	(અ. ૮૨-૮૭)	” ૬

આ પાંચ પ્રકરણોને બે મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચેલાં છે. અધ્યાય ૧ થી ૪૬ મુધીના ભાગને પૂર્વાર્ધ લીલા કહેવાય છે. અને અ. ૪૭ થી ૮૭ મુધીની ઉત્તરાર્ધ લીલા કહેવાય છે. ઉપરના પ્રકરણોમાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય સાર છે.

જન્મ પ્રકરણ—આ પ્રકરણના ચાર અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાકટ્યનું વર્ણન છે.

તામસ પ્રકરણ—આના કુલ ૨૮ અધ્યાયો છે. તેમાં તામસ વ્રજનો ઉદ્ધાર પ્રભુએ કર્યો અને નિઃસાધન ભક્તાને નિરોધ કરાવ્યો તે વિષય છે. પૂતના વધથી આરંભીને યુગલ ગીત મુધીની તમામ લીલાઓ તેમાં આવે છે.

રાજસ પ્રકરણ—આમાં રાજસ યાદ્યોનો નિરોધ કર્યાની હકિકત છે.

સાત્ત્વિક પ્રકરણ—સાત્ત્વિક ભક્તોનો ઉદ્ધાર ભગવાને દેવી રીતે કર્યો તે લીલા તેમાં છે.

ગુણ પ્રકરણ—આમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઇત્યાદિ છ ધર્મોનું નિરૂપણ છે. આમાં કુલે ૭ અધ્યાય છે.

આ રીતે કુલે ૮૭ અધ્યાય દશમ સ્કંધમાં છે. વત્સ
હરણલીલા પ્રસંગના ત્રણ અધ્યાયોને શ્રીમદ્ વલ્લભાધીશ
પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે. તેથી તે અધ્યાયો આમાં ગણ્યા નથી.

ઉપર પ્રમાણે ભાગવતના દશમ સ્કંધનો સંક્ષિપ્ત
સાર શ્રીમુખોદિની પ્રમાણે છે. તેને લક્ષ્યમાં આપીને
'નીચે પ્રમાણેનું' મંગલાચરણ પણ છે.

ચતુર્મિ^૧શ્ચ ચતુર્મિ^૨શ્ચ ચતુર્મિ^૩શ્ચ ત્રિમિસ્ત^૪થા ।

પદ્મિર્ધિરાજતે યોસૌ પન્ન^૫ષા હૃદયે મમ ॥



૧. અહિંઆં ચતુર્મિઃ શબ્દથી જન્મ પ્રકરણના ચાર
અધ્યાય લેવા.

૨. અહિંઆં ચતુર્મિઃ શબ્દથી તામસ પ્રકરણના પ્રમાણ,
પ્રમેય, સાધન અને ફલ એવાં ચાર પ્રકરણ લેવા.

૩. અહિંઆં પણ રાજસનાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને
ફલ પ્રકરણો સમજવાં.

૪. સાત્ત્વિકનાં ત્રણ પ્રકરણો પ્રમેય, સાધન અને ફલ.

૫. ૭ ગુણોના ૭ અધ્યાયવાળું ગુણ પ્રકરણ.

જન્મ પ્રકરણ.

દશમ સ્કન્ધની શરૂઆત જન્મ પ્રકરણથી થાય છે. તેના ચાર અધ્યાય છે. આ ચાર અધ્યાયનું પ્રયોજન એ દર્શાવે છે કે ભગવાન પોતાનાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એવા ચાર વિભૂતિ રૂપો સાથે પ્રકટ થયા હતા. અધ્યાય ૧ ભામાં વાસુદેવનું પ્રાકટ્ય જણાવેલું છે. બીજા અધ્યાયમાં સંકર્ષણ, ત્રીજામાં પ્રદ્યુમ્ન અને ચોથામાં અનિરુદ્ધ. આ વિષે મુખ્યોધિની ટીકામાં નીચની કારિકાઓ છે.

ચતુર્મૂર્તિં હરિર્જાતસ્તેનાધ્યાયચતુષ્ટયમ્ ।
 પ્રથમ વાસુદેવોઽમૃદ્વસુદેવ હૃદિ સ્થિતઃ ॥
 મૃત્યુવારણસામર્થ્યમન્યથા ન ભવેત્કાચિત્ ।
 સંકર્ષણો દ્વિતીયે તુ સ્ફુટો દૈત્યવધાય હિ ॥
 તથા તૃતીયે પ્રદ્યુમ્નશ્ચતુર્થે તુર્થ ઉચ્યતે ।
 નનિવદ્ધે યતઃ કૈશ્ચિદતઃ સર્વે વિમોચિતાઃ ॥
 ધર્મરક્ષાહેતુત્વૈ ધર્મવાણશ્ચ વર્ણ્યતે ॥
 વસુદેવાદેવકીતો મથુરાતશ્ચ ગોકુલાત્ ।
 પ્રાદુર્ભવશ્ચતુર્મૂર્તિર્ભગવાન્નાઽત્રસંશયઃ ॥

રસેશ શ્રીકૃષ્ણ યાને શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર.

વિભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ હું.

શ્રીકૃષ્ણ જન્મ.

(ભાગવત ૧૦-૧ થી ૧૦-૫.)



શુરાના ઉગ્રસેન રાજાનો પુત્ર કંસ પોતાની લગિની દેવકીને તેના લક્ષ પછી તેના પતિ વસુદેવ સાથે રથમાં બેસાડીને સાસરે વળાવવાને પોતે જાતે રથ હાંકતો હાંકતો મથુરા નગરીની બહાર જતો હતો. કંસવાળા રથની સાથે સેંકડો બીજા સુવર્ણ રથ હતા. સાથે હાથી તથા બીજા ઘોડાઓનો પાર નહતો. ચંબ, તુરી, મૃદંગ અને દુહાલિના મંગળમય નાદો માર્ગમાં આ નવદંપતીને અલિનંદન આપતા હતા. આ દંપતીનાં હૃદય આનંદમાં ગરક થઈ ગયાં હતાં. તેમના સુખ લિપર સ્મિતની રેખાઓ વિલસતી હતી. અને નૂતન પ્રેમનું નિર્ભર સુખ મેળવનાં હતાં. રથ પૂરવેગથી આગળ ધસતા હતા. મથુરાની બહાર કેટલુંક અંતર કાપ્યું એટલામાં એકાએક આકાશવાણી સંભળાઈ. તે વાણીએ કંસનું ધ્યાન ખેંચ્યું, તે બોલો “હે કંસ! તું આ તહારી બેનના રથને હાંકે છે પણ ચાલ રાખજે કે તેનો આક્રમે

ગર્ભ તને મારશે ” આ વાણીનું શ્રવણ કરતાની સાથે તે થક્યો. તેના હાથમાથી રાગ પડી ગઈ અને ગાત્રોમા ડુમ્પ થયો. દિશાઓમા ચોગરદમ ભેગા લાગ્યો. કેટલોક મમય કંઈ પણ ગ્રાહી ગઈયો નહિ પણ પોતાના ભાવિનો વિચાર કરનામા ચિન્તાચમ્પ થયો. તેના નેત્રમા ક્રોધ ઉભરાવા લાગ્યો અને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને પ્રથમથીજ ઉપાય યોજવાને માટે હાથમા તલવાર લઈને તેની ખંડેનને માગવાને ધમ્મ્યો વસુદેવ કમનો સર્જન સમજી ગયા યુક્તિથી તેનું સાન્નિધ્ય કરવાને આ પ્રમાણે તેમણે ઉત્તર આપ્યો.

“હું જન ! તું શા માટે જોડલો ગયો અડગાય છે ? અગે તું બાણ છે કે મૃત્યુ ડોઘનાથી ટાળ્યું ટળતું નથી સૂર્ય જેમ ઉગે છે તેવો આથમે છે, કુદા ખીચે છે તેવું ડગમાય છે, તેજ પ્રમાણે જીવનના પણ ઉદય અને અમ્તની મર્યાદા નિયત થયેલી છે નેટલા પ્રાણીઓ જીવનવાળા છે તેમની અન્તિમ મૃત્યુદશા પણ આવવાની છે તો તું શા માટે તે મરણને દુઃ કરવાને વૃથા પ્રયત્ન કરે છે ? મરણથી ભયભીત થવું તારા જેવા શૂર પુરુષને યોગ્ય નથી. જીવન અને મૃત્યુની પરસ્પરા અસારમા ઘટમાળ પ્રમાણે ચાલી જાય છે વસ્તુતઃ તો આત્માને જન્મ પણ નથી તેમ મૃત્યુ પણ નથી જેમ પાણીથી ભરેલા માટીના કુડાઓમા અદ્રા દિવનું તેજ વાયુના વેગથી કપતું દીગે છે તેવીજ રીતે પોતાનીજ માયાવી (મોહથી) રચાયલા દેહ તથા ઇન્દ્રિયોમા ન જે વસ્તુના રાગવાનનો અશ છે તે રાગથી કરીને તાના વ્યવસ્થાને ભૂલી જાય છે માટે ડોઘનો પણ દ્રોહ

કરવો નહિ. તમામ જીવો ભગવાનના અશો છે. દ્રોહ કરનારને પોતાને ભય વધતો જાય છે. વળી આતો તહારી જડેન છે. તે તારાથી નહાની છે. તેને તારે પુત્રી સમાન ગણવી જોઈએ. તો તેને મારવાને તું તૈયાર થાય છે તે એક નવાઈ છે.” આ પ્રકારે કંસને ઉપદેશ આપવા છતાં તે એકનો જ થયો નહિ. તેની આંખમાથી આખી પૃથ્વીનો પ્રલય કરે એવો ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા લાગ્યો; આથી વસુદેવે જાણ્યું કે આને ઉપદેશ કોઈ પણ અમ્મર કરી શકે તેમ નથી. તેથી તેની સાથે હવે કોઈક બીજી યુક્તિ-સામવિધિનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. તેમણે મનથી નિશ્ચય કર્યો કે “કોઈપણ ઉપાયર્થ બુદ્ધિમાન માણસોએ બુદ્ધિ પહોંચે ત્યાં સુધી માતને નદર અટકાવવું જોઈએ. માણસના પ્રયત્ન કરવા છતાં ન અટકે તો તેમાં તેનો અપરાધ નથી. માટે આ દુષ્ટને દેવકીથી જે પુત્રો થાય તે જાધા આપી દેઈને તેનો ગ્રાણુ જગાવવો. કારણ કે આને મરણનો ભય લાગ્યો છે, અને તેથી ભય-અસ્ત થઈનેજ દેવકીનો સંહાર કરવા ઉદ્બુક્ત થયો છે. આ આકાશવાણીએ કંસના લાવીની આગાહી કરી છે તે કોઈ પણ દિવસે મિથ્યા થાયજ નહિ. તેથી દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તેને અવશ્ય મારશેજ. માટે દેવકીને જીવતી હશે તો આકાશવાણી પણ સત્ય નીવડશે. આ આકાશવાણી તે ઇશ્વરી સંકેત છે તો દેવકીને કોઈપણ ઉપાયથી જીવતી રાખવી એ મારો ધર્મ છે. આ દુષ્ટ એટલો ક્રૂર અને ઘાતકી છે કે તેની સ્હામે માફ જળ ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી. તેમ જો જોળથી કોઈ મરતો હોય તો પછી તેને વિષથી શામાટે મારવો ?

આથી આ નવી સૂઝેલી યુક્તિજ મને હિતકારક લાગે છે” આમ મન સાથે સંકટપ ઠરીને ડમને કહ્યું—‘હે કેસ ! તારા જેવો ગર પુરુષ આકાશવાણીથી લયગ્રસ્ત થાય તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે તને દેવડીના પુત્રોને સોપી દઈશ માટે તુ કોધનો ત્યાગ કર અને તહારી ખેનના ઘાતનું પાપ ન કર આ શબ્દ શ્રવણ કરતા કસનો કોધાગ્નિ ચાલન થયો તેણે તરવાર ન્યાનમા મૂકી દીધી અને પહેલાની માફક ઘઘની રાશ હાથમા ઝાલીને અશ્વોને હાડવા લાગ્યો, વસુદેવ અને દેવ કીના હૃદયો પણ ચાલન થયા

x

x

x

x

ચોડાક સમય પછી દેવકીને પ્રમત થયો પોતાના પ્રસવને કેસ મારી નાખશે, તે લય વસુદેવ તથા દેવડીના હૃદયમા પેઠો પણ સત્યપ્રિય વસુદેવ પોતાના પ્રથમ પુત્ર ગીર્તિમાનને જન્મતા ઠમ પાસે લઈ ગયા. પણ કસને રો આઠમા ગર્ભથી લય હતો તેથી તે પુત્રને પાછો સોપ્યો અને આઠમા પુત્રને તેની પાને લઈ જવાને જણાવ્યું વસુદેવ પુત્રને લઈને પાછા ક્ષ્યા પડીની ઓ, પડી ઓક પાથ પુત્રો વર્ષ વર્ષના અન્તરે થયા આ સમયે નારદજીએ આવીને કસને કહ્યું—‘ હે કેસ ! તુ કેમ ગફલતમા રહ્યો છું ? તને ખમર નથી કે પ્રજામા રહેનાર નંદાદિક ગોપો તથા તેમની સ્ત્રીઓ તેમજ વસુદેવ, દેવકી વગેરે દેવતાઓ તરીકે તારો મહત્ત્વ કરવાને જન્મ્યા છે, તો તુ તારા રક્ષણ માટે આવધાન થા ’ આટલું કહીને નારદજી ત્યાથી પાછા ક્ષ્યા કને પોતાના માણસોને ઓકદમ દૂકમ કરીને વસુદેવ તથા દેવકીને બધનમા ન ખાયા.

પોતાના પિતા ઉગ્રસેનને પણ કારાગૃહમાં નાખ્યા તે હવે
 યાદવોનું નિકદન કરવા લાગ્યો હવે દેવકીને સાતમી વારનો
 ગર્ભ રહ્યો આ સમયે દેવકીને પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે હર્ષ થયો અને
 જૂદમી કસ તેને મારી નાખશે તેથી શોક પણ થયો આથી
 વિશ્વાત્મા ભગવાને વસુદેવ તથા દેવકીની મનોવ્યથા જાણીને
 પોતાની યોગમાયાને આજ્ઞા કરી “હમણા દેવકીના ઉદર
 માથી મારા અશરૂપ શેષ પ્રકટ થનાર છે પણ તેના રક્ષણ
 માટે તેને તેમાથી જોગીને ગોકુલમાં વસુદેવની ખીજ સ્ત્રી
 રૌહિણીના ઉદરમાં જોગી લે, પછીથી હું પરિપૂર્ણ રૂપથી
 દેવકીનો પુત્ર થઈશ ” આમ આજ્ઞા થતા યોગમાયાએ તે
 ગર્ભને લાથી જોગી લીધો લોક આથી એમ માનવા લાગ્યા
 કે દેવકીને ગર્ભ પડી ગયો હવે વિશ્વાત્મા ભગવાન પરિપૂર્ણ
 રૂપે વસુદેવના મનમાં પધાર્યા વસુદેવે તેમને દેવકીમાં પધરાવ્યા
 આ યાગતની ખબર કસને પડી તેથી તેની ચિન્તા દિવસે
 રાત્રિ સે વધતી ગઈ પણ પોતાની ગર્ભિણી જટનનો વધ
 ઠરવાથી પોતાનાજ આયુષ્યનો, કીર્તિ તેમજ લક્ષ્મીનો નાશ
 થશે એમ વિચારીને તે ગર્ભને બહાર પ્રગટ થવાની વાત
 જોઈ રહ્યો

કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા અદ્રમાં રૌહિણી નક્ષત્રને
 શોભાવતો હતો દિશાઓ સ્વચ્છ હતી આગ્રશ નિર્મળ
 દીશતું હતું સરિતાઓના સ્વચ્છ જળ મધુર રવથી વહી
 રહ્યા હતા વનરાજીઓના પુષ્પ શુદ્ધોમાં પક્ષીઓ તથા જમ-
 રના નાદધ્વનિઓ સભાવા લાગ્યા શીત, મદ અને સુગન્ધી
 પવન વાવા લાગ્યા કસ સિનાય સર્વના હૃદયમાં પ્રવત્રતા

છવાઇ હતી. મેઘની મંદ મંદ ગર્જના સંભળાવા લાગી. આવા સમયે પૂર્વ દિશામાંથી ચંદ્ર પ્રકટ થાય તેમ દેવકીના આઠમા ગર્ભનો પ્રસવ થયો.

તે અદ્ભુત કમલ જેવા નેત્રવાળા, ચતુર્ભુજ, શંખ, ગદા અને આયુધને ધારણ કરનાર, કૌસ્તુભમણિથી શોભતા, પીતામ્બર ધારણ કરેલા, અમૂલ્ય વૈદ્ય મણિથી જટિત કિરીટ અને દુણ્ડળની ઠાન્તિથી અલંકૃત થયેલા, ઉત્તમ કટિમેળલા, અંગદ અને કંકણથી દેહીપ્યમાન પુત્રને વસુદેવે લેયા તેમને લેતાંની સાથે વિસ્મયથી તેમનાં નેત્રો પ્રકુલ્લિત થયાં. વસુદેવ તથા દેવકીએ તેમને ભગવાન જાણીને સ્તુતિ કરી. તે પુત્રે તેમને પુત્ર ભાવથી તથા બ્રહ્મ ભાવથી તેમનું ચિન્તન કરવાને સૂચવ્યું. તેમજ ઠંસના ભવથી મુક્ત થવાને ગોકુળમાં તેમને લઇ જઇને યશોદાને તેજ સમયે પ્રકટ થયેલી દન્યાને કારાગૃહમાં ભાવવી અને ઠંસને તે આપવી તેમ જણાવ્યું. આમ કહીને તે બાળક પ્રાકૃત બાળક જેવા જણાવા લાગ્યા. વસુદેવે તે બાળકને ગોકુળમાં લઇ જવાને પ્રસૂતિ ગૃહમાંથી બહાર કાઢ્યા અને હસ્તમાં તે બાળકને ધારણ કરીને ચાલવા લાગ્યા. રાત્રિનો સમય આગળ વધતો હતો. સૂર્યનું નિરવ શાન્તિ હતી. ઠંસના પહેરગીરો ગાદ નિદ્રામાં પડ્યા હતા. મથુરા નગરીના મજબૂત દરવાજાની સાંકળો એકાએક ઉઘડી ગઇ અને દ્વાર ખૂલ્યાં થઇ ગયાં. તેમાં થઇને વસુદેવ બહાર નીકળ્યા. વર્ષાદ મન્દ મન્દ ગર્જતો હતો. યમુનાજનાં પૂર પુષ્કળ ઉછળવા લાગ્યાં તથા તેમાં પ્રચણ્ડ મોજાને લીધે પુષ્કળ શીણ ચઢવા લાગ્યું. તોપણ યમુનાજો

વસુદેવને માર્ગ આપ્યો તેથી તે મામા કાઠે પહોંચા અને
ગત્રિની અપૂર્વ ગાનિમા ગાઢ નિદ્રામાં પડેલા ગોકુળમાં
પ્રવેશ કર્યો. યશોદાના પ્રસૂતિગૃહમાં તેમની દૈન્યાને લીધી
અને તે સ્થાને પુત્રને મૂક્યો અને પાછા મથુરામાં દાખલ
થયા અને દેવકીના ડાંગરુહની શય્યામાં તેને ગોકવી લીધી
હતુ ગત્રિનો અવશેષ હતો ડાંગરુહની આનુગામ્યુના દર
વાગ પ્રથમની માફક મનજૂન બધ થઈ ગયા ડાંગરુહમાંથી
તે દૈન્યાના જ્ઞાનનો અવાજ સાંભળીને ઠારાળોને પ્રમવની
બાળ પડના બીજા દિવસે સુવારે તેમણે કમને બાળ કમી. તેથી
વિશ્વલ થયેલા કમ દેવકીના પ્રસૂતિગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો અને
તેના તરફ ઉગ્રદૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો દેવકી તેનો સંકપ સમજી
ગયા. તેમણે નેથી વિજ્ઞસિ પૂર્વક જણાવ્યું “હે ભાગ્ય ! આતો
દૈન્યા છે. તે તારી ભાણેજ છે તો તેને તું જીવતી રાખીશ”
પણ મગ્યથી લાયલીત બનેલા કમના પતથ જેવા હૃદય
ઉપર કંઈપણ અસર થઈ જ નહિ. તેણે એકદમ બાળથી તે
દૈન્યાને દેવકીના હાથમાંથી લીધી, અને તેને પગથી પકડીને
કુરતાથી ઝિલા ઉપર પછાડી પણ તે દૈન્યા ઉછાળીને
આકાશમાં ઝડ અને કસને કહ્યું “હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા કસ !
તું મને મારીને શુ દરીશ ? તારો મારનાર તો ગોકુળમાં
પ્રકટી ચૂક્યો છે તું મને મકને અરે નિર્દોષને માર નહિ” આ
સાલગતાની સાથે કસના ગાન શિથીલ થઈ ગયાં તેની આંખ
હવે કંઈક દયાથી પીગળવા લાગી. તેનો કોધાગ્નિ શાન્ત
થયો તેથી દેવકી તેમજ વસુદેવને વિજ્ઞસિપૂર્વક કહેવા
લાગ્યો કે-અરે ખડેન અને બનેવી ! મારા અપરાધ ક્ષમા
કરો, મે દુષ્ટ બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને તમારું ઘણુંજ અનિષ્ટ કર્યું

તમને મેં જાહેર સતાપ કર્યો છે, હું આકાશવાણીથી જોતા બ્રમમા પડીને છેતગાઈ ગયો અને તમારા પુત્રને મારવાને પ્રેર્યો ” આમ જોવીને તે બંનેના પગે વદન કળવા લાગ્યો તેનો કંઠ પણ ગળગળો થઈ ગયો, પત્રી તેમને તેણે બંધનથી છોડી મૂક્યા.

પણ યોગમાયાના શબ્દથી તેનું હૃદય વીંધાઈ ગયું હતું તે શબ્દો તેના હૃદય ભાગમા મોચરા પેગી ગયા હતા અને તેના પ્રાણને ડોરી રહ્યા હતા તેથી વિહ્વલ ચિત્તવાળો થઈને પોતાના મત્રીઓની સલાહ લેવાને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો; અને તેમની મલાહથી મજના તમામ બાગકોને માગી નાખવાનો ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યો.

ગોકુલમા નંદરાયજીને ત્યાં પુત્ર પ્રસન્ન થનાના સમાચાર ગોકુલમા ફેલાયા બ્રાહ્મણો, સૂત્ર, માગધ અને બહિર્જનો આનીવાંદ દેવા નંદને વેગ ગયા ધ્વજ પતાકાથી ઘરેઘર આગણા મુશોલિન કરવામા આવ્યા હતા મજમા આજે આનંદ છવાઈ રહ્યો દરેકના હૃદય તે આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યા ઘણાઓ અનેક વ્રતની લેટોથી નંદરાયને નવાજતા હતા નંદરાયે પણ પુત્ર પ્રમદ નિમિત્તે મોટો મહોત્સવ કર્યો.

ગુરુસ્થ—દને કૃષ્ણના જન્મ વિશેના આ પ્રશ્નનો આપણે વિચાર કરીએ પ્રથમ ભાગમા જણાવ્યા પ્રમાણે કૃષ્ણ રિશે એતિહાસિક દૃષ્ટિથી ધીવલ્લભાચાર્યે વિચાર કર્યો નહીં અર્થાત્ શ્રીમદ્ ભાગવતને ઇતિહાસના અન્ય તરીકે તેમણે સ્વીકાર્યો નથી, પણ ધર્મતત્ત્વના ગદ્ય ચિન્તનથી પ્રચૂર અન્ય તરીકે તેને માન્ય કર્યો છે એની શ્રુતિઓમા જે ગદ્ય છે તેનેજ સરળ રૂપ-ત્મક રેવિમા ભાગવતકારે પ્રતિ પાલિ કર્યું છે અને તે રીતે આવડેલતા શ્રીકૃષ્ણકાગ અક્ષતી શીના-

ઓના કરેલા વર્ણનોથી આપણે ચકિત થયા વગર રહીશું નહિ. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે શુદ્ધનિર્ગુણકિતનો ઉપદેશ આપ્યો છે. વેદની શ્રુતિઓમાથી એજ અર્થને તારવ્યો છે, અને તેજ અર્થ ભાગવતમા પણ વ્યાપે છે. વલ્લભાચાર્યના મને સર્વોત્કૃષ્ટ પરમનત્ત્વ ધ્વજ છે. તે ધ્વજની ક્રીડા કરવાની ઈચ્છા થતા જડ-જગત્ અને ચેતન શ્રવે જે પોતાના અંશ રૂપે છે તેને સર્જે છે. આ શ્રુતિઓમા ધ્વજનું સાકાર તથા નિરાકાર ઉભય રૂપે વર્ણન છે. આકાર એટલે આનન્દરૂપી આકારવાળું અને નિરાકાર એટલે પ્રાકૃત આકારથી રહિત. તે સર્વ ધર્મથી મુક્ત છે, અને વિરહધર્મોચ્ચ છે. તેમાથી જ ધટપટાદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ છે. તેજ સચ્ચિદાનંદાત્મક છે શ્રુતિમા તેના ૧પાત્ર રૂપો જણાવ્યા છે. આ પાત્ર તે અનમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય. આમાના પ્રથમ ચાર વિભૂતિરૂપ મનાય છે, અને છેલ્લું તે પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. પ્રથમનું અનમય તે જગત્ અગર વિરાટ સ્વરૂપ તે ધ્વજના સદંશરૂપ છે. બીજું પ્રાણમય. તે શ્રવે છે તે ચિદંશરૂપ છે. ત્રીજું મનોમય તે વેદનામાત્મક સૃષ્ટિ, અને ચોથું વિજ્ઞાનમય તે અક્ષર ધ્વજ-અનંતર્ધામિ, વ્યાપિરંકુલ અથવા ગણિતાનંદરૂપ, આ ચાર પૂર્ણ નથી તેથી તે વિભૂતિરૂપ છે આ બધાથી પ્રસાદપર ધ્વજનું સ્વરૂપ તે આનન્દમય છે તે અગણિતાનન્દ પણ કહેવાય છે. તે ક્વચિત્ રસ તરીકે, ભૂષા તરીકે તેમજ આનન્દ તરીકે પણ વર્ણવ્યું છે. આ આનન્દમય ધ્વજ અને આનન્દ એકજ રૂપ છે અને તેજ પરધ્વજ છે. તેનાથી પર બીજું તરન નથી. તે સેવ્યાપક અક્ષર ધ્વજ જે સર્વના હૃદયમા બિરાજેલા છે તેના કરતા

૧ જુઓ તૈ. ૬. ધ્વજાનન્દવધી.

૨ જુઓ ઇં. ૭-૨૩-૧. યો વૈ મૂમા તત્સુચમ્ તથા ધ. મુ. ૧-૩-૮ મૂમા સંપ્રસાદાદધ્યુપદેશાત્ । વિભાવ ૧ લાના પ્રથમ પ્રકરણુઆ આ વિષય ચર્ચો છે.

૩. જુઓ ધ. મુ. ૧-૧-૧૧ આનન્દમયોડ્ધ્યાસાત્.

પર છે. કારણ કે યશ્રુતિમાં અન્નમયના અન્તરાત્મા તરીકે પ્રાણમય જણાવેલ છે, તેના આન્તરાત્મા મનોમય, મનોમયના વિજ્ઞાનમય, વિજ્ઞાનમયના આનન્દમય, આનન્દમયના અન્તરાત્મા કોણ તો તે શ્રુતિ જણાવતી નથી. આ આનન્દમયનું હંસ તરીકે વર્ણન કરે છે. પ્રીતિને-પ્રેમને તેના શિરોભાગ કહે છે. મોઢ તેની જમણી પાંખ કહે છે, પ્રમોદને ડાબી પાંખ, અને અક્ષરબ્રહ્મ તે પુચ્છને સ્થાને છે. આ પ્રકારે રૂપકથી તે પર બ્રહ્મનું ત્યા વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણન કરીને તુર્તજ તેને રસરૂપ કહે છે. વળી કહે છે કે આજ પરમ તત્ત્વ છે કારણ કે પતેલી એક અલ્પમાત્રાથીજ જગત્ જીવી શકે છે. તે માત્રાના અભાવે ભૂત પ્રાણીઓ હોઈ શકેજ નહિ. તેજ રસરૂપ છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ આનન્દી થાય છે. જો તે આનન્દ ન હોત તો કોણ પ્રાણધારણ કરી શકત ? એ આનન્દમાંથી તમામ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમા પાછા ફરે છે. આમાં જે કોઈ ભેદ જુએ છે તેને ભય થાય છે. પવન તેના ભયથી વાય છે. સૂર્ય તેના ભયથી ઉગે છે, અગ્નિ, ઈન્દ્ર અને મૃત્યુ તેનાથી ડરતા રહે છે. તે સર્વત્ર છે. ઉપર જુઓ તો તે છે, નીચે પણ છે, આજુબાજુએ તે છે પછવાડે છે, મુખ સામે પણ છે. એક પણ દિશા તેના વગરની નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં તે આનન્દરૂપે આત્મા છે.

૪. તૈ. ૨-૧

૫. एतत्स्थैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति. બૃ. ૪-૩-૩૨

૬. रसो वै सः । रसोऽमेव लब्धवानन्दमवाप्ति । यो ह्येवान्याकः प्राप्नात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति (તૈ. ૨૭)

૭. તૈ. ૧-૮

૮. છં. ૭-૨૫-૧

૯. कृपिर्भूवाचकः प्रोक्तेः यद्य निर्दृतिवाचकः ।

तयोर्वैकं पञ्चदश कृष्ण इदमभिधीयते ॥

શ્રુતિમા નિરપેક્ષા પરમતત્ત્વરૂપ આનન્દમય બ્રહ્મને અદિંઆ કૃષ્ણ કહ્યા છે. કૃષ્ણ શબ્દમા “કૃ” અને “ણ” શબ્દો છે કૃનો અર્થ સત્તાવાચક છે તે સત્ ધર્મને જણાવે છે. “ણ” શબ્દ નિવૃત્તિ મુખ્ય-આનન્દનો વાચક છે. તે ઉભય શબ્દ મળીને કૃષ્ણ અર્થાત્ સદાનંદ રૂપ થાય છે. કૃષ્ણ એ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ ભગવાન છે. એ વિશેના અનેક પ્રમાણો ભગવદ્ગીતામા અ. ૭-૬, ૭-૭, ૭-૧૦, ૧૭-૧૮, ૧૦-૪૨, ૯-૨૩, ૯-૪૧, ૪-૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૯-૧૧, માં તેમજ ભાગવત ૪-૧-૫૯-૧૦-૮૯, ૫૬, ૬૦, ૧૦-૩-૪૨, ૧૦-૧-૨૧, ૨૨, માં આપેલા છે.

ભા. ૧૦-૧-૨૩ માં કહે છે કે ‘પરપુરુષ સાક્ષાત્ ભગવાન વામુદેવને ઘેર જન્મ લેશે” આમા “સાક્ષાત્ ભગવાન” એના શબ્દો છે. આ કૃષ્ણ નિર્ગુણ આનન્દમય પરબ્રહ્મ પોતાની કીડા માટે જગત્ આદિ સર્જે છે. તે પરબ્રહ્મનું વર્ણન ભાગવતકાંડે કૃષ્ણ તરીકે કરેલું છે. આ કૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય નિરોધ માટે છે. પોતાના ભક્તોના પ્રપંચની વિસ્મૃતિ ઘટીને પોતામા આસક્તિ થાય તે માટે ભગવાન જૂદી જૂદી રીતે તેમને સદાય કહે છે જૂદી જૂદી જાતના ભક્તોને તે નિરોધની સિદ્ધિ કેવી રીતે ધષ્ટ તથા નિરોધ સિદ્ધિમા અન્તરાય કયા કયા હોય છે, અને તે અન્તરાય કેવી રીતે દૂર થાય વગેરે ભાગવતના દશમસ્કંધમા જણાવ્યું છે. માટેજ દશમસ્કંધનો મુખ્ય અર્થ “નિરોધ” જણાવ્યો છે. ૧૦જ્યા સુધી બકાર સ્થિત વક્ત્રિ કાષ્ઠમા પુવેશ પામતો નથી ત્યાં સુધી અન્દર રહેલો વક્ત્રિ તે કાષ્ઠનું દહન કરી શકતો નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે કાષ્ઠની અન્દર

૧૦. ચાવદ્વહિઃસ્થિતો વહિઃ પ્રપ્તો વા ત્રિશેવહિ તાવદન્તઃસ્થિતો-
પ્યેપ ન દારુદહનક્ષમઃ ।

एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटयेत् तद्विशेषम् ॥

શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃતકારિકા.

વર્ણિ છે પણ તે વર્ણિત પ્રકટ કરવાને બહારથી વર્ણિ પ્રદીપ કરવો
 નોંધએ. તેજ પ્રમાણે સ્વચ્છ લીલાથી ભગવાનથી નિરોધ્ય ભક્તના
 દેહાદિ સકલ પ્રપંચમાં સ્વાનન્દનો પ્રવેશ કરાવતાં તિરોહિત આનન્દનો
 પણ અવિભાવ ભગવાન કરે છે. આમ થતાં ભગવાનના આનન્દના
 અનુભવને યોગ્ય અસૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ થતાં જડ્યાદિરૂપ પૂર્વ
 પ્રપંચનો લય થાય છે. તો ભક્તોની નિરોધસિદ્ધિ માટે ભગવાનનું
 પ્રાકટ્ય છે. આ નિરોધ યોગ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નથી. ત્યાં
 ચિત્તવૃત્તિનો રોધ તેનું નામ નિરોધ કહે છે. આને માટે ભગવાનનું
 ધ્યાન કરવામા આવે છે. અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિનો રોધ થાય તે માટે
 ભગવાનનું પ્રાકટ્ય નથી; પણ સાધન રહિત ભક્તોને^{૧૧} માટે છે.
 અર્થાત્ અવિદ્યાને લીધે પોતે રચેલા સંસારના દુઃખથી પીડિત થતા
 જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને નિરોધ સૂચ્યો છે. તે સંસાર અવિદ્યાથી
 રચાયેલો હોવાથી જ્ઞાનથીજ તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. આ સસાધન
 મર્યાદા જીવોના ઉદ્ધારનો માર્ગ છે. સસાધન જીવોને સંસાર દુઃખરૂપ
 છે. નિઃસાધન ભક્તો પ્રભુની લીલાજ આમાં માને છે એટલે તેમનો
 એ સંસાર સુખરૂપ બને છે. તેમને એવી રીતે નિરોધ સિદ્ધ કરાવે
 છે કે જેથી તેમને પ્રપંચનું વિશ્મરણ થાય છે.

ભક્તો ચાર પ્રકારના છે—તામસ, રાજસ, સાત્વિક અને નિર્ગુણ
 એ ચાર પ્રકારના ભક્તોને જૂદી જૂદી રીતે તેમના અધિકાર પ્રમાણે
 નિરોધ થાય છે. ભગવાનનું—કૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય આ નિરોધની સિદ્ધિ

૧૧. મે મજાઃ શાસ્ત્રાહિતાઃ સ્ત્રીશ્વદ્વિજબન્ધવઃ ।

તેષામુદ્ધારકઃ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીનામત્ર વિશેષતઃ ॥

તેષાં નિરાશ્વઃ શાસ્ત્રં યોગાદિવિનિરૂપિતમ્ ।

શેષમાવસ્તત્ર હરેર્ન કદાચિદ્ગમિષ્યતિ ॥

સુબોધિનીકારિકા.

૧૨. ધ. સ. ૧-૪ ૨૬ અત્મકૃતોઃ પરિણામત્ ।

માટે એમ સમજવું હવે આ પ્રશ્નનો શુદ્ધ અર્થ સમજતા પૂર્વે તેમા આવેલા વિશેષ નામોમા કોયે રૂપાત્મક અર્થ સુમોધિની અનુસાર છે તે દુઝામા નીચે પ્રમાણે જણાવીએ છીએ

કૃષ્ણ—સાતમક આનન્દમય નિર્ગુણ પરમહ

બલદેવ અનન્ત—અક્ષરહ, ગણિતાનંદ, અન્તર્યામી, વ્યાપિતૃક, વર્મારૂપ બ્રહ્મ

૧૨દેવકીના છ પુત્રો—ભગવાનના ૭ ધર્મો-અર્થ, વીર્ય, યશ શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય

દેવકી—મતે વેનામતી જિ ૫૩૫

૧૪વસુદેવ—શુદ્ધ સત્વાત્મક

નંદ—આનંદયુક્ત સત્વગુણ

ગોકુલ—૧૫ દેવી ગુણયુક્ત યાગ-દેવી મપદનુ યથાન નિર્ગુણવૃત્તિ

૧૩ જુઓ સુમોધિની ભા ૧૦-૨-૫ વડ્ ગુણા । સત્તમો ધર્મો ચ તદાધારમૂત । પુરુષ ત્તમતુ તતો મહાન્ । તાણુભટ્ટની યોજ નામા આને આ પ્રમાણે સમજાવું છે તત્ત્વાદ્યમર્મસ્ય પૂર્વપુરુષોત્તમતા-ત્તસમસ્યાક્ષરાત્મવત્તાદેતેવા વળામૈધર્મોરિ પદ્મગુણા મસ્ત્વ યુક્ત પદ્-સરથાયા નિયામકત્વાદ્ દેવકી સર્વદેવનેતિવાક્ય ત્તસર્વદેવનારૂપાવા દેવ-કયા મત્ત્વજ્ઞ-યા સદ્દે સાધારણના પ્રવેશાસમ્મશાય । અત્ત એલે વદ્ગુણ નામચત્ત રમૂતા હિતિ નિશ્ચય ।

૧૪ વસુદેવ શુદ્ધસત્ત્વત્ત્વ નામદાવિર્માલ્યાનમૂત । દેવકી સર્વદેવતામયો વિષ્ણુરૂપ સ્તે ગર્ભા મગ્યાના સદ્દેવોત્તમરૂપેત્ત ॥

ત્રિવિન્નામાનની શ્રીગોકુલોત્તમવચ્ચની રિગ્તિ ૫ ।

૧૫ દેવામિત્ત ગેઝ્ઝમ્ સુમોધિની ભા ૧૦-૨-૫,

મથુરા—^{૧૬}જ્ઞેયુણુ યુક્તસ્થાન-રાજસદ્ધતિ.

કંસ—મૃત્યુરૂપી કાલ, પૂર્વાવતારમાં^{૧૭} તે કાલનેમિ હતો. ભગવાને અમૃતના મંથનથી તેનો નાશ કર્યો હતો. અર્થાત્ અમૃત કહેતાં જ્ઞાનથી કાલ નાશ પામે છે અને તે ભગવાનની કૃપાથીજ થઈ શકે છે. કંસ એટલે દુષ્ટ શુદ્ધિ ભયાનક કાળ^{૧૮} અગર ભગવાનથી વિમુખ કરવાની દુષ્ટ શુદ્ધિ.

હવે ઉપર જણાવેલા અર્થો જરાજર સમજવાથી આ પ્રકરણમાં જણાવેલું કૃષ્ણ જન્મનું રહસ્ય જરાજર સમજાશે. જ્યારે દુષ્ટ શુદ્ધિ ભગવદ્ભક્તને પ્રભુ વિમુખ કરે છે તથા તેના પ્રભુ તરફના ભાવમાં અન્તરાય નાખે છે, ત્યારે પોતાના ભક્તનું પ્રભુ રક્ષણ કરે છે. આ દુષ્ટ શુદ્ધિથી જીવને અહંતા મમતાત્મક સંસાર દુઃખરૂપ બને છે. માટે આ દુષ્ટ શુદ્ધિને હણવી જોઈએ. આ શુદ્ધિજ કાલરૂપ મૃત્યુરૂપ બનીને જીવોનો સહાર કરે છે. તેનું રહેવાનું સ્થાન આસુરી સંપત્તિ છે—જે સંપત્તિ જ્ઞાનની સામગ્રીનું મન્થન કરે છે. માટે કંસને મથુરા નગરીમાં વસતો જણાવ્યો છે. આ દુષ્ટશુદ્ધિ અનિ ધોર અને ઉગ્ર પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેને ઉગ્રસેનનો પુત્ર કહ્યો છે. વસુદેવ એટલે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો—તમ રાજ અને સત્ત્વ છે. તેમાં તામસ એટલે તમોગુણ બીજાઓને વિનાકારણે પીડા અપાવે છે. આ જીવો સંસારમાંજ સદયા કરે છે. તેમનો કદી ઉદાર થતો નથી, તેઓ આસુરી જીવો તરીકે ઓળખાય છે. રાજસગુણથી આક્રાન્ત જીવો સંસારમાં રાગ-લોભાદિથી

૧૬. મથુરાયા દૈત્યાવેશાત્ સુગોધિની ભા. ૧૦-૨-૫

૧૭. જુઓ સુગોધિની ભા. ૧૦-૧-૬૯

૧૮. ભાગવત ૧૦-૨-૨૬ થી ૪૨ સુધીના શ્લોકો સાવધાન-તારી વાચવાથી કંસનો જણાવેલો અર્થ જરાજર સમજાય છે.

મુક્ત હોતા નથી, તેથી તેઓને બંધનજ હોય છે. તેમના સંસારની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. તેઓનું ચિત્ત કર્મમાં આસક્ત હોય છે. તેથી તેમના જન્મ મરણનો હથેલો નથી, પણ જે જ્ઞાનનિષ્ઠ થયેલા છે, જેમની મનોવૃત્તિ સુખદુઃખમાં, લાભહાનિમાં, જય અને અજયમાં સમતા વાળી છે, તેઓનો સંસાર નિવૃત્ત થાય છે અને તે મોક્ષના અધિકારી બને છે. આમા વળી શુદ્ધ સત્ત્વવાળો જ્ઞાની મોક્ષને સત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનની પરમદશાએ પહોંચેલો જીવ તે શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક હોય છે. વસુદેવ તે કાદિના જીવ છે. તેઓ જ્ઞાનના ફલરૂપ બ્રહ્માનંદને પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે વ્યાપક બ્રહ્મદષ્ટિ-વિષ્ણુરૂપ-સર્વ દેવતામયી (સર્વત્ર બ્રહ્મને જોનારી દષ્ટિરૂપ દેવકી સાથે જોડાય છે; અર્થાત્ ભગવાનથી વિમુખ કરનારી દુષ્ટ બુદ્ધિ કંસનો ધાત કરવા માટે શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક જીવ (વસુદેવ) બ્રહ્મદષ્ટિ સાથે સંબંધથી જોડાય છે, આના પરિણામે તેનામા તે દુષ્ટ બુદ્ધિને જીતનાર અપૂર્વ તાકાત મળે છે. આ જોડાણથી શુદ્ધ સત્ત્વને બ્રહ્મદષ્ટિથી પ્રથમ બ્રહ્મના પદ્ધર્મ રૂપી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પુત્રો તે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે. દુષ્ટબુદ્ધિ ભક્તના ભગવદ્ભાવનેજ ચ્યુત કરવા માગે છે, ભક્તને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવામાંજ અન્તરાય રૂપ થવા માગે છે, તેથી ભગવાનના ધર્મરૂપ પુત્રને દેવકી છોડેકતી નથી. આ છ પુત્રો પછી સાતમો પુત્ર તે ધર્મને ધારણ કરનાર ધર્મીરૂપ અક્ષર-વ્યાપક બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વ બ્રહ્મદષ્ટિથી અક્ષર બ્રહ્મને પહોંચી શકે છે. તો પણ કેવલ બ્રહ્મદષ્ટિ એ ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં અન્તરાય કરનારી દુષ્ટ બુદ્ધિનો ખંસ કરી શકતી નથી. તે તો ભગવાન જ્યારે તેવા જીવ ઉપર પોતેજ કૃપા કરે તોજ બની શકે. આથી તેમની નિઃસાધન દશા જોઈને સાક્ષાત્ ભગવાને પોતાની ગોગમાયા શક્તિથી, અક્ષરબ્રહ્મનો તેમનામાં થનાર આદુર્ભાવને દૂર કરાવ્યો. કારણ કે જે અક્ષરબ્રહ્મનો આદુર્ભાવ થાત તો તેમાં તેમનો

લય થઈ જત. જ્ઞાનનું ફક્ત અક્ષરબ્રહ્મમાં લય છે પણ વસુદેવ અને દેવકી એ જ્ઞાતી નહોતાં. એતો ભક્ત હતાં તેથી તેમના ભાવને અક્ષર બ્રહ્મમાં લય થવાજ દે નહિ. માટેજ ભગવાન સાક્ષાત્ પોતે તેમનામાં પધાર્યા. ભગવાનનું પધારણું તે યોગિ સંબન્ધથી નથી, તેથી વસુદેવના મનમાં પધાર્યા એમ કહ્યું છે. શુદ્ધ સત્વાત્મક ભક્ત (વસુદેવના) જીવના મનમાં પ્રથમ પ્રભુનો પ્રાકૃર્ભાવ સમજાય છે અને તે બ્રહ્મદષ્ટિથી (દેવકીથી) બહાર પ્રકટ થાય છે. પણ આ ભગવાન તે પરાત્પર નિર્ગુણ આનન્દમય બ્રહ્મ છે એટલે તે જ્યાં પરિક્ષિત પણ દુઃખ હોય ત્યાં તેમનો પ્રાકૃર્ભાવ થતો નથી, માટેજ રાજસી-વૃત્તિમાં (મથુરામાં) રહેલી દુષ્ટશુદ્ધિ (કંસથી) પીડિત શુદ્ધ સત્વ (વસુદેવ) અને બ્રહ્મદષ્ટિ (દેવકી) ની પાસે પ્રકટ થયેલા આનન્દરૂપ કૃષ્ણ દેવીસંપદરૂપ નિર્ગુણવૃત્તિ (ગોકુલ) માં નિવાસ કરીને રહેતા આનન્દાશ વિશિષ્ટ સત્વ (નન્દ) અને આનન્દાંશ મિશ્રિત બ્રહ્મદષ્ટિ (યશોદા) માં પુત્ર તરીકે આ આનન્દરૂપ બ્રહ્મ પ્રકટ થાય છે. આ રહસ્ય શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્યમાં રહેલું છે તેટલા માટેજ ભા. ૧૦-૫-૨૧ માં નન્દને વસુદેવના ભાઈ કલા છે. વસુદેવ એટલે આનન્દધર્મ રહિત સત્વગુણ અને નન્દ એટલે આનન્દાંશયુક્ત સત્વધર્મ. એટલો તે બન્નેમાં ફેર છે. નન્દમાં આનન્દાંશ વધારે છે તેથી ભા. ૧૦-૫-૨૧ માં વસુદેવને દેહ અને નન્દને પ્રાણ તરીકે ગણાવ્યા છે. દેહમાં પ્રાણ ન હોય તો દેહની સ્થિતિ ટકી શકે નહિ તેમ સત્વગુણમાં પણ આનન્દ અંશ હોય તોજ તેની સ્થિતિ બને. આથી જ્યારે નન્દને ખબર પડી કે પોતાને ત્યાં પુત્ર પ્રકટ થયો છે એટલે તેમનામાં રહેલો આનન્દ પણ પ્રકટ થયો. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ ભક્તના હૃદયમાં ભગવાન પધારે ત્યારે જે આનન્દ થાય તે આનન્દનો અનુભવ તે કરવા લાગ્યા અને તે આનન્દનો મહોત્સવ પણ કર્યો.

કૃષ્ણના પ્રાકટ્યની બાબત બાળ બક્રિમને અને સર્ગિક જણાય છે. તે કહે છે કે “આ બધી વાત અને સર્ગિક છે-બની ન શકે

તેવી લાગે છે અને તેથી આગળ નક્કી કરેલા નિયમ પ્રમાણે તે આપણે માની શકતા નથી. જાણી બાંકિમની આ પ્રકારની જે મનોદશા છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ શ્રીકૃષ્ણના જીવન પ્રસંગોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવગણવા જાય છે. તેમને એતદ્દેશીય આચાર્યો જે દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણના જીવનને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આલેખેલું છે, તે દૃષ્ટિથી જોયું નથી. તે દૃષ્ટિથી જો તેમણે આખા પ્રશ્નો ઉકેલ કરવા માંડ્યો હોત તો શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં અસંભવિતપણું—અનૈસર્ગિકતા ન જણાત. ઉત્તરું તે જીવનમાં રહેલા રૂપક તત્ત્વની પછવાડે ઉપનિષદના મહાન સિદ્ધાન્તોને તે જરૂરથી જોઈ શકત.



તામસ ભક્તોનો નિરોધ.

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધનું તાત્પર્ય નિરોધ લીલામાં છે. અર્થાત્ ભક્તને નિરોધની સિદ્ધિ કરાવવાને તે લીલા કરવામાં આવી છે. તેનાં પાંચ પ્રકરણો છે. જન્મ પ્રકરણ, તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક અને ગુણ પ્રકરણો છે. તેમાં તામસ પ્રકરણમાં વર્ણવેલી નિરોધ લીલાના ચાર પ્રકરણો છે—સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન, અને ફલ. તે વિષયોનું પ્રતિપ્રાદન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

અ. ૫ થી ૧૧ સુધી } ત્રિમલીલા છે. (આમાં નંદમહોત્સવ પૂતનાવધ, શકટાસુર તથા તૃણાવર્તવધ, દામણાથી બંધાવું, ચમલાળ્બુન મોક્ષ અને વત્સાસુર તથા બકાસુર વધ).

અ. ૧૨ થી ૧૮ (૨૧)—આસક્તિલીલા (ધેનકાસુર વધ, કાલીયનાગમર્દન, દાવાનલપાન, પ્રલંબાસુર વધ, વેણુવાદન લીલા આ ભાગમાં આવે છે.)

અ ૧ (૨૨) થી-૨૫ (૨૮)—વ્યસનલીલા, વસ્ત્રહરણ લીલા, વિપ્રપત્ની ઉપર અનુમહ, ગોવધનલીલા તથા વરુણલોકમાંથી નંદરાયનું પ્રત્યાનયન અને ગોપાને કરાવેલું વૈકુંઠ દર્શન.

અ. ૨૬ (૨૯) થી ૩૨ (૩૫)—ફલલીલા, (રાસલીલા, થી યુગલગીત સુધીનો પ્રસંગ.

ઉપરનાં ચાર પ્રકરણો પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ નામથી પણ ઓળખાય છે.

તામસ-પ્રકરણ.

આ પ્રકરણનું નામ તામસ પ્રકરણ શા માટે કહેવાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિકુલનાથજીએ સુબોધિની ઉપરનાં દિપ્પણી નામની દીકામાં કર્યું છે. તેઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

લક્ષિતમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે પુરુષોત્તમ એજ ફક્ત છે, અન્ય કંઈ પણ નહિ. પુરુષોત્તમના સંબન્ધથીજ અન્યત્ર ફક્તની ઉક્તિ છે. આમ હોવાથી પોતાના ભાવથી જુદા પ્રકારની અહિંઆં કૃતિ નથી. અર્થાત્ પુરુષોત્તમરૂપી ફક્તની પ્રાપ્તિ ભાવથીજ છે. તે ભાવ માટે ભાવાનુસાર કૃતિ હોય છે. અન્ય કોઈ પણ કૃતિ નથી. હવે ત્રણ પ્રકારના ગુણના સ્વભાવવાળા જીવોમાં જે સાર્વત્રિક છે તેમનું ધ્યાન જ્ઞાન તરફ હોય છે. તે જ્ઞાનાદિ વિહિતમાર્ગમાં (વિધિ માર્ગમાં) રૂચિવાળા હોય છે, તેમનામાં સ્નેહ હોતો નથી. જે રાજસ છે તેઓનું ચિત્ત બૌદ્ધિક કર્મ તરફ ખેંચાયલું હોય તો પણ લૌકિકમાં આસક્ત હોય છે, તેથી તેમના ચિત્તમાં વિક્ષેપ વધારે થાય છે. તેમના ચિત્તનું સ્થૈર્ય હોતું નથી. આથી આ બંને પ્રકારના જીવોને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થાય એ સંભવિત છે. તેઓ પરમાત્માના અંશરૂપ જીવો છે એમ ઘણી વખત ભૂલી જાય છે માટે તેમની નિરોધની સિદ્ધિ બરાબર થઈ શકતી નથી. પણ જે તામસ ભક્તો છે, તેમનામાં જ્ઞાનાદિ સાધન હોયું નથી, તેઓ તદ્દન મૂઢ જેવા છે. તેઓ તો લૌકિકમાં પણ કંઈ સમજતા નથી. આવાઓના હૃદયમાં પ્રભુ મારેનો સ્નેહ સદ્બળ હોય છે. તેમાં બહારની કોઈ પણ વ્યસર નથી. જ્ઞાનીઓના ભાવમાં જેમ ફેરફાર

થકી જાય છે તથા તર્કવિતર્કના વચનમાં પડી જાય છે તેમ આમના ભાવમાં નથી. એટલે તેમના ભાવ સરળ, શુદ્ધ અને સદૃજ હોય છે. તેવાઓની નિરોધ-સિદ્ધિ એકદમ થકી જાય છે; કારણકે તેમના લક્ષ્યમાં તે એક જ વાત છે કે પ્રભુ સિવાય બીજું કોઈ પણ પ્રીતિનો વિષય નથી. એટલે તેઓ પોતાની પ્રીતિને તે દિશામાં વાળે છે. ફક્ત આવા ભક્તોના નિરોધમાં જે કોઈ અન્તરાયો હોય તે પ્રભુ કૃપાથી આપોઆપ ખરી જાય છે. એટલે તેને નિરોધસિદ્ધિમાં બહુ મુશ્કેલીઓ પડતી નથી. વ્રજવાસિઓ તે તામસ ભક્તો હતા. તેમને પ્રભુ મારે એવો સ્નેહ હતો કે પ્રભુના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત બીજા કોઈ પણ ધર્મનો તેમણે સ્વીકાર જ કર્યો નથી. પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈની તેમણે ઇચ્છા જ કરી નથી. પ્રભુ એ જ તેમનો પુરુષાર્થ. તે જ તેમનો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આવા પ્રકારના ભક્તો વસ્તુતઃ નિર્ગુણ જ છે એટલે આવા ભક્તોની નિરોધ સિદ્ધિ મારે જે લીલા જણાવી છે તે તામસ લીલા નહિ પણ નિર્ગુણ લીલા છે એમ સમજવું. આથી પુષ્ટિમાત્ર અને મર્યાદા માર્ગનું વૈલક્ષણ્ય દર્શાવ્યું છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન હોતાં નથી, મર્યાદા માર્ગમાં સાધનનું જાણ હોય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં કેવળ પ્રભુ મારેના પ્રેમ એ જ સર્વોપરિ સાધન છે. વ્રજવાસિઓએ કોઈ પણ સાધન કર્યું નહોતાં. ફક્ત તેમનામાં પ્રભુ મારેની પ્રીતિ હતી અને તે પ્રીતિથી જ તેઓ ભગવાનનાં કૃપાપાત્ર બન્યાં હતાં. અર્થાત્ તામસ પ્રકરણની લીલા નિર્ગુણમાર્ગ તથા પુષ્ટિ ભક્તિની લીલા છે એમ સમજવું.

તામસ પ્રકરણના પ્રથમ પ્રમાણ પ્રકરણના વિષ-
યોની સમજૂતિ નીચે પ્રમાણે છે.

× અધ્યાય ૫ નંદમહોત્સવ-ભગવાનના ઐશ્વર્ય
ધર્મનું વર્ણન છે.

|| ૬ પૂતના વધ-વીર્યનું વર્ણન છે.

|| ૭ શકટાસુર ॥ યશનું વર્ણન છે.

(તામસ)

તૃણાવર્ત (રાજસ) ॥

|| ૮ યશોદાનું લાલન તથા
મોહન, શ્રીધર્મનું વર્ણન છે.

(સાત્વિક)

॥ ૯ હામણાથી બંધાવું-જ્ઞાનનું ॥

॥ ૧૦ યમલાર્જુનનો મોક્ષ-વૈરાગ્ય ॥

॥ ૧૧ ધર્મસ્વરૂપ ભગવાનનું વર્ણન.
ભગવાનનું વર્ણન.

× અન્યગ્રાપિ ગતઃ કૃષ્ણાત્સવાન્કુસ્તેઽસ્તિલાન્ ।

અત્ત એશ્વર્યભાવોઽત્ર પ્રથમે વિનિરૂપિતઃ ॥

પૂતનામારણં ધીર્વં યશસ્તુ શકટાદિનુવ ।

શકટં તામસં પ્રોષઠં તૃણાવર્તસ્તુ રાજસઃ ॥

લાલનં પુત્રભાવેન સાત્વિકં મોહનં તથા ।

શ્રીસ્તુ લીલાનામયુક્તા જ્ઞાનં વંધવોધનમ્ ॥

યમલાર્જુનયોર્મુક્તિવૈરાગ્યં ભગવાન્પરઃ ।

સપ્તાધ્યાયાસ્તુ યત્રૈવ તત્રૈવં બુદ્ધ્યર્તા ક્રમઃ ॥

પ્રકરણ ૨ જી.

પૂતનાવધ.



મૃત્યુના ભયથી અસ્ત બનેલા હંસને જરા પણ કળ પડતી નથી. તેને ઉંઘતાં, ગેશતાં, પણ પોતાના મૃત્યુના જ વિચારો થાય છે. આથી યોગ-ભાયાના શબ્દો શ્રવણ કર્યા પછી તથા પોતાના મંત્રીઓની સલાહ પછીથી, ગોકુલ અને વૃન્દાવનનાં તમામ બાળકોનો સંહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડા સમય પછીથી તેણે પોતાની પૂતના નામની બહેનને આ કામ સોંપ્યું. મૃત્યુથી ભયભીત બનેલા પોતાના બન્ધુ ઉપર દયા ખાતી તે બહેને બાળકોનો સંહાર કરવાનું કાર્ય લીધું. આ ભયાનક શક્ષત્રીએ પૂર, ગામડાં અને મજ્રમાં ઘણાંએ બાળકોને વિષયુક્ત સ્તનથી, ધવડાવવાના મિથે મારી નાંખ્યાં. એક દિવસે તે સુંદર વેપથી પોતાની ભયંકરતાને છુપાવતી નન્દરાયના ગૃહમાં દાખલ થઈ. આજે તે ઉત્તમ સ્ત્રી જેવી જણાવી હતી. તેની આલ મોહક હતી. તેનો કેશપાશ માલિકાનાં પુંખોથી સુશોભિત બન્યો હતો; તેની કટિ નિતંબના લારથી લચતી હતી; કર્ણભૂષણ હાલતાં હતાં. કુણ્ડળની દીપ્તિ તેના મુખની કાન્તિને શોભાયમાન બનાવતી હતી. મુખમાંથી સુમન્દ મન્દ હાસ્ય વિલસતું હતું. નેત્રના કટાક્ષથી જ્ઞેનારાઓનાં મનને વીધતી હતી. આવો મનોહર વેષ ધારણ કરીને તે નન્દરાયજીના ઘરમાં આવીને, ઠેટલીક વખત

મીકું મીકું બોલી કૃષ્ણને યશોદાની પાસેથી માગી લઈને તેમને પોતાના બેળામાં બેસાડ્યા અને પછી વિધાયુક્ત સ્તનથી તેમને ધવડાવવા લાગી. શ્રીકૃષ્ણ તેનો હેતુ સમજી ગયા હતા. તેથી તેમણે બે હાથ વલી તેના સ્તનને દબાવીને પૂતનાના પ્રાણ સાથે તેને પીવા લાગ્યા. આથી સર્વ મર્મ સ્થળમાં પીડાતી પૂતના પોતાને છોડી દેવા આજીજી કરવા લાગી પણ શ્રીકૃષ્ણ એકના બે થયા નહિ. તેની આંખો ફાટવા લાગી. દેહમાં પ્રસ્વેદ ટપકવા લાગ્યો. તેમ હાથ તથા પગ પછાડતી રુદન કરવા લાગી. આ સ્થિતિમાં તેના પ્રાણ પણ થોડા સમયમાં આડ્યા ગયા. યશોદા, રાહિણી તથા બીજી ગોપીઓ ચકિત થઈ ગયાં. તેમણે શ્રીકૃષ્ણને એકદમ છાતી ઉપરથી ઉંચકી લીધા. આ બાળતની બધાંને ખબર પડી. ઘનમાં અને મથુરામાં વાત ગઈ કે નન્દના એક ન્હાના બાળકે ભયંકર રાક્ષસીનો પ્રાણ હર્યો. આથી તમામને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. કેટલાક ગોવાળીઆઓ પણ નન્દના ઘરમાં આવ્યા. તેમણે પૂતનાના શબને જોઈને તેના દૂકડા કર્યા અને દૂર લઈ જઈને તેને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યા.

આ પ્રસંગ ઉપર નીચેનું કીર્તન છે—

રાગ સારંગ.

કપટકરિ બ્રજહિ પૂતના આઈ
રૂપ સ્વરૂપ વિષમ સ્તન લાગે રાજ કંસ પપઠાઈ
મુળ ચુંબત અરુ નૈન રનિહારત રાખત કંઠ ઠેલગાઈ
ભાગ્ય જગદુ પતુમરે નંદરાની જીનકે કુંવર કન્હાઈ

૧ મોકલી-રાજ કંસે મોકલી. ૨ આંખથી જોતી. ૩ કંઠે આલિંગન આપતી. ૪ મોકું નસીન. ૫ તમારૂં.

કરગહિ ૭ ક્ષીર વપિયાવત અપનો જનત કેશવ રાઈ
ખાહર હોઈકે અસુર પુકારી અળ ખલિ લેહ છોડાઈ
ગઈ મુઝાઈ ૯ પરી ધરનીપર માનો ૧૦ ભુજગમ ખાઈ
સૂરદાસ પ્રભુ તુમરી લીલા ભક્તન ગાઈ સુનાઈ.

રહસ્ય—આ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાનોજ વધ કયો તે વિશે કહેવામા આવે છે. પૂતનાનો અર્થ શ્રીવશ્વભાગ્યાર્થ “અવિદ્યા” કરે છે. મુખોધિનીમાં આ પ્રકરણની કારિકામા પોતે પૂતનાનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવે છે. અવિદ્યા પૂતના નષ્ટા મન્વમાત્રાવશેષિતા શૂનતા સંસારનું મૂળ અવિદ્યા છે. તે અવિદ્યાથી કરીને શૂન પોતાનું સ્વરૂપ જૂઠ્ઠી જાય છે. પોતે જ્ઞાનનો અંશ છે તે જ્ઞાન તેને રહેતું નથી. આથી તે સંસારના રાગ આસક્તિમાં બંધાય છે. તે સંસાર છુટી જાય અને ભગવાનમાં આસક્તિ થાય તેને માટે નિરોધ છે. આ નિરોધમાં અટકાવ કરનાર મુખ્ય દ્વંદ્વશ્ચ અવિદ્યા છે. ભગવાને ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની બહુભવનરૂપ-સામર્થ્યરૂપા માયા નામની શક્તિથી પોતાના સદંશમાંથી જગતને પ્રકટ કર્યું અને પછી તેમા તેજ શક્તિથી ચિદંશમાંથી શૂનને ઉત્પન્ન કર્યો. આ શૂન અવિદ્યાથી સંસારને સર્જે છે અને તેની જળમાં ફસાય છે. તત્ત્વદીપ નિબંધના પ્રથમ ભાગના શ્લોક ૩૫ માં કહે છે કે—

વિદ્યાઽવિદ્યે હરેઃ શક્તી માયયૈવ વિનિર્મિતે

તે જીવસ્યૈવ નાન્યસ્ય દુઃસ્તિત્વં ચાપ્યનીશતા ॥

વિદ્યા અને અવિદ્યા તે દરિની શક્તિઓ છે, તે માયાથી જ સર્જાયેલી છે. તે શૂનને માટેજ છે, જડ-જગત કે અનર્થમાં માટે નથી. તેને લીધેજ શૂન દુઃખી થાય છે તથા અસામર્થ્ય બોગવે છે.

૬ હાય પદ્મીને. ૭ કુધ. ૮ પીવડાવું. ૯ પદી. ૧૦ સાપ-જાણે
... ખાઈ એમ માનવા લાગી.

તો જેને લીધે સંસારનો ઉદ્ભવ છે તેનો પ્રથમ સહાર કરવો જોઈએ. વૃક્ષનું મૂળ છેલ્લાથી વૃક્ષનો નાશ થાય છે તેમ સંસારના મૂળરૂપ આ અવિદ્યાનો સહાર કરવાથી, સસાર પણ દૂર થશે આથી ભક્તને પ્રભુના સંબંધમાં બહુ અન્તગમ્ય નહિ રહે આ અવિદ્યાનો નાશ ભક્તે કેવી રીતે કરવો તે કૃષ્ણ જણાવે છે. આ અવિદ્યા જાતે કેવી છે? તેનો ઉત્તર ભાગવતકાંડ ૧૦-૬-૨ માં આપે છે ત્યાં તેને “ધોર” કહી છે અર્થાત્ તે કાળા કર્મવાળા અને ભયાનક છે. શ્રવણે સંસારની ધગધગતી હોળીમાં નાખીને તેના આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિરૂપ દુષ્ટોમાં બગાડીને જોઈને આ અવિદ્યા રાત્રે છે, માટે તેને ધોર કહી છે ભા. ૧૦-૬-૪ માં તેને ‘જેયરી’ કહી છે “ખ” એટલે આકાશ, શૂન્ય, ખાલી જગ્યા તેમાં જે ફરે છે તે જેયરી. અર્થાત્ ખાલી જગ્યા-શૂન્યમાં ફરનાર અવિદ્યા શ્રવણે સંસાર જે શૂન્ય છે જેનું વસ્તુત્વ અસ્તિત્વ નથી તેમાં ખેંચે છે અને ત્યાં ખરી રીતે જે પદાર્થો છે નહિ તેને જાદુગરી માફક દેખાડે છે વળી ૧૦-૬-૬માં તેને તિક્ષ્ણ ચિત્તવાળા ધીરે તેનું ચિત્ત એટલું બધું તીક્ષ્ણ છે કે શ્રવણે પ્રથમ પોતે સંસારના દુષ્ટમાં નાખીને તેમને પીડાતા જોયા છતાં તેના ઉપર કોઈપણ અસર થતી નથી. આથીજ તેને ‘અતિવામ એષ્ટિન’ પણ કહી છે તેના કૃત્યો વામ કહેતા હોવા છે મુખ્ય ખના ખોટા આભાસો કરે છે જ્યાં વસ્તુત્વ અબેદતા છે ત્યાં બે-શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા જે સત્ય છે તેને અસત્ય તરીકે જણાવે છે તેના કૃત્યો “વામ” છે. અવિદ્યા શ્રવણે બંધનમાં નાખતી હોવાથી તથા ધોર રૂપ હોવાથી તેને નિશાચરી પણ કહે છે તે નિશામાં-ગાનના પ્રકાશ વગરની સ્થિતિમાં તમ-પ્રધાન અગ્નિમાં ફરે છે માટે તે નિશાચરી કહી છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે જે સર્વ પુરુષોની નિશા છે તેમાં સયમી પુરુષ જાગે છે અને જે સયમી પુરુષની નિશા છે તેમાં શૂનો જાગે છે. આ ઉપરથી નિશાનો અર્થ અગ્નિ

અગર અવિદ્યા થાય છે નિરા શબ્દ વેદાન્તમા અવિદ્યાના
પર્યાય તરીકે વપરાય છે આ અવિદ્યા સ્વભાવે “ધોર રૂપ”
“ખેચરી” “તીક્ષ્ણચિત્તા” “વામ ચેષ્ટિતા” તથા “નિરા
ચરી” છે છતાં તે જીવને સસારમા લુબ્ધ કરવાને તેની આગળ
મોહક રૂપ ધારણ કરે છે તેથી તેની આગળ સસારના પદાર્થો મિથ્યા
અને નશ્વર છતાં તેની તરફ તેનું આકર્ષણ કરે છે તે મોહકરૂપ
ધારણ કરીને વિષયુક્ત દુઃખ પામ છે સસારના પદાર્થો તે ખરેખર
મોહક છે જીવને તે “દુઃખ” જેવા જાણાય છે પણ ખરી રીતે તે દુઃખ નથી
હારણ કે તે વિષયુક્ત દુઃખ છે, તેથી તે દુઃખનું પાન કરનાર મરણને વશ થયા
વગર રહેશે નહિ પોતે બ્રહ્મ સાથેના સંબંધને ભૂરી જઈને બન્ધન
માથી મુક્ત થઈ શકશે નહિ જીવ આ અવિદ્યાનો નાશ કર્યો વગર
નિરોધમા આગળ વધી શકતું નથી તેથી કૃષ્ણ ભગવાન પુનરાનો વધ
કરીને જીવને અવિદ્યાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ સૂચવે છે

અદિ આ કૃષ્ણે પૂતનાનો જે વધ કર્યો તે સબન્ધી બાજુ
બકિમય દ્રે જે વિચિત્ર અર્થની કલ્પના કરી છે તે ઉપર વાચ્યનું
અર્થ પ્થાન ખેચીએ છીએ બાજુ બકિમય દ્રે એ કૃષ્ણના જીવનને
કનમ્નિ કનાર વિગ્ગી લો-ને ઉત્તર આપવાના હેતુથી “કૃષ્ણ ચરિત્ર”
લખ્યું હતું તેમા તેમજે દર્શાવેના ઉત્સાદની પ્રશસા કર્યો વગર
અમે ગ્દી શમ્પા નથી, પગુ બાજુએ જે કેટલીક વિચિત્ર કલ્પનાઓ
તેમના મગજમાથી ખેચી કાઢી છે તે વિશે અમે ઉત્તર આપ્યા
વગર ગ્દી શકના નથી કૃષ્ણના જીવનનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી
પૂરોપીયન બેખમના આરોપથી બચાવ કરવાના હેતુથી તેમને એવું
માનવું પડ્યું છે કે કૃષ્ણના જીવનમા અસભવિતપણું તથા અનૈસર્ગિ-
કતા પો રધજે છે કેટલીક બાબતો ફક્ત રૂપકથીજ સમજાવાય
જ્યારે કેટલીકને પ્રદિશ મળ્યા વગર છાંડી નથી, અને કેટલીક તો
પ્રતાપમારે પુસારીજ કારેની છે બાજુએ આની આવી દખીતો
કરીને તેમના પ્રપત્નને વધારે દારપારપદ બનાવ્યો છે જે લોકો

તેમની સ્વદેશ ભક્તિની ઉચ્ચ તારીફ કરે છે; તેઓ તેમનું કૃષ્ણ ચરિત્ર વાંચીને તેમાં તેમણે કરેલી દલીલો તરફ હસે છે.

અસ્તુ ! આ દલીલોમાં કેટલીક હાસ્યાસ્પદ, પૂતના વધ પ્રસંગમાં કરેલી છે. ત્યાં લખે છે કે "શિશુપાળ શકુનિનું નામ આપે છે, અને તેનો અર્થ ગીધ, સમળી, રયામાપક્ષી (કાયલ) વગેરે થાય છે. અને તેથી એક બળવાન છોકરું એવું એક નાનું પક્ષી મારી નાંખે તેમાં કાંઈ નવાધ જેવું નથી.

વાહ ! શી વિચિત્ર યુક્તિ ! કેવું વિપરીત બુદ્ધિચાતુર્ય ! આ સિવાય વિશેષ અર્થ ઉપગતી કાઢવાની વિચિત્રતા તેમની નીચેની દલીલો ઉપરથી સમજી શકાશે.—

"આ સિવાય પૂતનાનો એક બીજો અર્થ છે. આપણે જેને આંકડી આવવી, (સ્વગતાન આવવું) એવો રાગ કહીએ છીએ તે રાગ નાના બાળકને થાય છે. જે છોકરું જોરથી ધાવવા માંડે છે તો એ રાગ રહેતો નથી. તેથી વખતે તેનેજ પૂતના વધ કહ્યો હોય." આ નવીન અર્થની બાબતે કરેલી કલ્પનાથી આપણને હસવું આવ્યા વગર રહેશે નહિ. હવે બાબુજીએ જે પક્ષી તથા વ્યાધિના અર્થ ક્યાં છે તે ખરા છે કે ખોટા તે વિષે સહજ વિચાર કરીએ.

પ્રથમ પક્ષીનો અર્થ વિચારીએ, જે પ્રકરણમાં પૂતનાનું વર્ણન આવે છે ત્યાં તે પક્ષીનો અર્થ હોય તેમ સમજાવું નથી. ફક્ત ૧૦-૬-૪ માં એકજ શબ્દ (ખેચરી) એવો છે કે તે પક્ષીનો અર્થ જણાવે, પણ આ શબ્દને આબુબાલુના સંબંધથી જોતાં તે અર્થ-વાળો નથી. કારણ કે પૂતનાનો વેષ તથા પ્રવેશ પક્ષીરૂપે નથી પણ માનુષ રૂપે છે.

૧૦-૬-૬ માં તેને "વનિતા" રૂપે ઓળખાવી છે. કાષ્ઠપણુ રચળે પક્ષીરૂપ નથી. તેનાં અંગો પણ પક્ષીરૂપને મળતાં નથી. માટે

૧ જુઓ ક. મો. ગ્લેસીએ અનુવાદિત "શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર" ભા. ૨. પ્રકરણ ત્રીજું પૃ. ૬૩.

આ અર્થની સંભાવના અરથાને છે, તેમજ “ધૌરણ” “ખેચરી”
 “ નિશાયરી ” “ તીક્ષ્ણચિત્તા ” “અતિવામ ચેષ્ટિતા” વગેરે પૂતના
 વર્ણનમાં વપરાયલા વિશેષણોનો વિચાર કરીએ તો તે વ્યાધિનો અર્થ
 સમજવતો નથી. તેમ છતાં જો કોઈ તે અર્થ લેવા જાય તો પછી
 ૧૦-૬-૧૨ વાળા શ્લોકનો અર્થ શી રીતે સમજવો ? ત્યાં કહે છે કે
 પૂતનાના વધ પ્રસંગે પૃથિવી અને આકાશ તેમ દિશાઓ તથા
 પાતાલ કંપના લાગ્યાં. તમામ માણસો હાહાકાર કરવા લાગ્યા.
 આ વર્ણન બાળકને યતા રોગને લાગુ પડતું નથી. એક બાળકને રોગ
 થાય તેથી આખું વિશ્વ કંપનું નથી તેમ તમામ મનુષ્યો હાહાકાર
 કરતાં નથી. પણ અવિદ્યા તો તમામ મનુષ્યોને ધુળવે છે. તેમને
 માટે સંસાર સર્જને, તે સંસારની લયાનક્રામાં તેમને નાખે છે.
 આથી શ્રીવક્ષભાચાર્યજીએ શ્રીમુખોધિનીમાં પૂતના એટલે અવિદ્યા
 એવો જે અર્થ કહ્યો છે તે બરાબર છે. એ દષ્ટિએ જોતાં કૃષ્ણે
 પૂતનાનો કરેલો વધ અસંભવિત નથી. પૂર્ણેન્દુ નારાયણસિંહિ
 “ શ્રીભાગવત પુરાણ ” નામના અગ્રેજી ગ્રંથમાં પૂતનાનો અર્થ મલ્લ
 કહ્યો છે, અને તે અર્થ શ્રીવક્ષભાચાર્યજીના અર્થને કંઈક અંશે
 મળેલો આવે છે. આ શ્રીભાગવતનો ‘સૂક્ષ્મેક્ષિકાએ અભ્યાસ કરનારને
 ઉપરનો અર્થ બરાબર છે એમ જણાવ્યા વગર રહેશે નહિ. બાકી
 બાણ બકીમચંદ્ર તથા મી. ધીરેન્દ્રનાથ પાસે પૂતના એટલે રોગ
 એવો જે અર્થ કહ્યો છે તે બરાબર નથી. ભા. ૧૦-૬-૪ માં કહે
 છે કે ચોપિત્વામાયયાડડત્માનં પ્રવિશત્ કામચરિણી । આયાથી કરીને
 અવિદ્યાએ પોતે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું અને વ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો
 અર્થાત્ તે ખરી રીતે કોઈ માનુષ સ્ત્રી નથી. પણ જેમ કોઈ માનુષ
 સ્ત્રી સ્વેચ્છાથી વર્તે છે તેમ પોતે પોતાનો વેષ બદલીને સંચરવા
 માંડ્યું. જેમ કોઈ સ્ત્રી પોતાનો દોષ બદલે તો તેને કોઈ ઝોળખી
 શકતું નથી તેમ અવિદ્યાએ માયાની ત્રેરણાથી (ભગવાનની લીલા
 કરતાંની ઇચ્છાથી માયાએ કરેલી સ્વયના પ્રમાણે) પોતાનો વેષ

બદ્ધો તેથી જીવે તેને ઝાળખી શક્યા નહિ. આથી અવિદ્યાની જાળમાં પડીને વધારે બંધનમાં પડ્યા, આ પૂતનાએ પુર, ગ્રામ અને મંજનાં અનેક બાળકોનો નાશ કર્યો. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પૂર કહેતાં સાત્ત્વિક, ગ્રામ એટલે રાજસ અને મંજ એટલે તામસ એ ત્રણે પ્રકારના જીવોને પોતાની જાળમાં સપડ્યા. તે બધાઓનો અવિદ્યારૂપ પૂતના સંહાર કરી શકી, પણ કૃષ્ણનો તેમ કરી શકી નહિ. કારણ કે કૃષ્ણ એ નિર્ગુણ હતા. આથી જ્યાં સુધી જીવે પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણોથી પર થતા નથી, નિર્ગુણરૂપ બનતા નથી ત્યાં સુધી અવિદ્યાનો સંહાર કરી શકાતો નથી. માટે ભક્તોએ નિર્ગુણ ભક્તિ દ્વારા નિર્ગુણ રૂપ બનીનેજ પોતાને બંધનમાં નાખનારી અવિદ્યાને જીતવી એટલું રહસ્ય શ્રીકૃષ્ણ પોતે કરેલા પૂતના વધ દ્વારા પ્રકટ કરે છે. ભગવાન ભક્તોને આનન્દનું દાન કરવાને તથા નિરોધ માટે પ્રકટ થયેલા હોવાથી તે બંને અર્થોત્ આનન્દનું દાન તથા નિરોધ પગ-અપવાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ વગર સંભવતા નથી માટે પ્રથમ અવિદ્યા રૂપી પૂતનાનેજ મારી. (ભગવાન્મક્ષાનામનન્દદાનાર્થ નિરોધાર્થ ચ પ્રકટ હત્યુમયમપિ પદ્યપર્વાવિદ્યાનિવૃત્તિર્વિના ન સંભવતીતિ પ્રથમમવિય રૂપા પૂતનૈવ મારિતા ત્રિવિધ નામાવશી ઉપર ટીકા.



૨ આ પાંચ પર્વ તે સ્વરૂપાગ્ન, દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ અને અન્તઃકરણાધ્યાસ છે,

સ્વરૂપાગ્નમેકં દ્વિ પર્વ દેહેન્દ્રિયાસવઃ ।
અન્તઃકરણમેવાં દ્વિ ચતુર્ધાધ્યાસ ઉચ્યતે ।
પદ્યપર્વા સ્વવિદ્યેઃ સદ્વદ્વો યાનિ સંસૃતિમ્ ।

તત્ત્વદીપ નિબંધ ભા. ૧ શ્લો. ૩૬.

પ્રકરણ ૩ જી.

શટકાસુર તથા તૃણાવર્ત સંહાર.



તનાનો વધ કર્યા પછી, શ્રીકૃષ્ણના જન્મના ઉત્સવનો સમારંભ કરવામાં આવ્યો. આ મોટા સમારંભ વખતે ઘણી સ્ત્રીઓની વચમાં યશોદાએ વાદ્ય, ગીત અને બ્રાહ્મણોના મંત્ર સહિત સ્વસ્તિ વાચનથી પોતાના પુત્રનો અભિષેક કર્યો. બ્રાહ્મણોને અન્ન, વસ્ત્ર, માળા તથા અન્ય પ્રિય વસ્તુઓનું દાન કર્યું પછી આ સમયે કૃષ્ણને નિકા આવવાથી એક શકટ-ગાડાની ઝોળીમાં પોઢાડવામાં આવ્યા હતા. યશોદા ઉત્સવનાં કાર્યમાં આસક્ત હોવાથી મહેમાનોનું સન્માન કરવામાં રોકાયાં હતાં. આથી શ્રીકૃષ્ણે ધાવવાને માટે ઝોળીમાં ખૂબ રુદ્ધ કર્યું છતાં પણ યશોદાએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ આથી શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પગ ઉઘો કર્યો, અને તે પગના સ્પર્શથી ગાડું એકદમ ઉધુ વળી ગયું. આથી તે ગાડામાં ભરેલા તમામ પાત્રો ભાગી ગયાં, તેમજ તેના ચૂરચૂરા થઇ ગયા. ગોવાળીઆઓ તથા યશોદા વગેરે સ્ત્રીઓને વાતની ખબર પડતાં તેઓ બધાં ગાડાની આનુભાનુએ વીંટાંઇ ગયાં, અને આશ્ચર્યમાં ગરક થયાં.

કેટલાક દિવસ પછી તૃણાવર્ત નામનો કંસનો એક દૈત્ય વાયુનું રૂપ ધારણ કરીને ગોકુળમાં આવ્યો અને યશોદાની નિકટ પૃથ્વી ઉપર બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણને હુરી ગયો. એ

વંટોળીઆ વાયુથી આખું ગોકુલ ઘેરાઈ ગયું. ધૂળથી તમા-
મન. નેત્રો ઝાંખાં થયાં. દિશાઓ અને ખૂણાઓ તેના
ભયંકર શબ્દથી ગર્જવા લાગ્યાં. યશોદાએ જોયું તો પોતાના
પુત્રને ત્યાં દીઠો નહિ. આથી તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યાં.
પવનનો વેગ બંધ પડતાં ગોપીઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચી
અને રુદન કરવા લાગ્યાં.

શ્રીકૃષ્ણને લઈને ઉચ્ચાઉડનાર વંટોળીઓનો વેગ હવે
ધીમે ધીમે શાન્ત થવા લાગ્યો. જેમ જેમ ઉચે તે ઉડવા
લાગ્યો તેમ તેમ શ્રીકૃષ્ણ વધારે ને વધારે ભારૂપ તેને
જણાયા તેથી તેનાથી ઉડી શકાયું નથી. આથી થાકીને
શ્રીકૃષ્ણને નીચે મૂકવાનો વિચાર કરતો હતો પણ શ્રીકૃષ્ણે તેને
ગળાથી સખત પકડયો હતો તેથી છટકી શકે તેમ નહોતું.
હવે તેનું તમામ બળ ખૂટી ગયું. આથી તે ચીસ પાડવા
લાગ્યો. આખરે તેની આંખો નીકળી પડી અને મરણ
પામ્યો. આથી અન્તરિક્ષમાંથી નીચે પડતાં તે શિલા ઉપર
નીચે પડ્યો, શ્રીકૃષ્ણ તો હસતાજ હતા. શ્રીકૃષ્ણને સહી-
સલામત જાણીને યશોદા, નંદ તથા ગોકુળનાં તમામ રહેવા-
શીઓ આનન્દ પામ્યાં.

૧૬૬૨ - પ્રપંચની વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસક્તિરૂપ
નિરોધનાં ત્રણ પ્રકાર છે-વાચનિક, કામિક અને માનસ. પૂતનાનો
અર્થોત્ત અવિદ્યાનો વધ તે વાચનિક નિરોધ છે. વાણીનો નિગ્રહ હોય
અને કાયાનો તથા મનનો ન હોય તે નંકામું છે. માટે તે જન્મે
નિરોધો જણાવવાને શક્ટાસુર તથા તૃણાવર્તનો વધ આ પ્રકરણમાં
વર્ણવે છે. યશોદા, હિસવના ધર્મમાં એટલાં બધાં શ્રેયસ્કામી ગયાં હતાં
કે તે પ્રસંગે ઓવેલા મહેમાનોનું સન્માન કરવા તરફ જ ધ્યાન

આપનાં દતાં અને તેથી ઝોળીમાં સૂવાડેલા બાળક તરફ દુર્લ્લેહ રહ્યો. મહેમાનોના બોજન માટે કાળજી દેખાડનાં પણ પોતાના પુત્ર કુષ્મા-
તુર થયા છે એ તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું નહિ. માટે લોકિકમાં આસક્ત થયેલાં યશોદાના ચિત્તને ત્યાંથી ખેંચવાને માટે ઉત્સવ માટે આણેલી સામગ્રી ભરેલા ચકટને લાગી નાખ્યું. અર્થાત્ બ્રહ્મદૃષ્ટિ જો થોડી ઘણી પણ લોકમાં આસક્ત હોય તો ભંગવાનનું સ્વરૂપ સમજવામાં વિશમ્ય પડે છે, માટે લોકિકમાં ખેંચાયેલી દૃષ્ટિને પોતામાં વાળવાને કાપિક નિરોધ આવશ્યક છે.

૧ કાપિક નિરોધ પછીથી માનસ નિરોધ છે. તૃણાવર્તના વધથી માનસ નિરોધ દર્શાવ્યો છે. તૃણાવર્તનો અર્થ તૃણવત્સફલ વિશ્વ-
માવર્તયતિ સર્વથા । તૃણાવર્તસ્તતઃ પ્રોક્તસ્તમાદી પ્રાહ્નિણોત્તતઃ ॥ પંકિતમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય જણાવે છે. મન જીવને ચકડોળે ચડાવે છે માટે તેનું વટોળીઆ તરીકે વર્ણન કર્યું છે. તે ધુળથી તથા અધકારથી દ્વિશાઓ તથા તમામ રથોને ભરી લે છે એમ કહીને તે મન જીવને કેવો આધળો બનાવી છે કે જેથી તે કંઈ પણ વસ્તુ જોઈ શકતો નથી તે કહે છે. ભા. ૧૦-૭-૨૨ માં કહે છે કે આ તૃણાવર્તે ૨૨જ અને તમથી આખા પ્રગળે ભરી દીધું હતું. આ ૨૨જ અને તમ એટલે રજેગુણ અને તમોગુણ સમજવા. જ્યાં સુધી ચિત્તનો નિમગ્ન થયો હોતો નથી ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના રજેગુણ તમોગુણથી તે અક્ષિત થાય છે પણ તેનો નિમગ્ન થતાં તે સાત્ત્વિક બને છે. આથી જ્યાં સુધી આ ચિત્તનું જોર હોય છે ત્યાં સુધી જીવના માર્ગમાં રજેગુણ અને તમોગુણના અન્તરગયો હોય છે. ૧૦-૭-૨૪માં રજેગુણ અને તમોગુણના ચિત્તના નિમગ્નના અભાવમાં જીવ આત્મા તથા ૫૨-

૧ શાનિકં કાપિકં ચોષ્ઠ માનસં તૃપ્યતેડયુના ।

અન્દયા કાનતઃ સર્વં કરીતીતિ અવિપ્યતિ ।

સુબોધિની કારિકા.

પુરુષને જોઇ શકતો નથી તેમ જણાવવાને કહે છે કે તૃણાવર્તના જોરથી કોઇ પોતાને તથા ખીજને જોઇ શક્યું નહિ. આત્મા એટલે જીવનું સ્વરૂપ અથવા અક્ષરબ્રહ્મ અને પરપુરુષ એટલે નિર્ગુણ આનન્દમય બ્રહ્મ. તેનું પણ જ્ઞાન ચિત્તના નિગ્રહના અભાવે યદ્ય-શક્યું નથી. આવો સીધો અર્થ તૃણાવર્તનો હોવા છતાં બાબૂ બંકિમ-ચંદ્ર તેને ભાગવતકારે બનાવી કાઢેલી કલ્પના કહે છે. આ દલિલના સમર્થનમાં વિશેષ એમ કહે છે કે આ વાત ભાગવતમાં પહેલ વહેલી આવે છે. ભાગવતમાં કોઇ વસ્તુ પહેલ વહેલી આવી માટે ભાગવત-કારે જોડી કાઢેલી હોવી જોઇએ એ દલીલ ન્યાયયુક્ત નથી. ભાગ-વતને અન્ય પુરાણો વચ્ચે એવો કંઈ સંબંધ નથી, કે અન્ય પુરાણોમાં જે કંઈ કહેલું હોય તે ભાગવતમાં હોવું જ જોઇએ. એવી ઘણી બાબતો છે કે જે અન્ય પુરાણોમાં હોય અને ભાગવતમાં ન પણ હોય. તેમ ભાગવતમાં હોય અને અન્ય પુરાણોમાં નહોય. માટે તેમનું કંઈ વિશ્વસનીય નથી.

શકટભંગના પ્રસંગ માટે તે કહે છે “ઋગ્વેદ સંહિતામાં ઇન્દ્રને હાથે ઉધાનું ગાંડું ભાગી જવાની એક વાત છે” તે વાત કૃષ્ણમાં ઘટાવી છે. અર્થાત્ તેમાં રૂપક છે એવો સ્વીકાર બાબૂજી કરે છે પણ એ રૂપક ઇન્દ્ર અને ઉધા પરત્વે છે. કીક, બાબૂ-જીએ રૂપકનો સ્વીકાર કર્યો છે તેટલા પુરતો તેમને ધન્યવાદ છે. પણ ઇન્દ્ર અને ઉધાના શકટનો ઉલ્લેખ તેમણે ને કરી બતલાવ્યો છે તેમાં સમાયલા રૂપકનો અર્થ સમજવાને બરાબર પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેમને હાથે ગંભીર ભૂલ થાત નહિ. વેદમાં અગ્નિ, વરુણ, ઇન્દ્ર, પર્ણ-અમ એમ અનેક દેવતાઓનાં ચુકનો આવે છે, પણ આ ચુકતો વસ્તુતઃ ચાસ્કાચાર્ય નિરુક્તમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે એકજ આત્મા વિશે છે. અર્થાત્ એકજ આત્માનું અગ્નિ, વરુણ, ઇન્દ્ર વગેરે રૂપે વર્ણન કર્યું છે. એટલે ઇન્દ્ર પણ તે આત્મા અગર બ્રહ્મ છે. અહિં આ ભાગવતકાર બ્રહ્મને કૃષ્ણ કહે છે. ઉધા એ નેત્રવર્ણન.

છે. અર્થાત્ પ્રકાશયુક્ત બ્રહ્મદષ્ટિ જેને અહિંઆં યશોદા કીર્તિમતી ઉગ્ગવત્ત યુક્ત જાણતી છે. અર્થાત્ ઇન્દ્ર અને ઉપાના શક્ટની પછવાડે પણ એક ઉચ્ચ રૂપક રહેલું છે. ઇન્દ્રે ઉપાનું શક્ટ ભાગ્યું એટલે આત્માએ બ્રહ્મદષ્ટિવાળાની લોકમાં આસક્તિ ચૂર્ણિત કરીને કામિક નિરોધ કરાવ્યો. આ વસ્તુ જે વેદના સૂક્તમાં જાણતી છે તેજ ભાગવનકાળે અનુપમ સૈવીથી વર્ણી છે. તેમાં કોઇ નવીન કલ્પના ઉમેરી નથી. મૂળ રૂપક પછવાડે જે વસ્તુ-અર્થ રહ્યો છે તેજ અહિંઆં જ છે. ભાગવન વેદની લોકભાષામાં રીકા છે અને નથી તેજ રૂપક અહિંઆં કૃષ્ણ અને યશોદાના શક્ટદ્વારા સમગ્રવી છે. અર્થાત્ વેદમાં જે રૂપક છે તે ભુદ્ નથી પણ એક જ છે. ઇન્દ્ર તે ભુદા નથી પણ બ્રહ્મ-કૃષ્ણરૂપ જ છે. તેથી બાબુજી કહે છે તે પ્રમાણે “અસત્ રૂપકનો નવો સંસ્કાર” રૂકત નથી પણ તેનો તેજ છે.

ત્રિવિધ નામાવધીની રીકામાં શક્ટભંગ તથા તૃણાવર્તવધર્ત્ત રક્ષરય નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. એં લૌકિકાસક્તા ચદા દષ્ટા તદા મદીયા અપિ એં ષદ્ધિર્મુક્તા મવન્તીતિ રોદનં કૃતવાન્ । તેન કાર્યાસિદ્ધિં જ્ઞાત્વા સ્વનં સ્તતાર્વાં ચરણેન શક્ટમેવોદશિપત્ અર્થાત્ જ્યારે પ્રભુએ પોતાના ભક્તને લૌકિકમાં આસક્ત થયેલાં જોયાં ત્યારે એમને ભાગ્યું કે મારે શરણે આવેલા ભક્તો પણ જે આ રીતે લૌકિકમાં આસક્ત થાય તો પછી તેઓ બહિર્મુખ થશે એમ જાણીને પોતે રોદન કર્યું અને તે ભક્તના અનુગ્રહ માટે શક્ટ ઉચ્ચ દેંક્યું. (ભક્તના સંસારને પ્રભુએ જાતે નાશ કર્યો.) આથી તેઓ પછી ભગવન્નિષ્ઠ થયા અને તેમના પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઇ. શક્ટભંગમાં આ રીતે ભગવાન માટે કામિક વ્યાપાર થયો. (શક્ટમહત્તે મગવદર્થ કાચિન્મ્યાપ રો જાતઃ) તેજ પ્રમાણે તૃણાવર્તવધ વિશે કહે છે કે મૌકુતં સર્વમાવૃણ્ણિલ્લજ્ઞ નાત્કારુણે તળાવર્તોગમને સાંત સ્વસ્થાપિતંસ્થલે અગરદદર્શનેન મૂર્છા-વ્યંતે મહદ્દુઃખં જર્ણ માતૃચરણાં તેન મનો મગવાન્નિષ્ઠમ્બુદિતિ માનસો

નિરોધોપ્યુક્તઃ ॥ ગોકુલમા તૃણાવર્તે જ્યારે તમામ ગ્રંથજને વ્યાપી દીધું ત્યારે પોતાના સ્થાપિત ગ્રંથમા ભગવાનના દર્શન નહિ થવાથી મૂર્ચ્છા પર્વન્ત મહાદુષ્ણનો અનુભવ ગાતાને થયો. આથી ભગવાનમા તે સમયે મન નિષ્ઠ થયું. માટે આ ક્ષીલાથી માનસ નિરોધ જણાવ્યો છે. અર્થાત્ જેમ યજ્ઞોદ્ધાનને શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિન્દના દર્શન નહિ થવાથી અત્યન્ત દુઃખ થયું, તે સમયે પ્રભુનો જ મનથી વિચાર કરવા માડ્યો. તેજ પ્રમાણે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભક્તે પોતાના મનનો નિરોધ કરવો જોઈએ. આ માનસિક નિરોધ છે. કાપિક નિરોધમા કાયાથી પ્રભુની મેલા કરવાની છે. વાચનિક નિરોધમા વાણીથી ભગવદ્ ગુણગાન ગાનાના છે અને માનસિક નિરોધમા મનદ્વારા પ્રભુનું જ ચિન્તન કરવાનું છે માટે જ આ માનસિક નિરોધ યજ્ઞોદ્ધાની માફક પ્રભુના મુખારવિન્દના દર્શનના વિયોગથી થઈ શકે છે. માટે જ “નિરોધ લક્ષણ” નામના ગ્રંથમા શ્રીવત્સભાચાર્ય શક-આતમા યજ્ઞોદ્ધાના જેવા દુઃખની પોતાને માટે માગગી કહે છે. દુઃખ સિવાય નિરોધ ખની શકે જ નહિ. પણ તે દુઃખ ભૌતિક વિષયનું હોવું જોઈએ નહિ. તે પ્રભુ માટે જ હોવું જોઈએ. તે દુઃખ યજ્ઞોદ્ધા, નંદ, ગોપ તથા ગોપીઓને જે પ્રકાશનું થતું હતું તેવું હોય તો જ નિરોધ ખની શકે છે. માટે કહે છે.—

મયદુઃખ યજ્ઞોદ્ધાયા નંદાદીના ચ ગોકુલે

ગોપિકાના ॥ યદ્દુઃખ તદ્દુઃખં સ્યાન્મમ જ્ઞાતિત્ ॥

તૃણાવર્ત અને શકટાસુરનો વધ કરવાથી ભગવાનનો યશ સર્વત્ર ફેલાયો. એક ન્દાના બાળકનું આવું પરાક્રમ જાણીને બધા વિસ્મય પામ્યા અને શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. માટે આમા ભગવાનના યશ ધર્મનું વર્ણન છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ગર્ગાચાર્યનું નામકરણ તથા શ્રીકૃષ્ણનું

મૃત્તિકા લક્ષણ.



યા પ્રકરણમાં વર્ણવેલા જનાવ પછી થોડા દિવસના આંતરે ચાલ્યોના પુરોહિત ગર્ગાચાર્ય વમુદેવની પ્રેરણાથી નંદરાયના મજમાં આવ્યા. નંદ તેમને લેઈને બહુ પ્રસન્ન થયા. પછી તેમના કહેવાથી તેમણે તેમના જે પુત્રને નામકરણને સંસ્કાર આપ્યો. ત્યારથી તે પુત્ર કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાયા. રોહિણીના પુત્રનું નામ બળરામ હતું. ગર્ગાચાર્ય પછીથી વિદાય લીધી.

બળરામ અને શ્રી કૃષ્ણ હવે મોટા થવા લાગ્યા. તેઓ ઘુટણીએ ચાલતા થયા એટલે અનેક પ્રકારની ટીલાઓ ફરવા માંડી. તેઓ મજમાં તમામ ગોપીઓના ઘરમાં ફરવા લાગ્યા. કોઈ વખતે અમૂકના ઘરમાંથી માખણ ચોરી લાવતા, તો કોઈ વખત કોઈનાં વાજડાં છોડી નાખતા, તો કોઈનાં ફાહવાનાં વાસણો ફેંડી નાંખતા ગોપીઓ આવીને યશોદાને ફરિયાદ કરતી પણ તે માત્ર હસી કાઢતાં. એક વખતે કેટલાક બાળકોએ આવીને કહ્યું “હે યશોદા! તમારા બાળકે માટી ખાધી છે” યશોદા કોપાયમાન થયાં. તેમણે શ્રી કૃષ્ણને પૂછ્યું “હે કૃષ્ણ! તેં માટી કેમ ખાધી છે?” કૃષ્ણે જવાબ આપ્યો “હે મા! મેં માટી ખાધી નથી. આ બાળકો જીંદુ બોલે છે” યશોદાએ કરીથી કહ્યું “જે તેં માટી ના

ગર્ગાચાર્યનું નામ કરણ તથા શ્રીકૃષ્ણનું મૃતિકા લક્ષણ. ૨૬૩

ખાધી હોય તો તારૂં મો ઉઘાડ.” કૃષ્ણે તુર્તજ પોતાનું
મોં ઉઘાડ્યું. એ મુખમાં સ્થાવર જંગમ જગત્, અન્તરિક્ષ,
દિશાઓ, પર્વતો, દ્વીપો, સમુદ્રો, ભૂગોળ, વાયુ, વિદ્યુત્,
સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, સ્વર્ગલોક, શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, ત્રણ
ગુણ, જીવ, કાળ, સ્વભાવ, વગેરે જોયાં. આ જોતાંની સાથે
તે આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયાં. તે પોતાના પુત્રની મહત્તા
અમજવા લાગ્યાં. પણ કૃષ્ણે તુર્તજ મુખ ધીડી દેતાં તેમને
પોતાના ખોળામાં લઈને સ્નેહથી આર્દ્ર થઈ ગયાં.

વિવેચન—આ પ્રકરણમાં ગર્ગાચાર્યે કૃષ્ણના નામ કરણનો
સંસ્કાર કર્યો તે વિષે તથા પોતે માટી ખાધી તે વિષે
કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યને જે નામ આપવામાં આવે છે
તે તેને ઓળખવાને હોય છે, તેમ અદિઆ, ભક્તો ભગવાનને
ગા રીતે ઓળખી શકે તે માટે તેમને નામ આપવામાં
આવે છે. એ નામ આપવાનો અધિકાર શુરનો હોય છે. તેજ પ્રમાણે
બ્રહ્મનું અમુક સ્વરૂપથી ઓળખાણ કરાવનાર તે પણ શુર છે. તેથી
શુરએ જે નામથી ભગવાનને ઓળખ્યા હોય તે નામનું સ્મરણ
કરવાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ સમગ્તય છે.

ભગવાને માટી ખાધી તેમાં એ રહસ્ય સમગ્તયેલું છે કે
કૃપણ માયાથી બચારે કોઈ પણ લીલા કરે છે ત્યારે જીવો
તે લીલાથી મુગ્ધ થઈ જાય છે, અને ભગવાનના સ્વરૂપને
સમજી શકતા નથી. યશોદા જેવાં અર્થોત્ બ્રહ્મ દૃષ્ટિવાળાંઓ પણ
કવચિત્ ભૂલાવામાં પડે છે માટે પોતાનું મુખ ઉઘાટીને તેમાં જેમ
આખા જગત્ને દેખાડ્યું અને તેથી જે યશોદા પોતાની ભૂલ સમજ્યાં,
તેમ બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન ચતાં બ્રહ્મ વિષેના બ્રમો દૂર થાય છે.
માહાત્મ્ય જ્ઞાન ચયા પછી જેમ યશોદાએ જાણક કૃષ્ણને સ્નેહથી
પોતાના ઉત્સર્ગમાં લીધા, તેમ તે જીવને બ્રહ્મના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન
ચયા પછીથી ભગવાનને માટે નિરુપધિ અને નિઃસીમ સ્નેહ થાય

છે. આ પ્રમાણે માહાત્મ્ય જ્ઞાન પછીથી તે સ્નેહ થાય છે તેનું નામ ભક્તિ કહેવાય છે. આવી ભક્તિ થતાં જીવ ભગવાનની સાથે વધારે સંબંધવાળો થાય છે. જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી બ્રહ્મદષ્ટિ પણ જુલાવામાં પડે છે, બ્રહ્મને ઓળખવામાં ગોથાં ખાય છે. માટે તેને બ્રહ્મના માહાત્મ્ય જ્ઞાનની જરૂર છે તે જણાવવાને આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે લીલા કરી છે.

ઉપર જણાવેલી દૃષ્ટિથી કૃષ્ણ ચરિત્ર અવલોકતાં તેનું ઉત્તરહસ્ય સમજશે.

વળા કૃષ્ણે જે ગોપીઓના ધરમાંથી દહિ તથા માખણની ચોરી કરીને ખાધું તેને પણ બનાવટી કરીને ભાગવતનો ઉપહાસ કરનારને સુભોધિની ટીકા વાંચવાવી જરૂર હતી.

ગંગાચાર્યે નંદને યશોદાના બાળકને “કૃષ્ણ” નામથી ઓળખાવ્યા. કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ પ્રથમ વિભાગમાં સમજાવ્યો છે. કૃષ્ણ નામ આપીને તેમણે એવું જણાવ્યું કે આ બાળકરૂપ જે જણાય છે તે સદાનંદ સ્વરૂપ આનંદધન છે, જેને શ્રુતિઓ રસરૂપે અગર આનંદમય સ્વરૂપે વર્ણવે છે તે મહાનમાં મહાન છે છતાં બાળકરૂપ થઈને પોતે પોતાનું વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ દેખાડ્યું છે. તેજ આનંદમય પ્રભુએ જગત્, જીવ છત્યાદિ સૃષ્ટિ પોતાની ક્રીડા માટે સર્જી છે. અને પછી તેમાં બાળકવત્ ક્રીડા કરે છે. આવી રીતે “શ્રીકૃષ્ણ” નામથી તે બાળકનું યજ્ઞવાસીઓને ઓળખાણ કરાવ્યું. યજ્ઞવાસીઓ તે તામસ ભક્તો છે. તેમનામાં જ્ઞાન નથી, તેમ પ્રેમની વિધિઓ પણ સમજતા નથી. તેમ લૌકિક કામોમાં પણ તેઓ આસક્ત નથી. રક્ત પ્રભુના પ્રેમનેજ સમજે છે. એવા ભક્તોને ભગવાનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તે ઓળખાવવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ નામ આપેલું છે. અર્થાત્ તેવા ભક્તોના પ્રાપ્તિનો વિષય “આનંદધન” પરમાત્માજ હોઈ રહે. તેમને માટે “સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત” એ શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરમાત્માનાં બીજાં સ્વરૂપો છે, પણ તે સ્વરૂપો સાથે અગાધ ભક્તોનો



श्रीकृष्णतुं दायणथी वंधातुं.

॥ श्रीकृष्णजी गोचारन लीला ॥



ગર્ગાચાર્યનું નામકરણ તથા શ્રીકૃષ્ણનું મૃતિકા લક્ષણ. ૨૬૫

સંબંધ હોતો નથી. પરમાત્માનાં અનેક રૂપો છે—કેટલાંક તેમના અંશ, કેટલાંક કળા, અને કેટલાક વિવૃત્તિરૂપ છે. પણ પૂર્ણ સ્વરૂપ તો રસેશ આનંદધનજ છે. સ્નેહભાવવાળા ભક્તોને તો આ સ્વરૂપ સાથેજ સંબંધ છે. માટે તેમને તે સ્વરૂપનું ઝાળખાણ કરાવવાને આ બાળકનું નામ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ આપે છે. વળી અહિંઆં એક બીજી બાબત પણ જણાવી છે. તે એ છે કે જેમ ગર્ગાચાર્યે બાળક કૃષ્ણનું નામ પાડ્યું તેમ ગુરુ વગર પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે જે ભક્તો પરમાત્માની સમીપ જવા ઇચ્છે છે તેમણે ગુરુદ્વારા પરમાત્માના સ્વરૂપને સમજી લેવું જોઈએ. જેથી કરીને તેમના ભાવમાં વિક્ષેપ નડે નહિ. તે સમજવા પછીથીજ તે ભાવ પ્રભુ તરફ કેન્દ્રિત થઈ શકે. કારણ કે જ્યાં સુધી આ સ્વરૂપ બરાબર લક્ષમાં આવ્યું ના હોય ત્યાં સુધી તે ભાવને યોગ્ય ગતિ મળતી નથી. માટે ગુરુદ્વારા પરમાત્માના સ્વરૂપને સમજી લેવાનું રહસ્ય અહિંઆં જણાવ્યું છે.

મૃત્તિકા લક્ષણની લીલા કરીને યશોદાને સ્વમાહાત્મ્યનું જાપન કરીને, વિગ્મયમાં ગરક કરીને તેમના આ મોહને જે નિવૃત્ત કર્યો તેમાં પણ તેમની અસંભાવના દષ્ટિને દૂર કરી છે. ભગવાન વિષે અસંભાવના જેવું કંઈ પણ છે નહિ. તે સમજી કરવાને, નહિ કરવાને, તથા અન્યથા કરવાને શક્ત છે. તેમની કૃતિ અદ્ભૂત છે. તે આપણે એકદમ સમજી શકીએ તેમ નથી. તેથી ભગવાન આમ તે કરે ! એવા ખોટા કૃતકો કરીને જીવે પોતાના મનને શંકામાં નાખવું જોઈએ નહિ. ભગવાનને વિષે કંઈ પણ અસંભવિત છેજ નહિ. યશોદામાં આ શુદ્ધિ હતી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાનું બાળકજ સમજતાં હતાં. બાળક એટલે જેમ વનમાં બીજાં બાળકો છે એવુંજ આ બાળક છે તેમ માનતાં હતાં. એટલે આ બાળકને અમુક પ્રકારનું પરાક્રમ શી રીતે કરી શકે વગેરે બાળતની તેમનામાં શંકા થતી હતી. આ પ્રકારની અસંભાવનાની શુદ્ધિ ભગવાન વિષે આસક્તિ

થવા દેતી નથી. તેથી ભગવાને આ અસંભાવના બુદ્ધિ દૂર કરવાને પોતે માટી ખાધી અને પછી પોતે પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું. આથી યશોદાને જ્ઞાન થયું કે આ પ્રાકૃત બાળક નથી, પણ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. આથી તેમનો મોહ પણ ટળી ગયો. વિશ્વદર્શન થતાની સાથે તેજ પરચઢ છે એમ સ્પૃતિ થઈ. આ લીલાનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તે ભગવાનમાં કોઈપણ પ્રકારની અસંભાવના બુદ્ધિ રાખવી નહિ. કારણ કે તે ભગવાનમાં ભાવને સ્થિર થવા દેતી નથી, પણ ભગવાન અદ્ભૂત કર્મોવાળા છે. તે ધારે તે કરી શકે છે એમ માનીને ભગવાન મારેના ગ્રેમ કોઈ પણ સંલોગમાં અવિચળ અને દૃઢ રાખવો જોઈએ.

અલગ્ન અહિંઆ યશોદાને ભગવાનના માહાત્મનું જ્ઞાન થાય છે, પણ માહાત્મ્યનું જ્ઞાન લક્ષિતરસમા અન્તરાય રૂપ નીવડે છે માટે ભગવાને તે માહાત્મ્ય જ્ઞાનને દયાથી દેવાને તથા સ્નેહને પ્રાધાન્ય રાખવાને પોતે યશોદા ઉપર પોતાની આધિદેવિક માયા ફેલાવી તેથી તે ભગવાનને પોતાના પુત્ર તરીકે માનવા લાગ્યો અને પુત્ર ભાવથી ભજવા લાગ્યા. અર્થાત્ પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય અગાધ છે. તેમની શક્તિઓ અચિન્ત્ય છે પણ એ માહાત્મ્ય જ્ઞાનથી પ્રભુ પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને ગ્રેમ જોઈએ. તે કોઈ પણ ભાવવાળો હોવો જોઈએ. પ્રભુને પિતા, માતા, પતિ મિત્ર વગેરે કોઈ પણ ભાવથી ભજવા જોઈએ. માટેજ યશોદાએ પુત્ર ભાવથી પોતાનો ગ્રેમ પ્રભુ તરફ કાયમ રાખ્યો. આથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે કે—તાવન્તિ પ્રમાણાનિ શ્રુત્વાપિ હરિમાત્મજમેવ સા અમન્યત । જતો મર્ક્ષો પ્રતિષ્ઠિતા અવિદિતાયાં પુત્રમવેન । અર્થાત્ આ પણ માંભણીને યશોદાએ ભગવાનને પોતાના પુત્ર મન્યા. આ કારણથી યશોદાજી પુત્ર ભાવથી અવિદિત લક્ષિતમા પ્રતિષ્ઠિત થયાં.

આ પ્રકરણની કૃષ્ણલીલામાં ભગવાનના શ્રીધર્મને વર્ણવ્યો છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

શ્રીકૃષ્ણનું દામણાથી બંધાવું તથા
યમલાભુનનો ઉદ્ધાર.



ક દિવસે યશોદા દરરોજની માફક દહિંની ગોરસીનું મથન કરતાં હતાં, તે સમયે ઘરની બીજી દાસીઓ અન્ય કામમાં રોકાયેલી હતી. યશોદાએ રેશમી વસ્ત્ર વિશાળ કટિની મેળલા સાથે બાંધેલું હતું. મથન કરતી વખતે આખો દેહ કમ્પતો હતો. કંકણ અને કાનનાં કુંડળો હાલતાં હતાં. મુખ ઉપર પ્રભેદનાં ઝિન્દુઓ આવી રહ્યાં હતાં. કેથપાશમાંથી માલતીનાં પુષ્પો નીચે પડતાં હતાં. સ્તન્ય પાનની ઇચ્છાથી કૃષ્ણે જે યશોદાની નિકટ, ભૂમિ ઉપર બેઠેલા હતા તેમણે રવાઈને બાંધીને માતાજીને રોક્યાં. યશોદાએ વલોવવાનું બંધ રાખીને સ્નેહથી કૃષ્ણને પોતાની પામે લીધા. પણ તે ધવડાવતાં ધવડાવતાં તેમની નજર ચુલા ઉપર ઉંડા મૂંઝેલા દુધ તરફ ગઈ અને તે દુધને ઉભારે આવતો લેઈને કૃષ્ણને ધવડાવતા છોડી દઈને ત્યાં દોડ્યાં. કૃષ્ણને આથી રીસ ચડી. તેમના હોઠ લાલ થઈ ગયાં. આંસુઓ પણ ખોટાં પડવા લાગ્યાં, પછી ઘરની અંદર ખૂણામાં જઈને ખવાય તેટલું માખણ ખાવા માંડયું. અને ગોળીને લાગી નાખીને અસલની માફ જમીન ઉપર બેસી ગયા. યશોદાએ આવીને જોયું તો ગોળી લાગેલી દીડી. ત્યાં બીલું કોઈ પણ નહિ હોવાથી આ કામ પોતાના પુત્રનું હશે એમ મન સાથે વિચાર

કર્યો. તેથી પુત્રને શોધવા ઘરમાં તપાસ કરી તો પુત્ર માળ-
ણને ખાતા હતા. તેમજ વાંદરાં તરફ તે ફેંકતા હતા.
આથી યશોદાજી ખૂબ રૂઢીડાયાં. તેથી કૃષ્ણજીને પકડવાને દોડયાં.
કૃષ્ણ તેમનો હેતુ સમજી ગયા. તેથી તેમણે આગળ દોડવા
માંડયું. કૃષ્ણ આગળ અને યશોદા પછવાડે એમ દોડધામ
આણી. છેવટે યશોદાને અતિશ્રમિત અને વિહ્વલ થયેલાં
લેઇને કૃષ્ણને પોતાની માતા ઉપર દયા આવી. તેથી પોતે
એકદમ થંભી ગયા અને યશોદાએ તેમને પકડા લીધા. પછી
બધી ગોપીઓના દેખતાં યશોદાએ તેમને દામણાથી બાંધવા
માંડયા. પણ દામણું જે આંગળ જેટલું ખૂટી પડયું. નવું દામણું
સંધાડયું. તે પણ તેટલું ખૂટી પડયું. પછી બીજું દામણું
લેડયું. તે પણ ખૂટયું, આમ ઘણાં દામણાં સંધાયાં છતાં
દામણું જે આંગળ જેટલું ખૂટતું અને ખૂટતું રહેતું. આ
દેખાવ લેઇને ગોપીઓ તથા અન્ય ગોપો હસી પડયા.
યશોદા શીઘ્ર પડી ગયાં. એકતો ક્રોધ આંખમાં હતો અને
તે સાથે પુત્રને વશ કરવાના બધા ઉપાયોમાં નિષ્ફળ થતાં
હતા, આથી શું કરવું તેની તેમને સમજ પડી નહિ. છેવટે
કૃષ્ણે તેમની દયાજનક સ્થિતિ લેઇને પોતે ખાંડણીઆ સાથે
દામણાથી બાંધાઇ ગયા. આમ કૃષ્ણને દોરડાથી બાંધીને
યશોદા ગૃહકાર્યમાં વ્યાપ્ત થયાં. નન્દજીના આંગણમાં ચમ-
લાનું નામનાં જે વૃક્ષો હતાં. તેમને લેઇને પોતે ખાંડણીઆ
સહિત ત્યાં આવ્યા, અને તે ઝાડની વચ્ચે પોતે પ્રવેશ કરતાં
ખાંડણીઆના સ્પર્શથી તે મૂળથી ઉખડી ગયાં. તેમનાં
સ્કન્ધ, ગ્રાખા, અને પર્ણ ઈમ્પવા લાગ્યાં, અને ભયંકર અવાજ
કરતાં તે વૃક્ષ નીચે ભૂમિ ઉપર પડ્યાં. તે પડતાંની સાથે

શ્રીકૃષ્ણનું દામણાથી બંધાવું તથા યમલાલ્ભનનો ઉદ્ધાર. ૨૬૯

તેમાંથી મૂર્તિમાન અગ્નિની માફક, દિશાઓને શોભાવતાં, મદરહિત થયેલા જો દેવો તેમાંથી પ્રકટ થયા અતઃ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી-હે ભગવન્, અમે પૂર્વાવતારમાં કુબેરજીના પુત્ર યક્ષ હતા. અમારાં નામ નળદૂગેર અને મણિગ્રીવ હતાં. રુદ્રનું અનુચરપણું મળવાથી અમને બહુજ ગર્વ થયેલો હતો, તેથી મદાન્ધ થઈને સ્વચ્છપણે કૈલાસ પર્વતના સુંદર ઉપવનમાં ગંગાના તટ ઉપર ફરતા હતા. અમે વારુણીના મદથી ઉન્મત્ત બનીને સ્ત્રીઓની સાથે ગંગાના પવિત્ર જળમાં ગમે તેમ વર્તતા હતા. એક દિવસે નારદજી ત્યાં આવ્યા તે સમયે અમારી સાથેની સ્ત્રીઓએ લજ્જાથી વસા પહેરી લીધાં; પણ અમે તો નમ્ર અવસ્થામાંજ ઉભાં રહ્યાં. આથી નારદજીએ અમને શાપ આપ્યો કે તમે બંને જણ વારુણીના મદથી તથા લક્ષ્મીના મદથી, સ્ત્રીલંપટ અને અણતેન્દ્રિય બની ગયા છો માટે તમે સ્થાવર યોનિમાંજ જન્મવાને યોગ્ય છો તેથી તમે સ્થાવર (વૃક્ષ) થાવ. સો વર્ષો સુધી એ સ્થિતિમાં રહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી તમારો શાપ નિવૃત્ત થશે. આ પ્રમાણે નારદજીએ કહ્યું હતું; તે સાચું પડ્યું છે. આપે બહેષ્વર અમારો ઉદ્ધાર કર્યો છે.” આ પ્રમાણે તેમની સ્તુતિ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેમને મદરહિત અને અણતેન્દ્રિય બનીને, પોતાના સ્થાનમાં જવાની રજા આપી. આથી તે જો નળદૂગેર અને મણિગ્રીવ શ્રીકૃષ્ણની પ્રદક્ષિણા કરી વારંવાર પ્રણામ કરી આજ્ઞા માગીને ઉત્તર દિશામાં ગયા.

વૃક્ષના પડવનો અવાજ સાંભળતાંની સાથે તમામ ગોષ્ઠો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને આ કૌતુક જોઈને આશ્ચર્ય થયું. બાંડણીઆથી બંધાયેલું એક ન્હાનું બાળક આવાં મોટાં

વૃદ્ધોને શી રીતે પાડી નાખવાને સમર્થ થાય એવા વિચારમાં તેઓ આશ્ચર્યમગ્ન થઈ ગયા. આ સમયે નંદરાય પણ ત્યાં આવ્યા, તેમણે બધું વૃત્તાન્ત સાંભળીને પોતા પુત્રને હામણના બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા.

રાગ—રામકલી.

મો ૧ દેખત રથશુભતિ તેરે ૨ ઢાટા ૩ અળહી માટી ખાધ
 ઇસ સુનકે રિસ કરી ઉઠિ ૪ ધાઇ બાંહ પકર લેઆઈ
 ઇક દરસો ૫ બુજ ગહિ ગાઠ કરિ ઇક કર ૬ લીને સોટી
 મારતીહાં તોહી અળહિ કનૈયા વેગિન ૭ કંગલો માટી
 ૧૦ પ્રજલરિકા સખ તેરે આગે જૂઠિ કહત બનાઇ
 મેરે કહે નહીં તૂ માનત દિખરાવો મુખ ૧૧ ખાઇ
 અખિલ પ્રદ્યાંડ ખડકી મહિમા દેખરાવો મુખ ૧૨ માહી
 સિંધુ ૧૩ સુમેરુ નદીવન પર્વત ચક્રત ૧૪ ભાઇ મન માંહી
 કરતે ૧૫ સોંટિ ગિરત નહિ જાની બુલ છાંડિ અકુલાની
 સૂર કહે ચશુભતિ મુખ ૧૬ મૂંદલુ ૧૭ બલિ ગઇ ૧૮ શારંગપાનાં.

૧ મારા દેખતા ૨ યશોદા ૩ પુત્ર ૪ હમણાં માટી ખાધી છે. ૫ આ સાંભળીને યશોદા રીસ કરીને ઉઠ્યાં અને દોડ્યાં ૬ અને કૃષ્ણની બાહ પકડીને તેડી આણ્યા. ૭ એક હાથથી કૃષ્ણનો હાથ મજબૂત પકડ્યો ૮ બીજા હાથથી સોટી પકડી. ૯ ખાધી ૧૦ કૃષ્ણ કહે છે-હે યશોદા ૧ મેં માટી ખાધી નથી. આ પ્રજના બાળકો તારી આગળ ખોટી હકિકત કહે છે. ૧૧ જો તું માફ કર્યું ન માનતી હોય તો હું તને મોઢું ઉઘાડીને દેખાડું. ૧૨ કૃષ્ણે મોઢું ઉઘાડ્યું તો તેમાં આખા પ્રલોપ્ડનો મહિમા દેખાયો. ૧૩ સુખમાં સમૃદ્ધ, મેરુ, નદીનાં તથા પર્વત દેખાયા. ૧૪ એ સવળું જોઇને યશોદા અકિત થઈ ગયા. ૧૫ હાથમાંથી સાકડી પડી ગઈ તે પણ જાણ્યું નહિ. ૧૬ બંધ કર્યું. ૧૭ વારી જાણું. એવારણ્યું લેવાં. ૧૮ શ્રીકૃષ્ણનું નામ છે. જેના હાથમાં શારંગ ધનુષ્ય છે તે.

શ્રીકૃષ્ણનું દામણાથી બંધાવું તથા યમલાલ્પનનો ઉદ્ધાર. ૨૯૨

રાગ-સૌરઠ.

યશુમતિ રિસ કરિ કરિ રજુ ^૧કરખે
સુતહિત કોધ દેખિ માતા કે મનહી મન હરિ ^૨હરખે ।
^૩ઉદ્ધનત ^૪ક્ષીર જનનિ કરિ વ્યાકુલ ઇહિ ^૫ખિધિ ^૬ભુજા છુડાયો.
^૭લાજન ^૮ફેરિ દહી સળ ^૯ડારયો માખન ^{૧૦}મુંહ લપટાયો
લેઆઇ ^{૧૧}જેવરિ અખ ખાંધો ^{૧૨}ગરબજાનિ બેંધાયો
^{૧૩}આંશુર દ્વેષટિ છોત સળનિસોં ^{૧૪}પુનિનિ ઔર મંગાયો
નારદ શાપ લાયે યમલાલ્પન ઇનકો અળલો ^{૧૫}ઉધારો
સૂરદાસ પ્રભુ કહત લકત હિત યુગ યુગ મેં તનુધારોં.

રાગ-સૌરઠ.

યશોદા તેરો ભલો હિયો હે માઇ
કમલનયન માખનકે ઠારણ ખાંધે ^૧જાળલ લાઇ
જો ^૨સંપદાદેવ મુનિ દુર્લભ સપનેંહુ દેઇ ન દેખાઇ
ચાહીતે તૂ ગર્વભુલાની ધર બેઠે નિધિ પાઇ
^૩સુત ઠાહૂકો રોવત દેખતિ દૌરિ લેત હિય લાઇ

૧. યશોદા રીસ કરીને હાથમાં દોરડી બેંચે છે, ૨. હરખે,
૩. ઉદ્ધનવૃં, ૪. દૂધ, ૫. આ પ્રમાણે, ૬. હાથ, ૭. વાસણ ૮ ફેડી
નાંખ્યું, ૯. સધળું દહિં નીચે ફેંકી દીધું, ૧૦ મોઢે માખણ ચોપ-
ક્યું, ૧૧ દોરડું ૧૨ યશોદાને અહંકાર થયેલો જાણીને શ્રીકૃષ્ણનું
બંધાવ્યા નહિ. ૧૩ એ આંગળ ધટયા-ઓળ થયા ૧૪ વારંવાર
દોરડું મંગાવ્યું. ૧૫ યમલાલ્પનનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૬ ખાણીઓ ૧૭.
જેની સંપત્તિ-વૈભવ દેવ વગેરેને દુર્લભ છે અને જે સ્વપ્નમાં ખપણું
દેખાતા નથી. ૧૭ હે યશોદા! તું મર્વથી ભૂલાવામાં પડી ગઇ છું.
૧૮ ખીજના છોકરાને રડતાં, જોઈને તું હૃદયપૂર્વક તેને દોરી લાવતી
હતી તેને આશ્વાસન આપવા જતી.

૧૯ અળા અપને ઘરકે લરિકાસોં પ્રતિ કહા જડનાઇ
 બાર બાર સજલ લોચન લારિ ચિતવત કુંવર કન્હાઇ
 કહા કરા બલિ બાઉ છોરતી તેરી સૌહ દિવાઇ
 જો મૂરતિ જલથડમાં વ્યાપક ૨૦ નિગમન ખોજત પાઇ
 સો મૂરતિ તૂ અપને ઓગન ૨૧ ચુટકી દૈ દૈ નચાઇ
 સુરપાલઠ સળ અસુર સંહારક ત્રિબુવન બાહિ ૨૨ ડરાઇ
 સૂરદાસ પ્રભુડી યહ લીલા નિગમ નેતિ નિત ગાઇ.

રહસ્ય—ભગવદીયોનો સંસાર ભગવદ્ ગુણગાનને માટે છે. આવા વ્યાપાર વખતે આધિદેવિક ક્રિયાશક્તિ થકી ભગવાનના મનનું મંથન થાય છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગુણગાનનો એજ વખત છે કે જેની અંદર ગાયેલા ગુણોથી દધિ મંથનની માફક ભગવાનના મનમાં મંથન રૂપ થઈને તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે. યશોદા એ ઉજાગલ યુષ્ણ યુક્તા કીર્તિમતી ભક્તિનું એક રૂપ છે. આનન્દાત્મક શ્રીકૃષ્ણ તેમને પ્રકટ થયા હતા. જ્યારે ભક્તિથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા હોય તો પછી કર્મ તથા જ્ઞાન વગેરે સાધનો દૂર ખસી જાય છે. તે સમયે દધિરૂપ ભક્તિમાથી રસરૂપી નવનીત મન્યનદ્વારા મેળવવામાંજ તે ભક્તિ પોતાની કૃતાર્થતા સમજે છે. યશોદા તેટલા માટે દહિં વલોળવામાં રોકાયેલી હતા. તે સમયે પણ તેમનું ધ્યાન પોતાના બાળક તરફજ હતું, અર્થાત્ ભક્તિમાથી રસ અગર પ્રેમ મેળવતાં ભક્તિનું નિશાન આનન્દરૂપ ભગવાન તરફજ હોય છે કારણકે તે ભક્તિનું છેવટનું ધ્યેય તેજ છે, તેથી યશોદા વલોળું બંધ કરીને પોતાના બાળકને સ્તનપાન કરાવે છે: પણ તે સમયે ચૂલા ઉપર મૂકેલા દુધનો ઉભરો આવેલો જોઈને સ્તનપાન કરાવવાનું મૂકી દધને

૧૯. તો આ તારા પુત્રના તરફ તારી સાથી આટલી જડતા થઈ ગઈ છે? ૨૦. વેદ પણ જેને શોધતાં પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૨૧. સુટીઓ ભરવી. ૨૨. બંધીવડાવવું.

તે તરફ દોડે છે, (અર્થાત્ ભગવાનની તરફ જ્યારે પ્રેમભક્તિ વહેતી હોય તે સમયે કર્મવિધિ તરફ ધ્યાન જાય તો ભગવાન માટેનો પ્રેમ અટકી જાય છે. ભગવાન યશોદાની આ સ્થિતિ જોઈને તેમના ભાવરૂપ દધિની ગોળાને ફેાડી નાંખે છે. યશોદાના ચિત્તનો વિદ્વેષ જોઈને ભગવાન તેમના લોભ રૂપ દધિના પાત્રને ફેાડી નાંખે છે. પોતાના ભાવનું પાત્ર કુટ્ટી ગયેલું જાણીને આ સ્થિતિમાં ભગવાનની લીલા નહિ સમજનાર ભક્ત ક્રોધયુક્ત થાય તે સંભવિત છે. તેથી ભગવાનને બંધનમાં નાંખવાને પ્રયત્ન કરે છે. પણ આવી સ્થિતિમાં તે ભક્ત ગમે તેટલા સાધનો કરે તો પણ ભગવાન તેના બંધનથી બંધાયજ નહિ. છેવટે જ્યારે તે ભક્તને પોતાના દોષની સ્ફુર્તિ થાય ત્યારે ભગવાન તેના ઉપર અનુગ્રહ કરીને બંધાય છે. આથી જ્યારે યશોદા દીન અને વિહ્વલ બને છે ત્યારે જ ભગવાન દામણાથી બંધાય છે. ખરી રીતે તો ભગવાનને કંઈ પણ બંધન હોય શકતું જ નથી. અન્તર્યામિષ્ઠાદિશુમાં ભગવાનને સર્વાન્તર કલા છે, તેથી ભગવાનને વિષે બહાર કે અંતર જેવું કંઈ પણ નથી; છતાં અહિં-આં ભક્તના દૈન્ય તથા પ્રેમથી બંધાય છે. તેમ અન્ય ભક્તોને નિરોધ કરવાને માટે પણ તે પ્રમાણે બંધાય છે. માટે આપણે જોઈએ કે પોતે ચંદ્રાભ્યુત્થાન નામના વૃક્ષોની વચ્ચે થઈને પસાર થતાં તેમાંથી બે દેવોને પ્રકટ થતા જોયા.

નળકુબેર અને મણિગ્રીવની વાતમાં પણ નીચેનો અર્થબોધ છે. નળકુબેર એટલે રૂપમદ છે. અને મણિકુબેર એ લક્ષ્મીમદ છે. સંસારમાં જીવને નીચે પાડનારા અનેક મદો છે તેમાં રૂપનો મદ તથા લક્ષ્મીનો મદ એ ઘણા નિન્દનીય છે; જ્યાં સુધી એ બે મદો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી જીવને હોઈ પણ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તો પછી બ્રહ્મને આજીવની રીતે શકે, નળકુબેર અને મણિગ્રીવ આ બંને મદથી એટલા બધા વશ થઈ ગયા હતા કે તેથી અન્ધ બનીને નારદનો પ્રભુ ભક્તનો પણ અપરાધ કર્યો. આંધું પરિણામ એ આજીવ કે

તેઓ વૃક્ષની યોનિને પામ્યા કે જેમાં તેમના રૂપનો કે લક્ષ્મીનો મદ તદ્દન હણાઈ ગયો. જ્યારે ભક્ત, રૂપ તથા લક્ષ્મીના મદથી રહિત યાવ તો ભગવાન તેનો વૃક્ષવત-જડુ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે. આ બોધ આ આખ્યાયિકામાં રહેલો છે.

ભગવાન તો અગણિતાનન્દ છે, તે માટે તેમના આનન્દનો કોઈ પરિચ્છેદ હોઈ શકે નહિ. આથી યશોદાએ તેમને દામણાથી બાંધેલા જાણીને નંદરાયજી તે બંધન છોડી નાખે છે. નંદરાયજી પ્રથમ પ્રકરણમાં જ જ્ઞાવ્યું તે પ્રમાણે આનન્દ અંશથી વિચિત્ર સત્ત્વ ગુણુ છે. જે ભક્તમાં આ સત્ત્વગુણુ છે તે ભગવાનના સ્વરૂપને ઓળખી શકે છે. ભગવાન અપરિચ્છેદ અને અમેય આનંદરૂપ છે તે સારી પેઠે સમજે છે માટે ભગવાનને દામણા (બંધન) માથી છોડે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પરિચ્છેદ છે એવી કલ્પનાનો ત્યાગ કરે છે.

યમલાલુનની કથા સંબંધી બાજુ બંકિમચંદ્ર એમ માને છે કે તે વૃક્ષો ઘણાંજ ન્દાના હોય છે તેથી ભગવાન બાળક ઉપેડી શકે તેમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી ! આ વાત વિષ્ણુપુરાણમાં છે. તેમ મહાભારતમાં શિશુપાળના તિરસ્કાર યુક્ત ભાષણમાં છે એટલું તો તેમને કબૂલ કરવું પડે છે; અર્થાત્ યમલાલુનનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ભાગવતકારનો કપોલ કલ્પિત છે એમ તેમનાથી કદી શકાશે નહિ. છતાં તે વૃક્ષનું કૂબેરના પુત્રો તરીકે ભાગવતકારે જે ઓળખાણુ આપ્યું છે તેમાં તેમને “ભૂજ વાતમા મરીમ-સાલો લભરાયલો લાગે છે. જે યમલાલુન નામનાં ન્દાનાં વૃક્ષોજ હોય તો પછી તે જ્યારે નીચે પડી ગયાં ત્યારે તેમના પડવાનો પ્રયત્ન અવાજ યાવ નહિ” (ભા. ૧૦-૧૧-૧) તેમજ તે રવ સાં-જગીને બીજાં બધાં ત્યાં આશ્ચર્યમાં એકકંઠાં યાવ નહિ. યમલાલુનને વૃક્ષ તરીકે નહિ સમજતાં તેને લક્ષ્મીના દોષનું રૂપક સમજવું બેધએ. લક્ષ્મીના દોષો ભક્તિને ઉત્પન્ન થવા દેના નથી. લક્ષ્મી પણ જે ભગવાનની સેવામાં ખર્ચવામાં આવે તોજ તેના દોષથી મુક્ત રહેવાય છે. નહિ તો લક્ષ્મી

શ્રીકૃષ્ણનું દામણાથી બંધાવું તથા યમસાળુનનો ઉદ્ધાર. ૨૬૫

એ ચિત્તમાં ચંચલતા ઉત્પન્ન કરે છે. તે ભાવને ટકવાજ દેતી નથી. તેનાથી અભિમાન, મદ, દુઃસંગ, કુમાર્ગનું સેવન, સત્તાનો લોભ, ક્ષાતિનો મોહ, સાધુ પુરોને પીડન, વગેરે દોષો ઉદ્ભવે છે. આ દોષોની નિવૃત્તિ માટે તે લક્ષ્મીનો વિનિયોગ પણ ભગવાન માટે થવો જોઈએ. માટે “સેવાક્ષ” નામના ગ્રન્થમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સેવાના ત્રણ પ્રકારો કહે છે-તતુગ્ન સેવા, વિત્તગ્ન સેવા, અને માનસી સેવા. વિત્તગ્ન સેવા વિત્તાન્નિ ભગવત્સેવામાં વિનિયોગ. એ વિનિયોગ પણ નિરોધ માટે આવશ્યક છે તે રહસ્ય આ લીલાદ્વારા સૂચવ્યું છે, જેઓ પોતાના ધનનો સુવિનિયોગ કરતા નથી તેમની દેવી દશા થાય છે તે પણ અહિં આ જણાવ્યું છે. યમસાળુન જે પૂર્વજન્મમાં નક્ષ અને કૂબર હતા. તેઓ કૂબેર ભડારી જે ધનના સ્વામી તેમના અનુચર હતા. તેઓ ધનના અભિમાનમાં કર્તવ્યબ્રજ થયા તો સામાન્ય ધનવાળાઓની તો શી અવસ્થા થાય ? માટે ધનવાનોએ પણ જે પ્રભુના માર્ગમાં જવું હોય તો તેમણે પોતાના ધનનો સારો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. ભગવાનને માટેજ તે ધન વપરાવું જોઈએ પોતાના મોજશોખ, વેલવ, તથા વિષયવાંછનાની તૃપ્તિમાં જે તે ધન વપરાય તો પછી તે અનર્થ પરમ્પરાનેજ ઉત્પન્ન કરશે. અને તેને ભક્તિના માર્ગમાંથી નીચે ફેંકી દેશે. લક્ષ્મીના દોષથી મદાંધ થયેલાઓનું જીવન વૃક્ષોની માફક તકન લાગણી વગરનું અને જડ બની જાય છે. તેઓ વૃક્ષોની માફક ગૂંદ હોય છે. વૃક્ષોને જેમ દાઢ, તડકો સહન કરવાં પડે છે તેમ તેમને પણ છેવટે દુઃખની પરમ્પરા સહન કરવી પડે છે. વૃક્ષજીવનમાં નથી જ્ઞાન, નથી ભોગ, કે નથી ક્રિયા, તેમને તો ફક્ત દુઃખનેજ સહન કરવું પડે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમનાથી દુઃખની નિવૃત્તિ પણ ચર્મ શક્તી નથી. તેજ પ્રકારે લક્ષ્મીના મદમાં જકેલાઓનું જીવન વ્યર્થ થાય છે.

આ પ્રકરણમાં ભગવાનના જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ધર્મનું વર્ણન છે. પોતે દામણાથી બંધાયા છતાં તેમણે જણાવ્યું કે જીવ પોતાના સા-

ધનોથી ભગવાનને બાધવા બળ તો ભગવાનને બધનને વશ થતો નથી. પણ જો ભગવાનની પોતાની ઇચ્છા હોય તોજ તે પ્રમાણે વશ થાય છે. ભગવાનને વગ કરવામાં કોઈ પણ સંધનનું બળ અપમા આવતું નથી આમ જણાવીને પોતાના વિષેનું જ્ઞાન કરાવે છે. નલકૂબરના ઉદ્ધારમાં પોતાનો વૈરાગ્ય ધર્મ પ્રકટ કર્યો છે. ભગવાનમાં અન્ય ધર્મોની માફક વૈરાગ્ય પણ છે. મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી વૈરાગ્યનું મેવન કરવા બળ તો પણ તેનાથી વૈરાગ્ય ભાવ મેળવી શકતો નથી. એવી રીતે મેળવેલો વૈરાગ્ય બહુ વખત સુધી ટકી શકતોજ નથી. ખરો વૈરાગ્ય તો ભગવાન પોતેજ જો જીવને કરાવે તોજ થઈ શકે છે. વૈરાગ્ય એટલે ભગવા વસ્ત્ર પહેરવા તે નહિ, પણ ખરેખર સંસાર દિકેકો લાગવો તે. હૃદયપૂર્વક સંસાર માટે અરચિ થાય તોજ વૈરાગ્ય થયો એમ મનાય. આવી વૈરાગ્યની ભાવના પ્રભુ કૃપા કરે તોજ થઈ શકે છે. અહિંઆ ભગવાનને નલકૂબેર જેવા ધનના મદમાં છંકેલા-ઓના ઉપર પણ કૃપા કરીને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેમને મુક્તિ આપી છે. અને વૈરાગ્યનું ફક્ત પ્રભુએ તેમને આપ્યું છે. આ રીતે અહિંઆ ભગવાનના વૈરાગ્યધર્મનું નિર્દર્શન કરાવ્યું છે. ॥



વત્સાસુર તથા બકાસુરનો શ્રીકૃષ્ણે કરેલો વધ.



ક સમય ઉપનંદ નામનો એક ગોપ નંદ તથા
યશોદાને ઘેર આવીને તેમને કહેવા લાગ્યો.
“ હે નંદરાય અને યશોદા ! હું તમને એ
ચેતવણી દેવા આવ્યો છું. હુમણાં હુમણાં
મજામાં ઘણા ઉત્પાત બનતા બાક છે. તમારે ત્યાં બ્યાગથી
શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય થયું છે ત્યારથી દૈત્યો મજાને પીડા
કરવા લાગ્યા છે. પેલી પૂતના રાક્ષસીએ મજાનાં કેટ-
લાંએ બાળકોનો વધ કર્યો હતો તેની તમને ક્યાં ખબર
નથી, ૧ તેમ તૃણાવર્ત તથા શકટાસુર વગેરેના ઉપદ્રવને પણ
પણ તમે બાણો છોજ. તેઓ તમારા બાળકને હણવાને
આવ્યા હતા, પણ સુભાગ્યે તમારા બાળકે તેમનેજ હણ્યા
છે. હજી આ ઉપદ્રવની શાન્તિ આટલાથીજ થવાની નથી.
કારણ કે હજી કોણ બાણે ક્યાં ડયા ઉપદ્રવ થશે ? માટે
જો બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણને સહીસલામત રાખવા ઈચ્છતા
હો તો તમારે એકદમ ગોકુળ છોડીને વૃન્દાવનમાં રહેવા
જવું જોઈએ. ” ઉપનંદના આ શબ્દો સાંભળીને નંદરાય
યશોદા તથા અન્ય ગોપગોપીઓ પોતાની ગાયો વગેરે ધન
લઈને વનમાં રહેવા ગયાં. ત્યાં વૃક્ષોની નીચે નિવાસ કર્યો.
અહિંઆ બળરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ અન્ય ગોપ બાળકો સાથે

અનેક પ્રકારની કોડા કરતા. ઘડીકમાં ચમૂના કિનારા ઉપર નૃત્ય કરતા, તેા ઘડીકમાં ગાયોની પછવાડે જતા.

આ રીતે વૃન્દાવનમાં દેટલાક દિવસ રહ્યા. તેવામાં એક વખત ગાયો ચારવાને લ્યારે ગયા ત્યારે વત્સામુર નામનો રાક્ષસ વાછરડાંના ધણુમાં દાખલ થયો. શ્રીકૃષ્ણે તુર્ત તેને ઓળખી કાઢ્યો. તેથી વાછરડાંને બચાવવાને, આ વત્સામુરને પૂછડાથી પકડીને, તેને કોઠના ઝાડ ઉપર બાળથી પછાડ્યો; અને તેના પ્રાણ કાઢી નાખ્યા. આપ્રમાણે વત્સામુરનો વધ દર્શાવેલી પછીથી લ્યારે એક દિવસે કૃષ્ણ અને બળરામ પ્રાતઃ-દાળનું ભોજન લઈને વાછરડાંને ફરીથી ચરાવતા ચરાવતા પાછા એક જળાશય પાસે આવ્યા ત્યારે ત્યાં બકામુર નામના તીવ્ર ચાંચવાળા અને બળવાન રાક્ષસને જોયો. આ રાક્ષસે આવીને શ્રીકૃષ્ણને ગળવા માંડયું. આ સમયે બળભદ્ર વગેરે ગોપો જડ થઈ ગયા. પછી સાવધ થઈને બળભદ્રે ને બકામુરનું તાળવું બાળવા માંડયું. તેથી બકામુરે શ્રીકૃષ્ણને પાછા મૂકી દીધા. પણ ફરીથી કોંઈમાં આવીને તેમને ચંચુનો પ્રહાર કરવા લાગ્યો. આથી શ્રીકૃષ્ણે તેની ચાંચના બે ભાગલા કરી નાખ્યા, અને જોતજોતામાં તે અમુર મરી ગયો. આ બનાવ જોનારા ગોપબાળકો, કૃષ્ણને “ વાહ ! વાહ ” કહીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

૨૯૯મું—વત્સામુર એટલે દુષ્ટભાવ (આમુરભાવ) અને બકામુર એટલે દંભ. આ બન્નેનો ખંસ ભગવાને વૃન્દાવનમાં નિવાસ દર્શાવેલી પછીથી દર્શાવે.

વૃન્દાવન એટલે ભક્તિનું સ્થાન. જો ભક્ત ભક્તિસ્થાનમાં જ રહેતા હોય, તેા ભક્તિ સિવાય તેણે બીજે કોઈ પણ વિચાર કર-

વાનો હોયજ નહિ. ભક્તિમય જીવનમાં જો કેઇ આસુર ભાવ અગર દંભ વગેરેને તે વશ હોય તો તે ભક્તિમાં આગળ વધી શકતો નથી. માટે આ આસુરભાવ તથા દંભને દૂર કરીને ભક્તિમાં આગળ વધવું જોઈએ. માટે આ પ્રકરણમાં જે લીલા કરી છે તેથી આસુર ભાવને વશ થયેલા તથા દંભમાં પડેલાઓને પણ ભગવાન કેવી રીતે નિરોધ કરાવે છે તે જણાવે છે. આસુર ભાવવાળા તથા દંભવાળા જીવોને જો ભક્તિમય જીવન ગાળવું હોય તો આ દોષમાથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. એ દોષથી દૂર રહીને નિરોધ મેળવવાથી તેઓ શક્તિને પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આ દોષો ભક્તિમય જીવનવાળાના છે. કારણ કે તેજ ભગવાનની પાસે પહોંચવાને અધિકારી છે. તેથી વૃન્દાવનમાં રહીનેજ (ભક્તિમાં રહીનેજ) વત્સાસુર તથા બકાસુર (આસુરભાવ અને દંભ) ને હણ્યા છે. યાનીઓના દોષોની નિવૃત્તિની અહિંઆં વાત નથી. યાનીઓના દોષો દૂર થાય તેથી તે ભગવાનને પહોંચી શકતા નથી, પણ ભક્તિમય જીવનવાળાઓ જો તે દોષોથી દૂર રહે તો ભગવાનને મેળવી શકે છે. અહિંઆં આ આસુરભાવ તથા દંભને પ્રાણીઓનું રૂપ આપ્યું છે તેથી તેઓ આ પ્રાણીઓ સમજવાનાં નથી. ડોક્ટર હાર્ટમેનના મેજીક વ્હાઇટ અને બ્લેકમાં મનુષ્યના ભાવ મનુષ્ય કે ઇતર પ્રાણીઓનું રૂપ ધારણ કરે છે એમ જણાવ્યું છે.

ભાગવતકારે તેથી અહિંઆં તે આસુર ભાવને વત્સાસુર કહ્યો છે. આ x દંભની બે ચાંચ તે લોભ અને અનૃત છે. શ્રીકૃષ્ણે બાળકોના નિરોધ માટે આ લીલા કરી છે. અવિદ્યા હોય તથા દંભ, લોભ, અનૃત વગેરે દોષો ભક્તિમાં જોઓ બાગક છે તેમનેજ પ્રતિબંધ છે. માટે તેમના નિરોધ માટે આ પ્રતિબંધો ભગવાન દૂર કરે છે.

મંડળીની મધ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવને જોઈને વિચાર કર્યો “ અરે આ કૃષ્ણ એજ છે કે જેણે મારા બે ભાઈ-જ્યોને મારી નાખ્યા છે. તો આ પ્રસંગે મારે તે વૈર લેવુંજ જોઈએ ” આમ વિચાર કરીને તે બાળકોની સમીપ થાણી ગયો. આ પ્રાણીને જોઈને બાળકો લયમાં પડી ગયા. તેમને તો તે પ્રાણી છે એમ ખબર પડી નહિ, પણ એક પર્વત જણાયો. તેનો ઉપરનો હાઠ મેઘસમ, નીચેનો હાઠ તટ સમાન, દાઢો શિખર તુલ્ય, જણાયાં. તેથી તેને પર્વત ધારીને તેઓ બધા એકદમ તેના ખુલ્લા મુખમાં પેશવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તો તે પ્રાણી કોણ છે તે સારી પેઠે જાણતા હતા તેથી તમણે તે બધાને અટકાવ્યા છતાં. પણ તેઓ અટક્યા નહિ, અને જોતજોતાંમાં તે અજગરના પેટમાં ઉતરી પડ્યા. શ્રીકૃષ્ણ આ બાળકોનું સાહસ જોઈને વિચારવા લાગ્યા:—અરે આ મુર્ખ બાળકોને શું કહેવું ? તેઓ જાણતા નથી કે આતો કંસે મોહલેલો હુદ્ય અધ્યાત્મ છે. હવે મારે તેમને શી રીતે બચાવવા ? ” શ્રીકૃષ્ણે તેમને બચાવવાને પોતે તેનામાં પણ પ્રવેશ કર્યો, કારણ કે તેમાં પ્રવેશ કર્યા વગર જો તેને પ્રહાર કરે તો તે બાળકો બચે નહિ. માટે પોતે તેના મુખમાં પ્રવેશ કરીને વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. આથી અજગર અકળાવા લાગ્યો. તેણે મુખ બંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમ કરી શકાયું નહિ. તેનું ગળું રુધાઈ ગયું. શ્વાસ અટકી ગયો. આથી અન્તે તેનો પ્રાણ બહારમાંથી યમને બહાર નીકળતાંની સાથે યમપૂરનો માર્ગ તેણે પકડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ તથા અન્ય ગોપાલો આનન્દથી કહેલોલ કરતા કરતા શ્રીયંમુનાના તટ ઉપર આવ્યા.

શ્રીમદ્ ભાગવતના અધ્યાય ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ માં જે શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં વલ્લભાચાર્યજીની મુખોદિની પ્રમાણે શબ્દ તથા અર્થની વિરુદ્ધતા આવે છે. (શબ્દાર્થસંગતીનાં હિ સ્વથા તત્ર વિરુદ્ધતા) તેથી તે અધ્યાયોને ક્ષેપક માનેલા છે. વળી તેમાં આવેલી કથા પદ્મપુરાણની છે, શ્રીમદ્ ભાગવતની નથી. માટે અહિંઆં તે ત્રણ પ્રકરણોના વિષય છોડી દેવામાં આવ્યો છે. એટલે હવે પછીનું વર્ણન મૂળ ભાગવત દશમ સ્કંધના ૨૧ મા અધ્યાયથી ગણવાનું છે.

તામસ પ્રમેયલીલા.

(ભા. અ. ૧૨ થી ૧૮ (૨૧).)

તામસ પ્રકરણની પ્રમાણ લીલામાં વ્રજસ્થ ભક્તો ના સ્નેહનું કથન કર્યું હતું. ત્યાર પછીથી તે સ્નેહભાવ પછીની આસક્તિ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રમાણલીલામાં યશોદા અને નંદજીના નિરોધનું વર્ણન છે. તે વિભાગમાં જે લીલાઓ કરી તે યશોદા અને નંદજીના નિરોધ માટે છે. તે લીલાઓ દ્વારા તેમનાં ચિત્તને ભગવાને લૌકિક કાર્યોમાંથી ખેંચી લઇને પોતાના તરફ ખેંચ્યાં. અહિંઆં હવે અજની અન્ય આત્મા તથા ગામીઓના નિરોધ માટે લીલા કરવામાં

આવે છે. પ્રમાણમાં વાતસહ્યભાવ છે, અહિંઆં સખ્ય ભાવ છે. ભાવના પણ ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને ન્યૂન એવા વિભાગ છે. કલપકરણમાં વ્રજસીમન્તિની સાથે કરેલી લીલામાં જે ભાવ છે તે ઉત્તમોત્તમ છે. ચીરહરણ લીલાનો ભાવ ઉત્તમ છે. તે વ્યસન તથા સાધન પ્રકરણ કહેવાય છે. વેણુવાદન લીલાનો ભાવ મધ્યમ છે. તે પ્રકરણ આસક્તિ તથા પ્રમેય પ્રકરણ કહેવાય છે. આ ભાવોનો સરખામણીમાં પ્રમાણ પ્રકરણની લીલાનો ભાવ ન્યૂન છે. તે સ્નેહ પ્રકરણ કહેવાય છે, ભાવની દૃષ્ટિએ આ ભેદો છે. પ્રભુને પુત્રભાવે લજવા એ ન્યૂનભાવ છે જ્યારે વ્રજસીમન્તિનીઓની માફક પ્રભુને પતિભાવથી લજવા તે ઉત્તમોત્તમ ભાવ છે. આ પ્રકરણનો ભાવ મધ્યમ હોવાથી તે મધ્યમ પ્રકરણ પણ કહેવાય છે. આના સાત અધ્યાયોનો યોધ નીચે પ્રમાણે છે:—

અ. ૧૨	દેહાધ્યાસ નિવૃત્તિ
” ૧૩	ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ”
” ૧૪	પ્રાણાધ્યાસ ”
” ૧૫	અતઃકરણાધ્યાસ ”
” ૧૬	સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ ”
” ૧૭-૧૮	સ્નેહાધિક્ય

પ્રકરણ ૮ મું.

તાલવનમાં ઘેનુકાસુરનો વધ.



વૃન્દાવની અંદર તાલવ નામનું એક મોટું ઘન-
ધોર વન હતું. આમાં નાના પ્રકારના વનફલ
તથા પુષ્પો હતાં. તેમ જૂદી જૂદી જાતનાં
પક્ષીઓ તથા પ્રશુઓ હોડા કરતાં હતાં.

એક દિવસ શ્રીકૃષ્ણ અને જાળભદ્રના સખા શ્રીદામા
તથા સુખલ તથા સ્તોકકૃષ્ણાદિક શ્રીકૃષ્ણ અને જાળદેવને
આ-પમાણે કહેવા લાગ્યા “હું જાળભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ!
તમે આ વૃન્દાવનમાં તથા તેની પાસેના પ્રદેશને અનેક
રાક્ષસોનો વધ કરીને ભયમુક્ત બનાવ્યા છે. પણ અહિંથી
ઘણીજ નજીક એક તાલવ વન છે. તે ઘનધોર અને મોટું
વન છે. ત્યાં એક દુરાત્મા ઘેનુકાસુર નામનો દૈત્ય ગધેડાનું
રૂપ લઇને રહે છે અને ત્યાંના પશુ, પક્ષી તથા મનુષ્યને
હેરાન કરે છે. આથી કેઇપણ મનુષ્ય તેના ભયથી તે વનમાં
જતું નથી. તે વન અનેક સુગન્ધી પુષ્પો તથા સુરસ
ફલોવાળા પાદ્મોથી અલંકૃત થયેલું છે. તમારી ઇચ્છા
હોય તો આપણે ગધા ત્યાં જઈએ ” આ પ્રમાણે મિત્રોનાં
વચન શ્રવણ કરીને તેમનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીકૃષ્ણે
અને જાળભદ્રે અન્ય ગોપો સાથે તે તાલવ વનમાં પ્રવેશ
કર્યો. જાળભદ્ર તે વનનાં વૃક્ષોની શાખાઓને હાથથી ઝાલીને
તેનાં ફળ નીચે પાડવા લાગ્યા. આથી ફળોના નીચે પડવાનો

અવાજ સાંભળીને તે ધેનુકાસુરે ત્યાં આવી પહોંચ્યો; અને ક્રોધયુક્ત થઈને બળદેવ ઉપર પગના પ્રહાર કરવા લાગ્યો. બળદેવનાં નયન આથી રોષથી રક્ત થઈ ગયાં, અને તેમણે તે અસુરને પગથી પકડીને એક તાલવૃક્ષના મૂળ સાથે બહુજ ભેરથી પછાડ્યો, અને અદ્ય સમયમાં તેની કુંકનીકળી ગઈ, અને ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. તેની સાથે તે તાલવૃક્ષ પણ પડ્યું. એક વૃક્ષના આઘાતથી ખીન્તુ, ખીન્તની સાથે ત્રીન્તુ, એમ અનેક વૃક્ષો પણ એક ખીન્તના આઘાતને લીધે નીચે પડ્યાં. આ બાબતની બાબત અન્ય ગોપેત્રને પડી. તેવામાં શ્રીકૃષ્ણ એ સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. ગોપેત્રે તે તે ભેળને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું. શ્રીકૃષ્ણ તે માત્ર હસવાજ લાગ્યા. પછી ત્યાં તે અસુરના સંબંધી ખીન્ત ગાયેડાં આવ્યાં પણ તે તમામની એજ દશા તે બંને લાઇઓએ કરી. પછીથી તે આખી મંડળી તે વનમાંથી પાછી ફરી. ગોકુળમાં આ વૃત્તાન્ત જતાં, ઘણી ગોપીઓ ભેગી થઈને ઉત્કંઠાથી શ્રીકૃષ્ણને ભેવાને આવી. પુત્ર તરફ પ્રીતિવાળી યશોદા તથા રોહિણીએ પણ બહુજ પ્રેમ પૂર્વક બાળકોનો સત્કાર કર્યો. તેમને સ્નાન અને મર્દનાદિક કરાવ્યાં અને તેમના શ્રમની નિવૃત્તિ કરી. પછી મુંદર વસ્ત્ર પરિધાન કરીને, માલા તથા ચંદન ધારણ કરીને, માતાઓએ તૈયાર કરેલાં સ્વાદુ ભોજન લઈને શયનમાં પોતી ગયા.

રાગ ભૈરવ.

સંખા કહન લાગે હરિસોં ^૧તબ

ચંદ્રા તાલવનકો ^૨જેયે અખ

તા બનમેં કલ-બહુલ રમુહાયે
 રવેસે હમ કબહું નહિ ખાએ
 અસુર ધેનુક તહો હૈ ૧૨બવારી
 ચલો કહે હંસિ ગલિ ૧૩બવારી,
 વિહંસન હરિસંગ ચલે ૧૪ગુઆલા
 નાચત ગાવત ગુણ ગોપાલા
 વસોયો હતો અસુર તરુછાયા
 વસુનત શોર તરુતે ઉઠિ ૧૫ધાયા
 હુબધરકો દેખે તિન આવત
 ચે દોહ બલકર જોર ચલાવત
 પકરિ ખાંહુ બલસદ્ર દ્વિરાયો
 મારિ તારિ તરુમાહિ ૧૬ગિરાયો
 ઓર બહુત તાકિ ૧૭પરિવારો
 હરિહલધર તિનસબકો મારો
 ગ્વાલન વનદ્રવ રુચિસોં ખાએ
 બહુરો વૃન્દાવનહિં સિધાએ
 હરિહલધર છબિ વરણિ ન જાઇ
 મૂરદાસ ઇહ લીલા ગાઇ

(સાર)—ધેનુકામુરને શ્રીવલ્લભાચાર્ય દેહાધ્યાસ તરીકે ઓળખાવે છે. “તત્ત્વદીપ નિર્જય”માં અવિદ્યા જેને લીધે જીવ સંસારમાં બંધાય છે તેનાં પાંચ રૂપ ક્ષણ છે:—

૨. શોભે ૪. ઝેવાં ૬. અમે કોઇ દિવસ આધાં નધી ૫. રક્ષણ
 કરનાર ૬ વનમાળી-કન્યા. ૭. ગોવાળીઆ ૮. ધેનુકઅસુર ૯. દક્ષી
 ળાયામાં સૂતો હતોવા લાગુજ સાંભળીને ૧૦. દોડ્યો ૧૧ નાખ્યો.
 ૧૨ પરિવાર ૧૩. રુચિ પ્રમાણે, ઇષ્ટાનુસાર.

સ્વરૂપાજ્ઞાનમર્કં હિ પર્વં દેહેન્દ્રિયાસ્રવઃ ।

અન્તઃકરણમેષાં હિ ચતુર્ધાધ્યાસ સ્તચ્યતે ॥

પંચપર્વાં ત્વવિદ્યેયં યદ્વદ્ધો યાતિ સંસૃતિમ્ ।

અહિંઆં કહે છે કે અવિદ્યા જીવને સંસારના બંધનમાં નાખે છે. એને લીધે જીવમાં સાંસારિક પદાર્થોમાં મમતા થાય છે તથા રાગ દ્વેષ રહે છે. અમુક વસ્તુઓ તથા માણસાં મારાં છે. અને અમુક મારાં શત્રુઓ છે આવી લાગણી મનુષ્યોને જે થાય છે તેનું કારણ અવિદ્યા છે. અને જ્યાં સુધી આ અવિદ્યાનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી જીવનો સંસાર ટળતો નથી. આ અવિદ્યા પાંચ રીતે જીવને સંસારના બંધનમાં નાખે છે:—સ્વરૂપવિસ્મૃતિ, દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ અને અન્તઃકરણાધ્યાસ. આ પાંચે પ્રકારના અધ્યાસોના આ અને હવે પછીનાં ચાર પ્રકરણોમાં જૂદી જૂદી રીતે વર્ણન કર્યું છે અને ભાગવતકાર એમ જણાવે છે કે ભક્તોના એ પાંચે પ્રકારના અધ્યાસ ભગવાને દૂર કર્યા હતા. અવિદ્યા જીવને ભગવાન સંબંધીનો ક્ષાધપણ વિચાર થવા દેતી નથી. તેથી તેને તો તદ્દન દાખી દેવી જોઈએ. અવિદ્યાને દાખવી એટલે તેનાં તમામ પર્વોનો પણ નાશ કરવો જોઈએ. આ પાંચ પર્વો તે અવિદ્યાની પાંખો છે. અને તે પાંચ પાંખોથી આ અવિદ્યાફળી પક્ષી ઊડે છે. એની એક એક પાંખમાં એટલી તાકાત છે કે જેને તેનો પ્રહાર થાય તે ગમે તો મોટો વિરક્ત હોય કે સંન્યાસી હોય તો પણ તેને સંસારના ખાડામાં નાખી દે છે તેથી તે અવિદ્યાને યુક્તિથી પકડીને હણવી જોઈએ. તેને હણવાને માટે તેની એક એક પાંખ છેદી નાખવી જોઈએ. કારણ કે તેનું સર્વ જળ તેની પાંખોમાં છે. જ્યાં સુધી તે પાંખોનો છુન્છેદ કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેને હણવા માટે ગમે તેટલા ઉપાયો કરવામાં આવે પણ તે બ્યર્થ છે.

નિરોધના માર્ગમાં અવિદ્યાફળી એક મોટી પર્વતની માળા છે. તે પર્વતમાળાનાં પાંચ-દેહાધ્યાસ વગેરે ચિખરો છે. પ્રભુના ધામમાં

જનારને આ પર્વતમાળા અને તેના પાંચ શિખરો અવશ્ય ઓળંગવા જોઈએ જેને પ્રભુમા શ્રદ્ધા છે અને જે પ્રભુમા ભક્તિવાળો છે તેજ એ પર્વતમાળાને ઓળંગી શકે છે. બીજાઓ તો ઉપર ચઢતા ચઢતા નીચે ગમડી પડીને મૃતિ દરવામા પણ અસમર્થ નીચડે છે. નિરોધની અંદર અંતરાયરૂપ અવિદ્યા છે. તે અવિદ્યાનો નાશ પૂતનાવધદારા કર્યો. પણ અવિદ્યાની પાખો દેહાધ્યાસ વગેરે જ્યાં સુધી છેદાયા નથી ત્યાં સુધી અવિદ્યા સંપૂર્ણ નાશ પામતી નથી. માટે તેના પાંચ પર્વોને પણ દૂર કરવા જોઈએ તે હવે કહેવામાં આવે છે. તેમા અદ્વિત્યા પ્રથમ દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ કરી છે. ધેતુકાંક્ષુર એટલે દેહાધ્યાસ. દેહનું ખોદું અભિમાન. જે લોકોને દેહાધ્યાસ હોય છે તેઓ પોતાની જાતને બીજાઓ કરતા બળીયા તથા મોટા માને છે. તેમનામા અભિમાન બહુ હોય છે. તેઓ ગર્વમા છડી ગયેલા હોય છે. ગરિબોને તથા સારા પુરોનો પીડા કરે છે. વિના કારણે બીજાઓના ઉપર ત્રાસ અને જુલમ વર્તાવે છે. આ રીતનો દેહાધ્યાસ એ આવદાનું એક રૂપ છે. માટે દેહાધ્યાસને દૂર થવો જોઈએ.

આ દેહાધ્યાસવાળા પોતાના દેહનેજ આત્મા માને છે. દેહથી મર બીજો દોષ આત્મા નથી એવું તે કહે છે. તેઓ હાલના નસ્તિકો તથા જડવાદીઓ જેવા હોય છે. તેઓ એમ માને છે કે ઈશ્વર જેવું કોઈ નથી. પોતે જે કંઈ કર્મ કરે છે તેનું ફળ પર દુનિઆમાં અમર હવે પછીની જીંદગીમા ભોગવવાના નથી. માટે આ દુનિઆમાં દરેક મોઝશોખ માણુવા, અને વેલવમા રહેવું. આ પ્રમાણે માનીને તેઓ યદ્યેચ રીતે વર્તે છે. તેઓ સઘળા પદાર્થોને પોતાના દેહના પોષણ માટેજ ઉપયોગમા લે છે, બીજાઓને તેમનો ઉપયોગ કરવાનો હક્ક નથી એમ તેઓ માને છે. આવા દેહાધ્યાસવાળા માણુસનું જીવન અતિસ્વાર્થી કૃપણ અને પરાપકાર રહિત હોય છે. તેઓ એટલા બધા નીચ હોય છે કે જે ધસ્તુઓ પોતાના ઉપયોગની ના હોય તેનો જીવન ઉપયોગ બીજાને કરવા દેતા નથી. આવા લોકો

સમાજમાં તથા દેશમાં ગેરલાલજ કરે છે. તેઓ ખરેખર સમાજને ખોળ રૂપ હોય છે. આ પુરોનાં આર્થ વર્તન તે તેમનામાં રહેલી અવિદ્યાને લીધે છે. ત્યાં સુધી તે અવિદ્યા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ સુધરી શકે નહિ તેમજ વસ્તુરિચિતિ સમજી શકે નહિ. નિરાધ માર્ગના પ્રવાસીઓ—લક્ષિતમાર્ગમાં જોઈએ રિચિત છે તેમનામાં અત્ય પશુ દેહાધ્યાસ હોય તો તેમનો એકદમ અધઃપાત કરે છે. જેમ સો મણુ દુધના કદામાં અત્ય વિપ બિન્દુ પડ્યું હોય તેથી બધું દુધ ખરાબ થાય છે તેજ પ્રમાણે લક્ષિતમાં જમે તેટલો પ્રભુ માટેનો ભાવ હોય પશુ જો તેમાં દેહાધ્યાસ હોય તો તે તમામ પ્રેમ ભાવને ખરાબ કરી નાખે છે. માટે આ દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ થવીજ જોઈએ. આ બોધનું સચ્ચન ધેનુકાસુરના વધદ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેટલા માટે “ ત્રિવિધ નામાવળી ” ની ટીકામાં કહે છે:—ધેનુકો વેદાધ્યાસરૂપઃક્રિતે તત્ત્વજ્ઞનેન મજસ્યાનાં સ દોષ એવ દૂરકૃત્ત્વે ઇત્યર્થઃ ॥ ધેનુકાસુર એટલે દેહાધ્યાસ. તે તાણના વનમાં રહેતો હતો. તાણનાં વૃક્ષો માદક ફળવાળા હોય છે. તે ફળ આખનારને મદ થાય છે. આથી મદ ઉત્પન્ન કરનાર એવા સ્થાનમાં ધેનુકાસુર રહેતો હતો એમ અહિંઆ કહ્યું છે. તેને “ રાસભ ” કહેવાનું કારણ કે તે અધમમાં અધમ મનાય છે. એટલે દેહાધ્યાસથી ઉત્પન્ન થતો આસુરીભાવ બહુજ અધમ છે. એમ જણાવે છે.



પ્રકરણ ૯ મું.



કાલીય મર્દન તથા દાવાશિનું પાન.

પરના બનાવ પછી શ્રીકૃષ્ણ અને બલ-
દેવની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. સૌ કોઈ
તેમના વીરત્વ અને પરાક્રમની પ્રશંસા કરતા
હતા. હવે તેઓ નિર્ભય થઈને વૃન્દાવનના
તમામ વિભાગમાં બીજા ગોપ બાળકો સાથે ફરવા જતા
હતા. પણ તેમની રોડેહાણુ જનની આથી હૃદયમાં સંતાપ
કરતી. જ્યારે જ્યારે બાળકો બહાર જતા ત્યારે ત્યારે તે-
મને ઘણી ચિંતા થતી કે “મારા સુકુમાર બાળકોનું શું
થશે ?” કેટલીક વખત તો તે પોતાના બાળકોની પાસે
પ્રતિજ્ઞા લેવડાવતાં કે હવેથી તેઓ ઘોર વનમાં દૂર સુધી પ્રવેશ
નહિ કરે; પણ વૃન્દાવનનું અનુપમ સૌન્દર્ય જોવાની ઇચ્છા માતાની
પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને અટકાવતી હતી. તેઓ વનમાં નૂતન
નૂતન સ્થાનોમાં સંચરણ કરતા. પુષ્પભારથી. લચી પડેલાં
વૃક્ષોની શ્રી, નાનાવિધ પક્ષિઓના કલરવ, સ્વચ્છ સલિલવાળાં
સરોવરની શોભા, મૃગશાવકોનાં ચથેચ્છ રમણો, સૌરભથી
મત્ત બનેલા પ્રમદોના મધુર ગુંજન, પરભૂતના અવ્યક્ત
કલરવ વગેરેથી આકર્ષાઈને તેઓ દિવસનો ઘણો ભાગ આ
સુંદર વનની ભૂમિમાંજ ગાળતા. કેટલીક વખત અન્ય ગોપ
બાળકની મંડળીથી દૂર એકલા નીકળી પડીને શ્રીકૃષ્ણ
એકલા કોઈ નિર્જન સ્થાનમાં બેસીને રંગબેરંગી

પુષ્પોથી સુશોભિત બનેલી વનસ્પતીના સૌન્દર્યનું નેત્રથી પાન કરવા શ્રીયમુનાના ઉપકણ ઉપર બેસતા, અને વેણુથી મધુર સ્વરોની ધારા પ્રકટ કરીને તે નિસ્તબ્ધ વન-સ્થળીને સુખરિત બનાવતા.

વૃન્દાવનની લૂમિને શ્વાપિત કરનાર શ્રીયમુનાજીના જળમાં એક કાલીય નામનો પ્રચણ્ડ સર્પ પોતાની પત્ની-એ સર્પિણી સહિત રહેતો હતો. તે પશ્ચિઓના રાજા ગરુડથી લયગ્રસ્ત થઈને અહિં રહેતો હતો. આ કાલીય સર્પના વિષથી યમુનાનું જળ પણ વિષયુક્ત થઈ ગયું હતું.

એક દિવસ ઉન્હાળાનો પ્રચણ્ડ ભાતુ તપી રહ્યો હતો. પવનની લૂ પણ સખ્ત હતી. તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ તથા બલ્લદેવ ગોપબાળકો સાથે ગાયોને ચારતા હતા. ગોપ અને ગાયો તૃષાથી અત્યન્ત પીડાવા લાગ્યાં. આથી તૃષા છીપાવવાને માટે ગોપો ગાયોને લઈને યમુનાના તટ આગળ આવ્યા અને તેના જલમાં પ્રવેશ કરીને પોતે જલ પીધું તથા ગાયોને પાચું. શ્રીકૃષ્ણ તથા બલ્લરામ સિવાયનાં તમામે જલ પીધું. જલ પીને કિનારા ઉપર પાછા ફરતાંની સાથે તે તમામ બેહોશ થઈ ગયા અને જોતજોતામાં વિષને લીધે

એવું દહેવામાં આવે છે કે ગરુડ સર્પજાતિના શત્રુ હોવાથી, જે કાંઈ સાપ તેની નજરે પડતો તે તમામને તે ખાઈ જતો. આથી લય પામેલા સર્પોએ તેની સાથે સન્ધિ કરવા માંડી. મુખ્ય ગણાતા બાર સર્પોએ સન્ધિ કરી લીધી. તે સન્ધિ મુજબ તે ગરુડને એક સર્પ તેમણે બલિદાનમાં આપવા કાલીય નામે એ ચરત ન સ્વીકારી તેથી તે બન્નેનું યુદ્ધ થયું. છેવટે ગરુડથી સહીસલામત રહેવાને પોતાના પરિવાર સાથે તે યમુનાના આશ્રયે આવીને રહ્યા.

મૂચ્છાને વશ થઈ ગયા. આ જોતાંની સાથે બળરામ અત્યંત વિસ્મિત થયા પણ શ્રીકૃષ્ણ તો તેનું કારણ સમજી ગયા. તેથી તેમણે પોતાની સંજ્ઞાવની દૃષ્ટિથી તે મૂર્ચ્છિત થઈને પડેલા ગોપબાળકો તથા પશુઓમાં જીવનનો સંચાર કર્યો. પછીથી યમુનાને કાલીયનાગને દૂર કરીને નિર્વિધ કરવાની યોજના વિચારવા લાગ્યા. વિચાર કરતાં એક યોજના સૂઝી આવી. તેથી પોતે યમુનાના તટ ઉપર એક વિશાળ કદમ્બનું વૃક્ષ હાંતું તેના ઉપર ચઢી ગયા. અને એકદમ ત્યાંથી યમુનાના જલમાં કૂદકો માર્યો.

ગોપ બાળકોએ હાહાકાર કરી મૂક્યો. તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા કે “અરેરે ! હવે શ્રીકૃષ્ણનું શું થયે ? કાલીયનાગના વિપથી તેમનો પ્રાણ જરૂર ચાલ્યો જશે અમે હવે તેમને શી રીતે બચાવીએ ? તેમની માતા તથા પિતા અમને પૂછશે કે અમારા કૃષ્ણ ક્યાં ? તો અમે તેમને શો ઉત્તર આપીશું ? આવા આવા વિચાર કરીને તેમાંના કેટલાક રડવા લાગ્યા.

આ સમયે વૃન્દાવનમાં ભૂકમ્પ જણાવા લાગ્યો. તેને લીધે ગોપ તથા ગાયો તથા અન્ય વૃક્ષો તમામ કંપિત થવા લાગ્યાં. આથી નન્દ અને યશોદાને પોતાના બાળકોની ઘણીજ ચિન્તા થવા લાગી. તેઓ વ્યાકુલ થઈને તેમની શોધ કરવાને વનમાં ઉતાવળાં દોડ્યાં. તેમને દોડતાં જોઈને અન્ય ગોપગોપીઓ પણ ઉતાવળી ઉતાવળી ત્યાં આવી પહોંચી. શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ તથા અન્ય ગોપ બાળકોને શોધતાં શોધતાં તેઓ યમુનાના તટ પાસે આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં

આવતાંની સાથે ગોપ મંડળીનાં મુખ કરમાઈ ગયેલાં તથા અશ્રુથી પ્લાવિત બનેલાં જોઈને તેમણે અમંગલ વૃત્તાન્તની કલ્પના કરી. પછી બધી હકિકત બહુતાં યથોદા તો વજાહત વૃક્ષની માફક ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યાં. નંદ તથા અન્ય સાથે આવેલાં ગોપીઓ પણ “ હાય કૃષ્ણ ! હાય કૃષ્ણ ! કહી છાતીફાટ રૂદન કરવા લાગ્યાં. પણ બલરામને તો શ્રીકૃષ્ણના બળમાં અત્યન્ત વિશ્વાસ હતો તેથી તેમણે બધાંને શાન્ત કર્યા અને કહ્યું કે “ શ્રીકૃષ્ણ માટે તમારામાં સહજ પ્રીતિ છે તેથી તમે આ પ્રમાણે કલ્પાંત કરો તે સ્વાભાવિક છે. પણ મારી ખાત્રી છે કે શ્રીકૃષ્ણ અદ્ય સમયમાં આપણી પાસે આવશે. તેમણે યમુનામાં જે કૂદકો માર્યો છે તે હેતુ-પૂર્વક છે. માટે વૃથા ધીરજ જોઈ બેસો નહિ ” આ પ્રમાણે સાન્તવન મળતાં તમામને ધીરજ આવી, અને શ્રીકૃષ્ણની રાહ જોતાં યમુનાના ઉપકણ ઉપર જલપ્રતિ એક દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં.

આ સમયે શ્રીકૃષ્ણ તો કાલીયસર્પની પાસે જઈ પહોં-ચ્યા હતા. સર્પે તેમને જોઈને તેમના શરીરની આબુખાબુ લપટાઈ ગયો, અને પોતાના દાંતથી દંશ દેવા લાગ્યો. પણ શ્રીકૃષ્ણ તેને જલની બહાર લાવવાને માટે સુક્તિ કરતા પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આખરે શ્રી-કૃષ્ણે શ્વાસ લઈને પોતાના શરીરને એટલું બધું કુલાબ્યું કે, શરીરની આસપાસ વીંટાયલા નાગની તમામ નસો ઢીલી થઈ ગઈ. તેથી તે શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાંથી છૂટો થઈને દૂર ઉભો, અને ત્યાં રહ્યો રહ્યો ક્રોધમાં આવીને વિષની જવાલા-

શિ તેમના તરફ વર્ષાવવા લાગ્યો. અને ફરીથી શ્રીકૃષ્ણને દંશ દેવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ ધીમે ધીમે તેને થકવવા લાગ્યા. કેટલોક વખત આમ ચાલ્યું. પછી કાલીય અત્યન્ત થાકી ગયો, એટલે શ્રીકૃષ્ણ હળવે રહીને તાની ફેણ ઉપર ચઢી ગયા અને પછી ત્યાં હસતા હસતા નૃત્ય કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણના ભારથી નાગ ઘણેજ આકૂળ વ્યાકૂળ થઈ ગયો. તેના શરીરના સાંધા ઢીલા થવા લાગ્યા. તેના મસ્તકની મણિઓ નીચે પડવા માંડી. નાસિકામાંથી રુધિરની ધારાઓ વહેવા લાગી. છેવટે વિવશ થઈને શ્રીકૃષ્ણની દયા ચાચી તથા વશ્યતા સ્વીકારી. આ વખતે નાગપત્નીઓ તથા તેમનાં બાળકો પણ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને ઘણાજ વિનીત લાવથી શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે મનોરથ સિદ્ધ થયો જાણીને તે નાગ ઉપર દયા વશાવી. તેને કહ્યું “હે કાલીય ! હું તને છૂટો કરવાને તૈયાર છું, પણ જો તું મારી શરત સ્વીકારે તોજ. તે શરત એ છે કે તારે આ સ્થાન છોડીને અન્યત્ર વાસો કરવો. તે અહિંમાં ઘણાં પશુ, પક્ષિઓ વગેરેના પ્રાણુ લીધા છે. તો તેને માટે તને શાસન કરવું જ જોઈએ. તે શાસન કરવાનેજ હું તારી પાસે આવ્યો હતો. હું તારો પ્રાણ લેવા માગતો નથી, પણ તારામાં રહેલા વિષને દૂર કરવા માગું છું. કારણ કે તારૂં વિષજ ઘણાંના પ્રાણુત્યાગનું કારણ થઈ પડ્યું છે, હવે તું સીધો થઈ ગયો છું. માટે હું તને જીવતો જવા દઉં છું. પણ જો તારે જીવતા રહેવું હોય તો આ સ્થાન ત્યજીને

† ભાગવતમાં કાલીયની હજાર ફેણો છે એમ લખ્યું છે અને “વિષ્ણુપુરાણ”માં પાંચ જતાવી છે. “હરિવંશ”માં ત્રણ ફેણો કહી છે.

એકદમ અન્યત્ર ચાલ્યો જા ” કાલીયે આ શબ્દ શ્રવણ કરતાં, પોતાને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થયેલું જાણીને શ્રીકૃષ્ણનો આભાર માનવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો અને શ્રીકૃષ્ણની શરતને પોતે કબૂલ કરે છે એમ જણાવ્યું. પછીથી શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરીને તે નાગ પત્નીઓ તથા બન્યાંને લઇને રમણ ક્ષીપમાં રહેવાને ચાલી નીકળ્યો.

શ્રીકૃષ્ણ પણ હવે જલની બહાર કિનારા તરફ પાછા વળ્યા. તટ નજીક આવતાં પોતાનાં માતા, પિતા તથા ગોપીઓને ઉભેલાં જોઇને ભાવથી ઉતાવળા ઉતાવળા તેમની પાસે જઇને છે બધાંને ભેટી પડ્યા. પોતાના બાલ સખાઓને પણ હસતા હસતા મળ્યા. એકત્ર થયેલી સમસ્ત મંડળીમાં આનન્દ આનન્દ થઈ રહ્યો. પછીથી બધાં એ ગોકુલ તરફ જવાને વિચાર કર્યો. પણ સાંજ પડી ગયેલી હતી, તથા ગોપ, ગાયો તથા વાછરડાં દિવસના થાકથી થાકી ગયેલાં હોવાથી આખી રાત વનમાંજ ગાળવાનો બધાંએ નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય કરીને બધાં ત્યાં સૂઈ ગયાં. રાત્રિને કેટલોક સમય વ્યતીત થયો તેવામાં અચાનક ગ્રીષ્મ ઋતુને લીધે વનમાં ઉત્પન્ન થયેલો દાવાગ્નિ સૂતેલાં બાળકોને ઘેરીને બાળવા લાગ્યો. આ અગ્નિના તાપથી તે સૂતેલાં એકદમ જાગી ઉઠ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમ તેમને વિદિત હોવાથી તેમની સહાય યાચી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને વીનવવા લાગ્યા—“ હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ દવાગ્નિમાંથી અમને બધાંઓને બચાવો. તમે અમારું રક્ષણ કરતા આવ્યા છો તો અત્યાદે પણ આ સંકટમાંથી બચાવો. અમે તમારા છીએ તો અમને

ખાસ બચાવો.” શ્રીકૃષ્ણે તે બધાઓના આર્તનાદ શ્રવણ કરીને તે દાવાજી તરફ દષ્ટિપાત નાંખતાં એકાએક તે શમી ગયો. બીજે દિવસે શ્રીકૃષ્ણ, બળરામ તથા ગોંપમંડળી વ્રજભૂમિ તરફ પાછી વળી.

રહસ્ય—જ્ઞાનમાર્ગમાં તેમજ ભક્તિમાર્ગમાં આગળ વધવાને ચિત્તની શુદ્ધિ અવશ્ય જોઈએ. જ્ઞાનમાર્ગમાં ચિત્તશુદ્ધિ માટે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એમ ક્રમ દર્શાવ્યો છે. ભક્તિમાર્ગમાં શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણનો ક્રમ છે. અર્થાત્ ભગવાનની કથા તથા ગુણોનું શ્રવણ કર્યા પછી પોતે તેનું કીર્તન કરવું અને એકાન્તમાં હોઈએ ત્યારે તેનું સ્મરણ કરવું. આમ કરવાથી ભગવાન તરફ ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવાથી નેમના ગુણો કલ્પમા યજ્ઞને હૃદયમાં ઉતરી જાય છે, અને ત્યાં જે પાપ તથા તેમના અંકુરો હોય તે જગ્યાને ભસ્મ થઈ જાય છે. આ પાપ જે શ્રવણથી જગ્યાને ભસ્મ થઈ જાય છે તે કીર્તન વખતે બદાર નીકળી જાય છે. અર્થાત્ હૃદયની અંદર જે કંઈ કચરો હતો તે બધો બદાર નીકળી જઈને તે તરૂન ચોક્ખું થાય છે. આ પ્રમાણે હૃદયથી ભૂમિ પવિત્ર ચોક્ખી થતાં તેમાં ભગવાનના ગુણોની છાપ અમરણ દ્વારા પાઠી શકાય છે. આ શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણને ધણા કાળ મુઠ્ઠી ચાલુ રાખવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને ભગવાન હૃદયમાં ગિરાજી શકે છે. આ શ્રવણાદિમાં આસક્તિ થવી તે ઇન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખે છે. ઇન્દ્રિયો ભક્તને વશ હોય તોજ ભગવાનની કથા વગેરેમાં ચિત્ત ચોટે છે અને શ્રવણાદિ બની આવે છે. માટે પ્રથમ તો તે ઇન્દ્રિયો ભક્તને વશ થવી જોઈએ. પણ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી તે સાધારણ વાત નથી. ઇન્દ્રિયો ભલભલા ઋષિ મુનિઓને પણ નીચે ફેંટી દે છે. જેમ દેહનો અધ્યાસ જીવને સંસારમાં પાડે છે તેમ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ પણ તેને સંસારમાં નાખે છે. એ ઇન્દ્રિયના અધ્યાસની નિવૃત્તિ કેવી રીતે કરવી તે હકિકત કાલીયના

વિમર્દનની જાણની છે. કાલીયસર્પ એટલે ઇન્દ્રિયાધ્યાસ તેનું વિમર્દન એટલે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ. ઇન્દ્રિયોના અધ્યાસ એવો તે પણ એક જાતની અવિદ્યા છે ઇન્દ્રિયોના અધ્યાસથી માણસ નહિ કરનાના કામ કરે છે. તે અનીતિને રસ્તે ચલી જાય છે પારખી જીઓ ઉપર કદાચિ વરે છે નેત્ર નહિ જોનાના પદાર્થ જુએ છે શબ્દો નહિ ખાવા જેવા પદાર્થો ખાય છે અને અનેક પ્રકારના આદમા લોભાય છે નાસિકા પણ નહિ સુધના જેની વસ્તુઓ તરફ ખેચાય છે તથા અને પગ પણ નહિ ઝરવા જેવા કર્મો કરે છે નિગ્રહાર અને નમુના શરીરવાળાઓને સદાય કરનાને બદલે તેમને પીડા આપે છે મધપાનાદિ વ્યસનમા આસક્ત અને છે તામસ અને માદક પદાર્થો ખાય છે વસ્તુઓના બાહ્ય રૂપરંગથી મોહાય છે અને અનેક દામ, ઠાધ, મદ, મોહ અને લોભની જાળમા ફસાય છે કાલી યનાગ તે આના પ્રાણો ઇન્દ્રિયાધ્યાસ હતો જેમ સર્પ જેને ડસે છે તે એટલમ મગ્નુતુચ દશામા આની પડે છે તેમ જેને ઇન્દ્રિય રૂપી સર્પ ડસે છે તે પણ મરણુ તુલ્ય અને છે તેનો આત્મા લગભગ લય પામે છે જેમ મર્પનું નિર કખ લાગતાની સાથે શરીરના તમામ અવયવોમા વ્યાપી જાય છે તેમ ઇન્દ્રિયોના ડશ પણ એવો છે કે તે પણ જીવને મૂર્છામા નાખી દે છે. તેને તેનું જ્ઞાન જુનાવી દે છે. તે જાણે આધિગો દોષ તેવો થઇ જાય છે પોતે શુ કરે છે અને તેનું નુ પરિણામ આવશે એતુ કનુ પણ તેને જ્ઞાન રહેતુ નથી આ ઇન્દ્રિયોનુ જેર એટલુ છે કે જેઓ તેના મર્પકમા આવ્યા ન દોષ તેવા માણુઓ પણ ઇન્દ્રિયોને વશ થયેના પુરોનાની નિકટ જાય. તે પણ તેઓને સગવોધથી ઇન્દ્રિયનુ વિષ ચકે છે. અર્થાત્ જે પુરો જાતે સયતેન્દ્રિય હોય છતાં જો તેઓ અસયતેન્દ્રિય પુરોના મગમા લગેવા હોય તો પણ ઇન્દ્રિયોના વિષની અસર તેમની ઉપર થાય છે, આ અર્થ જાણવાને ભા. ૨૦-૧૩ (૧૬) ૫ મા કહે છે કે જ્યાં એ કાલીય ગ્રહેતો હતો તે યમુનાના કિનારા પામે જનાગ પ્રાણીઓ પણ મૂર્છા ખાઇને તરફડતા હતા આ કાલીયને

ચણ વેગવાળો કલો છે. કારણ કે તેનું વિષ એવું છે કે તેને વ્યાપતા વાર લાગતી નથી. એકદમ તે વ્યાપી જાય છે. એટલે તેને એક ક્ષણની પણ વાર લાગતી નથી. સામાન્ય સર્પનું વિષ એકદમ ચઢતું નથી પણ ધીમે ધીમે ચઢે છે. પણ ઇન્દ્રિયરૂપી સર્પ એવો છે કે તેમાં એક સેકન્ડ જેટલો પણ કાલનો વિદ્યમ્બ લાગતો નથી. તેને ૩૫ લાચો કે તૂર્તજ તેનું વિષ જથ્થે ફેલાઈ જાય છે આથી એક વખત જો વિષ વ્યાપ્ત હોય તો પછી તેને અટકાવવાનું કામ બહુજ કઠિન હોય છે.

આ કાલીયસર્પ યમુનામાં આનીને વચ્ચે હતો. યમુના એ યમની ભગિની છે. અને યમ તે મૃત્યુલોકના દેવતા છે. આથી એમ સૂચવે છે કે જે કોઈ આ કાલીય સર્પના અપાટમાં આવશે તે એકદમ મરણને વશ થશે. સાધારણ સર્પના રૂપમાંથી માણસ મરણને શરણુ થાય છે, જ્યારે અહિં આ ઇન્દ્રિયરૂપી સર્પના રૂપથી આધિભૌતિક મરણ નહિ પણ આધ્યાત્મિક મરણ એટલે અજ્ઞાનની અનિવૃત્તિ અને આધિદૈદિક મૃત્યુને શરણુ થાય છે. આધ્યાત્મિક મરણ એટલે અજ્ઞાનની અનિવૃત્તિ અને આધિદૈવિક મૃત્યુ એટલે ભક્તિમય જીવનમાંથી અધ પાત. ભા. ૧૦-૧૩ (૧૬) ૭ માં કહે છે કે આ કાલીયનાગ જ્યાં રહેતો હતો તે જો જાણે દોડતો હોય તેમ જાણતો તેની ચારે કોર સો સો ધનુષ સુધી તેનું પાણી ફેલાતું આ વર્ણનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયની ત્વરિત ગતિ સૂચવાય છે આ નામને અહિં આ ૧૦૦ મંથાવાળો કલો છે. સૌ શબ્દ “અસંખ્ય” ના અર્થમાં છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયનો અધ્યાસ અસંખ્ય રીતે જીવને બાધા કરે છે. તેને બાગવતમાં તેનું આયુષ્ય ક્ષીણ હોવા છતાં પણ ફરતો વર્ણવેલો છે. આ ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ફક્ત યુવકોને બાધિત કરે છે એમ નહિ પણ મરણને કિનારા ઉપર ઉભેલા પુરુષોને પણ બાધિત કરે છે. ૪૬ પુરુષતી ઇન્દ્રિયો ૪૬ થતી નથી. એ તો જેમ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી ધૂમાડો નીકળે જાય છે તેમ ૪૬ાવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને

વળગી રહેનારની ઇન્દ્રિયો પણ સતેજ થતી જાય છે. આને માટે યથાતિ રાગનું દષ્ટાન્ત છે. યથાતિ રાગ ધરડો થયો તો પણ તેની સંસાર ભોગવવાની ઇચ્છા નાશ પામી નહિ. તેથી પોતાના છોકરા માથે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા બદલવાને તૈયાર થયો. આ ઇન્દ્રિયરૂપી વિષયોને મારી નાખવાથી કાર્યમિદ્ધિ થતી નથી. પણ જેને હીંચે તેનું વિષ છે તેનેજ માત્ર દૂર કરવું જોઈએ. માટે શ્રીકૃષ્ણે તેને મારી નહિ નાખતા તેના માથા ઉપર પોતાનું ચરણ મૂકીને નીચું નમાવી દીધું અને તેમાથી વિષ બહાર કાઢી નાખ્યું અને પછી તેને જીવતો રહેવા દીધો. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો જાતે ખગળ નથી પણ તેમનામા ગહેલા વિષને હીંચે તે ખરાબ મનાય છે. આ વિષથી તેમને દૂર રાખવામા આવે તો ઇન્દ્રિયો બાધક નથી. તે વિષ દૂર કરવાને તેમના વિષયને ફેરવી નાખવા જોઈએ અર્થાત્ લૌકિક વિષયો તરફ ઇન્દ્રિયો વળેલી હોય તો ત્યાંથી તેમને યાદી ખેંચી લાવીને ભગવાન તરફ વાળવી જોઈએ. આ પ્રકારે ભગવાન તરફ વાળવાથી ઇન્દ્રિયોના બ્યાપારો હોવા છતાં તે હાનિકર્તા નથી. ઉલટી આ રીતે ભગવાન તરફ વળેલી ઇન્દ્રિયો નિરોધ પ્રાપ્તિમા સહાયક થાય છે. માટેજ ભગવાને કાલીયનાગનો વધ કર્યો નથી પણ ફક્ત તેનું મર્દન કર્યું છે. તેને નાખ્યો છે. અર્થાત્ તેની અંદર ગહેલા વિષને દૂર કરીને તેને જીવતો રહેવા દીધો છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર બળાત્કાર કરવાથી અગર દબાણ ચલાવવાથી વશ થતી નથી. પણ યુક્તિથી શરણે લેનાથી વશ થાય છે. તેને જે પ્રકાર તરફ રુચિ હોય તેમાથી યુક્તિથી તેને ખેંચીને ભગવાન તરફ વાળીને સંતોષવાથી ઇન્દ્રિયો આત્માની પ્રગતિમા ધક્કો જ કરી શકે છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયનો વિનિગ્રહ અગર રોધ તે તેમના ઉપર દબાણ ચલાવવાથી સિદ્ધ થતો નથી પણ તેમનો ભગવાનના કાર્યમાં વિનિયોગ કરવાથી થાય છે. આ અર્થનું સૂચન કાલીયના વિમર્દનથી સૂચ્યું છે.

કાલીયમર્દનનું રહસ્ય સમજાવતા શ્રીવત્સલાચાર્યે ૭ નીચે પ્રમાણેની કારિકાઓ યોજે છે.

શ્વાલીય ઇન્દ્રિયાણ્યાહુર્વિષયાસ્તદ્વિષં મતમ્ ।

તતઃ સર્વવિનાશઃ સ્યાદિત્યંતે મરણાભિયા ।

તતથેજ્જોર્વિતાઃ સર્વે પુનર્દેહાન્તરાસ્થિતિઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ સમસ્તાનાં મૃત્યવઃ સમુદાહૃતાઃ ॥

ત એવ વિષપૂર્ણાંન કાલીયસ્ય શિરાંશિ હિ ।

“કાલીયને ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, અને ઇન્દ્રિયોના વિષયને કાલીયનાગનું વિષ માનવામાં આવે છે. એ ઇન્દ્રિયો અને વિષયના મળધથી સર્વનાશ પામે છે.

એટલા માટે આ અધ્યાયમાં ગોવાગોને મરણ થયાનું કહેવાય છે. તેઓ મરણ પછીથી જીવે તો પછી તેમની મરણ પછીની (મૃત્યુના ભય વગરની) સ્થિતિ થાય છે.

ઇન્દ્રિયો એ સર્વના મૃત્યુરૂપ છે. એ મૃત્યુરૂપી ઇન્દ્રિયો વિષપૂર્ણ કાલીયનાગના મસ્તકે છે.

કાલીયનાગ એટલે ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અને તેનું વિમર્દન એટલે તે અધ્યાસની નિવૃત્તિ. ઇન્દ્રિયાધ્યાસ પણ અવિદ્યાનું અંગ છે, માટે નિરોધ સિદ્ધિમાં તેની પણ નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. એ અર્થ કાલીયદ્મનથી મુચ્ચયો છે, અર્થાત્ કાલીય સર્પને મારી નહિ નાખનાં યુક્તિથી ભગવાને તેને નાથ્યો અને તેમાંનું વિષ દૂર કર્યું તેમ ભકતે પણ ઇન્દ્રિયો હિપર બળાત્કાર નહિ કરતાં યુક્તિથી ઇન્દ્રિયોને જીતી લેવી જોઈએ. એજ આ લીલાનું રહસ્ય છે. આ પછીથી દવાગિનું પાન કરીને પ્રાણાધ્યાસની નિવૃત્તિ મુચ્ચવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.



બળરામે કરેલો પ્રલંબામુરનો વધ.

કૃષ્ણ અને બળરામ ગોપોની સાથે ગાયો ચારવા જતાહતા. ગોવાળીઆઓ શ્રીમ્મ ઋતુની કઠોરતાને વસંતની આહુલાદકતા સમાન માનવા લાગ્યા. તેમને તે ઋતુના ઉત્થલાનુનો તાપ પણ શિતલ જણાવા લાગ્યો. આ ઋતુનાં કંઠાર, કમળ તથા ઉત્પલની શોભાથી જલાયયો પણ તેમને દિનગ્ધ લાગતાં. પુષ્પની સંપત્તિવાળું વન નાનાવિધ પશુ તથા પક્ષિઓના શબ્દો, મયૂરનાં નર્તન, બ્રમરોનાં શુંભન, કોયલ તથા સારસના કલરવો, પણ આ ઋતુની ઉચ્ચતા તથા તાપને ઘડી ભર ભૂલાવી દેતા. આવી ઋતુમાં પણ ગોપ બાળકો શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ સાથે વનમાં હંમેશાં જતા અને ત્યાં જૂઠી જૂઠી બતની કીડાઓ કરતા. ઘડીકમાં નાચતા, તો ઘડીકમાં ગાતા. કોઈ વખત શ્રીકૃષ્ણ નાચતા અને બીજાઓ હાથમાં તળાં અને શીંગડીઓ વગાડતા, કેટલાક "વાહ વાહ" કહેતા. કોઈ વખતે લેગા ચમ્રને બધા રમતા.

એક દિવસે આ બધા ગોવાળીઆઓ રમત રમતા હતા. આ વખતે એક પ્રલંબામુર નામનો દૈત્ય ગોવાળીઆનું રૂપ લઈને તેમને હરી જવાને આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણ આ વાત જાણી ગયા. પણ તેમણે તો રમવાનું બરી રાખ્યું. આ રમનારોની બે પાંટીઓ ચર્મ હતી. એક ટોળીના નાયક

શ્રીકૃષ્ણ થયા, બીજાના બળરામ થયા. આ રમતમાં એવી શરત હતી કે જે જીતે તેઓ હારનારના માથા ઉપર બેથે અને તેઓ તેમને ઉપાડે. બલરામની ટોળી જીતી. આથી શ્રીકૃષ્ણની ટોળીને તે બધાને માથે ઉપાડવાનું આવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ પોતે એક બળરામની ટોળીના: એક શ્રીદામા નામના ગોપને ઉપાડવા લાગ્યા. ભદ્રસેન નામના ગોષ્ઠે વૃષભને ઉપાડ્યો, અને પ્રહ્લાંબાસુરે બળદેવને ઉપાડ્યો. પ્રહ્લાંબાસુરે ભણ્યું કે આ વખત ઠીક આવ્યો છે, માટે હું બળરામને ધણે દૂર ઉપાડી જઈ એમ વિચારીને શ્રીકૃષ્ણની નજર ચૂકાવતો ઉતાવળો ચાલવા લાગ્યો, અને ધણે દૂર આગળ ચાલી નીકળ્યો. પછી તે યાદી જવાથી બળરામને નીચે ઉતાર્યા, અને તેણે પોતાનું ઉચ્ચ રવરૂપ ધારણ કર્યું. આ જોતાં બળરામ કંઈક ત્રાસ પામ્યા, પણ તુર્તજ સ્મૃતિ આવતાં હિંમત રાખીને બળરામે ક્રોધથી મજબૂત મૂઠીનો પ્રહાર તેના મસ્તકમાં માર્યો. પ્રહાર વાગતાંની સાથે તેનું માથું કુટી ગયું અને તેમાંથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. અને તુર્તજ ચમપુરીમાં ચાલી ગયો. પછીથી બળરામ શોધતા શોધતા ગોવાળીઆઓ પાસે આવ્યા. તેમને બધી હકિકત કહેતાં તેઓ બધા આશ્ચર્યમાં ફળી ગયા અને બળરામની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

એક વખતે બધા ગોપ બાળકો રમતમાં ગુંથાયા હતા તેવે વખતે ગાયો તથા વાછરણ તે વનમાં ચરતાં ચરતાં દૂર જતાં રહ્યાં. બધાઓએ તેમને આમ તેમ શોધવા માંડી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. ગોપ બાળકો તો આક્રંદ કરવા લાગ્યા કે “અરેરે અમારું ગોધન જતું રહ્યું. હવે શી રીતે અમે આશુવિકા ચલાવીશું ? પછી તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવની

સાથે ગાયોનાં પગલાં જોતા જોતા ઘણે દૂર સુધી તેમની તપાસ કરવા લાગ્યા. આખરે મુંજ વનમાંથી તેમનો પત્તો લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણે મેઘનાદ સમાન વાણીથી તે ગાયોના ટોળાને પોતાની તરફ જોલાવતાં તે બધી એકદમ આવીને તમામ ગોવાળીઆઓની આજુબાજુ વીંટાઈ ગઈ. આ સમયે દેવ-વશાત્ એવું બન્યું કે એક ભયંકર અગ્નિ પ્રચ્છટ જવાલા અને તણુખાઓથી વૃક્ષાદિ તથા પશુ વગેરેને બાળી દેતો દેખાયો. પવનનું જોર પણ ઘણું હતું. તેથી તે અગ્નિ સત્વર ચોપાસ પ્રસરવા લાગ્યો. આ દાવાગિને જોઈને ગોવાળીઆઓ તથા ગાયો ભયગ્રસ્ત થઈ ગયાં, અને આવા સંજોગોમાં શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજું કોઈ તેમને બચાવે એમ નથી તેમ ધારીને ગોપબાળકો શ્રીકૃષ્ણની સામે ઉભા રહીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

“હુ શ્રીકૃષ્ણ ! આ સમયે તમેજ અમારું શરણુ છો. આપે અમને ધણાં સંકટોમાંથી ઉગાર્યા છે તેમ આ સંકટમાંથી પણ ઉગારો !” હુ પ્રભુ ! આ ગાયોની કેવી દયામણી સ્થિતિ થઈ છે તે જુઓ. આપની અમીદષ્ટિથી આ દવાગિને જો શાન્ત નહિ કરો તો જોત જોતાંમાં અમે બધા તથા આ ગાયો તથા વાછરડાં બળીને ભસ્મ થઈ જશે. ” શ્રીકૃષ્ણે તેમની પ્રાર્થના શ્રવણ કરીને તેમને આશ્વાસન આપ્યું કે “હુ જોપો ! બિંદુલ મૂલશે નહિ. હું તમને બધાંને બચાવી લઉં છું ” એવું અભય વચન આપીને તેમને બધાંઓને આંખો મીંચવાનું કહ્યું. તે પ્રભાણુ આં મીંચતાં, શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મુખ વડે તે ભયંકર દાવાનળ પી ગયા અને જોત જોતામાં તે અગ્નિ શાન્ત થઈ ગયો. જોપોએ આંખો ઉગાડીને

જેયું તેા દવાનળનું નામ કે નિશાન જણાયું નહિ. જાણે તે સ્વપ્ન હોય તેમ તે દેખાયું. તેઓ ગદ્યા આશ્ચર્યમાં મગ્ન થઈ ગયા. પછી ગોપ બાળકો, ગાયો તથા વાછરડાં સહિત શ્રીકૃષ્ણ તથા યુગદેવ વનમાંથી પાછા ફર્યા, અને સાથંકાળે શ્રીગોકુળમાં પાછા પધાર્યા.

રાગ ભૈરવી.

એક દિવસ પ્રલંબ દાવકો લીન્હોં કંસ બુલાઈ,
 કહ્યો જાઈ મારો નંદ ઢાંટા દે હૈ બહુત બડાઈ.
 તેહિ કહિકે આયો પ્રજ ભીતર કરત બડો ઉતપાત,
 નરનારી દેખત સબ ડરપે કીન્હો હૃદય સંતાપ.
 હરિ તાકો દે સૈન બુલાયો મોયે કાહિન આવત,
 તબ વહ દોઉ હાથ ઉઠાયે આયો હરિ દેખે ધાવત.
 હરિ દોઉ હાથ પકરિ કૈ તાકે દૂર ફટકારી,
 ગિરો ધરણિ પર અતિ વિહ્વલ હોઈ રહ્યો ન દેહ સંભારી.
 બહુરો ઉઠયો સંભારી અસુર વહ ધાયો નિજ મુખ બાઈ,
 દેખી ભયાનક રૂપ અસુરકી સુરનર ગએ ડરાઈ.
 ચહુધા ફેરિ અસુર ધરિ પટકયો શખ્દ ઉઠયો આઘાત,
 ચોકિ પરયો કંસાસુર સુનિકે ભીતર ચડ્યો હહરાત.
 પુષ્પવૃષ્ટિ કરિ દેવન મિલિ આનંદ મોહ બડાઈ,
 પ્રજનન નંદ યશોદા હરષિન સૂર સુમંગલ ગાઈ.

રહસ્ય—જેમ ધેનુકાસુર એ દેહાધ્યાસનું રૂપ છે. અને કાલીય મર્પ એ ધન્વિયાધ્યાસનું રૂપ છે તેમ પ્રલમ્બાસુર એ અન્તઃકર-ણાધ્યાસ છે. લંબ એટલે લાંબો, અને પ્રલમ્બ એટલે ધણોજ લાંબો. ધાયો કરતાં પણ ધણોજ મોટો વિસ્તારવાળો, અર્થાત્ ધણા વખત

સુધી ચાલનાર એવો દોષ. આ દોષ તે અંતઃકરણનો દોષ છે, દેહના તથા ઇન્દ્રિયોના દોષો કરતાં આ દોષને દૂર કરવો ધણો મુશ્કેલ છે. માટે આ પ્રકારનો આસુરી ભાવને પ્રલંબામુર કહેવામા આવે છે. આ દોષ મુક્તિમાં પણ, અન્તરાયરૂપ નીવડે છે. દેહ મુક્તિની દશા સુધી તેની નિવૃત્તિ દુષ્કર છે. મોટા મોટા ઋષિઓ, મુનિઓ, અને તપસ્વીઓને પણ છેલ્લી ધડીએ તે ચ્યુત કરે છે. આ દોષ પણ ભક્તિ માર્ગમા મહાન અનર્થ કરનાર છે માટે તેને પણ દૂર કરવો જોઈએ તે જાણાવવાને શ્રીકૃષ્ણ, બળદેવ દ્વારા પ્રલંબામુરનો વધ કરાવે છે. શ્રીવક્ષભાચાર્યશ્રી “સુખોદિની”મા આ પ્રકરણના અન્તે લખે છે—
 एवमन्तःकरणदोषः परिहृतस्तैश्चानुमोदितो देवैश्च ॥ આ રીતે અન્તઃકર-
 णના દોષનો પરિવાગ કર્યો અને તે ગોપો તથા દેવોએ પણ તેને અનુમોદન આપ્યું.)

દાવાગ્નિ એ સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ છે. જીવનું અજ્ઞાન જેથી કરીને પોતે હેરિને ‘અંશ છે તે ભૂલી જાય છે તે અહિં આ દાવાગ્નિ કહ્યો છે. જેમ અમિંતમામ વસ્તુનો નાશ કરે છે તેમ સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ ચતા જીવનો નાશ ચાય છે. શ્રીવક્ષભાચાર્યના શુદ્ધાદૈતમત પ્રમાણે જીવ ભગવાનનો અંશ છે. ફક્ત તેનામા ભગવાનનો આનન્દાશ ગ્રામ છે. ભગવાનની ઇચ્છાથી ભગવાને રસકીડા કરવાની ખાતર આ જગતમાં પોતાના અંશને સંજોઈ. તે જીવમાં ભગવાનના સત્ અને ચિત્ ધર્મો પ્રકટ છે અને આનન્દ ધર્મ ગ્રામ છે. વળી જીવ તે અણુ છે, વ્યાપક નથી, ફક્ત પ્લાલી દશામાં વ્યાપકતા તે પ્રાપ્ત કરે છે. તે હૃદય પ્રદેશમાં સ્થિત છે. જેમ ચન્દન શરીરના કોઈ પણ ભાગને લગાડેલું હોય, અને ભલે તે અત્પ જોટલું હોય તો પણ જેમ આખા દેહ વિભાગમાં પ્રસરી જાય છે તેમ જીવનું ચૈતન્ય આખા શરીરમા વ્યાપે છે. તે જીવ ભગવાનનો અંશ છે, અને તે અંશી ભગવાન સાથેના સંબંધને મેળવી શકે છે જ્યાં સુધી જીવને, પોતે કોણ છે ? પોતાનું સ્વરૂપ શું છે ? પોતે શાથી જીવરૂપને પ્રાપ્ત થયો ? જીવ તરીકે તેને શો અનુભવ છે ? અને પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાને શું કર-

પાનું છે ? તેનું જ્યાં સુધી જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી 'લક્ષિતના અન્ત-
રાયો દૂર થતા નથી. માટે તે જ્ઞાનમાં પ્રતિબન્ધક ત્વજવાં જોઈએ.
અદિ'આં તે જ્ઞાનમાં પ્રતિબન્ધક સ્વરૂપ વિસ્મૃતિની કૃપા રીતે નિવ-
ર્તિ કરવી તે શ્રીકૃષ્ણે દાવાનલના પાનથી જણાવ્યું છે.

સુભોધિનીમાં આ માટે નીચેની કારિકા છે:-

અજ્ઞાનાત્મા ક્ષાત્મદોષો દયામિત્તશિવારણમ્ ।

પોહ્નો પ્રોચ્યતે સમ્યક્ નિરાંધઃ સંતપ્યતે તતઃ ॥

દાયામિ એટલે અજ્ઞાનરૂપ આત્મ દોષ તેનું નિવારણ ૧૧માં
અધ્યાયમાં દેહેવાય છે. કારણકે તેથી નિરાધની બરાબર સિદ્ધિ
શક્ય શકશે. ”

આ પ્રકારે અવિદ્યાનાં પાંચ અવયવોનું જૂદી જૂદી રીતે નિર-
પણ કરીને, તેમની નિવૃત્તિ જણાવી છે. અવિદ્યાનાં પાંચ અંગોની
નિવૃત્તિ થતાં, અવિદ્યા સંપૂર્ણ દૂર થવાથી વિદ્યાનો ઉદય સદૃશ રીતે
શક્ય શકે છે.

અને હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં જીવની નિરાધ અિદિમાં વિદ્યાની
ઉપશાંતિ પશુ છે તે જણાવે છે.



પ્રકરણ ૧૧ મું.

વેણુગીત.



ર્ષા ઋતુ પસાર થઇ અને શરદ્ ઋતુ ભેડી. આ ઋતુમાં વૃન્દાવનની શોભા અવર્ણનીય હતી. વર્ષા ઋતુનાં ઉભરાયલાં જળ હવે સ્વચ્છ બન્યાં, જલાશયો તથા સરોવરો કમલશ્રીથી

શોભાયમાન લાગતાં હતાં. વાયુ પણ અનેક પુષ્પોના સૌરભને આનુબાનુએ પસારતો હતો. વનરાજીઓ પણ કુસુમિત બનેલી હતી, અને તેની શ્રીથી બ્રમરગણ મદોમન્ત બનેલા હતા.

આવી શરદ્ ઋતુના રમણીય કાલમાં શ્રીકૃષ્ણ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને ગાયોને ચારતાં ચારતાં વેણું કૂજન કરવા લાગ્યા. ઉત્તમાંગ ઉપર મધૂર પિચ્છનો સુકુટ, કાનમાં કર્ણિકારનાં પુષ્પો, દેહ ઉપર કનકવત્ કપિશ પીતાંબર વસ્ત્ર, શ્રીવા ઉપર વૈજ્યન્તી માલા ધારણ કરીને નટની માફક સુંદર દીશતા શ્રીકૃષ્ણે વેણું પોતાના હાથમાં લઈને પછી તેનાં રન્ધ્રોમાં અધર સુધા પુરીને વૃન્દાવનના સમસ્ત પ્રાન્તોમાં તે સુધા રસનું સિંચન કર્યું. આ વેણુંનો સ્વર ગૃહકાર્યમાં રોકાયેલાં પ્રજસ્થ ગોપીઓના કર્ણદ્વારમાં પહોંચી ગયો, અને તે પહોંચતાંની સાથે તેઓ આપસ આપસ શ્રીકૃષ્ણના મનોહર રૂપ તથા મધુર વેણુંની સુધાનું શુણ્ણગાન કરવા લાગ્યાં. આંખાનાં કુંપળીઆં, મધૂર પિચ્છ,

પુષ્પ શુભ્ર, ઉત્પલ અને કમલની માળાઓથી શ્રીકૃષ્ણ એવા
 શોભતા હતા કે જાણે રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ નર ન હોય.
 તે વેળુના રન્ધ્રોમાંથી નીકળેલી સુધા તે વનનાં તમામ
 સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોને રસથી પલાવિત કરવા લાગી.
 નદીઓમાં પણ જાણે કમલ રૂપી રોમાંચ જોડાં થયાં.
 વૃક્ષો તો અત્યન્ત આનન્દમાં આવી જઈને મહરન્દઃધારારૂપી
 અશ્રુઓ વહેવડાવવા લાગ્યાં. મયૂર પણ રવ સાંભળતાંની
 સાથે ચક્રિત થઈને શ્રીકૃષ્ણને, મંદગર્જન કરનાર નીલમેઘ
 કદ્દીને નૃત્ય દરવા લાગ્યો, અને આ સમયે પર્વતના
 શિખર ઉપર વાસ કરીને રહેતાં અન્ય પક્ષીઓએ પણ
 અન્ય કીડાઓ છોડી દીધી. મૃગલીઓ પણ શ્રીકૃષ્ણ એક
 કૃષ્ણસાર (કાળીએર મૃગ) ધારીને એક દૃષ્ટિથી તેમના
 તરફ જોઈ રહી. આ સમયે જેમ જેમ વેળુનો રવ વધતો
 ગયો તેમ તેમ હવે તે ઉર્ધ્વ દિશામાં આકાશ તરફ પણ
 વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો; અને તેથી વિમાનમાં બેસીને જનારી
 દેવાંગનાઓ આ વિચિત્ર વેળુનો નાદ શ્રવણ કરતાંની સાથે
 પોતાના ખતિઓના યોગામાં બેસવા છતાં, કામદેવથી
 વ્યાકુળ થઈને મોહ પામી ગયાં. એરે ગાયો પણ ખંડ
 વગેરે ખાવાનું છોડી દઈને એક મીટથી કર્ણરૂપી પુટર્યા
 સુધારસનું પાન કરવા લાગ્યાં. વાછરડાંઓ પણ સ્તનપાન
 કરતાં કરતાં છુટકાઓ અડધા મોઢામાં રાખીને વેણુ રસના
 શ્રવણમાં તત્પર દીશવા લાગ્યાં. વનનાં પક્ષીઓ પણ મુનિ-
 ઓની માફક વૃક્ષ શાખાઓ ઉપર બેસીને, તેના પલ્લવોને
 વગગી રહીને, અંજો મીચીને સેથા કૂજનાદિનો ત્યાજ
 કરીને વેણુ વગાડતા શ્રીકૃષ્ણનુંજ દૃઢ્યમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યાં.

કેવલ સચેતન પ્રાણીઓ ઉપર વેણુ રવની અસર હતી એટલુંજ નહિ પણ જડ પદાર્થો પણ દમ્પ વગેરે અનુભવવા લાગ્યાં. નદીઓમાં પાણી પણ થોલી ગયાં. મોઝાંઓ પણ શાન્ત થઈ ગયાં; એટલુંજ નહિ પણ સુધાથી કામ ભાવવાળાં થઈને તરંગરૂપી હસ્તથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દ આગળ કમળાનું અર્પણ કરવાને તથા આલિંગન કરવાને ઇચ્છતાં હોય તેમ તેમની સ્થિતિ જણાવવા લાગી. મેઘ પણ, પ્રેમથી વૃદ્ધિ પામી, જલરૂપી પુષ્પધારાઓ શ્રીકૃષ્ણને અભિ નંદન આપવા વર્ષાવવા લાગ્યો. તથા તેમની ઉપર છાયા કરવા લાગ્યો. ગોવર્ધન પર્વત પણ તૃણાદિક રૂપે, ભક્તની માફક, વેણુની સુધાને લીધે, રોમાંચાદગમનો અનુભવ કરવા લાગ્યો; તેમ પોતાનાં મધુર અને સ્વચ્છ જલ, ઘાસ રૂપી શય્યા, કન્દર તથા કન્દ મૂલ વગેરેથી તેમનો સત્કાર કરવા લાગ્યો. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણની વેણુના મનોહર નાદથી સ્થાવર સર્વો જંગમ સમાન, અને જંગમ સર્વો સ્થાવર સમાન દીશ્યાં.

મનમાં રહે રહે ગોપીઓ આ શ્રીકૃષ્ણના વેણુ નાદથી એટલાં બધાં વિવશ થઈ ગયાં હતાં કે આપસ આપસમાં વાત કરતાં તેઓ મૂર્છિત થઈ જતાં, તેમ તેનું વર્ણન કરવાને અશક્ત નીવડ્યાં.

આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ ચરદ્ ઋતુમાં વૃન્દાવનની ભૂમિમાં શ્રીયમુનાજીની નજીક વૃક્ષ નીચે ઉભા રહીને વેણુનો નાદ દેરીને, તે નાદમાંથી હિપ્ત થતી મધુર સુધારસથી આખા વિશ્વને ભરી દેતા.

રહસ્ય—આ પ્રકરણમાં કરેલું વર્ણન ભાગવતમાં વેલુગીતને નામે યોગબ્રામ છે. વેલુ ગીત એટલે ભગવાને વેલુ વગાડી તે સમયે તેની સુધાથી આકૃષ્ટ થયેલાં ગોપીઓએ જે ભગવાનનું સ્તવન કર્યું તે. આનું રહસ્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યે પોતાની કારિકાઓમાં જણાવ્યું છે. દસમસ્કંધની તમામ લીલાઓ ભક્તના નિરોધ માટે છે તે આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ આ પણ નિરોધ માટે છે. વેલુ શબ્દમાં વન્દન+અણ એવા ત્રણ શબ્દો છે. જ એટલે બ્રહ્માનું સુખ બ્રહ્માનન્દનું સુખ અને જ એટલે કામનું સુખ, આ બન્ને પ્રકારનાં સુખ જેની આગળ વુચ્છ છે તેવું, અર્થાત્ ભક્તિનું સુખજ એવું છે કે જે બ્રહ્માનન્દ તેમજ કામના સુખને વુચ્છ કરે છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી ભક્તને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખમાં વિવશની કોઈ પણ ગન્ધ સંસ્પર્શ નથી, એટલુંજ નહિ પણ આ સુખ જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા જ્ઞાતીઓને જે બ્રહ્માનન્દ નામનું સુખ મળે છે તેના કરતાં અધિક છે. બ્રહ્માનન્દનું સુખ એટલે બ્રહ્મમાં લય પામવું તે. વસ્તુતઃ તે આનન્દ અગર સુખજ નથી. કારણકે જીવ જે બ્રહ્મમાં લય પામે તો પછી બ્રહ્માનન્દજ હોઈ શકે નહિ, તેથી માયાવાદીઓ માને છે તે પ્રમાણેનું સુખ અહિં આ બ્રહ્માનન્દ સમજવાનું નથી. અહિં આ બ્રહ્મના માહાત્મ્ય જ્ઞાન પછીથી જે સાયુજ્યરૂપી મોક્ષનું સુખ મળે છે તે અર્થમાં બ્રહ્માનન્દ સમજવો. પ્રભુના ખરા ભક્તો તો આ સુખની પણ વાંછના કરતા નથી. તેમને તો આ સુખ પણ વુચ્છ લાગે છે. તેથી આમના કરતાં પણ અધિક સુખ તેઓ ઇચ્છે છે. આ અધિક સુખ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી મળે છે. તો આવા સુખની ઈન્દ્રિયાવાળા ભક્તોને પ્રભુ વેલુના કૃજનદારા જણાવે છે કે જે સુખ આગળ કામનું સુખ અગર બ્રહ્માનન્દનું સુખ પણ વુચ્છ છે. તે સુખને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રેમભક્તિરૂપી સુખ પ્રાપ્ત કરો. વેલુ એ પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ છે. તેનાં સાત રંગો છે; અને તે સાત રંગવાળા વેલુને ભગવાન પોતાના દસ્તમાં રાખીને તેમાંથી સ્વ કાઢે છે.

ભગવાનમાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, ષય, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એવા ૭ ધર્મો છે, અને આ ૭ ધર્મો જેમનામાં છે તેવા ધર્મી કહેતાં અક્ષર અન્તર્યામિ તરીકે ઓળખાતા પ્રજા છે પણ આ સાત હિદ્રોવાળી વેળુને પોતાના હસ્તમાં ધારણ કરીને ભગવાન એમ દર્શાવે છે કે ૭ ધર્મો અને ધર્મી તરીકે ઓળખાતું પોતાનું જે સ્વરૂપ છે તેનાથી પણ પરાત્પર અગણિતાનન્દ સ્વરૂપ એ પોતાનું છે. તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે તો પ્રેમભક્તિનો માર્ગ જ ઈષ્ટ છે. પ્રેમભક્તિનું સૂચન કરવાને તમામ રન્દ્રોમા સુધારસ પૂરવાને માટે વેળુને પોતાના અધર ઉપર મૂકીને પછી તેમાંથી નાદ કાઢે છે. અધરમાંથી સુધારસ વેળુમાં પૂરીને એમ જણાવ્યું કે જે ભક્તિથી ઉપર જણાવેલું પરમફલ પ્રાપ્ત થવાનું છે. તે ભક્તિ તે મુખની ભક્તિ છે, ચરણની નહિ. ભક્તિના પણ શીતલ ભક્તિ અને તાપાત્મક ભક્તિ એવા બે પ્રકાર છે. ચરણની ભક્તિ એ શીતલ ભક્તિ છે, અર્થાત્ તે ભક્તિમાં હાસ્યભાવ છે પણ પ્રભુ માટે જે ભાવ જોઈએ તે તેમાં હોતો નથી. મુખભક્તિ તે તાપાત્મક ભક્તિ કહેવાય છે. તેમાં ભક્તને પ્રભુના વિરહથી અત્યન્ત તાપ થાય છે અને તે વિરહાગ્નિમાં તેનું હૃદય પ્રભુ વગર ઝૂરી મરે છે. આ ભક્તિદ્વારાજ તે પરમ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુભક્તે તો એ ભક્તિના રસથી જ ભગવાનના ૭ ધર્મો તથા ધર્મી સ્વરૂપને ભોળવવાં જોઈએ, આ અર્થનો બોધ કરવાને ભગવાને વેળુનું દૂગ્ધન કરેલું છે. x

xજૂઓ! શ્રીહરિરામજી કૃત “ ભક્તિ દૈવિધ્યનિરૂપણ ”

મક્તિદ્વિધા પદાંમોજવદનાંબુજમેદતઃ ।

પ્રથમા શીતલા મક્તિર્યતઃ ધવળકીર્તનાત્ ॥૧॥

+ + + +

તત્રૈવ મુખસંબન્ધઃ સુલભા નારદાદિપુ ।

દ્વિતીયા દુર્લભા યસ્માદધરામૃતસેવનાત્ ॥૨॥

+ + + +

ત્રેણનાદૈરિવ સ્વીયાન્યાયચિત્તાઽધરામૃતમ્ ।

સુહારવિંદરૂપાં તાં મક્તિમાવાત્મિકાં દદૌ ॥૩॥

આ વેણુ ગીતમાં એકંદરે ૨૦ શ્લોકો છે. તેમાંના પ્રથમ પાંચ શ્લોકથી વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. 'પ્રેમભક્તિનું' મુખ મેળવવાને પણ રસાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રથમ જાણવું જોઈએ. કારણકે જ્યાં મુધી ભક્ત તે સ્વરૂપને જરાજર સમજી શકતો નથી ત્યાં મુધી તે સ્વરૂપ તેમના હૃદયમાં જરાજર આરૂઢ થતું નથી. માટે તે સ્વરૂપના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે આનું નામ બ્રહ્મની વિદ્યા કહેવાય છે. આ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પાંચ રીતે સમજી શકાય છે. તે પાંચ પ્રકારને વિદ્યાનાં પાંચ પર્વ કહે છે. આ પર્વો તે-વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિ છે.^૧

શ્રુતિ પણ કહે છે કે વિદ્યાથીજ અમૃતનું પાન થાય છે.^૨ આથી પણ સિદ્ધ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા વગર ભગવદ્પ્રાપ્તિ નથી. માટે આ પાંચ પર્વવાળી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રથમના પાંચ શ્લોકો વેણુગીતમાં છે. અહિં આ ભાવાત્મક પ્રભુની પ્રાપ્તિ અલૌકિક રીતે મેળવવી જોઈએ. જ્યારે ભગવાન સિવાયની તમામ વસ્તુઓમાંથી પ્રેમ ઉઠી જાય ત્યારે સમજવું કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે. ભગવાન તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ અને રસરૂપ છે એમ સમજવું. તેનું નામ સાંખ્ય છે. ચિત્તને દેવલ પ્રભુમાં જ રોકવું તેનું નામ યોગ છે. ભગવાનના વિરુદ્ધમાં પરમકલેશનો અનુભવ કરવો તેનું નામ તપ છે; અને મોક્ષ મુધીના તમામ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી દેવો અને રસમય પ્રભુમાંજ આસક્તિ રાખવી તેનું નામજ ભક્તિ છે. આ પાંચ પર્વવાળી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય તોજ રસાત્મક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જરાજર સમજાય છે. તેટલા માટે પાંચ પર્વવાળી વિદ્યાનું જ્ઞાન કરાવવાને પ્રથમ પાંચ શ્લોક આપ્યા છે. પણ આ વિદ્યા વેદમાં છે તે પ્રમાણેની નથી પણ અલૌકિક રૂપ છે તેમ જણાવવાને તેના ક્રમમાં વિપરીતતા છે. અર્થાત્ ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમના પાંચપર્વવાળી વિદ્યાના પાંચ શ્લોકો પૂરા થયા પછી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જણાવનાર છઠો શ્લોક છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

૧. જુઓ તત્ત્વટીપનિબંધ (ચાઆર્થ પ્રકરણ) ૪૮-૪૯.

૨. વિષયામૃતમશ્વતે.

જ્ઞાપનાર શ્લોક પાંચમો છે, અને પાંચમો શ્લોક છઠો આવે છે. આ રીતે આ વિદ્યા પણ અત્રોક્તિક છે એમ સૂચન કરે છે. આ વિદ્યાથી જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાના છે તે કેવા છે તેનું વર્ણન એક શ્લોકથી કરે છે. તે શ્લોક પ્રમાણે પ્રભુનું સ્વરૂપ તદ્દન ભાવાત્મક - રસાત્મક છે. રસાત્મક કહેનાં ગુંગાર, દાંડ્ય, વીર વગેરે નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા તમામ રસરૂપ છે. પણ તમામ રસોનો રાગ ગુંગારરસ મનાય છે. આથી ગુંગાર રસરૂપ એજ પ્રભુનું મુખ્ય સ્વરૂપ અહિં આં વર્ણવ્યું છે. આ પ્રભુ પોતાની લીલા અનેક રૂપે કરે છે માટે તેમજે વેણુનાદ વખતે વિચિત્ર વેષ ધારણ કરેલો હતો એમ કહે છે. ગુંગારરસના પણ બે પ્રકાર છે એક ધર્મ તરીકે અને બીજો કેવલ હોય છે. કેવલ રસ નાટકમાં નટના વિષે જોવામાં આવે છે. તેનાથી અનુભવાદિ હોતા નથી. પણ ધર્મ સહિત રસ તો જોવા માટે છે. અને તે વર સમાન છે. માટે ભગવાનને ઉલ્લસરૂપે અહિં આ વર્ણવ્યા છે. પણ આ રસાત્મક કેવલ અગર ધર્મસહિત હોય તેટલાથીજ પરમ મુખ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. તે રસનો ઉદ્બોધ થવો જોઈએ. તે બહિઃપ્રકટ થવો જોઈએ. બહિઃપ્રકટ થાય તોજ તે મુખ્યનો અનુભવ થાય છે. માટે અહિં આં શ્રીકૃષ્ણે વેણુવાદન સમયે મધૂરપિચ્છને ધારણ કર્યા હતાં એમ કહે છે. જેમ મધૂરપિચ્છ મસ્તક ઉપર બિરાજે છે, ત્યારે જોઈ શકાય છે, અને તે મસ્તકને શોભાવે છે, તેમ રસાત્મક સ્વરૂપ પણ જો પ્રકટ થાય તોજ તે ભક્તિને શોભાવનાર છે. આંટલાથીજ પરમમુખ્ય નથી. તે રસ એટલો બધો પ્રકટ થવો જોઈએ કે જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉછળતાં તમામ સ્થળે જળ ભરાઈ જાય છે, તેમ આ ભક્તિરસ પણ ઉલરાઈ જવો જોઈએ. તે ઉચ્ચ-લિન થવો જોઈએ. આ સૂચન કરવાને શ્રીકૃષ્ણે કર્ણમાં કર્ણિકાર મુખ્ય ધારણ કર્યા હતાં એમ કહે છે; આમ છતાં તે રસ હમેશાં ગ્રામ રાખવો જોઈએ કારણકે પ્રભુનું સ્વરૂપ ભાવાત્મક છે, અને હૃદયમાં ધારણ કરવાનું છે, તેથી તેને ગ્રામ રાખવું જોઈએ. તેનું સૂચન કરવાને શ્રીકૃષ્ણે પીતાંબર ધારણ કર્યું છે. આવી રીતે પરમ રસાત્મક

બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને પછીના સાતમા શ્લોકથી તે સ્વરૂપને વિશેષ રીતે સમજાવે છે. શ્લોક ૭ અને ૮મા રસરૂપ બ્રહ્મનું ધર્મી રસરૂપ અને કેવલ રસરૂપ વર્ણવે છે. આ ઉભય રસાત્મક સ્વરૂપમા ધર્મી સ્વરૂપજ ફલરૂપ છે એમ જણાવે છે. શ્લોક ૯મા વેણુનાદનું મામાન્ય વર્ણન કરે છે, અને શ્લોક ૧૦ મા વૃન્દાવનમા શ્રીકૃષ્ણે જે પ્રવેશ કર્યો તે જણાવે છે અર્થાત્ શ્લોક ૭ અને ૮મા જે રસાત્મક સ્વરૂપનું જે રીતે વર્ણન કર્યું તેની પ્રાપ્તિ સામાન્યતઃ વેણુથી - ભક્તિથીજ કરાય છે એમ જણાવીને તે ભક્તિમા પ્રવેશ કેવી રીતે થઈ શકે તેટલા માટે શ્લોક ૧૦મા વૃન્દાવનમા શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ વર્ણવ્યો છે. વૃન્દાનો અર્થ ભક્તિ છે. આથી વૃન્દાવનમા પ્રવેશ એટલે ભક્તિના પ્રવેશમા પ્રવેશ છે. આ પ્રવેશમા પ્રવેશ કરનારનું જીવન બ્રહ્મજ ઉચ્ચ અને દેહીધ્યમાન બને છે. તેનાથીજ જીવન ખરેખર કીર્તિવાણુ થાય છે પછીથી શ્લોક ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫ અને ૧૬મા વેણુના ૭ રન્ધ્રો અર્થાત્ ભગવાનના ૭ ધર્મો ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને શ્લોક ૧૭ તથા ૧૮મા જે પ્રકારના રસાત્મક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવનાર જે પ્રકારની ભક્તિ વર્ણવી છે. શ્લોક ૧૯મા પરાત્પર બ્રહ્મ-શ્લોક વેદાતીતનું વર્ણન કર્યું છે, અને શ્લોક ૨૦મા ઉપસંહાર છે.

ખીજી રીતે કહીએ તો પ્રથમ પાંચ શ્લોકથી વિદ્યાદાન, જટામા બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન, સાતથી ઓગણીશ સુધી (તેરશ્લોકમા) આસક્તિનું વર્ણન છે અને શ્લોક વીશમા ઉપસંહાર કરે છે. અહિં આ ભક્તોની પ્રભુ માટેની આસક્તિનુંજ વર્ણન છે. આગળ ઉપર યુગલ ગીતમા આનો આજ વિષય આવે છે. પણ ત્યાં ભક્તોની વ્યસન દશા વર્ણવી છે. માટે આ વેણુગીત અને યુગલ ગીતમા એટલો ફેર છે અહિં આ ભક્તોનો પ્રભુ માટેનો પ્રેમ કલિકારૂપ (કુવની કળા મમાન) છે અને ત્યાં તે કળા ખીનીને કુલરૂપ થાય છે. એ દશાનું સૂચન કરવાને આગળ ઉપર એ વર્ણન પુનઃ ત્યાં આવશે.

શ્લોક ૭૫ ૧૯ મુધા આ ગીતમાં ૧૩ શ્લોક છે તેનું કારણ અહિંઆં વર્ણન કરતા પુરુષોત્તમ તે કાલાધિક છે એમ જણાવે છે અર્થાત્ આ રસાત્મક પુરુષોત્તમ (સચ્ચિદાનંદાત્મક) નહિ પણ તેનાથી એ પર નિર્ગુણ અગણિતાનન્દરૂપ છે. આવા પ્રભુ કાલથી અધિક છે. સામાન્ય રીતે કાલ દ્વાદશ અંગવાળો ગણાય છે. જેમ પુરુષોત્તમ માસ બાર માસ કરતાં અધિક મનાય છે તેમ આ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ બીજા સ્વરૂપો કરતાં અધિક છે તેવું સૂચન કરવાને તેર શ્લોકથી વર્ણન કર્યું છે.



પ્રકરણ ૧૨ મું.

શ્રીકૃષ્ણે ગોપ કન્યાઓનાં વસ્ત્રોનું ઠરેલું હરણુ.



જમાંથી શરૂ થતું ઉતરી ગઈ અને હેમન્તનો પ્રવેશ થયો. માગસર માસનો સમય હતો. આ સમયે નંદરાયના વ્રજની કુમારિકાઓ ફક્ત હવિષ્ય વાત્રનું સેવન કરીને કાત્યાયનીનું વ્રત કરતાં હતાં. એક દિવસે પ્રભાતનો સૂર્ય નભાંગણમાંથી અંધકારને બાળ કિરણોથી અજવાળી રહ્યો હતો, ત્યારે તેઓ બધાં વહેલાં શય્યાનો ત્યાગ કરી કાલિન્દીના તટ તરફ સ્નાન કરવાને ગયાં. પ્રથમ જળમાં ડુબકી મારીને બહાર નીકળ્યાં અને તટની વાલુકા ઉપર બેસીને સિકતાની દેવી માટે પ્રતિકૃતિ બનાવીને સુગન્ધી ચંદન, પુષ્પ, બાળિ, ધૂપ, દીપ વગેરે અનેક પ્રકારનાં નૈવેદ્ય, પ્રવાસ, ફલ તથા તણ્ડુલથી (ચોખ્ખાથી) દેવનું પૂજન કરવા લાગ્યાં અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. “હે દેવી કાત્યાયની! હે અધીશ્વરિ, મહામાયે! શ્રીનંદ ગોપસુત શ્રીકૃષ્ણને પતિ તરીકે આપો. અમે દરેક તમને નમન કરીએ છીએ.” આ રીતે દરરોજ પ્રાર્થના કરતાં એક માસ સુધી વ્રત કર્યું.

એક દિવસે એવું બન્યું કે તેઓ બધાં દરરોજના નિયમ પ્રમાણે કાત્યાયની વ્રત કરવાને માટે યમુનાસ્નાન કરવા ગયાં. ત્યાં તટ ઉપર પ્રથમ પોતાનાં વસ્ત્રો કાઢીને મૂક્યાં અને પછી બધાં ન્હાવાને જળમાં ગયાં. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણ મિત્રો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે તુર્તજ તે

તમામ વસ્ત્રો પોતાના હાથમાં લીધાં અને કદમ્બના વૃક્ષ ઉપર હસતા હસતા ચઢી ગયા. કુમારિકાઓને ખબર પડી કે શ્રીકૃષ્ણ તેમનાં વસ્ત્રો લઈ ગયા છે. એટલે તેઓ શ્રીકૃષ્ણને વિનવવા લાગ્યાં “હે શ્રીકૃષ્ણ!” આ પ્રમાણે અમારાં વસ્ત્રો લઈ જાઓ છો તે ઠીક નથી. અમારે તે સિવાય પહેરવાનાં બીજાં વસ્ત્રો નથી. તેમ અમારે માટે લજ્જા એજ ભૂષણ ગણાય છે તો અમે નગ્ન શી રીતે બહાર નીકળીએ ?” પણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું “જે તમારે વસ્ત્રો જોઈતાં હોય તો જળમાંથી બહાર નીકળીને લઈ જાવ.” ત્યારે કુમારિકાઓએ ફરીથી કહ્યું “હે નંદરાયના પુત્ર! આ પ્રમાણે અમારી હાંસી કરો તે ઠીક કહેવાય નહિ. અમે જલમાં ઠંડીથી ધૂણીએ છીએ. તો અમારાં વસ્ત્રો મૂકી દો.”

શ્રીકૃષ્ણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો—“હું કોઈ દિવસ અસત્ય બોલ્યો નથી, તેથી તમને સાચું કહું છું કે તમારે વસ્ત્રો જોઈતાં હોય તો જાતે આવીને લઈ જાઓ. અહિંયાં આ ગોપબાળકો પણ મારા સાચાપણાની સાક્ષી પૂરશે.”

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ એકના બે થયા નહિ ત્યારે આખરે થાકીને કુમારિકાઓ ધૂજતી ધૂજતી નગ્ન છતાં જળાશયમાંથી બહાર નીકળ્યાં. એટલે શ્રીકૃષ્ણે પણ વધુ હઠ નહિ કરતાં તે વસ્ત્રો તેમને આપી દીધાં અને શ્રીકૃષ્ણે તેમને જણાવ્યું કે—“હે કુમારિકાઓ! તમે મને પતિ તરીકે મેળવવાને મત કરો છો તે તમારો મનોરથ કંઈક અંશે સિદ્ધ થશે. હાલમાં તો તમે વ્રજમાં જાવ. તમારી ખાતર મેં અમૂક રાત્રીઓ નક્કી કરી રાખી છે. તે સમયે તમે રમણુનો

આનંદ લઈ શકશે.” શ્રીકૃષ્ણનાં મધુર શબ્દોથી શાન્ત હૃદયવાળાં કુમારિકાઓ મજ તરફ પાછાં ફર્યા.

રાગ ધનાશ્રી.

૧

મજ બનિતા રવિકા કર ભેરે,
શીતભીત નહિં કરતી છઠાં ઋતુ ત્રિવિધ કાલ યમુનાજલ ભેરે,
ગૌરીપતિ પૂજતિ તપ સાધતિ કરતિ રહતિ નિત નેમ,
લોગ રહિત નિશિ ભાગિ અતુર્દશિ યશુમતિ સુતકે પ્રેમ,
હમકો દેહુ કૃષ્ણ પતિ ઇશ્વર ઔર નહીં મન આન.
મનસા વચસા કર્મણા હમરે સૂર શ્યામકો ધ્યાન,

૨

નીકે તપ કિયો તનુગારિ,
આપું દેખત કદમ પર ચઢિ માનિ લઈએ મુરારિ.
વર્ષ ભરિ મત નેમ સંયમ શ્રમકિયો મોહિ કાજ,
ઠેસેહુ મોહિ ભજે કોઈ મોહિ બિરદકી લાજ.
ધન્ય મત ઇન કિયો પૂરણ શીત તપનિ નિવારિ,
કામ આતુર ભજે મોકાં નવતરનિ, ધ્રુવનારિ.
કૃપાનાથ કૃપાહુ મય તખ ભાનિ ‘જનકી પીર,
સૂર પ્રભુ અતુમાન કીન્હો હરૈં ઇનકો ચીર.

રહસ્ય— શ્રીકૃષ્ણના જીવનના આ પ્રસંગને આપણે કંઈક સાવધાનતાથી વાંચવાનો છે. આ પ્રસંગથી જેઓ ભાગવતનું રહસ્ય સમજતા નથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણના જીવનને કલંકિત કરે છે, પણ સુબોધિનીની દૃષ્ટિથી આપણે આ પ્રસંગને તપાસીશું તો તેમાં કાંઈ પણ અનીતિ જેવું તત્ત્વ નથી. જાણૂ બંકિમચંદ્રે આ લીલાને સમજાવવામાં પ્રથમ પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યો છે પણ ઉપસંહાર કરતી વખતે

પોતાનું નિશાન ચૂકી ગયા હોય એમ જણાય છે; કારણ કે આ સંબંધી પણ પોતે એવું માનતા જણાય છે કે આ પ્રસંગ પણ પુરાણ લખનારની કલ્પનાએ ઉપજાવી કાઢેલો છે. બાબા પ્રેમાનન્દ ભારતી કંઈક અંશે તે લીલા સમજી શક્યા છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમ સ્વરૂપ તરીકે સારી રીતે પોતાના “પ્રેમસ્વરૂપ કૃષ્ણ”માં સમજાવે છે.

રસેશ શ્રીકૃષ્ણની આ લીલા આગળ ઉપર કરવામાં આવતી રાસલીલા સાથે સંકળાયેલી છે. ભક્તિની દૃષ્ટિએ આ લીલા શુદ્ધ અને ઉત્તમ ભાવની છે પણ પ્રથમ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આ લીલામાં કોઈપણ અનુચિત વસ્તુ નથી તેમ આપણે ભાગવતકારના શબ્દોમાં સમજાવી શકીશું. તેને માટે નીચેના મુદ્દાઓ બસ યશે.

- (૧) અહિંઆં જલમાં ન્હાનાર બાલાઓ તે તદ્દન કુમારિકાઓ હતાં. તેમનું વય ઘણું જ ન્હાનું હતું. તેમના શરીરના અવયવો પણ પૂરા ખીલેલા નહોતા. ભાગવત ૧૦-૧૬-૧માં* તેમને માટે મન્દવ્રજકુમારિકાઃ શબ્દો છે. શ્લોક ૪, ૫ અને ૨૮ માં ‘કુમારિકા’ શબ્દ છે. આ ઉપરથી તેમની વય સંબંધી કોઈપણ સંશય નથી. શ્રીકૃષ્ણનું વય પણ પાંચ વર્ષનું હતું. તે હજુ બાલક જ હતા. આથી આટલી વયનાં બાળકો તથા બાળ-કીઓ બેગાં નખ હશે છે તથા રમે છે, તેમાં કોઈપણ સુધારક અનીતિ જેવું જોતો નથી. ઉલટું અત્યારના શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં જેઓ Co-educationist છે અર્થાત્ સહ શિક્ષણની હિમાયત કરે છે તેમનો તો એવો મત છે કે સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને સાથેજ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેઓ સાથે હરે, હરે, તથા શિક્ષણ લે તો તેથી પુરુષ તથા સ્ત્રીઓમાં જે એક બીજા તરફ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉત્પન્ન થશે નહિ. વિકારની

* અહિંઆં સુબોધિની પ્રમાણે ૧૬ એ અધ્યાય છે; આપણે ભાગવતના ક્રમમાં તે અધ્યાય ૨૨ એ છે.

ઉત્પત્તિ અતપ્રપણમાં છે. માટે ન્દાનપણથી જ છોકરા તથા છોકરીઓને બેગા રમવા દેવા. સુપ્રજન શાસ્ત્ર Eugenics નો પણ એજ નિયમ છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીઓના ભાવના નિર્મળતા માટે તેઓને બચપણથીજ ક્રોધપણ બનતી ગરમ અગર સંકેત વગર ખેલવા દેવા જોઈએ. આધુનિક સમયમાં કેટલાક મુલા-રકોએ આ વિચારનો પ્રચાર કરવાને મંડળાઓ સ્થાપી છે. આથી ન્દાના બાળકો તથા બાળકીઓ બેગાં હરે હરે તથા ક્રીડા વગેરે કરે તે નિર્દોષજ દોષ છે. શ્રીકૃષ્ણ અને કુમારિકાઓની અદ્વિત્યા વણવેલી લીલા આવા પ્રકારની દોલાથી નિર્દુષ્ટ છે. હાલમાં જર્મની જેવા દેશોમાં પણ પ્રુપ્ત વયના પુરુષ અને સ્ત્રીઓ અમુક વિન્નામ્વાળા પ્રદેશમાં નમ્ન ફરે છે તો આ બાળકીઓ તથા બાળકો આવા પ્રકારની લીલા કરે તેમાં દોષ જેવું કંઈપણ છે જ નહિ. આજકાલની મુધરેલા દેશની ચિત્રકળા નમ્ન ચિત્રો તરફ વધારે ઢળી છે. તેઓ નમ્ન ચિત્રોને ઉત્તમ માને છે. તેમને મન નમ્નતા એજ કુદરતીપણું છે, તેજ ખરું સાન્દર્ભ છે. તેજ સત્ય છે. સત્યનું આલેખન એજ કળાનો ઉદ્દેશ છે. તેથી તે સિદ્ધ કરવાને ચિત્રકળા નમ્નચિત્રો તરફ હવે પશ્ચિમ દેશમાં વળી છે.

(૨) કુમારિકાઓ તે નન્દરાયના ઘરમાં જ રહેતી હતી. નન્દરાયજીએ તેમને પ્રાપ્ત કરેલા હતા. તેથી નન્દના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ તથા તે કુમારિકાઓ બેગા રમે, ખેલે તેમો અનીતિ જેવું શું છે ? ભા. ૧૦-૧૬-૧ માં તે કુમારિકાઓને માટે “નન્દ નજ કુમારિકા” શબ્દ વાપરેલો છે. આથી તે નન્દરાયના ઘરમાંજ રહેતાં હતાં.

(૩) તેઓ દાસ્યાવતીનું વ્રત કરીને શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાનો પતિ માનતા હતાં, ભા. ૧૦-૧૬-૪ માં તેઓ નન્દ ગોપના મુનને પતિ તરીકે યાચે છે. પછીના શ્લોકમાં પણ નન્દનું એજ

• ન્દાઓ આના અનુસંધાનમાં આ પ્રકરણ ઉપરનો દિપ્તિલુ વિશાળ.

તેમનો પતિ થાય એમ ધ્યે છે. (મૃયાવન્દસુતઃ પતિઃ) શ્લોક ૨૫ માં પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતે તેમને જણાવે છે કે “હે કુમારિકાઓ તમારો શો સંકલ્પ છે એ હું જાણું છું. તમારો મારે માટેનો જે પ્રેમ છે, તે પ્રેમને હું અનુમોદન આપું છું. તેથી આગળ ઉપર તે પ્રેમની હું પૂર્તિ કરીશ.” આ શબ્દોથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે કુમારિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને જ પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને પ્રત કરતાં હતાં. તેથી તેમને તેમના પ્રતનું ફક્ત પ્રાપ્ત થશે એવું સૂચન કરવાને પોતે ત્યાં આવીને તેમનાં વસ્ત્રો લઈ લે તો તેથી અનુચિતપણું કયાં છે ? તેમા કયા સમાજશાસ્ત્રનો ભંગ થાય છે ? જે કુમારિકાઓ અમુક વરને મેળવવાને ઈચ્છતા હોય તેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાને અમુક છૂટ લે તો તેમાં કયા પ્રધાનો ભંગ સુઘ પુરુષોને જણાય છે ? હાલના સુધરેલા જમાનામાં સ્નેહલગ્નની ભાવનાઓ જન્મી છે ત્યાં લગ્ન પહેલાં સંવનન આવશ્યક મનાય છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્ત્રહરણ લીલા સંવનન રૂપે લેખી શકાય. અત્યંત, પાછળથી આ કુમારિકાના દેહનું લગ્ન શ્રીકૃષ્ણ સાથે થયું નથી, પણ આત્માનું તો થયું છે. (ભુઓ ભા. ૧૦-૨૬-૮)

(૪) કિનારા ઉપર વસ્ત્રો મૂકીને સ્ત્રીઓએ ન્હાવું તે સ્ત્રીઓ માટે અનુચિત છે. આ કુમારિકાઓ ભવિષ્યની સ્ત્રીઓ હોવાથી કિનારા ઉપર વસ્ત્રો મૂકીને નાગાં નહાય તે ધ્યે જવા-જોગ નથી માટે તેમની તે ટેવ સુધારવાને માટે શ્રીકૃષ્ણે તેમનાં વસ્ત્રો લઈ લીધાં. અર્થાત્ આ રીતે તેમને ધડો ખેસાડયો કે નગ્ન ન્હાવું નહિ. એ રીતે જોતાં આ લીલામાં દોષ નથી.

(૫) એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ આમાં અનીતિ જેવું નથી. ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જ્યારે પુરુષ અગર સ્ત્રીઓએ પ્રત કરેલું હોય

ત્યારે નગ્ન સ્થિતિમા જળમા ન્હાવું નહિ. તેમ કરવાથી જલ દેવતાનું અપમાન થાય ॥ કુમારિઓએ કાલાપનીનું મત કરેલું હતું છતાં જળમા નગ્ન ન્હાતા હતા આથી તેમણે જળ દેવતાનો અપરાધ કર્યો હતો આ અપરાધ માટે ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે શાસન કરવા, શ્રીકૃષ્ણ જે ધર્મના રક્ષક છે તથા ધર્મના જાળુનાર છે તેમણે આ પ્રમાણે લીના કરી આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૫ માં શ્રીકૃષ્ણ માટે “ધર્મર” શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી ધર્મ મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા આ પ્રગરે તેમના પસંદ લાઇ બીધા આ જળદેવતાનો અપરાધ કરનાર કુમારિકા બના, જે તેઓ પુખ્ત ઉમરના હોત તો તેમને દોષ બીજી રીતે શાસન કરત, પણ તેએ બાલવયના હતા, તથા હેતુ-પૂર્વક આ દોષ નહોતો તેથી તેમના દોષને સુકોમળતાથી દૂર કર્યો

- (૬) હવે ઉપરની દલીલોમા વધારે મજબૂત દલીલ જે ખાસ સમજવા જેની છે તે આ છે તે દલીલ શ્રીસુમોધિની દીકામા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સમજાવેલી છે તે દીકા પ્રમાણે આ પ્રસંગને આપણે અનૈકિક દૃષ્ટિથી-ભક્તિની દૃષ્ટિથી અવલોકવાની છે શ્રીકૃષ્ણ તે ભગવાન છે તે ભાગવતના અનેક શ્લોકમા જણાવેલું છે આ અધ્યાયના શ્લોક ૮ માં શ્રીકૃષ્ણ તે યોગીઓમા મહાન ગણાતા યોગીઓ તેમના પણ ધર્મર છે એમ કહીને, તે કેવલ યોગેશ્વરેશ્વર જ નહિ પણ ભગવાન છે એમ કહે છે શ્લોક ૧૮, ૨૧, ૨૪, ૨૮ તેમ ૨૯ માં શ્રીકૃષ્ણને માટે “ભગવાન” શબ્દ છે અહિં આ આપણે શ્રીકૃષ્ણ માટે પ્રયોજાયેલા “યોગેશ્વરેશ્વર” તથા “ભગવાન” શબ્દનો સદજ વિચાર કરીએ

પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમા ચિત્તવૃત્તિઓનો શેષ તેનું નામ યોગ કહે છે યોગનો અર્થ જોડાણ થાય છે સસારના પદાર્થોમાથી ચિત્તને

એંચી લઇને પરમાત્મા તેને કેમ જોડુ તેના ઉપાય તે યોગ છે. યોગવિદ્યામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરનારને અમૂક પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિદ્ધિઓ આઠ છે (૧) અણિમા-પગમાણુ જેટલા નાના થવાની શક્તિ (૨) મલિમા-મોટા થવાની શક્તિ (૩) લઘિમા-યથેચ્છ રીતે હલકા થવાની શક્તિ (૪) ગ્રામ્મિ-ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોની સત્તા ધારણ કરવાની શક્તિ (૫) પ્રાકાશ્ય-દશ્ય અથવા અદશ્ય સર્વ વિષયો જોવા તથા ભોગવવાની શક્તિ (૬) ઇશિતા-દેવી ઇચ્છા શક્તિઓ ઉપર તેમજ હલકા પ્રકારની કોઈપણ શક્તિઓ ઉપર મત્તા અવાવવાની શક્તિ (૭) વશિતા-વિષયોથી નિરપૃહી થવાની શક્તિ અને (૮) કામાવરૂપતા સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત કરવાની શક્તિ આ આઠ પ્રકારની શક્તિઓ યોગી મેળવી શકે પણ તે યોગી છે એ ક્યારે જણાય કે ક્યારે પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર તેના જાણુ સંપૂર્ણ બંધો હોય ત્યારે. જો ઇન્દ્રિયોથી અંધ પણ ચિત્તની સ્વચ્ચતા તથા વિનયતા બને તો તે યોગી હજી કાચો છે એમ માનવું શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા યોગી નથી, તેમ યોગીશ્વરજ નથી, પણ યોગીશ્વરોના પણ ઇશ્વર છે એમ ભાગવનકારો માને છે તો શ્રીકૃષ્ણની ઇન્દ્રિયો કોઈપણ કામપદાર્થ તરફ નજ દોડે. વળી આ યોગીશ્વરના પણ ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તે મનુષ્ય કોટિના નથી તેમ જણાવવાને ભાગવનકાર તેમને માટે “ભગવાન્” શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ભગવાન્ શબ્દમાં મૂળ શબ્દ “ભગ” છે અને તેને વત્ પ્રત્યય લગાડ્યો છે ભગ એટલે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એટલા ધર્મો. આ તમામ ધર્મો જોને સિદ્ધ થયા હોય તે ભગવાન્ કહી શકાય મનુષ્ય લોકોમાં કોઈ માણસમાં આ ૭ ધર્મો તો શુ પણ તેમાનો એકાદ ધર્મ સંપૂર્ણ ખીલેલો નથી. દુનિયામાં મૂળુ ઐશ્વર્યવાળો, વીર્યવાળો, યશવાળો, અથવા શ્રીવાળો ભાગ્યેજ મળી આવે શ્રીકૃષ્ણમાં આ તમામ ધર્મો હતા તેમનામાં ખીજ ધર્મો સાથે પ્રસ્તુત વીના કરતી વખતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ધર્મો પણ હતા, તેથી કામ ચિત્પન્ન કરે-ચિત્તમાં વિકૃતિ થાય એની કોઈ પણ વીના તે નજ દરે.

- (૭) વળી જો આ લીલામાં કોઈ નીતિના કાનૂનનો ભંગ થતો હોય તો શુકદેવજી જેવા જે જન્મથીજ સંન્યાસી છે અને જેમનો વૈરાગ્ય વ્યાસજી કરતા પણ અધિક છે, કારણ કે જ્યારે શુકદેવજીની શોધમાં વ્યાસજી તેમને શોધવાને માટે નીકળ્યા ત્યારે તેમને જોઈને સરોવરમાં સ્નાન કરતી સ્ત્રીઓએ લજ્જાથી પોતાનાં મુખ નીચાં કર્યા હતા. આ શુકદેવજી જેવા પરમ વૈરાગ્યવાળા અને સંન્યાસી જનમેજયને અનીતિના વિષયની કથા કહેજ નહિ.
- (૮) તેમ શ્રોતા જનમેજય જ્યારે મૃત્યુની રાહ જોતો, એકાન્ત અરણ્યમાં, દુનિઆનાં તમામ સુખોનો ત્યાગ કરીને આ કથાના શ્રવણમાં તસ્લીન છે તે કદી પણ અનીતિના વિષયવાળી કથા શ્રવણ કરવા તરફ અભિરુચિ દર્શાવે નહિ.
- (૯) તો પછી શ્રીકૃષ્ણે વચ્ચે હરી લીલા તેમા કંઈ રહસ્ય છે ? હા. શ્રીકૃષ્ણ એટલે પરબ્રહ્મ. આ પરબ્રહ્મ એટલે રસરૂપ પ્રેમ. દુનિઆમાં જેટલા પ્રેમ છે તે તમામ પ્રેમસ્વરૂપ રસેશ શ્રીકૃષ્ણની એક માત્રા સમાન છે. આવા પ્રેમસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પ્રેમથીજ મેળવી શકાય છે. તે શ્રદ્ધિથી મળી નથી. માત્ર હૃદયથી પહોંચી શકાય છે. તે સ્વરૂપને જે જે પ્રાર્થનાઓ, જપ મંત્રો કે સમર્પણો કરવામાં આવે તે સાચી લાગણી વગર પહોંચી શકતાં નથી. ભક્તના હૃદયથી સારંગીમાંથી નીકળતા પ્રેમરૂપી રવનેજ આ પ્રભુ સાંભળે છે, આ રસેશ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ તરફ જૂદી જૂદી રીતે પ્રેમ દર્શાવે છે. આ પ્રેમનું નામજ ભક્તિ છે. એ ભક્તિમાં કોઈ પણ સ્વાય ન હોવો જોઈએ. તે દાસ્ય ભાવવાળી અર્થાત્ દાસ અને શેઠ વચ્ચે જેવો સંબંધ છે એવી હોઈ શકે. અગર વાતસલ્ય ભાવવાળી ભક્તિ પિતા અને પુત્ર વચ્ચે હોય છે તેવો હોઈ શકે. સમ્યક્ભાવવાળી ભક્તિ મિત્રો વચ્ચે હોય તેવી હોઈ શકે. મધુર

શ્રીકૃષ્ણે ગાપ કન્યાઓનાં વસ્ત્રોનું કરેલું હરણ. ૩૨૫

ભાવવાળી અર્થાત્ પત્ની-પતિ વચ્ચે જેવો સંબંધ છે તેવી.
તેમ માશુક આશકના ભાવવાળી છે. અર્થાત્ ભગવાન એ
પ્રભુ (શેઠ) હોય અને ભક્ત તેમના દાસ હોય તે રીતે ભક્તિ
ચઘ શકે. જેમ દાસ પોતાના શેઠની સેવા કરે છે તેમ પ્રભુની
સેવા કરવાને તે ભક્ત ઉદ્વટવાળો હોય. અથવા તો પ્રભુ પિતા
અગર પુત્ર માનીને ભક્ત પોતે પુત્ર અગર પિતારૂપ બને, અને
પોતાનો પ્રેમ પ્રભુ તરફ દર્શાવે. અથવા જેમ મિત્રો એક
બીજા તરફ રનેદથી વર્તે છે તેમ પ્રભુ તરફ પોતાનો રનેહ દર્શાવે
છે. આ બધા રનેહના પ્રકાર છે. તેમાં ભાવનું ચઢતા વિતરતા-
પણું છે. આ પ્રેમ કરતાં પતિ-પત્ની વચ્ચેના પ્રેમનો ભાવ
ચઢીઆતો છે. આ પ્રમાણે પ્રભુને પતિ અગર આશક અને
ભક્તો પત્ની અથવા માશુક હોય તેમ પોતાનો પ્રેમ દેખાડે
છે. જ્યારે કેટલાકે પ્રભુને તેથી ઉઘડું માશુક સમજે છે અને
પોતે આશક હોય તેવો પ્રેમ દેખાડે છે. આ છેલ્લા બે જાતના
પ્રેમો બીજા કરતાં ચઢીઆના છે, કારણ કે તે પ્રેમમાં કોઈ
પણ સંકોચ હોતો નથી. પતિ અને પત્નીના પ્રેમ વચ્ચે
કોઈ પણ અન્તરાય નાખી શકતું નથી. તેઓ એક બીજાના
તરફના પ્રેમરસમાં એટલાં મગ્ન થયેલાં હોય છે કે તેમને કોઈ
છૂટા પાડી શકતા નથી. તે પ્રેમમાં નથી લોકલજ્ઞ કે વેદની
મર્યાદા; તેમ નથી તેમાં કોઈ પણ મલિનતા. ભગવાનને માશુક
ભાવથી ભજવામાં જો કે પ્રેમની સર્વોત્કૃષ્ટતા છે, પણ જે
ભક્ત પ્રભુને તે પ્રેમથી ભજે છે તેના હૃદયમાં તો પ્રભુની
માશુક તરીકેનો ભાવ ભરેલો હોય તોજ તે હૃદય તે પ્રેમનો
આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે. માટે ભગવાન એ પતિ છે અને
ભક્તો તે ભગવાનની પત્નીઓ છિ એમ સમજીને ભક્તોએ
પ્રભુને ભજવા જોઈએ. આ ભાવ અનન્ય હોવો જોઈએ. જેમ
સતી સ્ત્રી પોતાના પતિને અનન્ય પ્રેમથી આહે છે, તેમ

ભક્તે પ્રભુને ચઢાવા જોઈએ. આ પ્રેમનું નામ તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. કુમારિકાએ આવાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિવાળા ભક્તો હતા. તેમની સ્ત્રી-કુમારિકા તરીકે કલ્પના કરવાનું કારણ એ છે કે પ્રભુ ભક્તો પ્રભુને સ્ત્રીના જેવા પ્રેમથી જો ચઢાવતોજ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે. અર્થાત્ તેમને સ્ત્રીદેહધારણ કરનાર તરીકે નહિ પણ સ્ત્રીભાવ યુક્તા સમજવાનાં છે. તેઓ પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિમાં હલુ કુમારિકા હતાં, સ્ત્રી નહિ. કુમારિકા જ્યારે વરને પરણે ત્યારે તે સ્ત્રી ચાલે છે. તેમાં આ ભક્તોમાં પ્રેમભક્તિ હતી પણ હલુ તેમને વર-પ્રભુને વરવાના બાકી હતા-પ્રાપ્ત કરવાના હતા. માટે તેમને “કુમારિકાઓ” જણાવી છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને માટે હૃદયના ભાવ શુદ્ધ થવાની જરૂર છે. જે અપ્પ પણ હૃદયમાં વિકાર રહી જાય તો તેથી પ્રભુ સંતુષ્ઠ થવાનું નથી, માટે તેઓ અદિત્યાં યમુના જળમાં સ્નાન કરવા પ્રવેશ કરે છે. યમુના એ જળનો પ્રવાહ નહિ પણ રસનો પ્રવાહ છે. અર્થાત્ પ્રેમભક્તિના રસ પ્રવાહમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તો પોતાનાં વસ્ત્રો તટ ઉપર ઢાલી નાખે છે, અર્થાત્ લોકલજ્જન તથા વેદલજ્જનનો ત્યાગ કરે છે, પણ શુદ્ધ થયા પછીથી તે ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.

વસ્ત્ર એ એક પ્રકારનું આવરણ છે. તેનું બીજું નામ માયા પણ કહી શકાય. તે સત્ય વસ્તુનું ગોપન કરે છે. જ્યાં સુધી આ વસ્ત્રરૂપી આવરણ હોય ત્યાં સુધી વસ્તુ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોઈ શકાતી નથી. રસ માર્ગમાં પ્રવેશ કરનારે લોકલજ્જન વેદ મર્યાદા વગેરે સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. રસમાં પ્રવેશ કરતી વખતે આ ભક્તોએ લોકલજ્જનદિનો વસ્ત્રરૂપે ત્યાગ કર્યો, પણ ભક્તિ રસથી શુદ્ધ થયા પછીથી તેનું પરિધાન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. માટે તે ભક્તોનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુએ પ્રેમભક્તિમાં મમ બનેલા-ઓએ લજ્જન મા વેદ મર્યાદાને આડે લાવવી નહિ એવું જણાવવાને

વસ્ત્ર લઈ લીધાં. અર્થાત્ જો ભક્તિમાં ઉપાધિ હોય તો તે ઉત્તમ ભક્તિ નથી. ઉત્તમ ભક્તિમાં ઉપાધિ હોય જ નહિ. વસ્ત્રરૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ ભક્તને માટે આવશ્યક છે. આ ઉપાધિનો ત્યાગ ભગવાન ભક્તો ઉપર કૃપા કરીને તેની પાસે કરાવડાવે છે. પ્રભુએ જાણ્યું કે આ ભક્તો મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી અહિંઆં આવ્યા છે; તેથી તેમને ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરવાં જોઈએ. ભક્તની ઉપાધિ દૂર કરવાને તેમનાં વસ્ત્રો શ્રીકૃષ્ણ લેઈ લેછે. આથી એમ જણાવે છે કે જો પ્રભુ ભક્તો પ્રભુને જ ચઢાતા હોય, પ્રભુ માટે ખરેખર પ્રેમ ભક્તિમાં મગ્ન હોય તો તેમણે કોઈ પણ ઉપાધિ રાખવી જોઈએ નહિ. પ્રભુ માટેના તે પ્રેમને ગુપ્ત રાખવાને કોઈ પણ આચ્છાદનની જરૂર નથી. પણ જ્યાં સુધી પ્રપંચમાં રહીને ભક્તિ કરવી હોય ત્યાં સુધી પ્રભુ માટેના પ્રેમ ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે. તેને આચ્છાદનની જરૂર છે. આટલા માટેજ કુમારિકાઓ જ્યારે યમુનામાંથી બહાર નીકળ્યાં ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમનાં વસ્ત્રો પાછાં આપ્યાં છે.

વસ્ત્રહરણ લીધાનું રહસ્ય ઉપર પ્રમાણ છે. જેઓ ભક્તિની દૃષ્ટિથી ભાગવતકારની ભાષા વાંચતા નથી, તેઓ આ વર્ણુનથી ભડકે છે. પણ જેની આંખમાં કમળો હોય તે બધું પીળું દેખે છે તેમ આ વાંચકોની દૃષ્ટિ વિકારોપહત હોવાથી આમાં પણ વિકાર જુએ છે. પણ આ નીતિનાં પૂતળાંઓ એટલુંજ ખરેખર સમજતા હોત કે શ્રીકૃષ્ણ એક મનુષ્ય નથી પણ ખરેખર ભગવાન છે તો તેમણે જે જુદાણું અને કલંકના કાદવ ચૂંથ્યા છે તેવું કરત નહિ. શ્રીકૃષ્ણ વિષેનાં કેટલાંક ચિત્રમાં આ પ્રસંગનાં ચિત્રોમાં કુમારિકાઓને પ્રીત સ્ત્રીઓ તરીકે, ખીલેલા સ્તનાદિ અવયવોવાળી ચિત્રી છે. પણ આ ચિત્રો ભાગવતના વર્ણુનને અનુસરતાં નથી. એ તદ્દન ખોટાં છે. જો એવાં ચિત્રો ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણની વસ્ત્રહરણ લીધા માટે મૂર્ખ લોકો કોઈ પણ પ્રલાપ કરતા હોય તો તેમને ઉત્તર આપવાની જરૂર નથી.

પણ શ્રીકૃષ્ણને પરમનત્વ માનનારા વૈષ્ણવોએ તે લીલાનું રદ-
સ્પ શું છે તે ઉપર પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. રાસલીલાના પ્રસંગમાં
આ વિશે વધારે ચ્યુટ વિચાર આવશે. x



x આ પ્રકરણમાં જે લીલા વર્ણવે છે તે શ્રીકૃષ્ણે પાતાની છ વર્ષની
વયમાં કરેલી છે તેને માટે “સિદ્ધાન્ત પ્રતીપ” નામની ટીકાના લખનાર
“શુકદેવ” નીચે પ્રમાણે કહે છે. J.

વન્યાવસ્થાવહારાદિલીલા પદ્યાર્થિકો દરિ:

દેમન્ને જનવાન્મયઃ સસર્વર્થઃ

શ્રીમદ્ ભાગવતના અધ્યાય ૨૩ (૨૬) ના ગોવર્ધનોદ્ધરણ લીલાના
પ્રસંગમાં તે લીલા સાત વર્ષે કરેલી જણાવી છે. ક. સપ્તદાયનો ચાલઃ ક.
મહાદિવિમરણમ્ (કયાં આ સાત વર્ષનો જાગ્રદ અને કયાં મોટા પર્વતને
ધારણ કરું) એ વાક્યમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે, અર્થાત્ ગોવર્ધનધરણની લીલા
જે આ પુસ્તકના દરે પછીના પ્રકરણ ૧૩ માં કહેવામાં આવશે તે સાત
વર્ષની વયે કરેલી છે. આ જગદારણાદિલીલા ગોવર્ધનોદ્ધરણ લીલા પૂર્વે
એક વર્ષ પહેલાં થયેલી દેખી જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પ્રાહ્મણ પત્નીઓએ શ્રીકૃષ્ણને કરાવેલું લોજન.



વ

સહરણ લીલા પછી એક વળતે શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ ગોપબાળકો સાથે વનમાં ફરતા હતા તે સમયે તે ગોપબાળકોને ક્રુધા અત્યંત પીડવા લાગી. તેઓ બળદેવ અને શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને તેમને કહેવા લાગ્યા, “હે

બળદેવ અને હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમને આજે ભૂખ બહુ લાગી છે તો કોઈ પણ રીતે ખાવાનું મેળવી આપો તો સાહે. ” તેમની હીન વાણી સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કરીને કહ્યું “હે ગોવાળીઓ ! તમે આટલા બધા ઉતાવળા થાવ નહિ. આ અરણ્યમાં કેટલાક પ્રાણીઓ કેટલાક વખતથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી એક અંગીરસ નામનો સૂત્ર કરે છે તો તમારામાંના જે ત્રણ ત્યાં જાવ અને માફે નામ લઈને તેમની પાસેથી ખોરાક માગી લાવો. તેઓ તમને લોજન આપશે ” ગોવાળીઓ તો “બહુસાહે ” એમ કહીને ત્યાંથી ચાલ્યા. તેઓ યશ ભૂમિ પાસે આવ્યા, અને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણીઓ પાસે અન્ન માટે માગણી કરી, પણ તેમણે તે ઉપર ધ્યાન આપ્યુંજ નહિ. આથી નિરાશ થઈને તે ગોવાળીઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ફરીથી આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે તેમને નિરાશ નહિ થતાં ફરીથી તેમની પત્નીઓ પાસે જઈને અનાજ માગવાને તેમને જણાવ્યું. “હે ગોવાળીઓ ! હું જાણું છું કે પ્રાણીઓએ તમને ના

પાડી તેથી તમે નિરાશ થઈ ગયા છે. વળી તમે ભૂખ તથા થાકથી બહુજ કંટાળી ગયા છે. છતાં પણ હું તમને કહું છું કે એક વખત તમે જઈ આવો. તે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ સાધ્વી છે. તથા તે દયાળુ છે. તેથી તેમના પતિઓની માફક તમારી માગણી તરફ દુર્લેક્ષ નહિ રહે. ” આથી ઉત્સાહ પુનઃ મેળવતા તેઓ યસભૂમિ તરફ ફરીથી વળ્યા અને બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓની પાસે જઈને શ્રીકૃષ્ણના નામથી માગણી કરી. આ સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણને યોગબતાં હતાં તથા તે તરફ લાવવાળાં હતાં, એટલે જૂદા જૂદા પ્રકારની ભોજનની સામગ્રી સિદ્ધ કરીને તે ગોવાળીઆઓની સાથે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હતા તે સ્થાનમાં આવી પહોંચી. શ્રીકૃષ્ણ તથા બલદેવને વંદન તથા આલિંગન કરીને તે અનાજ સધાળાં પીરસ્યું તથા તેમની ક્ષુધાને શાન્ત કરી. પછીથી શ્રીકૃષ્ણની અનુસા મળતાં તેઓ પોતપોતાના સ્થાનક તરફ પાછી વળી. જ્યારે તેમના પતિઓને આ બાબતની ખબર પડી, ત્યારે તેમને ખરેખર પસ્તાવો થયો. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવનાં દર્શન કરવાની આકાંક્ષાવાળા થયા પણ કંસની બીકને લીધે કંઈ પણ કરી શક્યા નહિ.

રહસ્ય—આ પ્રકરણનું રહસ્ય એજ છે કે વૈદિક જ્ઞાન તથા કર્મ, ભગવાન સાથેના જ્યાંમુધી સંબંધ ન થાય ત્યાંમુધી તે સર્વ-શોધક બનતાં નથી. અહિંઆં શરૂઆતમાં કહે છે કે ગોપ બાળકોને ભૂખ લાગી હતી; તેથી તેઓ અન્ન માટે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા. ગોપબાળકો એટલે ભકતો, અને અન્ન કહેતાં પ્રસાદ અર્થાત્ ભગવાનની કૃપા. આ કૃપાની તેમને ભૂખ હતી. ભગવત્કૃપા માટે તેઓ તવસતા હતા. આ ભગવાનની કૃપા મેળવવાને તેઓ

પાત્ર ૪ કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવા શ્રીકૃષ્ણે તેમને યશ બૂમિમાં મોકલ્યા; પણ ત્યાંથી તેમને બ્રાહ્મણો પાસેથી અન્ન મળ્યું નહિ. અર્થાત્ કર્મદ્વારા ભગવાનની કૃપા થતી નથી તે જણાવ્યું. કર્મ અગર યશ વગેરે કરનારા સ્વર્ગોદિ લોકને મેળવે છે પણ ભગવત્કૃપા મેળવી શકતા નથી. તે કૃપા તો ભક્તિદ્વારાજ ઉતરે છે, માટે બ્રાહ્મણપત્ની (ભક્તિ) તરફથી મળેલું અન્ન (કૃપા) ગોપબાળકોને આપીને તેમની બૂખ (જીરાસા) તૃપ્ત કરી.

વળી આમાં એવું પણ જણાવે છે કે કેવળ કર્મ અગર જ્ઞાન ભગવાન સાથે સંબન્ધ કરાવતું નથી. કેવળ યશ કર્મમાં અનુરક્ત થયેલા બ્રાહ્મણો જેમને ભક્તિનો પાશ સરખો પણ નહોતો તેમની આગળ ગોવાળાઓએ આવીને શ્રીકૃષ્ણનો પરિચય કરાવ્યો છતાં તેમણે હકીકત માની નહિ. કેવળ કર્મમાર્ગને ભક્તો આવીને બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે તો પણ તેઓ તે બ્રહ્મ તરફ ખેંચાતા નથી. તેમને તો કર્મ માર્ગજ મુખરૂપ જણાય છે. પણ બ્રાહ્મણ પત્નીઓમાં વિશેષ રીતે ભક્તિ હતી. તેથી ભક્ત ગોવાળાઓ તેમની પાસે આવીને જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વિષેની હકીકત કહેવા લાગ્યા, કે તુર્તજ તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને દોડતાં ગયાં. અર્થાત્ જો ભક્તિ મિશ્રિત કર્મ કરનાર હોય, અને તેમને પ્રભુના સંગી ખરા ભક્તોનો સંસર્ગ થાય તો તેમનું જીવન એકદમ પદ્મટાઇ જાય છે, તેઓ ભક્તિમાર્ગમાં સત્વર આગળ વધે છે, અને પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે.



પ્રકરણ ૧૪ મું.



ધન્દ્રમાનમર્દન અને ગોવર્ધન ઉદ્ધરણ.

રોજ જૂદી જૂદી અલૌકિક લીલાઓ કરતાં શ્રીકૃષ્ણનો બાલ્યકાળ મજામાં વ્યતીત થયો અને હવે કિશોરાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો, હવે બાલ્યકાલની સ્વાભાવિક અપભ્રાંતને બદલે શ્રીકૃષ્ણમાં ગંભીરતા જણાવા લાગી. મજાવા-સીએ ઉપર તેમનો પ્રભાવ સંપૂર્ણ પડતો હતો. મજામાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની સંમતિ લઈને કરતા.

મજાના ગોપોમાં એવો રિવાજ હતો કે દર વર્ષાઋતુના અન્તમાં ઈન્દ્ર દેવને પ્રસન્ન કરવાને માટે એક મહાન યજ્ઞોત્સવ કરતા હતા. એક વખત મજામાં આ યજ્ઞ માટેની તૈયારીઓ મોટા પાયા પર ચાલી રહી હતી. શ્રીકૃષ્ણે આ બધું જોયું. પોતાને જણાયું કે આ ગોપો મારા કરતાં અધિક વ્યક્તિ ઈન્દ્રને ઘણા સામર્થ્યવાળી માને છે, તેથી તેઓ આમ કરે છે, માટે તેમની આ પ્રંયા ભૂલાડવી જોઈએ, એવા ધંરાદાથી તે ગોપના રાજા મનાતા પોતાના પિતાની પાસે જઈને પૂછવા લાગ્યા, “હે પિતા! તમે આ બધું શું કરો છો? કોને પ્રસન્ન કરવાને આ યજ્ઞની આવડી મોટી તૈયારી કરો છો? અને તેમ કરવાથી શો લાભ છે?”

નંદજીએ શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્નો સાંભળીને તેમને ઉત્તર આપ્યો, “હે લાઇ શ્રીકૃષ્ણ! અમે શું કરીએ છીએ તેની

તમને હજી ખબર નથી. અમે બધા ગોવાળીઆઓ દર વર્ષે ઇન્દ્ર દેવને માટે એક મહાન યજ્ઞ કરીએ છીએ. તેવા યજ્ઞ આ વર્ષે પણ કરવાનો છે, તેટલા માટે તેની તૈયારીઓ ચાલે છે.” ઇન્દ્ર રાજા તે દેવોનો રાજા છે. તેઓ દર વર્ષે વર્ષા ઋતુમાં વૃષ્ટિ આપે છે, અને પૃથ્વી ઉપર અન્ન પકવે છે. જો ઇન્દ્ર રાજાને આપણે પ્રસન્ન રાખીએ તો તે મનુષ્યો ઉપર અનુગ્રહ કરીને જોઇતો વર્ષાદ આપે અને તેથી જોઇતું ધાન્ય પાકે. પણ જો તેમને પ્રસન્ન કરવામાં ન આવે તો કંઈ પણ અન્ન પાકે નહિ. અન્ન ન પાકે તો લોક ભૂખે મરે, ફક્ત મનુષ્યો નહિ, પણ પશુ પક્ષીઓ વગેરે તમામ તરફીને મરી જાય, વૃક્ષ વગેરે પણ ચીમ-જાઇને સૂકાઈ જાય. માટે ઇન્દ્ર દેવને પ્રસન્ન કરવા જોઇએ.”

પિતાનાં વચન સાંભળીને ઇન્દ્ર દેવને કોદ્યુક્ત કરવાના ઇરાદાથી શ્રોકૃષ્ણ પુનઃ બોલ્યા “હા પિતાશ્રી ! તમે એટલું પણ જાણતા નથી કે સંસારમાં સુખદુઃખનું કર્ત્ત્વ તે કર્મજ છે. મનુષ્ય જેવું કર્મ કરે તેવું ફળ પામે છે. સારાં કર્મનું ફળ સુખ હોય છે, અને ખરાબ કર્મનું દુઃખ છે. આ કર્મનું શાસન તમામ ઉપર છે. પ્રકૃતિ ઉપર પણ તેની આજ્ઞા છે. વૃષ્ટિ થવી, તથા અનાજ વગેરે પાકવું તે બધું કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે, તો તેમાં ઇન્દ્રને શું લેવાદેવા છે ? તેમાં ઇન્દ્રનો ઉત્સવ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન ? એના કરતાં તો આ પર્વત જે આપણા બધાનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે, જેની તળેટીમાં ઉગેલાં વૃક્ષોના ફળોથી તથા તૃણાદિથી આપણું તેમજ પશુ વગેરેનું પોષણ થાય છે, જેની કન્દરાઓ આપણા બધાનું જ્યારે વનમાં આપણે જઈએ છીએ ત્યારે

તાપ તથા ઠંડકમાં રક્ષણ કરે છે, તેનું પૂજન શા માટે કરતા નથી? હું તો એમજ કહીશ કે ઇન્દ્રનું પૂજન કરવું મૂકી દેા અને આ ગોવર્ધન પર્વતનું પૂજન કરવાનું શરૂ કરેા.”

શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળીને ગોવાળીઆઓ તો તેમનાં વળાણ કરવા મંડી ગયા અને શ્રીકૃષ્ણના જણાવવા પ્રમાણે ઇન્દ્રની પૂજા કરવાનું છોડી દધને ગોવર્ધન પર્વતની પૂજાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. તેઓ બધા પર્વતની તળેટીમાં એકઠા થયા ત્યાં ચર કર્પેા પ્રાક્ષલોને દાન આપ્યાં, અને પર્વતની આજૂબાજૂએ પ્રદક્ષિણાઓ દ્રવ્યાં, તેમજ પ્રક્ષલોજન લેવડાવીને પોતે પણ લોજન કર્યું.

ગોવાળીઆઓનું આવું વર્તન જોઇને ઇન્દ્રને ખૂણ ક્રોધ ચઢયો. પોતાનું અપમાન થયેલું માનીને તેણે મજનો જલથી પ્રલય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એકદમ જોત જોતામાં ઘોર ભયાનક મેઘો આકાશમાં ઠંડક દધને ચઢી આવ્યા, અને એકદમ ઘોઘવાર વૃષ્ટીની ઝડીઓ વર્ષવા લાગી. વીજળીઓ ઝગઝગ લાગી, મનુષ્ય, પશુઓ તથા પક્ષીઓને કમ્પાયમાન કરે એવી મેઘ ગર્જનાઓ સંભળાવા લાગી. તીવ્ર પવનોના સુચવાટથી વૃક્ષો તથા મકાનો પણ નીચે ગરવા લાગ્યાં. નદીઓમાં, સરોવરોમાં, માર્ગમાં સમુદ્રની માફક પાણી ઉછળવા લાગ્યાં. અને તેમાં વૃક્ષો, પશુઓ વગેરે તણાવા લાગ્યાં. આવો દૈવી ક્રોધ જોઇને મજના ગોવાળીઆઓ ગભરાવા લાગ્યા. તેઓ સમજ્યા કે ઇન્દ્રનું અપમાન કરવાનું આ પરિણામ આવ્યું છે. તેથી તેઓ બધા

મૂજતા ધૂજતા શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરવા લાગ્યા. “હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારા કહેવા પ્રમાણે અમે ઇન્દ્રનો યજ્ઞોત્સવ કર્યો તેને લીધે આ ઇન્દ્ર અમારા ઉપર ક્રુપિત થયા છે. માટે હવે તમે અમને બચાવવાનો ઉપાય દેખાડો.”

શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો. “હે ગોવાળીઆઓ ! તમે ગભરાવો નહિ. મારા કહેવાથી તમે જે કર્યું છે તે બરાબર છે. હું તમારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છું. તે ઇન્દ્રનો ગર્વ હું હમણાંજ ઉતારું છું. તમે બધાઓ ગાયો વગેરે લઇને પર્વતની કન્દરામાં પેશી જાવ. હું મારી આંગળી ઉપર પર્વતને અધર રાખું છું. અને તેથી તમારા ઉપર વધારતું ક્રોધ સરખું પણ પડશે નહિ. તેમ મારી આંગળી ઉપરથી પર્વત પડી જશે એવી ભીતિ પણ તમે રાખશો નહિ. શ્રીકૃષ્ણે આશ્વાસન આપવાથી તેમણે બધાએ શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ટચલો આંગળી ઉપર પર્વતને ઉભો રાખ્યો. ઇન્દ્ર પણ ખૂબ કોપમાં આવીને મેઘની ગર્જનાઓ કરતો ધોધમાર વર્ષાદ પાડ્યોજ નતો હતો. લાગ લાગટ સાત દિવસ સુધી ગોવાળીઆઓ ઉપર વૈર લેવાને તેણે આમ કર્યું પણ શ્રીકૃષ્ણે તેમના ઉપર પર્વતનું છત્ર ધર્યું એટલે એક ટીપું સરખું પણ પડ્યું નહિ. આથી ઇન્દ્રનો મદ ઉતરી ગયો. તેનું બળ હવે ધીમું પડ્યું. છેવટે પોતાના પ્રયત્નમાં તદ્દન મન્દ પડી ગયો. જ્યારે જોત જોતામાં આકાશ મેઘરહિત સ્વચ્છ થયું, નદીઓનાં પૂર પણ ઉતરી ગયાં, અને પવનના વેગો પણ શાન્ત થઇ ગયા એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળીઆઓને કહ્યું કે “હે ગોવાળીઆઓ ! હવે તમારા ભયરૂં કારણ દૂર થયું છે. જે ઇન્દ્રથી તમે

ડરતા હતા, તે ઇન્દ્રે હતાથ થઇને વર્ષવાનું છોડી દીધું છે. માટે હવે તમે નિરાંતે પોતપોતાના ઘરોમાં જઈ શકો છો. ગોપોને નવું જીવન મળ્યું હોય તેમ હર્ષમાં આવીને શ્રીકૃષ્ણને ભેટવા લાગ્યા અને પછી મજામાં પાછા ફર્યા. નંદજી, યશોદા, રોહિણી તથા બીજાં ગોપ-ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના અફૂલત પરાક્રમોનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, અને ગર્ગાચાર્યના શબ્દો ખરા પડ્યા છે એમ કહેવા લાગ્યા.

આ પછીથી મહરહિત બનેલો ઇન્દ્ર પણ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને ક્ષમા માગવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તેને ક્ષમા આપી. પછીથી મજાના દેવ તરીકે તેણે શ્રીકૃષ્ણનો અભિપ્રેક કર્યો.

ત્યાર પછી એક વખતે તે એકાદશીના ઉપવાસ પછીથી ખારસને દિવસે સ્નાન કરવાને ઘણા વહેલા નંદરાય કાલિન્દીના જલમાં પેઠા. આ રીતે રાત્રિના વખત જળમાં પેઠેલા ભેઇને, શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી વરુણ દેવના અનુચરો તેમને પકડીને વરુણ દેવ પાસે લઈ ગયા. આ બાબતની ખબર ગોવાળીઆઓએ શ્રીકૃષ્ણને કહી. તેથી પોતાના પિતાને છોડાવવાને પોતે વરુણ લોકમાં ગયા. વરુણે તો શ્રીકૃષ્ણને ભેઇને એકદમ તેમને શરણે આપ્યો, અને શ્રીકૃષ્ણ તરફ કરેલા અપરાધની ક્ષમા માગી. શ્રીકૃષ્ણે આ રીતે નંદરાયને વરુણના પક્ષમાંથી છોડાવ્યા.

રહસ્ય—આ પ્રકરણમાં કરેલી લીલાઓના નીચે પ્રમાણે હેતુઓ છે:-

- (૧) જે કે અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વગેરે દેવતાઓ તે શ્રીકૃષ્ણની જૂની જૂની વિભૂતિઓ છે તે પણ પૂર્ણ દેવતા તરીકે તો રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ છે, માટે શ્રીકૃષ્ણને-પૂર્ણ સ્વરૂપને છોડીને વિભૂતિરૂપને પ્રસન્ન કરવાથી પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું નથી.

- (૨) ભગવાનની પ્રસન્નતા મેળવવાને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ નિરર્થક છે. કોઇ પણ સાધનના બળથી પ્રભુ રીઝી શકતા નથી. યજ્ઞાદિ સાધનો કરતા દીનતાપૂર્વક પ્રભુના ચરણનું ફલ અધિક છે.
- (૩) ઇન્દ્રને મદ થયેલો હતો તેથી તેનો મદ ઉતારવાને શ્રીકૃષ્ણે આ લીલા કરી છે. અર્થાત્ કેટલાક ભક્તોમાં જો મદ હોય તો તે મદ ભક્તિમાર્ગમાં વિશ્લેષ કરનાર હં માટે ભગવાન તેમના મદને દરી લઇને તેમને નિરાધના માર્ગમાં બચાવી લે છે.
- (૪) જીવોને સુખ અને દુઃખ આપનાર પ્રભુ છે છતાં તેમને વેદમ્ય અને નૈર્ઘૃપ્ય લાગતાં નથી. કારણકે આ સુખ અને દુઃખ આપવામાં ભગવાન જીવોના કર્મોની અપેક્ષા રાખે છે. તેમણે સારાં કર્મો કર્યા હોય તો તેના બદલામાં સાદું ફળ આપે છે, અને ખોટા કર્મો કર્યા હોય તો તેના બદલામાં ખરાબ ફળ—દુઃખાદિ આપે છે. આ રીતે જીવના કર્મની અપેક્ષાએ સુખ દુઃખ જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ તો સર્વ પ્રજાની લીલા હોવાથી તેમાં સુખ દુઃખ જેવું કંઈ પણ નથી. એ પ્રમાણે અદિઆ જણાવ્યું છે. x
- (૫) ગોવર્ધન પર્વતના ઉદ્ધરણથી એવું જણાવે છે કે ચૈતન્યશાલી જીવ ગમે તેટલો ઇન્દ્ર જેવો મોટી પદવી ધરાવતો હોય—સ્વર્ગના દેવોના રાજા તરીકે મોટી પ્રતિષ્ઠા તેણે મેળવી હોય તો પણ જો તેણે દીનતા પૂર્વક પ્રભુનું ચરણ ન સ્વીકાર્યું હોય અને મદયુક્ત બનેલો હોય તો તેવા ચૈતન્યશાલી કરતા પત્થર

x ભૂઓ ઇ. સ. ૨-૧-૩૪ તથા ૨-૧-૩૫ તથા તત્ત્વદીપ નિબંધ સાંખ્યા પ્રકરણકારિકા.

આત્મસૃષ્ટેર્નૈવિદ્યમ્ નૈર્ઘૃપ્યં ચાપિ વિચલે ।
પક્ષોત્તેરેપિ કર્મે સ્યાન્નિયતે તત્પુનર્વદત્ ॥

જેવો જડ જેને કંઈ પણ જ્ઞાન નથી તે વધારે સારો છે. માટે દરેક ભક્તે જ્ઞાન કરતાં દીનતાનો શુભ મેળવવો જોઈએ.

(૬) શ્રીકૃષ્ણે ઇન્દ્રની પૂજા નહિ કરવાની અને ગોવર્ધન પર્વતની પૂજા કરવાનું કહ્યું તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું છે. ઇન્દ્રદેવ-જ્ઞાનના પ્રકાશવાળાઓનો પણ રાજા હતો. જડજ્ઞ જ્ઞાની હતો છતાં પણ તેનામાં મદરૂપી દોષ હતો. પણ ગોવર્ધન તે પર્વત જડ-જ્ઞાન રહિત હોવા છતાં તેનામાં મદરૂપી દોષ નહોતો. આથી તે ભક્ત કોટિમાં મૂકાય છે. આ જડ પર્વતને જ્ઞાનનું અભિમાન નથી. ઉલ્લેખ તે પોતાની તળેટીમાં ઉનેલાં પુષ્પો તથા ફળાદિ, તેમજ છાયા વગેરે આપીને પ્રભુનું સેવન કરે છે. આ કારણથી એવા જ્ઞાનરહિત જડ જેવા પણ ભક્તો મદમા હોવા જ્ઞાનીઓ કરતાં પ્રભુને વધારે પ્રિય છે. માટે ગોવર્ધન પર્વતની પૂજા કરવાનું ગોવાક્ષીઆઓને જણાવે છે—અર્થાત્ ભક્તિનું તેમજે અનુકરણ કરવું અને ઇન્દ્રના જેવા મદનો ત્યાગ કરવો એમ સૂચવે છે.

(૭) પ્રભુ ભક્તોને કોઈ પણ દેવો સત્તાવી સકતા નથી, કારણકે પ્રભુ પોતાના ભક્તનું અહર્નિશ રક્ષણ કરવાને તૈયાર છે.

(૮) નંદાચને વરણ સોઠમાં જગ્યાવવાની જે લીલા કરી છે તેમાં નિમિત્તો સિદ્ધાન્ત જણાવ્યો છે.

(ક) પુષ્ટિ અને મર્ષોદા માર્ગોમાંથી જેઓ મર્ષોદા માર્ગ પ્રમાણે ધર્માચરણ કરતા હોય તેમજે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ. તેમાં જે ફલ મળે છે તે શાસ્ત્રની આજ્ઞાના આચરણ પ્રમાણે છે. અમુક વિધિ પ્રમાણે અમુક દરવાજા આવે તો તેનું ફળ અમુક મળે છે, અને જે તે વિધિને દર રાખવામાં આવે તો ઉલ્લેખ તેની શિક્ષા સદન કરતી પડે છે.

વ્રત, જપ, વગેરે સાધનો તે મર્યાદા માર્ગમાં છે આ સાધનોનું મેવેન શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરવું જોઈએ. નંદગથે વ્રત કર્યું પણ બીજે દિવસે પારણાં વહેલા કરવાને (ભૂખ બહુ લાગેલી તેથી) મધ્યરાત્રિએ નદીમાં સ્નાન કરવાને પેદા. એવા વિચારથી કે નદીમાં નાહીને તુર્નજ જોજન કરીને ઉપવાસ તોડું. આમ કરવામા તેમણે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું. તેથી તેમને દંડ આપવાને વરણના અનુચરે વરુણ લોકમા લઈ ગયા.

- (જ) યુદ્ધિમાર્ગ તો પ્રભુના અનુગ્રહનો માર્ગ છે. તેમા કોઈ પણ બાલ સાધન જ હોતા નથી. પ્રભુનું શરણ એજ સાધન છે. આથી વ્રતાદિ પણ તેમને માટે આવશ્યક નહિ જેવા હોવાથી, શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય તો પ્રેમી ભક્તોને તેની શિક્ષા સહન કરવી પડતી નથી.



પ્રકરણ ૧૫ મું.

શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે કરેલી રાસલીલા.



ગોકુળમાં હવે શરદ ઋતુનું આગમન થયું.

કે શરદ ઋતુની રજિઆમણી રાત્રિએ ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના નભોમંડળને તેજ પુજથી ધવલિત કરતી હતી. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને રાસલીલા કરવાની ઇચ્છા થઈ. પોતે જગનાં કુમારિકાઓને જે વચન આપેતું તે આંલગી આવ્યું. આથી રાસરમણ માટે સંકલ્પ કર્યો. આ વળતે માલકના પુષ્પની સૌરભ આનુભાવુએ સર્વત્ર વ્યાપી રહી હતી. શ્રીયમુનાના પ્રવાહમાં તથા તટ ઉપર અનેકવિધ પુષ્પો શોભી રહ્યાં હતાં. તટ ઉપર મુંદર રેતીમાં જ્યોત્સ્નાનું નૃત્ય પણ વિલસી રહ્યું હતું. આનુભાવુએ સંપૂર્ણ શાન્તિ ફેલાયલી હતી. આકાશમાં લક્ષ્મીના મુખના જેવો અને નવકુંડુમની માફક અરણ્ય ચંદ્રને જોઈને તથા તેનાં કિરણો વનમાં લતા વૃક્ષાદિ ઉપર પથરાયલાં નિહાળીને રમણ કરવાને આ અવસર મુંદર છે એમ નિશ્ચય થતાં પોતે ચોગમાયાને પોતાની સહાયક તરીકે જોડાવી. પછીથી જાંશીથી તેમણે જાદુજ મુંદર અને આકર્ષક પૂજન કર્યું. આ ગીતની મધુર મુધા જગમાં રહેલાં ગોપીજનના કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ પામી અને તેમનો પણ પહેલેથી નિશ્ચિત કરાયેલો રાસરમણ માટેનો સંકલ્પ સતેજ થયો. આ સમયે કોઈ દોહતાં હતાં, તો કોઈ ઘરમાં

પૂજો કાઢતાં હતાં, કોઈ લીંપતાં હતાં, કોઈ અંજન આંજતાં હતાં, કોઈએ ચૂલા ઉપર દુધની તપેલીઓ મૂકેલી હતી. આમ અનેક પ્રકારનાં ગૃહકામમાં તેઓ રોકાયેલાં હતા. પણ વેણુનો રવ સાંભળતાંની સાથે પ્રભુનો સંકટપ બાણી ગયાં. અને તુર્તજ કામ કામની જગ્યાએ રહેવા દઈને પ્રભુ પાસે જવાને તૈયારી કરવા લાગ્યાં. આ સમયે જવાની તૈયારીમાં એટલાં બધાં ઉત્સુક હતાં કે તેમને તેમનાં વજો વગેરે પહે-રવાનું પણ પૂરું ભાન રહ્યું નહિ. અલંકારોમાં પણ પગનાં અલંકારો હાથે પહેર્યા અને હાથના પગે નાખ્યા. આમ સંભ્રમપૂર્વક વેપ પરિધાન કરીને યમુનાજીના તટ તરફ જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ઉભા ઉભા બંધી બાળવે છે ત્યાં તેઓ જઈ પહોંચ્યાં. પણ તે ગોપીઓ તેમના પતિ તથા પિતા વગેરેના ભયથી બહાર નીકળી શક્યાં નહિ. તેમને વિરહનો એટલો બધો ઉત્કટ તાપ લાગ્યો કે તેઓએ તે વિરહના અગ્નિના તાપમાં પોતાના દેહને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો. અન્ય ગોપીજન શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવીને ઉભાં એટલે શ્રીકૃષ્ણે સ્મિતપૂર્વક તેમને કહ્યું—અરે ગોપીઓ તમે અહિંયાં આવ્યાં છો તે માટે હું તમારું સ્વાગત કરું છું ? પણ લલા આવી ભયંકર રાત્રિએ તમારા જેવાં અબળાઓને પતિ, પિતા તથા પુત્રોનો ત્યાગ કરીને આવવું તે શોભે ? વળી તમારું કર્તવ્ય તો એજ છે કે તમારે તમારા પતિ વગેરેની સેવા કરવી જોઈએ. માટે આ સ્થાનમાંથી તમે સત્વર પાછાં જવ. તમને તમારા માતાપિતા ઘર આગળ નહિ જોવાથી ખાસ શોધશે અને-જો તમારો પત્તો નહિ લાગે તો તેઓ શોધ કરશે. તમારી જો વન જોવાની ઇચ્છા હોય તો

તમે હવે તે જોયું છે, માટે આ તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થયેલી હોવાથી તમારે તમારાં ઘર તરફ પાછા જવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં વચનો સાંભળીને તે ગોપીઓ હતાશ થયાં. તેમના સંકટપો ચૂર્ણિત થયા. તેમના મુખ ઉપર વિપાદની છાયા પથરાઈ. તેમના અધરોષની રક્તિમા પણ ઉડી ગઈ. તેમણે વિચાર કર્યો કે શ્રીકૃષ્ણ ખરેખર આપણને અહિંઆં બોલાવીને આપણે ઉપહાસ તો કરેજ નહિ. પણ છતાં આપના પ્રેમની કસોટી કરવાને માટે આ પ્રમાણે તેઓ આપણને પ્રશ્ન કરે છે. માટે તેમને આપણે ઉત્તર આપવો જોઈએ. એમ મન સાથે વિચારીને તેમણે શ્રીકૃષ્ણને ઉત્તર વાળ્યો—“હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ રીતે અમારો ઉપહાસ કરો તે અમને થોડું નથી. આ રાત્રિ ઘોર અને ભયાનક છે તો અમારે અહિંઆં રહેવું જોઈએ નહિ પણ વ્રજમાં પાછા જવું જોઈએ એમ આપ કહો છો પણ આપજ વિચાર કરો કે આવી ભયાનક રાત્રિઓમાં અળગાઓ શી રીતે પાછાં વ્રજમાં ફરી શકે ? માટે આજની રાત્રિએ તો અહિંજ રહેવું જોઈએ. રાત્રે વનમાં થઈને પાછા ફરતાં હિંસ પશુઓનો ભય નડે. વળી સ્ત્રીઓથી એકલાં પાછાં જવાય નહિ. માટે અમે અત્યાદે તો આપની પાસેજ રહેવાનાં. વળી આપે એમ કહ્યું કે “પતિ, પિતાઓ વગેરેને છોડીને અમે આવ્યાં તે ઠીક કર્યું નથી.” પણ આપ આમ હીને અમારા પ્રેમની કસોટી કરવા માગો છો એમજ અમે માનીએ છીએ. કારણ કે આપજ સર્વ પ્રાણીઓના પિતા છો, તથા પતિ છો. જેઓ જે ભાવથી આપને ભજે તે ભાવે આપ તેમને મળો છો. અમે સારી પેઠે સમજીએ છીએ કે આપ નંદ યશોદાના પુત્ર નથી. પણ

અખિલ ભુવનોના સદા તથા નિયામક છે. અમે આપને લગવાનજ બાણીએ છીએ. અને તેમ બાણીનેજ આપની પાસે અમે આવ્યાં છીએ. તમેજ અમારા ખરા પતિ તથા પિતા વગેરે છો અને લૌકિક તો નશ્વર છે. પણ આપજ સનાતન કાળ માટે સ્થિત રહો છો. કારણ કે આપ કાળના પણ કાળ છો, માટે અમે તો આપની સાથે રાસરમણની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનાં. અમને કોઈ પણ લૌકિક કામ વાસનાઓની ઇચ્છા નથી. અમે સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને આપની પાસે આવ્યાં છે. મોટા મોટા તપસ્વીઓ, યોગીઓ તથા જ્ઞાનીઓને પણ આપ હુલ્લેલ છો. તે અમને આજે પ્રાપ્ત થયા છે. તો પછો અમે આપનો ત્યાગ કેવી રીતે કરીએ.” આમ બોલીને તેઓ શાન્ત થયાં. શ્રીકૃષ્ણને તેમના પ્રેમની ટસોટી કરવી હતી. તે ટસોટી કરી લાધી પછી તેમની સાથે રમણ કરવા માંડ્યું. તે ગોપીઓ વર્તુલાકારમાં યમુનાના તટ ઉપર ઉભાં રહ્યાં અને જેમ અંક તારામંડળની મધ્યમાં શોભે તેમ પોતે શોભવા લાગ્યા. અને નૃત્ય કરવા માંડ્યું. આ સમયે યમુનાનાં શિતલ જલમાંથી મન્દ મન્દ સુગન્ધી પવન વાવા લાગ્યો. નૃત્ય અને ગીતયુક્ત રમણ કેટલોક સમય ચાલ્યું એટલામાં તે ગોપીઓને સૌલગમદ થયો. તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે અહો અમારા જેવાં કોઈ પણ મોટાં નથી. અમારું ભાગ્ય કેવું છે કે શ્રીકૃષ્ણ પણ અમને અધીન થઈને અમારી સાથે કીડા કરી રહ્યા છે.” શ્રીકૃષ્ણે પણ ગોપીઓના હૃદયનો આ અહંભાવ બાણી લીધો તેથી પોતે ત્યાં તે મંડળમાંથી એક ગોપીની સાથે અંતર્હિત થયા.

૨.

શ્રીકૃષ્ણને નહિ જોતાં તેઓ એકદમ વ્યાકુળ થઈ ગયાં. જેમ હાથિણીઓના ટોળામાંથી હાથી છુટો પડે ત્યારે હાથિણીની જે દશા થાય તે દશા આ ગોપીઓની થઈ. તેઓએ શ્રીકૃષ્ણને શોધી કાઢવાને પ્રયત્ન કરવા માડ્યા. વનની અંદર ઉન્મત્તની માફક ગાતાં ગાતાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફરવા માંડ્યું. પ્રથમ તો આનુગાનુએ આવેલી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિને પૂછવા માંડ્યું. હે પાંપણા હે વડ, હે ન્યમ્રોધ તમે જેમ, હાસ્ય, અને અવલોકનથી અમારું મન હરી લેનાર શ્રીકૃષ્ણને જોયા છે? જોયા હોય તો અમને કહેશો કે તે ક્યાં અમને મળી શકશે? હે કુરખક! અશોક! નાગ! અમ્પક! અમારા દર્પને હરનાર, અળદેવના ન્હાનાભાઈ શ્રીકૃષ્ણને અહિં થઈને પમાર થતાં જોયા છે? હે કલ્યાણિ તુલસિ! તું ગોવિન્દના ચરણમાંજ પ્રીતિવાળી છું; તો તને ખગર હશે કે અમારા પ્રિય શ્રીકૃષ્ણ ક્યાં ગયા છે? અરે માલતી, મલ્લિકા, જૂઈ અને બીજી લતાઓ! તમે અમને ખગર આપશો કે પોતાના કરસ્પર્શથી તમને પ્રસન્ન કરનાર અમારા પ્રિય માધવ ક્યાં છે? હે આત્ર, રાયણ, જાંબુ અને જાંબવ! જાકુલ અને બીજાં વૃક્ષો. જે પારંગંઓનું કલ્યાણ કરવાને માટેજ ચમુનાના તટ ઉપર છવો છો, તે તમે આ શ્રીકૃષ્ણની ભાજ આપી શકશો? આ પ્રમાણે વનસ્પતીને પૂછવા છતાં કંઈ પણ ખગર મળી નહિ એટલે તેઓએ પૃથ્વીને પૂછ્યું-હે પૃથ્વી! તેં જાણે ઘણુંજ તપ કર્યું હોય એમ જણાય છે કે જેથી આજે નારાં રોમાંચ કેશવના ચરણ કમળના સ્પર્શને લીધે આ-

નંદિત થયાં હોય એમ તું દીસે છે. તો તું અમને શ્રીકૃષ્ણની
 બાજર આપીશ ? ” પછીથી પ્રાણીઓને પૂછે છે. “ હે હરિણ
 પત્ની ! શ્રીકૃષ્ણના જેવાં તારાં નયન લાંબાં જણાય છે તેથી
 તથા આ સ્થળમાં શ્રીકૃષ્ણના કુંદ પુષ્પની માળાનો સુગંધ
 અહિંયાં આવે છે તેથી એમ જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ આ
 સ્થળમાં થઈને પસાર થયા હશે, અને તેં તેમને જોયા
 હશે ? ” આ પ્રમાણે ઉન્મત્તની માફક રહી સ્થાવર તથા
 જંગમ સત્ત્વાને પ્રશ્ન પૂછતાં પૂછતાં વનમાં શ્રીકૃષ્ણની
 શોધ કરવા લાગ્યાં, છતાં શ્રીકૃષ્ણની લાજ મળી નહિ આથી
 તેઓએ નિરાશ થઈને શોધ કરવાનું છોડી દીધું. તેઓએ
 હવે શ્રીકૃષ્ણે જે જે લીલાઓ કરી હતી તેનું અનુકરણ કરવા
 માંડયું. એક પછી એક જૂદી જૂદી લીલાઓ કરવા લાગ્યાં.
 પ્રથમ એક ગોપી પૂતના થઈ અને બીજી શ્રીકૃષ્ણ બની
 અને તે પૂતના બનેલીને ધાવવા લાગી અને પછી તે ના
 પ્રાણને શોષવા લાગી. પછી એક ગોપી બાજક બની અને
 બીજી પ્રકટ બની અને તેને બાજક બનેલીએ પાડું માર્યું
 વળી એક ગોપી ગોપ બની અને બીજી શ્રીકૃષ્ણ બનેલીને
 ઉપાડી ગઈ. બે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણ અને બાજરામ બન્ન્યાં
 અને બીજીઓ ગોપ બન્ન્યાં અને પછી જૂદી જૂદી રમત
 રમવા લાગ્યાં. વળી કોઈ વાછરડારૂપ થઈ તો કોઈ બકરૂપ
 બની, આમ જૂદા જૂદા રૂપે તે ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણની
 લીલાઓનું અનુકરણ કરવા માંડયું. આમ છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણને
 તે પ્રકટ નીરખી શક્યાં નહિ. આથી તેઓએ પ્રથમની
 માફક શોધ કરવાનું બંદી રાખ્યું. થોડેક દૂર ગયાં એટલે
 માર્ગમાં બે વ્યક્તિઓનાં ભેગાં પગલાંની હાર જોઈ. તે

પગલાંને નિહાળતાં એમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણના ચિન્હો જણાયાં. તે ઉપરથી તેમણે જાણ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ આ માર્ગે થઈને જરૂર પસાર થયા હશે. તે રસ્તે આગળ જતાં તેમણે એક તેમનાથી પ્રથમથી વિખૂટી પડેલી ગોપીને કંઈપાંત કરતાં જોઈ. તેને આ દશામાં જોઈને અન્ય ગોપીઓએ પૂછ્યું “હે સખી ! શા માટે તું આ પ્રમાણે આકન્દ કરે છે ?” તે ઉપરથી તેણે પોતાની બધી હકીકત કહી. તેણે કહ્યું કે હું શ્રીકૃષ્ણની સાથે જવાને માટે તમારાથી વિખૂટી પડી હતી. તમારાથી જૂદી પડ્યા પછી મને પણ મારા ભાગ્યનો બહુજ ગર્વ થયો. હું એમ માનવા લાગી કે અહો મેં કેવા શ્રીકૃષ્ણને વશ કરી દીધા છે ! કારણકે શ્રીકૃષ્ણ હું કરું તે પ્રમાણે માફ કરે છે.” આમ ગર્વમાં મેં એક વખત શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે મારી ઈચ્છા તમારા સ્કંધ ઉપર બેસવાની છે તો મને તમારા સ્કંધ ઉપર બેસાડો. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું “સારું” પછીથી તો મને બેસાડવાને માટે ઉંચી કરતાં તે એકદમ અદ્રશ્ય થઈ ગયા. હવે હું પણ તમારી માફક શ્રીકૃષ્ણને અહિંઆં શોધું છું. પેલી ગોપીઓને પોતાનું દુઃખ કહેવા લાગ્યાં. બધાંનું એકજ પ્રકારનું દુઃખ છે એમ જાણીને હવે તેમણે શું કરવું તેને વિચાર કરવા લાગ્યાં. છેવટે એમ જાણ્યું કે શ્રીકૃષ્ણને શોધવાના તમામ ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આ વનના તમામ ભાગમાં આપણે ફરી વળ્યાં છીએ. તેનાં વૃક્ષો લતાઓ તથા તમામ પ્રાણીઓને આપણે પૂછી વળ્યાં છીએ. છતાં આપણને પત્તો નથી. વનમાં ફરી ફરીને આપણે તરૂન યાત્રી ગયાં છીએ, તો હવે આપણે યસુનાના તટની

વાલુકામાં બેસીને તેમનાં ગુણગાન ગાઈએ. તે સિવાય બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી. આમ નિશ્ચય કરીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણ વિષેનું ગીત ગાવા લાગ્યાં.

૩.

યમુનાના તટ ઉપર એક ચિત્તથી બેઠેલી ગોપીઓએ હવે શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાનનું ગીત ગાવા માંડ્યું. ગીત જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ ધ્વનિઓ રાત્રિના પ્રકાશમાં ભળી ગયા અને અનહદ શાન્તિની રમણીયતામાં વધારો કરવા લાગ્યા. તે ગીત નીચે પ્રમાણે મુક્ત કણ્ઠે વાધવા લાગ્યું:—

“હે દયિત ! આપના જન્મથી જે મનમાં લક્ષ્મી સદા વાસો કરે છે તેની શોભા અધિકતર દીપે છે. હે પ્રિય ! અમે આપનાં દર્શનની આશાએ જ જીવન ટકાવી રાખ્યું છે. તો સત્વર દર્શન આપીને કૃતાર્થ કરો.

“આપે મનવાસીઓનું અનેક પ્રકારે કડ્યાણુ કર્યું છે. તેમને વિષ, જલ, સર્પ, રાક્ષસ, અગ્નિ વગેરેના ભયમાંથી બચાવ્યા છે. દરેક ભયમાંથી બચાવવાને આપ તૈયાર છો.

“આપ ક્ષત્ર યશોદાના પુત્ર નથી, પણ તમામ દેહીઓના અન્તર્યામી પણ છો. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી આપ યાદવોના કુલમાં વિશ્વનું રક્ષણ કરવાને આપ પ્રકટ થયા છો.

“આપના ચરણનો આશ્રય કરનારને સંસારનો ભય રહેતો નથી. તે દરેક રીતે નિર્ભય બને છે. વળી આપનું કમળના જેવું મુખ આપના ભક્તોના કામનો નાશ કરનારું છે તો તેનાં દર્શન અમને આપો.”

“આપનું કથામૃત સંતસ થયેલાંઓનું જીવન ટકાવનાર છે. તે પાપનું હરનાર છે. કાનને પ્રિય છે. જ્ઞાનીઓ તથા ભક્તો તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરે છે.

“જ્યારે આપ દિવસે અરણ્યમાં ફરતા હો છો ત્યારે એક ક્ષણ પણ અમને સો વર્ષો જેટલી લાગે છે. ખરેખર આપના દર્શન વગર અમને ગિલકૂલ ચેન પડતું નથી. તે સમયે અમારી આંખની પાંપણો ખંનાવનાર બ્રહ્માને પણ અમે શત્રુ ગણીએ છીએ.

“હું અચ્યુત ! અમે અમારા પતિઓ, પુત્રો, કુર્કે મીઝનો, બધુઓ વગેરેનો ત્યાગ કરીને આહિઆ આબ્યાં છીએ. અમે આપના ગીતથી મોહિત થઈને ઘરમાંથી નીકળ્યાં હતાં. તો આવી રાત્રિના વખતે આપ અમારો ત્યાગ કરો તે ઇષ્ટ નથી. ? !

“આપનું પ્રાકટ્ય મનનાં તમામ જનનું રક્ષણ કરવાને છે તે ઉઘાટી વાત છે. તો પછી અમારું આપ કેમ રક્ષણ કરતા નથી ? ”

૪.

ઉપર પ્રમાણે ગીત ગાતાં ગાતાં તેઓ દૈન્યભાવથી સ્થન કરવા લાગ્યાં. નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગી; ઘડક પણ ગફગદિત થઈ ગયો, અને વધારે ગાઈ શકાયું નહિ. શ્રીકૃષ્ણ જે અદ્વય સ્ત્રીને આ મુઘળું જોતા હતા, તેમણે વિચાર્યું કે હવે આમના દર્ષ અને માનનું પૂર્ણ અનુકૂળ થઈ ગયું છે, તેઓ હવે દીનતાવાળાં થયાં છે.

તો હવે વધુ વળત અદ્ભુત રહેલું તે ચોખ્ખું નથી. કારણકે તેમ કરવાથી તેમના પ્રાણનો તેઓ ત્યાગ કરશે. આમ વિચારીને એકદમ પોતે પ્રત્યક્ષ થયા. ખીલેલા કમળના જેવા હસતા મુખવાળા, પીતામ્બર વસ્ત્ર ધારણ કરેલા, માળાથી શોભતા, અને રૂપરૂપના મણિ એવા શ્રીકૃષ્ણને નિહાળીને જાણે તેમનો પ્રાણ ફરીથી તેમને પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ તેઓ એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં. તેમના નયનમાં પ્રસન્નતા છવાઈ, કોઈએ આનંદમાં આવીને શ્રીકૃષ્ણના હસ્તને પકડ્યો. કોઈ તેમના ચરણને છાતી ઉપર મૂકવા લાગ્યાં. કોઈ નયનનાં ઝાણુ તેમનાં તરફ ફેંકવા લાગ્યાં. અને તેમના મુખનું સૌન્દર્ય કેટલીક વાર મુખી એક મીઠથી પીવા લાગ્યાં. કોઈના દેહમાં શ્રીકૃષ્ણ દર્શનનો આનંદ એટલો બધો વ્યાપી ગયો કે તે રોમાચોદ્ગમ અનુભવવા લાગ્યાં. તે બધાંએ શ્રીકૃષ્ણની આભુજાભુ વીંટાઈ ગયા. પછીથી તેમને લેઈને શ્રીકૃષ્ણ કાલિન્દીના તટમાં જ્યાં આગળ કુંદ અને મન્દાર પુષ્પના સૌરભથી સુદૃઢ પવન વાતો હતો અને જ્યાં ભ્રમરો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. અહિં આં શરદ્ઋતુના અદ્ભુત કિરણોના તેજથી રાત્રિનો અંધકાર તદ્દન દૂર થયો હતો. યસુનાના જલનાં મોઝાંએ તટની રેતી ઉપર પથરાતા હતાં. પ્રકૃતિ પણ અત્યંત રમણીય લાગતી હતી. આ સંસ્થાનુ પરમ સૌન્દર્ય નિહાળીને તે ગોપીઓના હૃદયના રોગો નિવૃત્ત થયા. તેઓએ પોતાના કુકર્મથી રંગાયલાં વસ્ત્રો રેતી ઉપર પાથર્યાં, અને શ્રીકૃષ્ણને તેની ઉપર બેસાડ્યા. પોતે પણ નીચે બેઠા. પછીથી શ્રીકૃષ્ણ

સાથે ગોપી વિનોદ કરવા લાગ્યા. કોઈ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ક્રોધ કરવા લાગ્યાં. કોઈ તેમને ઠપકો દેવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે તેમના મનનું સમાધાન કરીને પછીથી રાસકીડાનો શરૂઆત કરી. બપોળે ગોપીઓમાં એક એક પોતાનું સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણે પ્રકટ કર્યું અને પછી રાસનો આરંભ થયો. આ સમયે આકાશમાં સેંકડો દેવતાઓનાં વિમાનો રાસલીલા જોવાને એકઠાં થયાં. તેઓએ હન્ડુલિઓ વગાડ્યાં. તથા પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. ગન્ધર્વોએ પણ શ્રીકૃષ્ણને અલિનન્દન આપવાને સંગીત અલાબ્યું. રાસમણ્ડલમાં વલય, નૂપુર ટિંકણીઓ (ધુધરીઓ) નો મોટો અવાજ થયો. હારમાં મણિઓની વચ્ચે મરકત શોભે છે તેમ ગોપીઓની મધ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ શોભવા લાગ્યા. ગોપીઓ પણ પગના ઠમકારાથી ભૂવિલાસ, તથા સ્મિતથી તેમજ લોલકુણ્ડળ અને ગણ્ડથી મેઘચક્રમાં વિદ્યુતની માફક શોભવા લાગ્યાં. રાસના આનન્દમાં તેમના હૃદમાં પ્રસ્વેદ સંભ્યો. માથામાં ઝંબોડાની ગાંઠા છુટી ગઈ. કોઈ શ્રીકૃષ્ણના સ્વર સાથે પોતાનો સ્વર ભેગાવીને ગાવા લાગી. કોઈને શ્રીકૃષ્ણે તેના સંગીતની તારીફ કરવાને “ શાળાશ, શાળાશ ” કહીને ઉચી કરી. કોઈ થાકેલીએ શ્રીકૃષ્ણના હાથને પકડીને પોતાના બલ્લા ઉપર મૂક્યો. કોઈ હૃદયમાં આવીને શ્રીકૃષ્ણના હસ્તને ચુંબન કરવા લાગી. આ રીતે તેઓ નૃત્ય અને ગાનમાં મગ્ન બની ગયાં. કૃષ્ણની આ કોડા જોઈને આકાશમાં એકઠાં થયેલાં દેવની ઝોઓ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયાં. ચંદ્ર પણ તારાગણ સહિત વિસ્મય પામ્યો. જ્યારે તે બધાં યાદી ગયાં, ત્યારે કરુણા લાવીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના કોમળ હસ્તથી તેમના. ચંદ્રીર ઉપરનું

શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે કરેલી રાસલીલા. ૩૫૨

પ્રવેદનાં બિન્દુઓ લૂછી નાંખ્યાં. પછીથી તે બધાઓને સાથે લઈને જલમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં વિહાર કર્યો. ત્યાંથી બહાર નીકળીને યમુનાના તટ પ્રદેશમાં મદ્યજરતો હાથી જેમ હાથિણીઓ સાથે ફરે તેમ શ્રીકૃષ્ણ કૃયા. આ પ્રમાણે રાત્રિનો ઠાળ પૂર્ણ થતાં સુધી તેઓએ કીડા ઠરી, પછી સ્કુવાર થતાં શ્રીકૃષ્ણની રમથા તે ગોપી પોતપોતાના સ્થાન તરફ પાછાં વળ્યા.

(રહસ્ય)—આ પ્રકરણમાં જણાવેલી લીલા ભાગવતમાં રાસ-પંચાધ્યાયીના નામથી ઓળખાય છે. આ લીલામાં શૃંગાર રસની પરિભાષા છે તેથી કેટલાક સુધારકો લડકે છે. તેઓ આ લીલા ઉપરથી એવું અનુમાન કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ એક કામી હતા. પણ આ વિપક્ષને કંઈક વસ્તુદરણ્ય લીલામાં સમજાવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ એ શ્રુતિ પ્રતિપાદ્ય રસાત્મક પરબ્રહ્મ છે અને ગોપીજન તે નિગુણ ભક્તો છે. એ વસ્તુ જે બરાબર સમજવામાં આવે તો આ શૃંગાર-રસની પરિભાષા એકદમ સ્પષ્ટ થશે. માટે પ્રથમ અહિં આં કયો ગૂઢ અર્થ વ્યાપેલો છે તે પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. તે પ્રથમ નીચે પ્રમાણે આપીશું.

આ અધ્યાયના પ્રારંભે શુદ્ધેવજી કહે છે; સરદ્ગતુમા મક્ષિકાના પુષ્પોથી સુસોભિત બનેલી રાત્રીમાં પ્રભુએ ગોપી-ઓની સાથે રમણું કરવાની ઇચ્છા કરી. અહિં આં પ્રથમ જણાવવું જોઈએ કે આ રાસલીલામાં જે ગોપીજનો છે તે “તામસ” ભક્તો છે. તામસ એટલે નિઃસાધન. આથી તે અન્ય ભક્તોમાં ઉત્તમ છે. તેમનો નિરાધ કરીને પોતાની લીલા તેમની આગળ પ્રકટ કરવાને પ્રભુએ ઇચ્છા કરી. પરમદાષ્ટાપન્ન તત્ત્વ કૃષ્ણ તે આનંદ સ્વરૂપ છે, રસાત્મક છે અને તેમની શક્તિ તે સ્વામિત્વોક્તિ છે. સંસેક્ષરી રક્ષા તે સિદ્ધિ શક્તિ છે, અને ગોપીજનો તે સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે. આ

સ્વસકિત રૂપ અગર લક્ષ્મીને-સ્વલીલા પ્રેક્ષણાર્થ પ્રભુએ ઇચ્છા કરી-
 પ્રભુના સ્મરણની લીલા તે પ્રકાશનો પુંજ જેમાં પથરાયેલો છે તેવા
 કાળમાજ ચમ શકે. તેથી અદિઆ ચંદ્રપ્રકાશથી સુશોભિત તથા
 શિતલ શરદઋતુમા ભગવાને રમણની ઇચ્છા કરી એમ કહ્યું છે.
 બ્રહ્મના પ્રકાશમા-જ્ઞાનની જ્યોતિમાં વિચરનાર લક્ષ્મણ આ લીલાનો
 પાત્ર બને છે. અર્થાત્ ગુચ્છિ અને ઉજ્જવળ બનેલા જીવનમાં જ્યારે
 જ્ઞાન રૂપી ઇન્દુ પ્રકાશ સિંચે અને પોતાના શિતલ કિરણોથી
 લક્ષ્મણના આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક તાપની નિવૃત્તિ
 કરે તોજ આનંદાત્મક પ્રભુનું રમણ સંભરી શકે. માટે તે સમયે
 ઇન્દુ પણ વ્યોમમા દેખાયો, અને સ્વકિરણોથી અંધકારને દૂર કર્યો.
 અજ્ઞાન તથા દુઃખાકિની નિવૃત્તિ થઇને જીવન જ્ઞાનના પ્રકાશથી
 ઉજ્જવળ તથા શિતળ તેમજ રમણીય બને તોજ તે લક્ષ્મણ લક્ષિત
 જીવનની ઉચ્ચદક્ષાએ પહોંચી શકે છે. પ્રભુએ રમણની ઇચ્છા થતાં
 પોતે લક્ષ્મીને પોતાના પ્રતિ આદર્શવાને ગાન કર્યું. શ્રુતિ કહે છે કે
 નાયમાત્મા પ્રવચ્ચેન લભ્યઃ ન મેધયા બહુના શ્રુતેન ચમેવૈષ જ્ઞાતે તેન
 લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા જ્ઞાતે તત્ત્વં સ્વામ્ ॥ આત્મા પ્રવચનથી, બહુ બુદ્ધિથી
 તેમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ જેમનું વર્ણન કરવાની તે ઇચ્છા
 કરે છે તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વચન અનુસાર પ્રભુને વરણના
 પાત્ર બનેલા આ ગોપીજનને (પરમ લક્ષ્મીને) સ્વપ્રાપ્તિ તથા રમણનું
 સુખ આપવાને પોતેજ ઇચ્છા કરી; અને પોતેજ તેમને આકર્ષ્યો,
 એ જાતે સાધનો કરીને પ્રભુ પાસે આવ્યાં નથી. પણ પ્રભુનાં દોર્યાં
 ત્યાં આવે છે. પછીથી રમણની ઇચ્છા પાર પાડવાને પ્રથમ તેમણે
 વેણુથી નાદ કર્યો. વેણુથી નાદ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે વેણુ
 શબ્દ વિશેષ લાવશ્ચક છે. એ શબ્દ એટલું જણાવે છે કે જેનાથી
 અમૃતનું સુખ તથા કામનું પણ સુખ ન્યૂન હોય તે વેણુ કહેવાય
 છે. (સ=અમૃત ર=કામ+જણુ=ન્યૂન) અર્થાત્ આ ગોપીજનને
 જ્ઞાનના પરિપાક રૂપી અમૃત તથા કામના સુખ કરતાં પણ અધિક

સુખ આપવાની પોતાની ઇચ્છા છે, મારે લૌકિક વૈદિક સર્વ સુખનો ત્યાગ કરાવીને તેમને એ સુખના બોક્તા બનાવવાને વેલુનાદ કર્યો. વેલુનાં સાત રન્દ્રોમાં પોતે નાદ ભર્યો, તેમાં પોતાની દિવ્ય મુદ્રા ભરી ભગવાનના ૭ ધર્મો તથા, ધર્મો સ્વરૂપે પોતે એમ સાતના સૂચક રૂપ એ છિદ્રોમાં મુદ્રા ભરીને (નાદ મૂકીને) એવું સૂચવ્યું કે તે પરમ સુખની પ્રાપ્તિ પર ધર્મ યુક્ત ધર્મો પ્રભુથીજ થઈ શકે છે, અન્ય કોઈ એ સુખ આપી શકતું નથી. આ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવાને પ્રભુએ નાદ કર્યો; એ નાદના સ્વરો ગોકુળમાં ગૃહકાર્યમાં વ્યગ્ર થયેલાં ગોપીઓએ શ્રવણ કર્યો. અર્થાત્ સંસારના વિવિધ કાર્યોમાં મગ્ન થવા છતાં, પણ પ્રભુની કૃપાથીજ પરમસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે પ્રભુથીજ મળી શકે છે. એવું જ્ઞાન તેમને થયું. અત્યાર સુધી જો કે તેમનું જીવન ભક્તિમયજ હતું, અને તેમનાં ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો પ્રભુ પ્રીત્યર્થે હતા છતાં કાપટયથી પણ સંસારનાં કાર્યો તે કરતાં હતાં. પણ જ્યાં આ વિષયનું તેમને જ્ઞાન થયું, વેલુનાદ શ્રવણ કર્યો કે પુર્તજ સંસાર તેમને નીરસ અને લુપ્તો લાગ્યો. સંસાર સાથે થોડો ધણો પણ જે સંબંધ હતો. તે છોડી દીધા અને પ્રભુ તરફ દોડ્યાં. તેઓ એકદમ શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર જ્યાં કૃષ્ણ ઉભા હતા ત્યાં સરવર ગયાં. યમુનાજી એ સરિતા છે, પણ તે રત્નુક્ત સરિતા નહિ, પણ અલૌકિક રસની પ્રત્યક્ષ પ્રવાહમાં વહેતી તરંગિણી છે. તેના તટ ઉપર સદાનંદ સ્વરૂપ કૃષ્ણ ઉભા હતા તે સ્થાનમાં આવ્યાં પણ આવા ભક્તોને એકદમ પ્રભુ પોતાના રસ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવે તો તે ભક્તો દિડમૂદ થઈ જાય, તથા ત્યાં રસાભાસ થાય; કારણ કે કૌટિકંદર્પલાવણ્ય, સહસ્રસૂર્ય સમ પ્રભાવાળા પરશ્વહની આગળ જીવ ઉભો રહે તો તેની સ્થિતિજ ત્યાં સંભવી શકતી નથી. વળી તેમને નિરોધ થું છે તેનું પણ વિશેષ જ્ઞાન કરાવવું હતું, તેથી પ્રભુ આ ભક્તોને તેમની પાસે જે આધારે ઉભા નહિ રહેતાં સંસારમાં પાછા ફરવાને સમજાવે છે. ભક્તોએ એકદમ સંસા-

રનો ત્યાગ કરવો એ વાસ્તવિક નથી; પણ આ ગોપીઓ પરમભક્ત હતાં, તેમણે તો સંસારનો ત્યાગ ક્યારનોએ મનથી કર્યો હતો; અત્યાર સુધી માત્ર કષ્ટથી તેનું નિર્વહન કરતાં હતાં, પણ હવે જ્યારે ભક્તિનું-પ્રેમભક્તિનું પરમગાન પ્રભુ કૃપાથી તેમનામાં ઉતર્યું એટલે તેમણે તે સંસારનો સદંતર નાશ કરવાની ઇચ્છાથી, પ્રભુના તે શબ્દોથી વિશ્લેષણમાં નહિ અર્થોત્ તેઓ પુનઃ સંસારમાં પ્રવેશ કરવાને નાખૂશ થયાં. ભગવાને જ્યારે એમની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જાણી લીધી ત્યારે તેમની સાથે પ્રથમ સામાન્ય રમણ કર્યું. આ દશામાં ભક્તો પ્રભુની સામાન્ય લીલાનાજ અધિકારી બને છે. પ્રભુ પોતાની વિશેષ લીલા હજી પણ દર્શાવતા નથી. તેને માટે તે ભક્તનું જીવન એથી પણ વધારે હિનન જોઈએ. એ લીલાનાં પણ તેમને અધિકારી બનાવવાને પ્રભુ તે સમયે થોડો વખત તેમનાથી અંતર્ધાન થયા. રસસ્વરૂપ પ્રભુની પ્રાપ્તિ એકદમ થતી નથી, તેની પ્રાપ્તિ પ્રેમથી થાય છેપ્રેમની રેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એ ચાર દશાઓ છે; તેમાંથી રેહ તથા આસક્તિ જો કે પ્રભુના રસ સ્વરૂપને ભક્ત સમજે છે છતાં પણ જે સાક્ષાત્ આનંદની રહુર્તિ થવી જોઈએ તે એ સ્થિતિમાં નથી. તે તો વિયોગમાંજ સંભવી શકે; માટે આ વિયોગ રસની રહુર્તિ ગોપીજનમાં બરાબર થાય તેટલા માટે પ્રભુ તેમનાથી અલ્પ સમય અંતર્ધાન થયા. પોતે એક ગોપીને સ્વામિની સાથે લઈને અંતર્ધાન થાય છે, એકલા નહિ. આ સ્વામીની તે એમની મુખ્ય શક્તિ છે અર્થોત્ રસ સ્વરૂપ ભગવાનની (બ્રહ્મની) સિદ્ધિ શક્તિ તે આ સ્વામિની છે. જો તે સિદ્ધિ શક્તિને પોતાની સાથે ન રાખે તો પ્રભુની રસાત્મકતાની પણ સિદ્ધિ બને નહિ.

પ્રભુ પોતાના ભક્ત ગોપીજનથી અંતર્ધાન થયા. પણ ભગવાન તો સર્વત્ર વ્યાપક રૂપે છે, પણ આનંદસ્વરૂપે ભાવાત્મક સ્વરૂપે શ્રી

ગોપીજનના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ થવા જોઈએ. તે માટે શ્રીગોપીજનને હજુ પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થવાની જરૂર છે. આથી પ્રજા તેમનાથી અંતર્ધાન થયા. કેવલ તે બકતોમાંથી—અગર તે શક્તિરૂપ ગોપીજનમાંથી મુખ્ય શક્તિ જે પોતાની અંતરંગ અને સિદ્ધિરૂપ છે, અને તેથીજ તે પ્રભુનાં હૃદયપ્રાણેશ્વરી અગર રમેશ્વરી તરીકે ઓળખાય છે; તેમની સાથે અન્ય સામર્થ્યશક્તિરૂપ ગોપીજનોથી પોતે છૂટા પડ્યા. સિદ્ધિયુક્ત રસાત્મક સ્વરૂપની ગેરહાજરીમાં સામર્થ્ય શક્તિઓની શી સ્થિતિ થાય છે, તે જોવાને પ્રભુએ તક સાધી. જો કે ગોપીજનમાં આપાર સુધી રસનો જાલ અનુભવ થયો હતો, પણ તેનો આન્તર અનુભવ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી, આ અનુભવ વિપ્રયોગ દશામાંજ થઈ શકે; આથી આ અધ્યાયથી એ લીલા શરૂ થાય છે. તે રસનો પરિપાક ગોપીગીતના અંતમાં થાય છે; એ ચતાંની સાથેજ પ્રભુએ આ શક્તિઓનું વૈકલ્ય ઇત્યાદિ અવલોકીને તેમનામાં નવજીવનનો સંચાર કરવાને પ્રકટ થયા. પ્રથમ તેમને પ્રભુનાં દર્શન થયાં, પણ પુર્તજ અંતર્ધાન ચતાં દર્શન ન થયાં એટલે જેમ હાથિણી હાથીને નહિ જોવાથી સંતાપ કરે એવો સંતાપ કરવા લાગ્યાં. મૂલ્ય રસાત્મક સ્વરૂપ સિવાય તેની સામર્થ્ય શક્તિઓ શકી શકેજ નહિ. મૂળ રસાત્મક સ્વરૂપ તે આધાર છે, અને આ શક્તિઓ આધેય છે. આધાર વગર આધેય રહી શકેજ નહિ. પાત્ર વગર જેટલું અસ્તિત્વ તેમાં જણાય નહિ. માટે આ આધારરૂપ બ્રહ્મ—પ્રભુ અંતર્ધાન ચતાં તેમની શક્તિઓ પણ સંકેત પામે એ સ્વાભાવિક છે. આથી તે પ્રભુનો પતો મેળવવાને પ્રથમ તેમણે તેમનું અન્વેષણ કરવા માંડ્યું, તેમને તે સમયે એવું જ્ઞાન ન રહ્યું કે પ્રજા તો ભાવાત્મક સ્વરૂપે હૃદયમાં ગિરાજે છે; નથી તે પ્રભુનું બહારથી અન્વેષણ કરવા લાગ્યાં. ઉચ્ચતની માકે પ્રથમ અશ્વત્થ, પશુ ન્યગ્રોધ, કુરબક, અશોક, નાગ, પુનાગ, ચમ્પક, ઇત્યાદિ વૃક્ષોને પ્રભુ માટેની ખજાર પૂજવા લાગ્યાં. આ વૃક્ષો મૃદ છે છતાં પણ તે વેળુવો

છે તેથી તેઓજ વિષ્ણુની ગતિ જાણી શકે. બીજા ગમે તેટલા નિપુણ હોય છતાં જો એવૈષ્ણુવ હોય તો વિષ્ણુની ગતિ જાણી શકતા નથી. ભગવાન એ વિષ્ણુ છે અને તેમના સંબધવાળા વૈષ્ણુવ કહેવાય છે. વૃક્ષો નિર્દોષ છે, રાગદ્વેષથી મુક્ત છે; દરેકના ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે નીચી ભૂમિમાંથી આકાશ તરફ ઉર્ધ્વ ગતિ કરે છે, તે શીત, તથા ઉષ્ણતા સહન કરે છે, વૈષ્ણુવોનું જીવન પણ એવા પ્રકારનું હોય છે. તેઓ નિર્દોષ હોય છે, રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય છે; દુઃકનું કલ્યાણ કરે છે, તથા જીવનની નીચી ભૂમિમાંથી ભક્તિની ઉચ્ચ ભૂમિમાં ગમન કરે છે, તેમજ સસારમાં રહીને આધિ, વ્યાધિ તથા ઉપાધિ તેમજ આધિભ્રાતિક આધ્યાત્મિક તથા આધિદૈવિક દુઃખો સહન કરે છે. વૃક્ષોના જીવનમાં અને વૈષ્ણુવના જીવનમાં આ રીતનું સામ્ય છે; તેવા ભક્તોદારાજ પ્રભુ વિશેની ભાજ મળી શકે. એજ આપણને પ્રભુની ભાજ મેળવી આપે. આથી ગોપીજનો પ્રથમ તેમને પ્રભુ વિશે પૂછે છે. પણ પ્રભુના માર્ગમાં-ભક્તિના (પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના) માર્ગમાં બીજાના ઉપદેશથી કંઈ પ્રભુપ્રાપ્તિ કરી શકાતી નથી; વળી જેમને પ્રભુના દર્શન થયા હોય તેઓ બીજાને કંઈ કહે પણ નહિ. આથી તે વૃક્ષો તરફથી કંઈ પણ ઉત્તર તેમને મળતો નથી. પછીથી તુલસી, માલતી, મલ્લિકા, ગૃહ વગેરે લતાઓને પૂછે છે. ત્યાંથી પણ તેમને ઉત્તર મળતો નથી. વનસ્પતિમાં તુલસી પવિત્ર છે; તેના પર્ણ પ્રભુના ચરણકમળ આગળ ધરાય છે. અર્થાત્ તે પ્રભુની વંધારે નિહટ રહેનાર હોવાથી પ્રભુની ખબર તેજ આપી શકે, એમ સમજીને તેમણે તુલસીને પૂછ્યું તો પણ ત્યાંથીએ તેઓ નિરાશ થયા. આ રીતે અન્વેષણ કરતા કરતા વૃક્ષો તથા લતાઓ તરફથી કંઈ પણ પ્રતિત્તિ ન મળી. તોપણ આગળ ચાલતાં પ્રભુકૃપાથી તે સ્થિતિમાં તેમને પ્રભુની ચરણપંક્તિનું દર્શન થયું. જ્યારે ભક્તો આ રીતે પ્રભુની શોધમાં ખંતથી મંડ્યા રહે છે, તો વિશેષ નહિ તો તેઓ સ્વનઃ પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ જાણી શકે છે. આ પ્રભુપ્રાપ્તિની

માર્ગશૂન્યક પદવીને તેમણે બેઠું. ચરણની પંક્તિ પૃથ્વી ઉપર હોય છે. પૃથ્વી એ વિશ્વંભરા કહેવાય છે. આખા જગતનો ભાર સહન કરે છે તથા ક્ષમાશીલ છે; આવી શાન્ત પૃથ્વી તે શાન્તિનું રૂપ છે. પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ શાન્તિમાં છે. સંસારના ધાંધળાના જીવનમાં એ માર્ગ શોધવો કઠિન છે; શાન્તિરૂપ ક્ષિતિને પ્રભુની ખખર પૂછી. ત્યાંથી પણ પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. કેવલ શાન્તિજ પ્રભુનું જ્ઞાન કરાવી શકે એમ નથી; છતાં પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ તેમાંથી જડે છે. વૃક્ષો, લતાઓ તથા પૃથ્વી એ સ્થાવર છે; સ્થાવર અને જંગમ સર્વોમાં બેઠું એવો છે કે સ્થાવરમાં હૃદયની લાગણીઓ, તથા ચેતન્ય વગેરે હોતાં નથી. આથી પ્રેમમાર્ગનાં પ્રવાસીઓને તો તેવાં સર્વોને પૂછવાથી કંઈ પણ અર્થ નથી. અન્ય રીતે કહીએ તો સ્થાવર સર્વો કેવલ જ્ઞાનાત્મક છે. જ્ઞાનથી હૃદયમાં બિરાજતા છાંયની ઓળખાણ જ થઈ શકે. આથી ગોપીઓએ હવે જંગમ સર્વોની પાસેથી પ્રભુ વિગેની ભાળ મેળવવા માંડી. પ્રથમ મૃગશીને પુછ્યું. મૃગશી એ મૃગની પત્ની છે. આથી તે પતિના વિરહમાં પત્નીને શી વેદના થતી હશે તે સારી પેઠે બોલી શકે છે. આ ગોપીજનો પરમભક્તો પ્રભુના વિરહથી અત્યંત વેદનાને પામ્યા છે. આવી વેદના સમયે જે પોતાનું હોય તેજ આશ્વાસન આપી શકે છે. મૃગશીને ગોપીઓ “સખી” કહી બોલાવે છે; કારણ કે તેમનું વર્તન કૃષ્ણ પ્રતિ સમાન છે. તેઓ જેમ કૃષ્ણમાં આસક્ત છે તેમ મૃગશી પણ કૃષ્ણ મૃગમાં આસક્ત છે; આ રીતે તેમની વચ્ચે સમાનતા હોવાથી તેમના આવા દુઃખના સમયે આશ્વાસન મળે એ સ્વાભાવિક છે એમ એમણે ધાર્યું હતું. પણ ત્યાંથીએ પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. કારણ કે તે હૃદયમાં બિરાજતા પ્રભુની આન્તર શોધ કરવાને બદલે બાહ્ય શોધ કરતાં હતાં. આ રીતે જ્યારે બાહ્ય અવેષણ સાધનથી પ્રભુ પ્રાપ્ત ન થયા ત્યારે પ્રયત્ન કરવાનો છોડી દીધો. પ્રભુને કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત તો કરવાજ હતા. આથી પ્રભુની જૂદી

જૂદી લીલાનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. અનુકરણથી તેમના ચિત્તનું અનુસંધાન પ્રભુમાં વિશેષ થયું. તેથી જોડે પ્રભુ પ્રાપ્તિ હજી થઈ નથી. તો પણ તે પ્રાપ્તિનો માર્ગ વધારે તેજસ્વી અને ઉજ્જવલ દેખાવા લાગ્યો. તેમણે હવે પરમાત્માનાં “પદ” વધારે સ્પષ્ટ રીતે અવલોક્યા. તેથી માર્ગ આગળ વધતા પ્રભુ વિશેનું જ્ઞાન તથા પરિચય કંઈક વિશેષ જણાવા લાગ્યું. પ્રભુની ચરણાકૃતિ સાથે અન્ય, મુખ્યા સ્વામિનીની ચરણાકૃતિ દેખાઈ. સિદ્ધિ શક્તિ વગર રસની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ થઈ શકેજ નહિ. ઘટપટાદિ સિદ્ધ હોય તોજ તે પ્રત્યક્ષ કરી શકાય. માટે તે શક્તિની સાહાય્યથી તેઓ રસાત્મક પ્રભુના ધામમાં ગતિ કરી શકશે અને તેમને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકશે એવું આશ્વાસન મળ્યું. પણ એ ચરણાકૃતિની પાછળ પાછળ આત્મા, એટલે માર્ગમાં તૃણાકુરથી તે ટંકાઈ જતી જણાઈ-અર્થાત્ રસમાર્ગમાં પણ મણિમય ઉજ્જવલ પંથ જરૂરે જતાં પણ તેમાં એ વિધો તો હોય છે, તેથી તેમનાં કેળાદર્શન જાખ્યાં થવા લાગ્યાં. પછીથી પ્રભુ તેમનામાં પ્રેમ રાખનારને કેવા વશ થઈ જાય છે તેનું જ્ઞાન એમને થયું. કારણ કે જે સ્વામિની સાથે પોતે ગમન કર્યું હતું તેના કેશને ઝાભાવવાને પોતે પુષ્પો વગેરે ચુંટ્યાં હતાં. આ ઉપરથી તેમણે વિચાર્યું કે જ્યાં સુધી આવો પ્રજાળ પ્રેમ થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રભુને સાક્ષાત્કાર દુર્લભ છે, આથી એવો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યાં, તે સ્થિતિમાં જૂદા સ્વામિનીજી-સિદ્ધિ શક્તિ તેમની પાસે પ્રકટ થયાં અને પ્રભુ સાથે તેઓ કેવી રીતે અન્યથી છૂટા પડીને ચાલી નીકળ્યાં હતાં, અને પોતાના માનભાવથી પ્રભુને વશ કર્યા હતા જતાં પોતાના દૈરાત્મ્ય ભાવથી પ્રભુના અનુગ્રહને અપાત્ર બન્યાં હતાં એ કહી બનતાવે છે. સિદ્ધિ શક્તિનો હવે પુનઃ સંયોગ થાય છે. સિદ્ધિ શક્તિ અને અને સામર્થ્ય રૂપા શક્તિઓ (ગોપિકાઓ) વનમાં દૂર સુધી પ્રભુનું અન્વેષણ કરવાનું છોડી દઈને સાધનનો ભાગ કરીને પુનઃ શ્રીપ્રભુનાજીના તંત્ર ઉપર બેસી-સાક્ષાત્ શ્રુતિ અને પુનિ

રસપ્રવાહ પાસે આવીને ઉભાં રજાં-પોતામાં રહેલા રસને સામર્થ્યથી અને સિદ્ધિથી પ્રવાહિત કરતાં રસાત્મક બ્રહ્મ એકદમ ત્યાં પધારશે, માટે તદર્થ ત્યાં ગયાં અને પોતાનાં મન, વાણી, ક્રિયા, આત્મા અને ગુણો સર્વ કંઈ પ્રભુમાં જોડાયાં અને સર્વાત્મભાવે ગાન કરવા માંડ્યું. કેવલ ભક્તિની દૃષ્ટિએ આનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે અન્વેષણ તથા લીલાઅનુકરણ વગેરે પછી ગુણગાન એ ભક્તને પ્રભુની વધારે નિકટ લાવનાર છે; પણ શુનગાનમાં સંસારની તદ્દન વિસ્મૃતિ થવી જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ ઇન્દ્રિયો મન, આત્મા વગેરેનું અનુપધાન પ્રભુમાં થવું જોઈએ; આ ગોપીજનોએ તે પ્રમાણે કર્યું.

ગુણગાનથી તેમનો ભાવ વધતો ગયો. હૃદય પણ હવે તદ્દન ચોકખું થઈ ગયું. મદ તથા માન પણ દૂર થયાં અને દીનતા પ્રવેશતી ગઈ. જેમ જેમ દીનતા વધતી ગઈ તેમ તેમ પોતાના દોષો સ્ફુરતા ગયા અને પોતાની નિઃસાધન દશાનું જ્ઞાન થયું. ભગવાન અભિમાનીઓથી દૂર નાશે છે. ગમે તેવા જ્ઞાની કે ભક્તો હોય પણ જો તેમનામાં દીનતા ન હોય અને સાધનોના બળ ઉપર ઝઝૂમતા હોય તો પ્રભુ તેમને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. માટે બ્યારે આ ગોપીઓને નિઃસાધનતાનું જ્ઞાન થયું અને દૈન્ય સ્ફુર્ણ અને સર્વાત્મભાવથી પ્રભુને સરજે ગયાં ત્યારે પ્રભુ તેમની આગળ પ્રકટ થયા અને પછી તેમની સાથે રાસલીલા કરી.

હવે અહિંઆં વપરાયલી કુંઠાર રસની ભાષા વિશે આપણે સહજ વિચાર કરીએ. એ ભાષા વિશે કંઈપણ કહેતાં પહેલાં અહિંઆં જ્ઞાના વિશે આ ભાષા ચોખ્ખી છે તે નક્કી કરવું જોઈએ. તે જો લૌકિક કામી પુરુષને માટે હોય તો ખરેખર આપણે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. પણ આ કોઈ કામી પુરુષને માટેની ભાષા નથી. ભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીમાં જે કંઈ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે શ્રીકૃષ્ણની લીલા વિશે છે અને શ્રીકૃષ્ણ માટે આપણે અયમ જણાવ્યું કે તે શ્રીકૃષ્ણ એટલે ઉપનિષદની શ્રુતિઓમાં જેને આપણે પરમ તત્ત્વ

તરીકે ઓળખીએ છીએ તે રસરૂપ નિર્મલુ બ્રહ્મ છે. શ્રુતિ કહે છે કે જે એ રસ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદી થાય છે. બ્રહ્મ એ રસ રૂપ હોવાથી તમામ પ્રકારના રસ રૂપ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં શૃંગાર પીર, કૃષ્ણ વગેરે આઠ પ્રકારના રસ કહ્યા છે. તે તમામ રમોમા શૃંગાર રસને રસનો રાજ કહ્યો છે. કારણ કે તે રસમાં સંપૂર્ણ રમો મળે છે. શૃંગારે સર્વે રસા સંવલિતાઃ સ્યુઃ એમ ભરત મુનિનું વાક્ય છે. શૃંગાર રસનો વર્ણુ રયામ કહ્યો છે માટે શ્રીકૃષ્ણ પણ રયામ વર્ણુના છે. વળી નાટ્યશાસ્ત્રમાં તેના અધિકાતા દેવ વિષ્ણુ કહ્યા છે માટે ખરે શૃંગાર રસ તે શ્રીકૃષ્ણને વિશેજ હોઈ શકે. શ્રીકૃષ્ણ સિવાયના બીજા માટે શૃંગાર રસનું વર્ણુન તે રસનો આભાસ છે, ખરે રસ નથી એમ ભક્તિ સંપ્રદાયના આચાર્યો માને છે. વસ્તુતઃ ભક્તિ રસ અને શૃંગાર રસમા ભેદ જ નથી. એ ભક્તિ એ પ્રકારની છે—શીતલ ભક્તિ અને ઉત્કટ ભક્તિ. ઉત્કટ ભક્તિમાં સર્વ જાતના ભાવો જાગ્રત્ થાય છે અને હૃદયમાં જૂની જૂદી વિક્રિયાઓ થાય છે. તે ઉત્કટ ભક્તિ અને શૃંગાર રસમાં કોઈપણ ફેરજ નથી. લૌકિક કામશાસ્ત્ર વગેરેનું પ્રયોજન વાત્સ્યાયન જેવા મુનિ પરમાત્મા નરક પોતાની રતિને વાળવાનું કહે છે, અને તેમાં જ તે શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા છે. નહિ તો છતેન્દ્રિય મુનિઓની પ્રવૃત્તિ એવા શાસ્ત્ર તરફ વળે જ નહિ. શાષ્ટિસ્થના ભક્તિમૂત્રમાં ભક્તિની વ્યાખ્યા સા પરાહુરક્તિશ્વરે એવી રીતની આપવામાં આવે છે. અર્થાત્ ઈશ્વરના તરફ એક ક્ષણ માટે પણ ખણ્ણિત ન થાય તેવા પ્રકારની પરમ રતિ તેનું નામ ભક્તિ છે. આ લક્ષણ પ્રમાણે ભક્તિનો રયાયી ભાવ રતિ છે એટલે શૃંગાર રસમાં જેમ રતિ છે તેમ ભક્તિમાં પણ રતિ આવે છે. અર્થાત્ ભક્તિરસ અને શૃંગાર રસમાં કોઈપણ જાતનો ભેદ નથી. પણ આ શૃંગારરસ પ્રભુ તરફ જ હોવો જોઈએ તેવા પ્રકારનો ન હોય તો તે શૃંગારભાસ છે. ભક્તિ સંપ્રદાયોમાં પ્રભુ તે રસ સ્વરૂપ હોવાથી અને તે રસ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પ્રેમવક્ષણા ભક્તિથી

ચતી હોવાથી પ્રભુ માટેનો પ્રેમ જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે અનેક પ્રકારના ભાવની વિક્રિયાઓ હૃદય અનુભવે છે. શાષ્ટિકલ્પ ભક્તિસૂત્રમા પણ કહેવામા આવ્યું છે કે જ્યારે પ્રભુ માટેનો ઉત્કટ ભાવ પ્રકટ થાય છે ત્યારે હૃદય ભાવની વિક્રિયાઓ અનુભવે તે સહજ છે. હૃદયમા વિકલ્પતા ચવી, પ્રભુના વિયોગમા અશ્રુધારા વહેવી, મુખ ઉપર વિપાદતા છવાવી, રોમાચ ખડા થવા વગેરે સહજ થાય છે. એ વિક્રિયા થાય ત્યારે જ હૃદય પ્રભુના પ્રેમથી ખરેખર પૂર્ણ છે એમ સમજાય. જો હૃદયની એકને એક ગિચાતિ હોય તો તે હૃદય જડ જેવું જણાય છે. એટલે હૃદયમા ભાવ વિક્રિયા થવીજ જોઈએ. આ બધી સ્થિતિઓનું વર્ણન અહિંઆ કરવામા આવ્યું છે. ભક્ત હૃદયના તમામ ભાવના ઉજાળા અહિંઆ વર્ણવામા આવ્યા છે. આવા વર્ણનો લૈકિક નાયક અને નાયિકા વિષેના પ્રેમ વર્ણનમા જોવામા આવે છે, પણ તે વર્ણનો શૃંગારના નથી પણ તેનો આભાસ છે. છતાં કાવ્ય પ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોમા લૈકિક નાયક નાયિકાના વિષે જ તે શૃંગારને ઘટાવવામા આવે છે. માટે તેનાથી આ ભક્તિશૃંગારનું વૈયક્ષણ્ય સમજાવવાને આનું નામ “મધુરરસ” એમ રાખવામા આવે છે.

બીજું શ્રીકૃષ્ણ માથાત્ લગવાનું હતા તે આ રાસપંચાધ્યાયીના નીચેના શ્લોકો ઉપરથી આપણે મમજી શકીએ છીએ.

ગમના પ્રારંભના શ્લોકમા ભા. ૧૦-૨૬-(૨૯) ૧ મા “લગવાનું” શબ્દનો પ્રયોગ છે. ૧૦-૨૬(૨૯)-૮ મા ગોપીઓના ચિત્ત ગોવિન્દ (લગવાનથી) હરાયલા હતા એમ જણાવ્યું છે. આજ અધ્યાયના શ્લોક ૧૧ મા કહે છે કે જે ગોપીઓ ચોતાના પતિ વગેરેના બંધનમા હતા તે પણ ધ્યાનથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા. શ્લોક ૧૫ મા તેમને માટે “અજ” તથા “યોગેશ્વરેશ્વર” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. શ્લોક ૨૮ મા શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોને ગોવિન્દના શબ્દો-લગવાનના શબ્દો તરીકે શુક જણાવે છે. શ્લો. ૩૧ માં “વિષ્ણુ” શબ્દથી

શ્રીકૃષ્ણનું સંબોધન કર્યું છે. તથા શ્લોક ૩૨ માં પ્રાણીઓના બન્ધુ અને આત્મા તેમને જણાવ્યા છે. શ્લોક ૩૩ માં તો તે પરમેશ્વર છે એમ ગોપીઓ કહે છે. શ્લોક ૪૮ માં તે આત્મારામ છે એમ કહે છે. પછીના અધ્યાયમાં એટલે ૨૭ (૩૦) માં પણ પ્રથમ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધાન થયા ત્યાં પણ ભગવાન અન્તર્ધાન થયા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અધ્યાય ૨૮ (૩૧) ના શ્લોક ૪ માં અખિલ દેહીઓના અન્તર્યામી શ્રીકૃષ્ણ છે એમ જણાવ્યું છે.

ભાગવતકારની ભાષામાં અનેક પ્રમાણો આપી શકાય કે ભાગવતકાર જેનું વર્ણન કરે છે તે રસાત્મક ભગવાનનું વર્ણન કરે છે.

આટલું લક્ષ્યમાં રાખીને જો આખી રાસ પંચાધ્યાયીની લીલા વાચવામાં આવે તો તેમાં કામ જેવું કંઈપણ છે નહિ. તેને માટે નિચેના પ્રમાણો આપજો આપીશું.

(૧) ગોપીઓ તે પરમ ભક્ત હતા તેમને કેાઈ લૌકિક કામની પ્રતિભા મનારય નહોતો. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ એજ પરમાત્મા છે એમ સમજતા હતા. તે સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીનેજ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા હતા. સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કર્યો એટલે કામ વાસનાનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો. જુઓ ભા. ૧૦-૨૬(૨૬)-૩૧

(૨) લૌકિક કામીઓની બાબતમાં એવું જોવામાં આવે છે કે અમુક કામીની અમૂક કામિની માટે કામ હોય પણ એકનો અનેક કામિનીઓ તરફ સાથે લાગે હોય જ નહિ. વળી ધારે કે અનેક કામિનીઓ માટે હોય તો પણ તે તમામની આગળ પોતાના કામને પ્રકટ કરી શકતો નથી તેમ તે કામિનીઓ બધી એકઠી થઈને સામટી કામી પુરુષ પાસે પોતાના કામની પ્રતિભા માટે ચામના કરતા નથી. અર્થાત્ તો અનેક ગોપીઓ સાથે લાગી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવે છે અને ગસ રમણ માટે ઈચ્છા કરે છે. જો તેમનામાં લૌકિક કામ હોય તો તેઓ

પોતપોતાનો કામ બીજાથી છૂપો રાખત તથા બીજાઓ તરફ ઈર્ષ્યા રાખત; પણ એ પ્રમાણે અહિંઆં આપણે તેમની બાબતમાં જોતાં નથી. તેમનામાં અહિંઆં કામ નથી.

૩) કામનું પરિણામ પ્રત્યેક પતિ હોય, પણ તેવું અહિંઆં નથી.

૪) શ્રીકૃષ્ણ માટે “પુરુષભૂષણ” વૃજિનાર્દન (પાપનાશક), ધર્મવિદ્ તથા ‘અચ્યુત’ એવાં વિશેષણો વપરાયાં છે. જુઓ ૧૦-૨૩ (૨૬)-૩૮, ૧૦-૨૪ (૨૬)-૩૨ અને ૧૦-૨૭ (૩૦)-૭. જો શ્રીકૃષ્ણનું કામી તરીકે વર્ણન કરવાનું હોત તો ઉપર પ્રમાણે વિશેષણો શ્રીકૃષ્ણ માટે ભાગવતકાર યોજત નહિ.

૫) વળી અહિંઆં રમણ કર્યું રમે એટલુંજ કહ્યું છે. રમણ કરવું એટલે ખેલવું, નાચવું તથા ગાવું એજ હાલમાં સુધરેલા દેશોમાં સારાં સારાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ બેગાં મળીને નાચે છે તથા ગાય છે. તેમાં કંઈપણ અનુચિતપણું કોઈને જણાતું નથી તો શ્રીકૃષ્ણનું ગોપીઓ સાથેનું આ પ્રકરણનું રમણ તે પણ અનુચિત નથી.

૬) ગોપીઓને તેમના પતિઓએ તેમની પાસેજ બેઠેલાં નિહાળ્યાં હતાં, તેથી તેમને કૃષ્ણ ઉપર અમુકા (અદેખાધ) થઈ નહોતી.

૭) શ્રીકૃષ્ણની વય પૂરી બાર વર્ષની પણ નહોતી. આટલી વયે કોઈ પણ બાળક કામમાં સમજતો નથી. ગોપીઓનું વય અને કૃષ્ણનું વય જોતાં તેમની વચ્ચે કામની સંભાવનાજ નથી.

૮) ભા. ૧૦-૩૩ (૩૪)-૧૯માં કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણનું આ રમણ જોઈને દેવોની સ્ત્રીઓ પણ મૂર્ચ્છા પામી. કામભાવવાળી સ્ત્રીઓનું કોઈ કામીની સાથે રમણ હોય તો દેવતાઓ તેમની સ્ત્રીઓને લઈને રમણ કરવા જાય નહિ. તેમ તેઓ પુષ્પની વૃષ્ટિઓ પણ કરે નહિ; તેમ ગંધર્વો ગાન ગાઈને તેમને વધાવે પણ નહિ.

(૯) રાસપંચાધ્યાયીના અન્તમાં કહે છે કે દાર્ઠ આ લીલાનું શ્રવણ કરશે તેના હૃદયના રોગો દૂર થઈ જશે. કામીપુરુષના કામનું જે અદિધ્યાં વર્ણન હોત તો આ પ્રમાણેની ફલશ્રુતિ કદત નહિ.

(૧૦) આ કથાના કહેનાર શુકદેવજીએ ગર્ભથી સંન્યાસ લીધેલો હતો. તેઓ જીતેન્દ્રિય હતા અને સંસારથી તદ્દન અક્ષગ રહ્યા હતા. તો તે કામી પુરુષની કથા કહેવામાં ક્ષત્રચામ એ સંભવિત છે ?

(૧૧) વળી આ કથાનો શ્રોતા રાજા તે પણ મરણના ભયથી ત્રસ્ત થયેલો છે. તો તે મરણના ભય વખતે કામીપુરુષોની કથા સાંભળેજ નહિ.

(૧૨) વળી આ રાસપંચાધ્યાયીના ૨૯ (૩૨)મા અધ્યાયમાં રાજાએ પોતેજ આ વિશેની શંકા શુકદેવજીને કરી છે. તેના ઉત્તરમાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ એ ભગવાનજ છે, અને તેમણે જે લીલા કરી છે તે સત્ય છે. તેમાં અનીતિ કે લોકિક કામ નથી. વળી ત્યાં કહે છે કે ભગવાન જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે માનુષ દેહ ધારણ કરે છે અને જૂદી જૂદી ક્રીડાઓ કરે છે.

ઉપરની દલીલો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે રાસના વર્ણનમાં કામ જેવું કંઈ પણ નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મતે આ લીલાનું પ્રયોજન નિર્ગુણ ભક્તોને ભગવાનંદ્યું દાન કરવાનોજ છે તેથી પોતે કારિકામાં જણાવે છે કે—

ब्रह्मानन्दात्समुद्भूत्य भजनानन्दयोजने ।

लীला या युज्यते सम्यक् सा तुर्यं विनिरूप्यते ॥

અર્થાત્ જેઓ બ્રહ્માનન્દરૂપી હૃદયમાં મગ્ન બનેલાં છે તેમને તેમાંથી ઉદ્ધાર કરીને ભગવાનંદ્યું ફલ આપવાને આ લીલા

શ્રીકૃષ્ણે કરી છે. ટુંકમાં બ્રહ્માનન્દ કરતાં પણ અધિક ભજનાનંદનું દ્વિતીય અધિકારીઓને આપવાને માટેજ રાસની લીલા ભગવાને કરી છે. રાસનો અર્થ રસનો સમૂહ. રસના ઢગલાને ઢગલા. અર્થોત્તર જ્યાં રસની અદળક રેલ ઉછળી રહી હોય તેવા પ્રકારનું પ્રભુનું ભક્તની સાથે ક્રીડન. આવા પ્રકારની લીલાનું કૃષ્ણહૃદય પ્રેમભક્તિની પરાકાષ્ટામાજ હોય શકે છે. ગોપીજન એવા પ્રકારના ભક્તો હતા. તેથી ભગવાન તેમને તેવા પ્રકારના રસનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને તેમની સાથે ક્રીડન કરે છે. આ રીતે શ્રીવલ્લભાચાર્ય રાસક્રીડાનું રહસ્ય ટુંકમાં સમજાવે છે.

આના અનુસંધાનમા રાસલીલાની નિર્કુટતાવાણું પ્રથમ વિભાગનું પ્રકરણ વાચવું. તે વાચતા રાસલીલામા ઉત્તમમા ઉત્તમ પ્રકારનો વિશુદ્ધ રસ વ્યાપેલો છે તે સમજાશે.

સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સમાજની ઉન્નતિ કરનાર ત્રણ પ્રકારનાં બળ છે—નીતિવિષયક (Ethical), બુદ્ધિવિષયક (Intellectual), અને સૌન્દર્યવિષયક (Aesthetic) તેમા નીતિવિષયક બળ સમાજને અમુક નિયમમાં રાખે છે. તેની મર્યાદાની અવધ આપે છે. ધારાઓ તથા કાયદાઓ એ બધાં નીતિવિષયક બળો છે. બુદ્ધિવિષયક બળો તેને પ્રગતિના પન્થે દોરે છે. સમાજ કયો પ્રવૃત્તિઓ સેવવાથી પોતાનું શ્રેય સાધી શકશે તે બુદ્ધિથી નક્કી કરી શકે છે. વિજ્ઞાનની શોધો, તત્ત્વજ્ઞાનનાં રહસ્યો વગેરે બુદ્ધિનું બળ છે પણ સૌન્દર્યવિષયક બળ તેને શોભા આપે છે. કાવ્ય, લલિતકળાઓ વગેરે સૌન્દર્ય વિષયક બળ છે. નીતિ તે સમાજની ઇમારતનો પાયો છે, બુદ્ધિ તે પાયો ઉપર ટકનારી ઇમારત છે અને સૌન્દર્યભાવના તે ઇમારતની અંદરની શોભા છે. જેમ સમાજની સ્થિતિ, વિકાસ તથા શોભાને માટે નીતિ, બુદ્ધિ (જ્ઞાન) અને સૌન્દર્યભાવનાની જરૂર છે તેમ વ્યક્તિના આત્માના વિકાસની બાબતમાં પણ આ સત્ય લાગૂ પડે છે. નીતિ આત્માને સંસારની કામાદિક એવશ્યકતાઓ તથા પ્રલોભનોમાં ખરડાતાં અટકાવે છે. બુદ્ધિ (જ્ઞાન) તેને સદસદ્ગુણો વિવેક કરીને સંસારના નશ્વર પદાર્થોમાંથી

દૂર રહીને સવના કરતાં પરમાત્માની સાથે સંબન્ધ જોડવાનું સૂચવે છે અને સૌન્દર્યભાવના તે આત્માને સુંદર બનાવે છે. સૌન્દર્યભાવના એટલે પ્રેમ સુંદર વસ્તુઓ ખીજ વસ્તુઓની સરખામણીએ ચઢીઆતી છે. તેમને જોવાનું દરેકને મન થાય છે. એક સુંદર પુષ્પને ખીલેલું જોઈને અગર સુંદર ચટોદયને નિહાળીને કેતું હૃદય આનંદનો અનુભવ કરતું નથી? સુંદરતા તરફ સર્વનું આકર્ષણ સહજ છે. સુંદરતાજ સર્વત્ર પૂજ્ય છે તો પછી જે આત્માઓ “સુંદર” નહિ પણ “સુંદરતમ” છે તેઓ તો ઉત્તમ હોય તેમા શું નવાઈ? ગોપીઓ એટલે સુંદરતમ આત્માઓ. તે આત્માઓ પરમાત્માની સાથે સંબન્ધ મેળવવાને પ્રેમભક્તિમા એટલા બધા મસ્ત બની મથા હતા કે ખૂદ પરમાત્માજ તેમની પાસે અને તેમને આનંદના સંદોહરૂપ રાસનું સુખ આપ્યું. અર્થાત્ પરમાત્મકૃષ્ણ સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ થતાં હૃદય કેવા પરમ આહ્લાદ અનુભવે છે તેનુંજ વર્ણન રાસપંચાધ્યાયીમાં કર્યું છે.

આથી બાબા પ્રેમાનંદ ભારતી આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં પોતાના Shee Krishna, the ‘Lord of Love. નામના પુસ્તકના પૃ. ૧૧૧માં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

And in that mighty dance a flood of spirituality went forth that took from the heart of man, the bosom of earth the sins with which they were burdened withal. And men's hearts were won by the force of that Love and were led to the door of that sacred abode, where only the loving may go.

આનો નિષ્કર્ષ એટલોજ છે કે રાસરમણમાં એવા પ્રકારનો આધ્યાત્મિક પ્રવાહ વલો કે જેથી મનુષ્યના હૃદયનાં તેમજ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપરનાં તમામ પાપ તેમાં તણાઈ ગયાં. અર્થાત્ રાસલીલા તે પાપોનું નિવારણ કરીને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર તથા પરમાત્માનું દર્શન કરાવનારી લીલા છે.

રાસ વિષેનાં કેટલાંક પદો.

૧

વિરાદ^૧ કદમ સુધન વૃન્દાવન, રચ્યો રાસ તરણિરે તનયા તદ;
શરદ નિશા ઉડુપતિ^૩ ઉજિયારી, પૂર્યો નાદ સુરલી નાગર નદ,
શ્રવણ સુની ચલત પ્રજા સુંદરી, સજી સુંગાર પહેરે બૂધણ પદ^૪;
અતિ ઉક્લાસ કુમુદિની મન પ્રકુલિન, નિરખ લાલ કાઠે બંસીખદ.
મંડલમાધ નાચત પિય પ્યારી, ગાવત રમર ટોડી તાન વિકટ,
હાસ સખી હેખત નયનન ભર, વાર ફેર કારો કોટ મદન ભદ.

૨

નર્તત ગોપાગલાલ તરણિ તનયા તીરે,
સુવતી જન સંગ લીધે, મન્મથ મન કરપ^૫ કીધે;
અંગ અંગ સુખદ કીધે^૬ રાજત બલ વીરે. ૧
લાવણ્યનિધિ ગુણ આગર કોકકલા ગુણ સાગર,
ત્રિવિધ તાપ હરત શીતલ સંભીરે^૬,
આશકરન પ્રભુ મોહન નાગર ગુણનિધાન સંગીત સાગર;
રીઝવત પ્રજા વધુ નાગર ફરકત પદપીરે^૭. ૨

૩

કોટિ કંદર્પ^૮નો દર્પ હરવા પ્રભુ બૃતજ બોગીનું રૂપ લીધું.
કામિની કેલ કીધી કલિકાલમાં અખતા જનને અભયદાન કીધું;
ચારું જુગમાંહી સુકિત નહીં નારીને જગતમાંહે એવું શાસ્ત્ર બોલે,

૧ રવચ. ૨ શ્રી ચમુનાચ. ૩ વદ્ર. ૪ વજ્ર. ૫ આર્પણ.

૬ પવન. ૭ પ્રીતીથી.

અધમ ઉદ્ધારયા પ્રગટિયા શ્રીહરિ એવું જાણે હરિ ગાય કોડે.
એ રસ ગાયો શુકદેવજી અનુભવી નાથ લક્ષ્મીજીતણો હાથ ઓઢે;
સારમાં સાર શૃંગારરસ કીધલો એવું જાણી જે કો ગાન કરશે;
તે તણા ચરણની રેણુમાં નરસૈયા રંક સરખા કંઈ કોટિ તરશે.

૪

ચંદ્ર ગોવિંદ ગોપી તારા ગણુ, બને રાસમેં બનવારી;
મુખ પ્રતાપ રજતિ વૃન્દાવન, નવલ યુવતિ તન મુખકારી.
કમલ નયન કમનીય^૮ મનોહર, મનહરની ગોકુલ નારી;
હસ્ત કમલપર ગલિત કુસુમ ફલ, નૃત્ય માન પ્રીતમ પ્યારી.
રસમય રાસ રસિકની ભામિની, અતિ રસાલ બને બિહારિ,
કૃષ્ણદાસ પ્રભુ રસિક શિરોમણિ, રસિક્ષાય ગિરિવરધારી.

૫

અહભૂત નર સોખ ધરે નાચત ગિરિધરન લાલ,
ઉધટત સંગીત તત થેધ, થેધ થેધ તાથે;
લેત ઉરપ માન લાગ હાટ મુધર તાન,
આન આન ગુણ ગનનનનન ગતિ બંધાન સાથે. ૧
શરદ નિસા પૂનમચંદ્ર ત્રિવિધ વાયુ વહત મંદ,
ખગ^૯ મૃગ દુભ વેલી પત્ર પત્ર રટત રાધે રાધે;
યુવતી મડલ સમૂહ રાગ અતિ કૌતુહલ,
રામકૃષ્ણ હિત દામોદર ચરન અંબુજ^{૧૦} આરાધે. ૨

પ્રકરણ ૧૬ મું.

નંદરાયનું અજગરથી રક્ષણ અને
શંખચૂડનો વધ.



ક દિવસ ગોપો ગોકુળ પાસેના અંગિકા
વનમાં પોતાના દેવની યાત્રા કરવાને બળદનાં
ગાડાં જોડીને ચાલ્યા. ત્યાં સરસ્વતીમાં
સ્નાન કરીને સદાશિવ તથા દેવી અંગિ-
કાની પૂજા કરી તથા વિપ્રોને ગો, સુવર્ણ, વસ્ત્ર
આખ્યાં તેમ અન્નનું ઘોળન કરાવ્યું. પછીથી બધાઓ
સૂઈ ગયા. જ્યારે તેઓ નિદ્રામાં હતા ત્યારે અચાનક એક
અજગર ત્યાં દેખાયો, અને તેણે સૂતેલા નંદરાયને ગળવા
માંડ્યું. નંદરાયે જુઓ પાડવા માંડી. આથી ગોપબાળકો
જાગી ઉઠ્યા અને બળતાં લાકડાં લઈને નંદરાયને છોડા-
વવા આવ્યા, પણ તે અજગર કેમે કયો છૂટે નહિ. પણ
જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા એટલે તેમના ચરણના સ્પર્શથી
તેણે નંદરાયને ગળવાનું છોડી દીધું અને તુર્તજ બધાંના
દેખતાં વિદ્યાધરનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ
કરવા લાગ્યા.

આ અજગર પૂર્વ જન્મમાં એક વિદ્યાધર હતો. તેનું
નામ મુદર્શન હતું. તેને પોતાની લક્ષ્મી તથા રૂપનું
ઘણુંજ અભિમાન થયું હતું. તેણે એક વખતે અગિરાના
કુળના ઋષિઓના રૂપનો ઉપહાસ કરેલો તેથી તે ઋષિઓએ

એને શાપ આપ્યો હતો. પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણનો સ્પર્શ થતા તે શાપની નિવૃત્તિ થઈ અને તે મોક્ષને પામ્યો.

મુદર્શન વિદાય લઈને ત્યાંથી ગયો એટલે નંદરાય પણ હૃદમાંથી બચ્યા. તેમને શ્રીકૃષ્ણ માટે ઘણું માન ઉત્પન્ન થયું.

× × × × ×

આ ગોવાળીઆઓએ ઘણી રાત્રિઓ વનમાં ગાળી. એક રાત્રિએ જ્યારે ચંદ્ર તારાઓ સહિત આગાશમાં શોભતો હતો, મહિમાનાં પુષ્પોથી ભ્રમરો મહોન્મત્ત થઈને ભ્રમણ કરતા હતા, અને કુમુદોમાંથી આવતો મધુર અનિલ વાતો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવ બહુજ સુંદર આલાપથી મધુર ગીત ગાવા લાગ્યા એને તેની રસધારા ત્યાં વહેવડાવવા લાગ્યા. આ સમયે ગોપ બાળકો સાથે તેમની સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં હતી. તેઓ આ ગીતની મધુરિમાથી એટલાં બધાં આસક્ત થઈ ગયાં હતાં કે તેમને તેમના ફેડતું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. આ સમયે શંખચૂડ નામનો કુબેરનો અનુચર ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેણે તે સ્ત્રીઓને ગીતની મૂર્છામાં પડેલી જોઈને, એકદમ ઉપાડી જવા ચાલ્યો. ગોપીઓને જ્યારે બળદ પડી કે આ કેમકે તેમને ઉપાડી બાંધ છે એટલે તેમણે મોટેથી રડતાં રડતાં બૂમ પાડવા માંડી કે “હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે બળદેવ ! અમને બચાવો, અમને . . .” બધા ગોપો તો લયલીત થઈ ગયા. શું કરવું તેની તેમને ઠંધપણ સમજણ પડી નહિ. પણ શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ શંખચૂડની પછવાડે દોડ્યા, આથી તેણે મરણના

ભયથી બચવાને તે સ્ત્રીઓને છોડી દીધી અને એકદમ નાસવા લાગ્યો. પણ શ્રીકૃષ્ણે તેનો કેડો લીધો. એ જ્યાં જ્યાં દોડવા લાગ્યો ત્યાં ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ બળદેવને સ્ત્રીઓની પાસે રાખીને તેની પાછળ દોડ્યા. છેવટે તેને પકડ્યો અને તેને નીચે ફેંદી દઇને તેના માથાનો મણિ પોતે લેઇ લીધો, અને તુર્તજ પાછા વળ્યા, અને પોતાના મોટાભાઈને તે મણિ આપ્યો. પછીથી બધાં જ્યાં ગોપબાળકો બેઠા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ગોવાળીઆતો સ્ત્રીઓને પાછી આવેલી જોઇને તથા શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવને વ્યથા રહિત જોઇને ઘણું જ આનંદ પામ્યા.

અધ્યાય સારસંચય.

આ પ્રકરણમાં નીચેનો બોધ સમાયલો છે.

(૧) અન્યાશ્રય ભક્તને માટે મહાગ્રાધક છે. જેઓને ભગવાનનું શરણ છે તેઓ અન્યાશ્રય કરે તો તેમનામાં ભગવાન માટે ભાવ સ્ફુરતો નથી, તેમજ સેવામાર્ગનું સુખ મેળવી શકતો નથી. અન્યાશ્રય કરનારનો ભાવ પુશ્વલીના ભાવ જેવો છે. પુંચ્વલીનો ભાવ તે વસ્તુતઃ ભાવ નથી, એટલે તે ભાવજન્ય સુખ નથી. એ સ્નેહ વસ્તુ શું છે તે સમજી શકતી નથી. તે ભાવમા અસ્થિરતા છે, ચંચળતા છે, અને અનિત્યતા તથા પારતન્ય છે. અવ્યભિચારિણી ભક્તિભાવવાળા પત્નીના ભાવમાં જે નિઃસીમતા, વિશાળતા અને મધુરતા છે તે તેમા નથી. ભક્તોએ સ્વપત્નીના જેવો ભાવ રાખવો જોઈએ. માટે જ શ્રીકૃષ્ણસાધજી એક સ્થળે કહે જે કે “અન્યના સંબંધની ગંધ માત્ર યજ્ઞ ગ્રીવાને બાધા કરનાર છે.” માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રવાહીઓએ તો અન્યાશ્રયથી ખાસ ચેતતા રહેવું જોઈએ. અન્યાશ્રય એ નિરોધના બીજને ભરમ કરી નાખે છે; તેને કદી પણ બહાર કુટવા અગર વધવા દેતો જ નથી.

(૨) આ અધ્યાયમાં કહેલી લીલા પ્રમાણુમિશ્રિત પ્રમેયની છે. ગસપંચાધ્યાયીમાં પ્રમેયની લીલા હતી. શુદ્ધ પુષ્ટિની હતી. અહિંઆં મર્યાદાથી મિશ્રિત પુષ્ટિની છે. પુષ્ટિની મુખ્ય છે અને મર્યાદાની ગૌણ છે મર્યાદા માર્ગવાળાને અન્યાયનો દોષ હોય છે. આ લીલા દોષ-યુક્ત હોવાથી “શંખચૂડનો વધ” અહિંઆં વર્ણનનો વિષય છે. આ લીલા પ્રમાણુરૂપ-ખળભદ્ર અને પ્રમેયરૂપ કૃષ્ણે કરેલી છે. ખળભદ્ર એ મર્યાદા અને કૃષ્ણ એ પુષ્ટિલીલાના કરતા છે, પણ પુષ્ટિલીલા એ મુખ્ય છે અને મર્યાદા ગૌણ છે, માટે નંદજીને થયેલા અન્યાયરૂપ દોષમાંથી કૃષ્ણે મુક્ત કર્યા, એ વાત પ્રથમ કહી છે, અને શંખચૂડને વધ કરવામા ખળદેવજીની લીલા પછીથી વર્ણવી છે.

(૩) પુષ્ટિમાર્ગમા સેવા એ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે છે, અને તે ભાવ પ્રધાન છે. મર્યાદામાં પૂજા, દાન, વ્રત, તીર્થયાત્રા વગેરે પૂજા માર્ગના અંગ મનાય છે. પુષ્ટિ-પ્રેમ માર્ગમાં પ્રભુની સેવાતુંજ સુખ ભક્તે રૂઝ તરીકે મેળવવાનું છે. સેવા એ સાધન તથા સાધ્ય ક્ષણ ઉભય રૂપે છે પણ પૂજામાર્ગમાં પૂજાસાધનથી પોતાની કામના-ઓની સિદ્ધિ એ રૂઝ તરીકે મેળવાય છે. પ્રભુનું સુખ જોવાનું નથી. એટલે જે હૃદયની વિશાળતા અને નિઃસ્વાર્થતા સેવા માર્ગમાં છે. તેની સર્વાંશે ઉણપ પૂજા માર્ગમા જોવાય છે. આથી પૂજામાર્ગ માત્ર યાંત્રિક ક્રિયાવત્ જની ક્રિયાવત્ જની જાય છે. ભક્તનું હૃદય પ્રેમથી ભીંજાઈ શકતું નથી.

(૪) પૂજામાર્ગ એ મર્યાદામાર્ગ હોવાથી તેમા મર્યાદાના સર્વ વિધિ નિષેધ પાળવા પડે છે. વેદ માગે જે પ્રણાલિકા દેખાડી હોય તેનું અક્ષરશઃ પાલન થવું જોઈએ. આ વિધિનો અર્થ પણ વ્યુત્ક્રમ, પૂજા કરનારને દંડને પાત્ર બનાવે છે. તીર્થયાત્રામાં ઉપવાસ કરેલો જતા નંદરાયજીએ ઉપવાસ દિને જાગરણ કરવું જોઈએ, તેના નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું તેથી તેનો દંડ તેમને ભોગવવો જ જોઈએ. એ વ્યુત્ક્રમ

પરિણામ તરીકેજ સર્પના બોગ તેમને થતું પડ્યું. મર્યાદા માર્ગનો તેમણે આશ્રય લીધો તો પછી મર્યાદાની વિધિને તેમણે અનુસરતું ન્વેધએ, પણ તે પ્રમાણે અનુસર્થો નહિ, આથીજ શિક્ષાનું પરિણામ તેમની બાબતમાં વિહ્વલ્યું. પુષ્ટિભક્તે મર્યાદાનો આશ્રય કરતાં બહુજ સાચવવાનું છે.

(૫) અજગર-સર્પ તે કાળનું રૂપ પણ લેવાય. ભક્તિવિમુખને કાળ ગળે છે જ. જેનું જીવન પ્રભુભક્તિથી વિમુખ બન્યું છે, તેને કાળ કેમ કરીને ઝંપવા દે ? તેના જીવનની રમ્યતા, તથા સુંદરતા તેને દેખાતી નથી. તેનો આનંદ તિરોભૂત થાય છે. તે જીવનમાં અધિકાર વ્યાપી જાય છે, અને દરેક રીતે નિરાશા અને દુઃખથી તે ઘેરાય છે. પ્રભુનો આશ્રય છોડીને મર્યાદાના પાશમાં પડતાં નંદજીનું જીવન દુઃખમય થાય એમા શું આશ્ચર્ય ? અજગર-કાળ એકાએક તેમને ગળે જ એ સ્વાભાવિક છે.

(૬) અન્યાયના સંકટમાંથી રક્ષણ મેળવતા પહેલાં સાધનોની વિફળતા જાણીને નિઃસાધનમય બનાય તો જ પ્રભુ તેમને સહાયક થઈ શકે ને જ્યાં સુધી ધતર સાધનોની અપેક્ષા રહે ત્યાં સુધી પ્રભુ દૂર જ રહે છે.

(૭) પ્રભુ દરવાને, નહિ દરવાને અને અન્યથા કરવાને સમર્થ છે તો પોતાના ચરણરૂપર્શના માહાત્મ્યથી જ મહા અજગરના પંજામાંથી નંદજીને બચાવે જ. બીજા ગોપો બળતાં લાકડાંથી મારવા છતાં અજગરે નંદજીને મુક્ત કર્યો નહિ, પણ પ્રભુએ તો કેવલ ચરણરૂપર્શ કરીને પોતાના પ્રમેયબળનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું. પ્રમેયબળ આગળ સર્વ બળ તુચ્છ નીવડે છે.

(૮) ચરણ રૂપર્શનું માહાત્મ્ય એવું છે કે તે અધમ યોનિનો ત્યાગ તથા અન્ય જન્મના દોષોનું નિવારણ કરાવીને ઉત્તમ યોનિ

પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, લૌકિક દેહનો ત્યાગ કરાવીને તેને ભગવદીય બનાવવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ચરણસ્પર્શમાં છે.

(૯) જે ભગવદીય બને છે, જેના જીવનમાં લૌકિકતા મટીને નૂતનતા ઉતરે છે—ઐહિક જીવનનો પલ્લટો થઈને અલૌકિક દેહનું સંપાદન થાય છે તેનું બાહ્ય તેમ આન્તરજીવન પ્રકાશમય હોય છે. બાહ્યશુદ્ધિ સાથે હૃદયની શુદ્ધિ સર્વાંગે વ્યાપે છે. ભગવદીયતાનું ખાસ લક્ષણ બાહ્ય તથા આન્તર દીપ્તિમત્તના (પ્રકાશ હોવાપણું) છે: તે પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પવિત્રતામાં ફેલાય છે.

(૧૦) ગમે તેટલી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ હોય, ગમે તેવું રૂપ મળ્યું હોય, અથવા ગમે તેટલો વૈભવ મળ્યો હોય તોપણ સાધુ પુરુષોની અવગણના કરવી એ મોટામા મોટો અનર્થ છે. સાધુ પુરુષોની અવગણના કરનાર નિન્દનીય બને છે. તેનો આ લોક તથા પરલોક ઉભય વાગુશે છે.

(૧૧) મોટાઓનો—ઉદાત્ત ચરિત્રવાળા સાધુ પુરુષોનો શાપ પણ અનુમદ માટે જ છે, માટે તે શાપથી પરત્વાગ કરવો નહિ; તથા માધુપુરુષોને વિશે મોટા નહીં આંધવા નહિ.

(૧૨) જે પુરુષ એકવખત પણ શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રભુને શરણુ જાય છે, તેના સર્વ ભય દૂર થાય છે. અરે બ્રહ્મદેહ જેનું શાસન પણ દહી જાય છે. જે નામ ગ્રહણથી આવું ફલ ઉપજે છે તોપણી ચરણ સ્પર્શથી શું ફલ નહિ થતું હોય ?

(૧૩) શંખચૂડ એ મોદનું રૂપ કદી શકાય. મોદ વસ્તુ જ અનીનિને પોષનાર છે તથા માણસને અધમનામાં ખેંચી જાય છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓની વચ્ચે વિશેષ કરનાર મોદ છે. જે મોદ દૂર કરવામાં આવે તો પુરુષોને સ્ત્રીઓના સાદચર્યમાં કાઈપણ હોય જાણી શકે નહિ. સ્ત્રી પુરુષમાં બેદ ઉત્પન્ન કરનાર પર્વતસમ મોદ જ ખાટો

નંદરાયનું અજગરથી રક્ષણ અને શંખચૂડનો વધ. ૩૭૫

છે માટે એ મોહના પર્વતને તોડવો જોઈએ. એ પર્વતને તોડવો એ બહુ મુશ્કેલ છે; પણ પ્રભુ સર્વ કંઈ કરી શકે એમ છે તેથી તેમણે તેને અહિંઆં (શંખચૂડના વધમાં) ફર કર્યો. પ્રભુ સ્ત્રીઓના સમૂહમાં બળદેવ સહિત ગાન કરતા હતા, તે ગાનમાંથી મોહનું દૂષણ ઉદ્ભવ્યું, આ દૂષણનો જો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તે અનેક અનર્થ ઉત્પન્ન કરે. માટે ક્રિયાશક્તિરૂપ બલભદ્ર અને જ્ઞાન શક્તિરૂપ કૃષ્ણે તે મોહાત્મક શંખચૂડને ફર કર્યો.

(૧૪) શંખચૂડનું બધું બળ તેના મણિને લીધે છે. તે મણિ લઈ લેવામાં આવે તો જ તે નિસ્તેજ, માનહીન થાય. તેમ થવાથી તેનું બળ કશા પણ ખપનું રહે નહિ, તેથી જ શંખચૂડના શિરનું રત્ન લેવાને કૃષ્ણ ઇચ્છા કરે છે. શંખચૂડને “મોહરૂપ” સમજતાં, તેના માથાનો મણિ એટલે મોહનો વિલોભન કરવાનો શુભ સમજવાનો છે. આથી વિલોભનને લીધે મોહ અનર્થ કરનાર થાય છે, એવા અર્થબોધ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

(૧૫) જ્ઞાનથી તે મોહ હણાય છે, માટે જ્ઞાનશક્તિરૂપ કૃષ્ણ અહિંઆં શંખચૂડની પાછળ દોડે છે, અને ક્રિયાશક્તિરૂપ બળદેવ તે સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે. જ્ઞાનશક્તિરૂપ કૃષ્ણે મોહમાંથી તેના વિલોભન શુભને ફર કર્યો અને પોતાની ક્રિયાશક્તિવાળા રૂપને (બલભદ્રને) આપ્યો. અર્થાત મોહ વગેરેનું નિવેદન તથા વિનિયોગ લગવાનું માટે જ થવો જોઈએ એવું સૂચન કર્યું.

શ્રીવક્ષભાચાર્ય આ પ્રકરણની લીલાનો વિશેષ અર્થ નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે.

एवं रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रसवर्णनम् ।

निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ ૧ ॥

एवमद्भुतभक्तास्तु यद्यन्यं समुपासते ।

दुःखमाजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ ૨ ॥

एकत्रिंशे सर्वभावान्निवृत्तानां तु पूर्ववत् ।

गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥ ३ ॥

बलभद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा ।

तद्दोषं नाशयामास हरिरित्युच्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—આ રીતે ૩૫ પ્રપંચનું પાંચ રીતે રસ વર્ણન ભ-
ક્તોમાં સ્વરૂપાનંદના વિસ્તાર માટે કર્યું. અને હવે નામલીલાથી રસને
માટે આ કહેવાય છે. આ રીતે જેમનો ઉદ્ધાર કર્યો છે એવા ભક્તો
જો અન્યની ઉપાસના કરે તો તે દુઃખના ભોક્તા થાય છેજ, પણ
હરિજ તેમને મુક્ત કરે છે. એ વસ્તુ ૩૧ મા અધ્યાયમાં જણાવી
છે. વળી અહિં આ પૂર્વની માફક સર્વભાવથી નિવૃત્ત થયેલાંના
પ્રમાણાનંદની સિદ્ધિ માટે ગાનથી રમણ કર્યું. વેદરૂપી બલભદ્રની સાથે
રમણ કર્યું અને હરિએ તેમના દોષનું નિવારણ કર્યું એ હકિકત
સ્ફુટ રીતે કહેવાય છે.

આ અધ્યાયથી આ તામસ દ્વલપ્રકરણમાં જણાવવાની નામ-
લીલા શરૂ થાય છે. પ્રથમ ભાગની કારિકામાં જણાવ્યું હતું કે ભગ-
વાને નિરોધની સિદ્ધિ માટે વ્રજસ્થાની સાથે જે પ્રકારની લીલા કરી
હતી. એક રૂપલીલા અને બીજી નામલીલા. રૂપલીલાનો વિષય રાસ-
પંચાધ્યાયી હતો. અર્થાત્ ૧-૫ અધ્યાયમાં સમાપ્ત થયો. તેમાં ભગ-
વાને રમણ કરવાની ઈચ્છાથી વ્રજગંગાઓને ગૃહમાંથી કેવી રીતે
આકર્ષ્યા, નથા પોતે કેવી રીતે અંતર્હિત થયા શ્રી જોષીજનની પરમ
આર્નિ જાળીને પાછા કેવી રીતે પ્રકટ થયા અને રાસરમણનું મુખ
આપ્યું એ સર્વ બાજન ત્યાં જણાવી છે. હવેથી નામલીલાનો પ્રારંભ
આ અધ્યાયમાં કર્યો છે; અને તેની સમાપ્તિ મુગલગીતમાં (હવે
પછીના અધ્યાયમાં) થશે. રૂપલીલા પોતે આત્મા, પ્રાણ, વાક, મન
અને ઇન્દ્રિયો—એ પાંચથી કરી હતી અને એ રીતે રસનું વર્ણન

અર્થાત્ સ્વરૂપાનન્દનો ભક્તોમા વિસ્તાર કર્યો. નામલીલાથી પણ રૂપ-
લીલાની માફક રસનો અનુભવજ કરવાનો છે જેમ રૂપલીલા સ્વતંત્ર
છે, તેમ નામલીલા પણ સ્વતંત્ર છે. કારણકે તે બ્રહ્મનીજ છે. પણ
આ લીલાની મિદ્ધિ માટે અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ અવરથ થતી જ
લેખ્યે. જે રસાત્મક સ્વરૂપમા ચિત્ત લગાડતી વખતે અન્ય દેવતા-
સ્વરૂપમા ભક્તની ધ્વન્નિયો ખેચાયતી રહે તો પછી અનુભવ સિદ્ધિ
બની શકતી નથી, માટે અન્યનું ભજન દોષરૂપ છે, અને તેથી જ
ભક્તોએ સારાધાન રહેવાની ખાસ જરૂર છે એવું જણાવવાને માટે
આ પ્રકરણનો આગ ભ છે જે ફક્ત ભગવાનને મૂકીને અન્ય દેવતા-
નું આરાધન કરે છે, તેને ભગવાનના મહાત્મ્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું
નથી, અને ભગવાનના મહાત્મ્યજ્ઞાન વગર તેમનામા ભાવ-ભક્તિ
થઈ શકતી નથી તેથી એ મહાત્મ્યજ્ઞાન પણ કરાવવું જ લેખ્યે
નંદરાય તથા અન્ય ગોપો જેમનો ભગવાને ધ્વન્નિ વગેરેના ભજન
માથી નિવૃત્તિ કરીને ઉદ્ધાર કર્યો તેમનામા જે અન્ય ભજનની
વાસના પુનઃ મ્હી જાય તો તેઓને પાઠા નીચે પડવું પડે માટે તેમને
તેમાથી બચાવી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

આ પ્રકરણમા વર્ણવેલી નામલીલા અને પૂર્વ અધ્યાયની રૂપ-
લીલામા એટલો ભેદ છે કે ત્યાં (રૂપલીલામા) વેષ્ણુ તરીકેના ધર્મોનો
ત્યાગ લીલાનું અંગ ગણાતું પણ આ નામલીલામા અન્ય દેવતાના
ભજનમાથી નિવૃત્તિ અગરૂપ મનાય છે. અહિં આ શાસ્ત્રોએ દર્શાવેલા
વિધિવત્ ભગવદ્ધર્મનો ત્યાગ કરવાનો નથી વિધિ એ નામલીલાનું
અંગ છે. આથી મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા તેના પણ બે ભેદ છે, આ
અધ્યાયમા પ્રથમ મર્યાદામિશ્રિત પુષ્ટિમાર્ગની સરખામણીમા મર્યાદા
માર્ગ દોષરૂપ છે તે જણાવવાને શંખચૂડના વાનો પ્રમંગ પણ આ
અધ્યાયમા છે.



પ્રકરણ ૧૭ મું.

ગોપીઓએ કરેલું શ્રીકૃષ્ણનું ગાન.



છલા પ્રકરણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ દિવસ થતાં પોતાના સાથી ગોપોને લઈને ગાયે। ચરાવવાને વૃન્દાવનમાં જતા અને આખો દિવસ કીડા કરવામાં ગાજતા. સંધ્યા સમય થતાં તે ગોકુલમાં પાછા ફરતા. દિવસે આમ શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળની બહાર જતા ત્યારે જે ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણે રાસ રમાડ્યાં હતાં, તેઓ તેમના વિરહને સહન નહિ કરી શકવાથી પોતાનું દુઃખ ઓછું કરવાને બધાં એકબીજાની સાથે એઠકાં થઈને નીચે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની વનની લીલાઓ સંભાળીને ગાતાં હતાં—

“હે ગોપીઓ! જ્યાં વામ બાહુપર વામ કપોલ મૂકનાર, ઉચ્ચગતિ યુક્ત બ્રૂકુટિવાળા, મુકુન્દ ભગવાન કેમલ અંગુલિઓથી જેમના રન્ધ્રો ઉપર મૂકી છે તેવી અધર ઉપર મૂકીને વેણને વગાડે છે ત્યારે આકાશમાં વિમાંનમાં ફરનાર દેવતાઓની સ્ત્રીઓ સિદ્ધજનની સાથે લજ્જિત થઈને વિરમય પામે છે. વળી કામનાં બાણથી તેમનું ચિત્ત એટલું વિવશ થઈ જાય છે કે તેઓ મૂર્ચ્છિત દશાનો અનુભવ કરે છે.

“અરેરે હે અણલાઓ! આ આશ્ચર્યની વાત તો સાંભળો! નંદના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ, હાસ જેવા ઉજ્જવલ હારથી સુશોભિત થઈને, વનમાં જ્યારે વેણ વગાડે છે ત્યારે મજના વૃષભો,

મૃગ તથા ગાયોનાં ચિત્ત વેણુના નાદથી કેવાં વીંધાઈ જાય છે! તેમના દાંતમાં લીધેલા કેળોઆ એમને એમ રહી જાય છે. વેણુનો રવ તેમના કર્ણના છિદ્રમાં પ્રવેશતાંની સાથે તેઓ નિદ્રાને અધીન થઈ જાય છે અને જાણે ચિત્રમાં આલેખેલાં હોય તેમ દેખાય છે.

“વળી જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ મધુરપિચ્છ, ગેરુ તથા પલાશનો વેષ પરિધાન કરીને ઝળઝળાવેલી સાથે વનમાં ફરતાં, ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે તેમના મધુર સ્વરથી નદીઓની ગતિ પણ થંભી જાય છે. લતાઓ તથા વૃક્ષો, પુષ્પ અને ફલના ભારથી લચી જઈને પોતાની શાખાઓને નીચે નમાવે છે, અને તેમનામાં જાણે પ્રેમનો રામાંચ થયો હોય તેમ મધુધારાની વૃષ્ટિ ઠરે છે. સરોવરનાં સારસ, હંસ વગેરે પક્ષીઓ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ઢોડીને આવે છે, અને નેત્રને મીચી તથા મૌન ધારણ કરીને તેમનું સેવન કરે છે. આખું વિશ્વ પણ તે સમયે હર્ષિત થઈ જાય છે કારણ કે શ્રીકૃષ્ણની વેણુમાંથી નીકળેલી આનંદની ધારા આખા વિશ્વમાં વ્યાપે છે. હવે આકાશમાં મેઘ પણ તે સમયે મન્દ મન્દ ગર્જના કરવા મંડી જાય છે. અને શ્રીકૃષ્ણ જાણે પોતાના સુહૃદ્ (મિત્ર) હોય તેમ માનીને જલગિન્દુઓ રૂપી પુષ્પવૃષ્ટિથી તેમને વધાવે છે તથા તેમને છાયા આપે છે. અરે ઈન્દ્ર તથા શિવ જેવાઓનાં મન પણ તે સ્વર સાંભળીને ડાલી જાય છે. જ્યારે તેઓની એવી ત્રિથિતિ થાય છે તો આપણે તો શ્રીકૃષ્ણની સાથે રમ્યાં છીએ, ખેડ્યાં છીએ તથા દરેક રીતે તેમનાં પ્રેમનું પાત્ર બનેલાં છીએ, તે આપણા પ્રેમ જાણે છે

અને આપણે તેમનો પ્રેમ જાણીએ છીએ; તો પછી આપણાથી અત્યારે આપણા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના વિપ્રયોગનું દુઃખ શી રીતે સહન થાય ?

“ અરે હે સખીઓ ! તમે જાણો છો કે હરિણીઓ પણ આપણા પ્રભુના વેણુરવથી એટલાં બધાં મુગ્ધ થઈ ગયા હતાં કે તેમના હરિણાને (પતિને) ત્યજીને શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઈને બેઠાં.

“ અરે દેવો, ગન્ધર્વો વગેરે પણ તેમની વેણુનો રવ શ્રવણ કરવાને એકત્ર થાય છે. તો એ પ્રભુનો વિયોગ આપણથી શી રીતે સહન થઈ શકે ? શું આપણેજ કમભાગ્ય છીએ કે પ્રભુની મુન્દર વેણુના રવમાંથી નોકગતી સુધારસનું પાન કરવાને અશક્ત નીવડ્યાં છીએ ? ”

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણમાંજ પોતાનાં ચિત્ત તથા મન પરોવીને શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું ગાન કરતાં કરતાં તેઓ દિવસનો સમય વ્યતીત કરતાં હતાં.

(૨૬૨૫)—(૧) વિપ્રયોગ સ્થિતિમાં ચિત્ત પ્રભુની લીલાઓનું ગુણગાન કરવામાં જ મગ્ન થાય છે, અને તેમાં જ એ પોતાનો લય કરી દેહે-મુદ્ધમલાવને તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિમાં માનસદુઃખ અનિશ્ચય હોય છે, તેથી દિવસો પણ દુઃખમાં નિર્ગમન થાય છે.

(૨) પ્રભુના વિપ્રયોગમાં પ્રભુના ગુણનું ગાન તેજ હૃદયને સાન્નિધ્ય આપી શકે છે. જ્યારે ચિત્ત પ્રભુની સન્મુખતાથી દૂર હોય ત્યારે પ્રભુના ગુણગાનમાં જ સમય વ્યતીત કરવો જોઈએ.

(૩) પ્રભુનો વેણુનાદ તે બ્રહ્માનંદનો નાદ છે, અર્થાત્ પ્રભુ વિષેનું ગાન છે. ભક્તોને વિપ્રયોગ દશામાં મૂકીને પ્રભુ શું કરતા હશે વગેરે જ્ઞાનમાં-લીલા સ્મરણમાં સમય ગાળવો જોઈએ.

(૪) જ્યાં સુધી મનની વૃત્તિઓ તથા વિકારોનો નિગ્રહ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રભુપ્રતિ પ્રેમભાવ થતો નથી; શુદ્ધ હૃદયમાં જ પ્રેમ હોય છે; વિકારી હૃદયમાં કામ હોય છે. દેવ સ્ત્રીઓમાં કામ હતો, પ્રેમ નહિ.

(૫) પ્રભુ ભજનના રસનું પરિણામ લૌકિક વ્યાપારની શાન્તિ તથા ક્રિયાની નિવૃત્તિમાં છે. ગાયો વગેરેએ વેલુનાદના અવશ્યથી ક્વલ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો.

(૬) વનલતા તથા તરુઓની માફક હૃદયમાં પ્રેમભાવ થવો જોઈએ. દૈન્ય તથા નમ્રતા આવવા જોઈએ, તથા ધીમત્વોની માથે સંભાળણ વગેરેમાં મધુરતા ભરવી જોઈએ. જેનામાં આદ્યુ સિદ્ધ થયું છે, તેજ ભગવાનના બ્રહ્મનાદનો અધિકારી બન્યો છે.

(૭) સારસ-રસની માફક ચિત્ત ભગવદ્ગુણ ગાનમાં વસ થાય અને, તેજ પ્રભુ સિવાય અન્ય રૂપથી લલચાય નહિ, તેમજ હરિના સેવનનો જ રસ લાગે તો જ ભગવત્પરાયણતા સમજાય.

(૮) મેધ સર્વનું કલ્યાણ કરે છે તેમ સર્વનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રીતિ થાય એટલું જ નહિ પણ પ્રભુ તરફ સખ્ય તથા આત્મનિવેદન ભાવ દેખાડે તો તે પણ બ્રહ્મનાદનો અધિકારી થાય છે.

(૯) બ્રહ્માદિ દેવો પણ પ્રભુનું માહાત્મ્ય મથાર્થ રીતે સમજી શકતા નથી, તો આપણે શી રીતે સમજી શકીએ ? તો પણ તેમની માફક નમ્રતા રાખવીજ ઇષ્ટ છે.

(૧૦) કૃષ્ણનું લાવણ્ય કોઈકેદર્પણુપ્ત્ય છે. તેમના મનોહર સ્વરૂપના દર્શનથી પ્રેમની દશવિધ અવસ્થાઓનો અનુભવ પ્રભુ ભક્તોને યાયજ. એ સુંદર મૂર્તિનું ચિન્તન અગર દર્શનનું પરિણામ લૌકિક-મર્થોદ્ધા વગેરેનો ત્યાગજ હોઈ શકે.

(૧૧) પ્રભુ એજ પતિ છે તે ભાવ સિદ્ધ થઈ સૃષ્ટિની આ-શ્ચર્યનો ત્યાગ થવામાં ભગવત્પરાયણતા બને છે.

(૧૨) બ્રહ્માનન્દ તથા પ્રેમલક્ષિત તેમજ તેથી થતી રસ સાક્ષાત્કારતા પ્રભુ કૃપા હોય તોજ બની શકે છે. આવી કૃપા થવામાં જ પ્રભુની ખરી કીર્તિ છે, પ્રભુ નિજલક્ષ્મી ઉપર એવી કૃપા કરે છે એવું વેદાન્ત બતાવે છે, તથા ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

(૧૩) ભક્તોને ભગવાનંદનું દાન કરવાની પ્રભુ ઇચ્છા કરે છે પોતે આનંદમય હોવાથી પોતાના મુહુદ (ભક્તોને) સુખ આપે છે. આ સુખ ભગવાનંદનું દાન કરીને આપે છે.

(૧૪) ભગવાનની કૃપા એટલે ભક્તોના તાપની નિવૃત્તિ તથા તેમની પ્રસન્નતા છે. કૃપાનું જો મોક્ષ નથી, પણ તેથી એ અધિકાર છે.

(૧૫) પ્રભુમાંજ ચિત્ત, તથા મન રાખીને હમેશાં, પ્રભુની લીલાનું ગાન કરનાર સદાનંદ, રસરૂપ બ્રહ્મ સાથે રમણ કરે છે.

આની ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નીચે પ્રકારે પોતાની મુખોધિની શીકામા કારિકાઓ થોજે છે.

કારિકા.

દ્વાત્રિંશેડન્તર્ગોખિકાનાં સ્વાનંદં મગવાન્ હરિઃ ।

પૂરયામાસ યેનૈવ પૂર્ણાનન્દ દ્વિતીયતે ॥૧॥

અન્તઃપ્રવિષ્ટો મગવાન્ મુસ્વાદુદ્ઘૃત્ય કર્ણયોઃ ।

પુનર્નિવેશ્યતે સમ્યક્ તદા મવતિ સ્થિરઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થયોર્મુખ્યતાત્ર યુગ્માઃ શ્લોકાસ્તડત્ર હિ ।

સર્વેષુ ચૈવ માસેષુ ચત્કરોત્યુચ્યતે હિ તત્ ॥૩॥

અતોડત્ર માસયુગ્મા હિ પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ ।

આદ્યન્તે ચાષ્ટં યુગ્મં ત્રયોદશ મવન્તિ તત્ ॥૪॥

ભાષાર્થ—બીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ હરિએ ગોપીઓના ૧૨માં સ્વાનન્દ પૂર્યો જેથી પૂર્ણાનન્દ કહેવાય છે. અંદર પ્રવેશ

પામેલા ભગવાન મુખમાંથી બહાર પ્રકટ કરીને કર્ણુમાં ફરીથી નિવેશન કરે છે ત્યારે જ તે સુસ્થિર થાય છે. અહિંઆ શબ્દ અને અર્થની મુખ્યતા હોવાથી બંને શ્લોકોના યુગ્મ લેવાનાં છે. શ્લોકની સંખ્યા સર્વ માસમાં જે કરે તે કહેવાને લીધી છે. માટે આ યુગ્મે માસ પ્રમાણે છે. શરૂઆત અને અન્તના બે શ્લોકોનું યુગ્મ તે તે પ્રકરણ અને ફલ જણાવે છે. એટલે કુલ તેર યુગ્મે છે.

યુગલ ગીતનો વિષય શો ?

આ કારિકાઓમાં શ્રી મહાપ્રભુજીએ સંક્ષેપમાં શ્રીયુગલગીતના વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાને ગોપીઓના હૃદયમાં અવ્યાનન્દ પૂર્યો એટલા માટે ખોતે પૂર્ણાનન્દ કહેવાય છે. એ વિષયનું કથન આ અધ્યાયમાં કર્યું છે. જે કે આનંદ સર્વત્ર હૃદયમાં અનુભવાય છે. છતાં બાહ્ય રમણ હોય તો શરીર અને ચેષ્ટાઓનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અને સ્વરૂપમૂર્તિ હોવાથી તેનો આનન્દ પણ મૂર્ત છે. તેથી શરીર નથા ઇન્દ્રિયાદિમાં સ્વરૂપથી સ્થાપિત કરેલા આનંદનો મનથી અનુભવ થાય છે. પણ અહિંઆ તો અન્તઃ સંગથી આનન્દ પ્રકટ થાય છે. રમણના બાહ્ય રમણ તથા આન્તર રમણ એ બે પ્રકારના ભેદ છે. બાહ્ય રમણમાં શરીરની ચેષ્ટાઓ મુખ્ય હોય છે અને તેથી જે આનંદ પ્રકટ થાય છે તેનો અનુભવ મનથીજ કરાય છે. પણ જે ભાત્રાત્મક સ્વરૂપ હોય છે તેમાં શરીરની ચેષ્ટાઓ નથી તે ભાવરૂપે હૃદયમાં રમણ કરે છે એટલે તેનો અનુભવ હૃદયમાં થાય છે. આ અધ્યાયમાં તે આન્તર રમણ ભગવાને કર્યું અને ગોપિકાઓના હૃદયમાં આનન્દ પૂર્યો. ભગવાન શબ્દથી અંશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, ગ્લાન, અને વૈરાગ્ય એ ષડ્ગુણયુક્ત ભગવાન સમજવાના છે. તેમને માટે વળી હરિ શબ્દનું વિશેષણ વાપર્યું છે. હરિ એટલે દુઃખના દર્તા. કૃષ્ણ એ ધર્મી છે. તેમના વિરહનું દુઃખ આ મન-સુન્દરીને થયું છે તે દુઃખના નિવારણ માટે ગુણગાન તેઓ કરે છે. એટલે પ્રભુ તેમના દુઃખનું નિવારણ કરીને આનંદનું દાન કરે છે. માટે

તેમને હરિ કહ્યા છે. અહિંઆં રૂપલીલા તથા નામલીલા ઉભય છે. ભાવાત્મક સ્વરૂપથી આનંદનું દાન કર્યું માટે રૂપલીલા છે; અને ગોપીજન પ્રભુનું શુભગાન કરે છે માટે તે નામલીલા છે. જેમ પ્રભુનું સ્વરૂપ પૂર્ણાનંદ છે તેમ તેમની નામલીલા પણ પૂર્ણાનંદરૂપ છે. જો કે અહિંઆ પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ પ્રભુ એ ધર્મરૂપ છે અને ગાન એ ધર્મરૂપ છે છતાં ભાવની સ્થિરતા માટે શુભગાન છે. એટલે શુભગાનનો અન્તઃપાત ભાવરૂપમાં છે. ગાન એ ભાવનું કાર્ય છે, અને તે ભગવદ્રૂપ હોવાથી ભગવાને આનંદ પૂર્યો એમ કહ્યું છે. એ આનંદનું પૂરણ કેવી રીતે કર્યું તો કહે છે કે હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ ગાનદ્વારા મુખમાંથી પ્રકટ થયા અને પછી હૃદયમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. આમ થવાથી એ ભાવની સ્થિરતા થઈ. આ ગીતમાં તે આનંદનું પૂરણ કેવી રીતે થયું તે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

“ શુભગીત ”ના અર્થ

શુભ એટલે જે. આમાં બીજા અધ્યાયોની માફક એક શ્લોક આપેલ નથી પણ બખ્ખેનાં શ્લોકોથી શબ્દ અને અર્થ એમ ઉભયની મુખ્યતા જણાવી છે. શબ્દ એટલે નામલીલા અને અર્થ એટલે રૂપલીલા. એ ઉભયનો સમન્વય આમાં કરેલો છે. પ્રથમ વેણુગીતમાં માત્ર નામ લીલા હતી. ત્યાં કેવલ ભગવાનની વેણુના નાદની મુધાને જ અનુભવ આ ગોપીઓને હતો; પણ અહિંઆં તો પ્રભુના સ્વરૂપનો પણ અનુભવ છે. આ રીતે એ ઉભયના સમન્વયથી મુધારસનું ગાપન કરાવવાને બખ્ખે શ્લોકોનાં શ્લોકો લીધાં છે. જો કે નામ લીલા અને રૂપલીલા એ બે એક બીજાથી ભિન્ન છે. તોપણ તેમની એકતા જણાવવાને અહિંઆં બખ્ખે શ્લોકોનું એક વાક્ય કર્યું છે.

શુભગીતમાં શ્લોકોની સંખ્યા.

આ ગીતમાં એકંદરે ૨૬ શ્લોકો છે. તેમાં પ્રથમ અને બીજો શ્લોક જૂદા રાખતાં બાકીના ૨૪ શ્લોકો છે. આ ૨૪ શ્લોકોનાં

પ્રથમ જોડકાં યુગ્મો થાય છે. વર્ષના મહિના ૧૨ હોવાથી અદિમાં તેટલાં યુગ્મ લીધાં છે. વર્ષમાં સ્વામિનીઓ સાથે જેટલી લીલા કરે છે તેટલી સર્વ લીલા સ્વામિની ગાય છે. વર્ષના ૧૨ માસમાં જે લીલાઓ કરે છે તેનું વર્ણન બાર યુગ્મોથી કર્યું છે. વર્ણન કરનારાં ગોપીઓ પણ બાર પ્રકારનાં હોય છે. તામસ રાજસ અને સાત્વિકના પણ તામસ રાજસ અને સાત્વિક ભાવના મિશ્રભેદથી નવ પ્રકાર થાય છે અને નિર્ગુણના તામસ, રાજસ અને સાત્વિકના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર બને છે. એ રીતે કુલ ૧૨ ભેદો થાય છે. આ બાર યુગ્મોના ૨૪ શ્લોકો થયા. બાકીના બે શ્લોકો રહ્યા. એક શ્લોક અધ્યાયના પ્રારંભમાં છે અને બીજો ઉપસંહારમાં છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રક્રમ કરે છે. બીજો તેનું ફલ જણાવે છે. આ બન્નેનું પણ એક યુગ્મ સમજવાતું છે. આ યુગ્મદ્વારા અધિકમાસ પુરુષોત્તમ માસમાં પ્રભુ જે લીલા કરે છે તેનું ગુણગાન સ્વામિનીઓ કરે છે. આ રીતે કુલ ૧૩ યુગ્મો આ યુગ્મ ગીતમાં છે.

સાર.

આ યુગ્મગીતનો સાર માત્ર એટલોજ છે કે પ્રભુ જ્યારે દિવસે ગાયો વગેરેને ચારવાને માટે વંદાવનમાં જાય છે ત્યારે પ્રભુના વિયોગનું દુઃખ ગોપિકાઓથી સહન થતું નથી, એટલે હૃદયના તાપને શાન્ત કરવાને પ્રભુનું ગુણગાન કરે છે. એ ગુણગાનમાં તેઓ એટલા બધાં લીન થઈ જાય છે કે પ્રભુની જૂદી જૂદી લીલાઓનું ગુણગાન કરતાં તેઓ હૃદયથી સાક્ષાત્કાર પણ કરે છે અને આ રીતે પૂર્ણાનંદ મહારસને હૃદયમાં અનુભવે છે.

વર્ષના દરેક માસમાં પ્રભુએ કરેલી લીલાને તેઓ દરરોજ સાંભળે છે. અર્થાત્ દરરોજ પોતાનું જીવન પ્રાતઃકાળથી આરંભીને તે સાચું પર્યંત શ્રદ્ધાકાર્યમાં લ્યમ હોવા છતાં પણ પ્રભુની જ લીલાઓનું અનુસંધાન કરે છે અને રસાત્મક

પ્રભુના પૂર્ણાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવાને તે મહારસથી જીવન ભરવાને પ્રભુની તે તે લીલાઓનાં ગુણગાન કરે છે.

વિવેચન—હવે યુગલ ગીતની શરૂઆત થાય છે. કૃષ્ણ જ્યારે વનમાં ગયા તે સમયે ગોપીઓનાં ચિત્ત એકદમ દ્રવી ગયાં અને તેથી તે સ્થિતિમાં શું કરવું એ કંઈપણ તેમને સૂઝ નહિ પડવાથી તેઓ વિકલ થઈ ગયાં. પછીથી કૃષ્ણના વિરહમાં જીવનને ટકાવી રાખવાને તેમની લીલાઓનું અનુસંધાન કરવા મંડ્યા. કારણકે વિરહીને પ્રભુના ગુણગાન સિવાય અન્ય કંઈ પણ મુખ્ય આપી શકતું નથી. માટે તે ગુણગાન કરવા લાગ્યા. આ ગુણગાન પ્રકર્ષ ભાવથી કર્યું છે. સાધારણ રીતે જેમ નવધા ભક્તિમાં કીર્તન ભક્તિ છે અને તેમા જેમ ગાન કરવામા આવે છે તેવી રીતનું આ ગાન નથી પણ આ ગાન ફલાત્મક છે. કારણ કે તેથી તેમને પ્રભુની સર્વ લીલાનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો અને તે રીતે પ્રભુ તેમની સમીપ હતા. આ ગુણગાન પ્રભુનું નિકટતમ સાન્નિધ્ય કરાવે તેવું આત્મલક્ષ રતિભાવથી ભરેલું હતું. માટે પ્રકર્ષથી ગાન કર્યું એમ કહ્યું છે. એ ગાન કરતી વખતે તેમની ધ્વન્દ્વિયો વગેરે સર્વે પ્રભુની સન્મુખ હતાં એટલુંજ નહિ પણ પ્રભુમાં જ લીન બનેલાં હતાં. અરે જ્યાં ચિત્ત દ્રવી ગયું હોય તો ત્યાં ધ્વન્દ્વિયો રહેજ ક્યાંથી ? જલમાં સૈન્ધવ (મીઠું)નો કકડો નાખ્યો હોય અગર તેમાં શર્કરા મિશ્રિત કરી હોય તો તે જેમ અંદર ઓગળી જાય છે તેમ પ્રભુને વનમાં પધારેલા જાણીને તેમનું ચિત્ત પણ ઓગળી ગયું. જળમાં ઓગળી ગયેલો પદાર્થ જેમ આપણે જૂદો ઓળખાવી શકતા નથી તેમ ચિત્તની સ્થિતિ યદ્ય. જ્યાં ચિત્તની આ પ્રમાણે સ્થિતિ થાય તો પછી ધ્વન્દ્વિયોનું તો કહેવું જ શું ? આ વિરહાવસ્થામાં હૃદયના તાપને બહારથી શાન્ત કરવાને ગુણગાનનું અવલંબન લીધું, અને તેથી મહાકષ્ટે દિવસો ગૂઝ્યા લાગ્યાં.

અહિંઆં વક્તા ગોપીઓ છે. ગોપીજન માટે કેવલ “ગોપી” એવો શબ્દ વાપર્યો છે. તેની પૂર્વે “શ્રી” શબ્દ ચોગ્ગેલો નથી. તેનું પ્રયોજન એ છે કે એ રીતે રાસમણસ્ય જે ગોપીજન છે તેમનો માત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વળી બીજું પણ કારણ એ છે કે “શ્રી” સાહાઅસૂચક છે; પણ આ ગોપીજન અત્યારે વિપ્રયોગ દશાનો અનુભવ કરી રહ્યાં હતાં. માટે તે રિચતિમાં તેમનું સાહાઅ સંપૂર્ણ નહોતું એ સૂચવવાને “શ્રી” વિશેષણ વગર કેવલ ગોપીપદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

કૃષ્ણપદનો અર્થ સદાનંદ સમજવાનો છે; અને કૃષ્ણલીલા શબ્દથી પણ સદાનંદ પ્રભુની લીલા એમ સમજવું. અર્થાત્ પ્રભુના રસાત્મક સ્વરૂપની લીલાનું ગાન વગેરે કર્યું, પૂર્વ અધ્યાયમાં જે કૃષ્ણ છે તેમ લીલા નહિ, પણ રસાત્મક સ્વરૂપે બીરાજતા રસાનંદ સ્વરૂપની જ લીલાનું. કારણ કે પ્રભુ જેવા રસસ્વરૂપ છે તેમ આ ગોપીજન તેમની રસશક્તિઓ છે. આત્માની સાથે જેમ આત્માની શક્તિઓ સંબંધ ધરાવે છે તેમ રસની સાથે તેની શક્તિઓ સંબંધ ધરાવે છે. જેમ આત્મા વગર શક્તિઓ નકામી થઈ પડે છે તેમ રસના વિયોગમાં તેની શક્તિઓ પણ મન્દ પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. માટે તે શક્તિઓ પોતાનાં વિકાસ માટે રસનો વિયોગ ન બને તે માટે તે રસની લીલાનું અનુસંધાન કરે છે એ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

હરિ દરસનકોં તરસત અખિયાં

હરે હરે આંખ ઝરોંખન ઝાંકત કર મીઠ જૈસે અખિયાં,
ખિલરી સ્વરૂપ સુધા નિધિ તે લાગત પલ નહિ પખિયા.
ઉઠન સકત ગિરગિર પરત હેં થાકત ભઈ લખ અખિયાં,
બાર બાર શિર ધુન ધુન ખિસરત જૈસેં જલગિન અખિયાં.
સર સ્વરૂપ વિના કર્યાં જીવેં કાટ કિનારે નખિયાં.

રાગ સારંગ.

અ. દિન પ્રીત રચામકોં કીની

તા દિનતે એરી અંખિયનને નેંકહુ નીંદન લીની,

અહ્યો રહત ચિત આક સદાંઈ યદ વિચાર દિન જનય,
મનમે રહત આહત મિલનપ્રી ઔર ન દ્રુ સુહાવ-
પરમાનંદ પ્રેમપ્રી ખાતે કાદુ સૌ નહિ દિયે,
જેમે વૃથા બૂખ ખાલકપ્રી અપને જનમે સહિયો.

કારિકા

સર્વોત્તમ હરેલીલા વેણુનાદપુરઃસરા ।
હેતુઃ સર્વત્ર વાચ્યેર્થે પ્રથમેષુ નિરૂપ્યતે ॥૧॥
દેવસ્ત્રિયસ્તથા ગાવઃ સરિતઃ પાદપા લતાઃ
પક્ષિણશ્ચ તથા મેઘા વ્રજાઘા ગોપિકાસ્તથા ॥૨॥
હરિણ્યો દેવગન્ધર્વા દ્વિધા ચ ભગવાન્હરિઃ ।
ઉત્તરેષુ નિરૂપ્યન્તે રસજ્ઞા વેણુવાદને ॥૩॥
જાનાતિ ભગવાનેવ જાનાત્યેવ હરિઃ સ્વયમ્ ।
અતોન્તે ભગવાનુક્તો વારદ્વયમનન્યધીઃ ॥૪॥
અનુભાવસ્તુ નાદસ્ય સ્ત્રીષુ પૂર્વમુદીર્યતે ।
ત્રિવિધાસ્તુ તતઃ પુંસુ વ્રજા ગોપી તથા મૃગી ॥૫॥
ત્રયોડત્ર ત્રિવિધા પ્રોક્તાઃ પ્રકીર્ણાઃ સકલાઃ ।
સર્વ ઇવાનભિજ્ઞા ઢિ વસ્તુસામર્થ્યસંયુતાઃ ॥૬॥
एवं वेणुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः

ભાવાર્થ—૧ સર્વત્ર વાચ્ય અર્થમાં હરિના સર્વોત્તમ વેણુ-
નાદપૂર્વકે લીલા હેતુ છે તેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

૨-૩ રમત દેવગ્રીઓ, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો, લતાઓ,
પક્ષીઓ, મેઘો, બ્રજા વગેરે ગોપિકા, હરિણીઓ, દેવગન્ધર્વો, અને
ત્રિવિધ ભગવાન હરિનું વેણુનાદ પદ્ધતિના પ્રોક્ષિમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

૪ ભગવાનજી જાણે છે, માટે અન્તમા મે વખત અનન્યધીવાળા ભગવાન કહેવામા આવ્યા છે.

૫ નાદનો અનુભવ સ્ત્રીઓમા પ્રથમ જણાવ્યો છે પત્રીથી પણ પ્રકારના સ્ત્રીઓમા પત્રી પુરુષોમા, તેમજ બ્રહ્મા, ગોપી, તથા મૃગી એ ત્રણ ત્રણ રીતે જણાયા છે, તથા બધા પ્રકીર્ણ સુઝ પણ કહ્યા છે વસ્તુના સામર્થ્યથી યુક્ત તે સવળા અનભિસ છે આ ગીતે વેણુ દસ રીતે કરે છે એવું નિરૂપણ કર્યું છે

વિવેચન—આ ગરિડાઓમા એવું જણાવવામા આવે છે કે આ યુગલ ગીતનો મુખ્ય વિષય ભગવાનની વેણુનાદની શીના છે. આ શીના સર્વ શીનાઓમા ઉત્તમ છે આ શીના ભગવાનના નિર્ગુણ ભાવનું કથન કરે છે માટે તે મર્મથી ઉત્તમ શીના છે વેણુને પોતાના હૃદયમાં બંધને નદની માફક વૃત્ત કરીને જે સુધારમને પ્રવેશ કરે છે, તેમા જે ગસામ્યાન છે, તેમા જે જ્ઞાનની કમનીયતા તથા મેમનતા છે, તે અન્ય શીનામા નથી માટે તેને સર્વોત્તમ શીના કહી છે વેણુનાના શ્રવાણથી જ વૃષ્ટિમા સુધારમનું સિન્ધુ પ્રવેશ પામે છે અને તે હૃદય પ્રવેશમા વહે છે, અને ત્યાંથી સર્વ મનીન વૃત્તિઓ, જાવો, તથા નિકારોને પોતાના પ્રવાહમા વમરી જાય છે આ શીના મર્મવ્યાપી છે. કાગલુક વેણુના એટલે બ્રહ્માનંદનો ના છે અને જેમ બ્રહ્મ સર્વ યાગી છે, તેમ તેમનો બ્રહ્માનંદ પણ મર્મવ્યાપી અને છે દેવતાઓથી માલીને તે પૃથ્વી ઉપરના તુ જગત્તો તથા વનસ્પતિ ને નાદરમથી ગામ્ત મને છે તે જણાવવાને જૂદા જૂદા સત્ત્વો ઉપર તેની શી અમર થઈ તે જણાવવામા આવે છે એકદરે જે જે સત્ત્વો છે તે ગજસ, માત્ત્વિક અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના છે. તે રેકના ગજસ, સાત્ત્વિક તથા તામસ ગુણોને લીધે ઉપભોક્તા બનીને એકદરે ગુણયુક્ત સત્ત્વોના ના વિનાગો છે આ સત્ત્વોમાંથી તેમના ગર્ભમા વિભૂતિરૂપ ઉત્તમ સત્ત્વો બીધા છે, અને તેમના ઉપર વેણુના નાની શી અસર થઈ તે જણાવે છે આ સત્ત્વદ્વારા સમસ્ત

વિન્ધ નાદને વળ થઇ ગયું એટલો અર્થબોધ ફલિત થાય છે તેમા દેવગ્રીઓ, ગાયો, તથા નદીઓ એ ગજસ છે વનવતા, પશીઓ તથા મેઘ સાત્વિક છે અને બ્રહ્માદિ, ગોપી તથા હરિણી તામસ છે પ્રથમના ગજમગપુમા દેવગ્રીઓ મજ્જવતી ઉત્તમ યોનિના છે ગાયો મધ્યમ યોનિના છે, અને સગિના એ કનિષ્ઠ યોનિના પણ નિર્જીવ મત્સ્યો છે આ ત્રી ગણ ઉપર વેણુનાદની પ્રથમ અસર થઈ એમ કહીને એવું જણાવે કે કે સ્ત્રીઓ-સ્ત્રીઆત્માઓ જ પ્રનુના આત્માને જ જાતની ગટે છે જ્યાંસુની જીવમા પુરુષને લાવ ને ત્યાં સુની બ્રહ્મના આનંદને મમજવો તેના માટે અશક્ય છે માટે પ્રથમ રાજસ ગણમા રહે સ્ત્રીનિગવાચક સત્ત્વોને જે અમર થઈ તે જણાની ત્યાં પડી પુલ્કિંગવાચક સાત્ત્વિક ગણ તે આનંદનો અનુભવ ગોપુતાની જ ની ગટે છે એવું સૂચનવાને પાંચ (લનાનો અન્તર્ભાવ પાંચમા) કર્યો કે પક્ષી તથા મેઘના ઉપર વેણુનાદની અમર જણાની કે ત્યાં પડી ઉત્તમ સત્ત્વોમા બ્રહ્માદિ દેવતાઓ, પ્રેમનગણા ભક્તિના મૂર્તિરૂપ ગોપિકા તથા ભગવત્ પામણુ થયેના હૃદયીઓની નામમ ગુણુમા ગણુના કરી છે અને તેના ઉપર વેણુના ની અમર જણાની છે આ ત્રિવિધ સત્ત્વોએ જ્યાં વેણુનાદનું વનયુ વ્યુ ત્યાં તેની સુધાના ગસને જાણુતા થયા અને પડીથી તેને અનુભવના લાગના આયીલાવની અભિવ્યક્તિ થતી વખતે, ઉદ્દીપન વિભાવોથી જ્યારે આયિ ભાનનું ઉદ્દીપન થાય છે, ત્યાં નરીંગના ગાંગ્રામા જે પશિષુમ દાર્પ અનુભવાય છે તેને કા યરાજમા અનુભાવ કહે છે પ્રનુતી વેણુનો ના તે ઉદ્દીપન વિભાવ છે તે અણુ દરતી વખતે તે તે મત્સ્યોની દેહમા તેમજ ચિત્તમા વિવિધ અમરો ઉત્પન્ન થઈ દેવગ્રીઓને મુગ્ધ ભગવાનની વેણુના નાદથી લગ્ન, કામોદ્રેક તથા ચિત્તની અન્તઃસ્તના જણાઈ જન્મવાનના દૃષ્યો તથા ગાઓના ચિત્તનું દગણુ થયું એવું જ નહિ પણ ક્રિયાનિરૂત્તિ, ગ્રિયના, તથા ચિત્રાવેખનવત્ તેમની રિચિતિ થઈ

ગઘ. નદીઓની ગતિમા પણ ભંગ થયો. અને સચેતન પ્રાણીઓ માફક ભગવદ્વચ્ચરણરળની રચૂલા, તરંગકંપન, તેમજ જલસ્થૈર્ય તેમને જણાવા લાગ્યા. તરુઓ તથા વનલતાઓ પણ પ્રેમની નિર્ભરતાથી શાખાઓને નમાવા લાગ્યા અને રોમાન્ચોદ્ગમનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ મધુધારાનું વર્ષણ પણ કર્યું સારસ, હંસ, તથા અન્ય પક્ષીઓ પણ ચિત્તની ભગવદ્વચ્ચતા, નેત્ર-નિમીલન, માનધારણ તથા હરિસેવનમા મગ્ન બન્યા. સર્વનું હિત કરનાર મેઘ પણ ગર્જના કરવા લાગ્યો અને પ્રભુને જાણા આપવા લાગ્યો, એ રીતે પ્રભુપ્રતિ પોતાના સખ્ય તથા આત્મનિવેદનને જણાવવા લાગ્યો. શિવ, બ્રહ્મા તથા શક દેવો પણ તે અલૌકિક નાદની સ્વરજાતિ બરાબર રીતે પિછાની નહિ શકવાથી પ્રભુના માહાત્મ્યના યશોગાન કરવા લાગ્યા, અને છેવટે મૂર્છામા પણ પડી ગયા. સાયંકાળે ગાયો ચારી રથા પછી પ્રભુ બ્યારે પોતાના કર-કમળમા વેણુને ધારણ કરીને, લલિતગનિએ ગોકુળમા પાછા પધારતા હતા તે સમયે ગોપીઓ સવિલાસ નેત્રથી સ્તબ્ધ થઇ ગયા તથા તેમની મર્યાદાનો પણ ભંગ થયો. પ્રભુની મનોહરતા તથા કોટિ કંદર્પ દ્રુત્ય લાવણ્યથી ગોપીઓ મુગ્ધ બની ગયા, અને પ્રેમનો વ્યાપાર તેમના હિપર થવા લાગ્યો. પ્રેમની દશ દશાઓનો અનુભવ પણ તેમને થયો. હરિણીઓ તો કૃષ્ણ એ કૃષ્ણસાર-હરિણ છે એમ પ્રભુને માનીને તેમની પાસે દોડ્યા અને વેણુનાદથી મન્ત્ર મુગ્ધ થઈને તેમની નિકટ બેસી રહ્યા. ગૃહગમનની આશાનો ત્યાગ કરીને ભગવત્પરાયણ થઈને સા બેઠા આ રીતે રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ ભાવથી વેણુનાદની વિવિધ અમર અનુભાવોત્પત્તિદ્વારા વર્ણવી છે; ત્યાર પછીથી ગુણાતીત પ્રકારથી વેણુનાદની અમર જણાવી છે. તેમાં પ્રથમ ભગવાનની સામાન્ય કીર્તિનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન વેણુવાદન ક્રીડા, નૃત્યક્રીડા એટલે પ્રેમભક્તિ અને જલક્રીડા એટલે રસનો સાક્ષાત્કાર આ ત્રણ ક્રીડા કરતી વખતે પ્રભુના સ્વરૂપની કાન્તિ

આવર્ણનીય બને છે. બ્રહ્મજ્ઞાન તથા પ્રેમભક્તિથી થતો રસસાક્ષાત્કાર પ્રભુ અનુગ્રહ કરીને કરાવે તો જ થઈ શકે છે. ભક્તો ઉપર આવી કૃપા કરવામાં જ પ્રભુની કીર્તિ છે. એવો આ શ્લોકનો તાત્પર્ય અર્થ છે, ત્યાર પછી કૃષ્ણનું ચંદ્ર સાથે સાદૃશ્ય કરીને તે દારૂ તેમની આનન્દમયતા જણાવી છે. છતાં “દેવકીના પુત્ર” હતીને તેનાથી વૈષ્ણવ્ય ત્યાં છે જ. દિવસના તાપની નિવૃત્તિ કરીને રમતું દાન કરવાનું ભગવાન જ જાણે છે ચંદ્ર નહિ એવું આ ઉપરથી તે સૂચવાયુ છે. ભજનાનન્દનું દાન પ્રભુ જ કરે છે, આ રીતે ભગવાનના ચરિત્રનું વર્ણન સામાન્ય રીતે કરીને અન્તમાં કૃષ્ણની કૃપાથી ભક્તોના તાપની નિવૃત્તિ તથા પ્રસન્નતા થાય છે એવો અર્થ વિશેષ (વેદુનાદની) લીલાના વર્ણનથી અર્ધિંગ આ કરે છે. અર્થાત્ ગુણાતીત રીતે પણ ત્રણ રીતે પ્રભુની લીલાનું વર્ણન કર્યું છે. આ રીતે ઉપરના ગુણોએ કરીને નવ ભેદને છેલ્લા ગુણાતીતના ત્રણ ભેદ મળીને કુલ બાર ભેદ છે. વેદુનાદનું અન્તિમ કલ મધ્ય રમાત્મક પ્રભુની પ્રાપ્તિ જ કગવે છે એવો અર્થ ગર્ભિત સૂચવાયો છે.

શ્લોક ૨ થી ૨૫ સુધી ગુણવિભાગ પ્રમાણે વેદુનાદના વર્ણનનું કોષ્ટક.

રાજસ ગ્રીઓ	સાત્વિક પુરુષો	તામસ	ગુણાતીત
ગ્રીઓ ૨-૩	વનલના પાદ્ય (૮-૯)	બ્રહ્માદિદેવ ૧૪-૧૫	દેવગન્ધર્વ ૨૦-૨૧
ગાયો ૪-૫	પક્ષીઓ ૧૦-૧૧	ગોપી ૧૬-૧૭	ભગવાન ૨૨-૨૩ સામાન્ય લીલાકર્તા
૧૬-૧૭	મેવ ૧૨-૧૩	હરિણી ૧૮-૧૯	હાર ૨૪-૨૪ વિશેષ લીલાકર્તા

શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રમાં તામસ પ્રકરણ અહિંયાં પૂરું થાય છે અને હવે રાજસ પ્રકરણ શરૂ થાય છે. રાજસ પ્રકરણની લીલાઓ ભા. ૩૩ (૩૬) થી ૬૦ (૬૩) સુધી સમજવી. આનાં પણ તામસ પ્રકરણની માફક ચાર પેટા પ્રકરણો છે—પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ. આ દરેકના સાત સાત અધ્યાયો છે. પ્રમાણના ૩૩ (૩૬) —૩૬ (૪૨) સુધી પ્રમેય ૪૦ (૪૩) થી ૪૬ (૪૯) સુધી, સાધન ૪૭ (૫૦) થી ૫૩ (૫૬) સુધી અને ફલના ૫૪ (૫૭) થી ૬૦ (૬૩) સુધી છે. રાજસ પ્રકરણમાં મુખ્યત્વે રાજસ યાદ્યોનો નિરોધ છે. અર્થાત રાજસ ભક્તોનો નિરોધ દર્શાવ્યો છે. તામસ પ્રકરણના યુગલગીત સુધીની લીલાનો હેતુ નિવૃત્તિ છે. અર્થાત જીવાત્માએ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાને સંસારનો ત્યાગ સંપૂર્ણ રીતે કરવો જોઈએ, અને તે ત્યાગ કરવાને તેમણે શુ કરવું તે જણાવ્યું છે. અવિદ્યાથી લેઈને તમામ દોષોનો ત્યાગ થવો જોઈએ એમ કમશઃ જણાવ્યું છે. ભક્તિ એટલે પ્રભુ માટેનો અત્યન્ત પ્રેમ, એ પ્રેમ થતાં પહેલાં ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન આવશ્યક છે નારદ પચરાત્રમાં આપેલા ભક્તિના લક્ષણ પ્રમાણે શ્રી વલ્લભાચાર્ય તત્ત્વતીપ નિબંધમાં કહે છે કે—

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ મુદ્દઃ સર્વતોડધિકઃ ।

સ્નેહો મક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુક્તિર્ન ચાન્યથા ॥

પરમાત્માના માહાત્મ્યના જ્ઞાનપૂર્વક સર્વથી અધિક અને મુદ્દઃ સ્નેહ હોય તેનું નામ ભક્તિ કહેવાય છે. તે ભક્તિથી મોક્ષ છે. બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મના બ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન. સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તો જ જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે પોતાનો પ્રભુય કરી શકે.

પણ સ્વરૂપ જ્ઞાન થવાને માટે વિદ્યાની જરૂર છે. વિદ્યા પૂર્વે અવિદ્યાની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. આથી પ્રથમ પૂતના રૂપ અવિદ્યાને ભક્તે દૂર કરવી જોઈએ તે જણાવવાને તેનો વધ કહેવામાં આવ્યો છે. અવિદ્યાનું બળ ત્રણ રીતે અજમાવાય છે. કાયાથી, વાણીથી અને મનથી. માટે એ ત્રણેનું પણ નિયમન થવું જોઈએ તેટલા માટે શક્ટામુર, અને તૃણાવર્તના નાશ વર્ણવ્યો છે તથા યશોદાના મોહનું નિવારણ જણાવ્યું છે. વળી અવિદ્યાનાં મુખ્ય દોષો લોભ અને મદ્ય થાય છે તે ચમલાણ્ડન નામના વૃક્ષના ઉન્મૂલન દ્વારા દર્શાવ્યું.

પછીથી અવિદ્યાનાં પાંચ અંગો દેહાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણધ્યાસ અને સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ-તે દરેક જૂદાં જૂદાં જ્યાં મુઘી દૂર નહિ થાય ત્યાં મુઘી સંસાર ટળી જતો નથી તે જણાવવાને ઘેનુ-કામુર, કાલીચમર્દન, પ્રલમખામુર વધ, અને દાવાનલ પાન થી જણાવ્યું. આ રીતે અવિદ્યા તેનાં પાંચ પર્વોથી દૂર થતાં હૃદય શુદ્ધ થાય છે. તે જણાવવાને તુર્તજ ભાગવતમાં વર્ષા અને શરદઋતુનું વર્ણન આવે છે. વર્ષાઋતુ તમામ કચરો સાફ કરી દે છે. તેમ અવિદ્યારૂપી કચરો દૂર થયા પછી હૃદય ધોવાય છે અર્થાત્ સાફ થાય છે. અને શરદઋતુ જેમ પ્રસન્નતાથી શોભે છે તેમ હૃદયમાં હવે દોષ દૂર થવાથી તથા વિદ્યાનો ઉદય થવાથી શોભે છે. અર્થાત્ હવે વિદ્યાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વિદ્યાનાં પણ પાંચ પર્વો છે-સાંખ્ય, યોગ, તપ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, તે તમામનું એક પછી એક વસ્ત્ર હરણની લીલાથી વર્ણન કરે છે. વિદ્યાનું રૂપ મોક્ષ-બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ છે. તેથી ગોપબાળકોને તમામને ભગવાને બ્રહ્માનંદ રૂપી હૃદયમાં મગ્ન કરાવ્યાં એવું

કહેવામાં આવ્યું છે. (જુઓ ભા. ૧. અ. ૨૫ (૨૮).
 પણ જેઓ ખરા ત્રેમી ભક્તો છે તેમનો પુરુષાર્થ
 બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન થવાનો નથી. તેઓ તો તેથી પણ
 અધિક ફલની આકાંક્ષા રાખે છે તે ફલ સોશ્લુતે સર્વા-
 ન્કામન્સહ બ્રહ્મજ્ઞા વિપશ્ચિતા એ શ્રુતિમાં આપ્યું છે.
 અર્થાત્ ભક્તનો પરમ પુરુષાર્થ પરમાત્માની સાથે
 રમણ કરવું અને પોતાના હૃદયના મનોરથો પૂર્ણ કરવા
 તેટલા માટે રાસકીડાના પ્રકરણની શરૂઆત થાય છે.
 આ તામસ પ્રકરણમાં (ભા. અ. ૫ થી ૩૨ (૩૫)
 સુધીની) વર્ણવેલી તમામ લીલાઓ નિવૃત્તિપરાયણ
 નિર્ગુણ ભક્તો માટે છે. જેઓ સંસારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ
 કરીને પ્રભુને જ પ્રાપ્ત કરવાનો ઇચ્છા રાખે છે તેમનો
 નિરોધ કેવી રીતે બને છે તેજ અહિં આં જણાવે છે.
 આમાં ટુંકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જેઓ સં-
 સારથી દૂર રહેવા માગે છે તેમણે અવિદ્યાને પ્રથમ
 દૂર કરવી, પછી વિદ્યાનું સેવન કરવું. એમ કરવાથી
 મોક્ષ ફળ મળે છે, પણ જેઓ વિદ્યા સાથે ભગવા-
 નમાં ભક્તિવાળા છે તેમને મોક્ષ કરતાં પણ અધિક,
 ભગવાનની સાથેનું રમણરૂપી ફળ મળે છે.

પણ હવેથી રાજસ ભક્તોનો નિરોધ કેમ થઈ શકે
 તેટલા માટે ક્ષીરૂષ્ણની લીલાઓની શરૂઆત થાય છે.
 અહિંથી પ્રવૃત્તિ ધર્મના બોધ શરૂ થાય છે. અર્થાત્
 જેઓ સંસારથી દૂર રહીને કેવળ પ્રભુમય જીવન ગા-
 ણવાની રિયતિએ ન પહોંચ્યા હોય તેવા જીવોએ કેવી
 રીતે પોતાનો નિરોધ સિદ્ધ કરવો એ વિષે કહેવામાં
 આવે છે. આવા જીવો ભલે સંસારમાં રહે, તથા તેનાં
 કાર્યો કરે પણ તે કાર્ય કેવી રીતે કરવાં કે જેથી કરીને

કરતાં ઉતરતો અને લથાવહ કહેવ છે. માટે જે પ્રવૃત્તિમાં લગવાન તરફ આકર્ષવાનો ધર્મ છે તેજ પ્રવૃત્તિ શુભ છે. આ ધર્મની કલ્પના વૃષભ તરીકે ભા. ૧-૧૭-૩ માં આપવામાં આવી છે. અધર્મ તે ધર્મનો વિરોધી હોવાથી તેને પણ અહિંઆં વૃષભ તરીકે વર્ણવ્યો છે. ધર્મરૂપી વૃષભ શાન્ત છે. પ્રકૃતિનો અને કોઈને પણ હિંસા નહિ કરનારો છે. આ અવર્મરૂપી વૃષભ દુષ્ટ હોવાથી ખીજાંઓને હિંસા કરે છે. એની કાયા એટલી ઉંચી છે કે લગભગ આકાશ સુધી તે અડકતી અર્થાત્ જો અધર્મને વખતસર દાખી ન દેવામાં આવે તો તે એટલું બહુ અચ્છરૂપ ધારણ કરે છે કે આકાશ (અક્ષરબ્રહ્મ) સુધી પણ તે જીવને વિધ્ન કરતા થઈ પડે છે. તેની ખૂબો એટલી દરાળ હતી કે તેથી મનુષ્યો એકદમ કંપી ઉઠતા અને સ્ત્રીઓના તો ગર્ભો સ્ત્રવી જતા. અર્થાત્ પાપ એવી વસ્તુ છે કે તેના નામ માત્રથી પાપ કર્યું ન હોય પણ પાપ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં, મનુષ્ય તે કરવાને લક્ષ્યાતો હોય ત્યારે તેના તમામ પવિત્ર વિચારો એકદમ ચાલ્યા જાય છે. માટે આ અધર્મનો તે સદંતર નાશ થવો જોઈએ. તેનો નાશ કરવાને શુક્તિથી તેને પકડવો જોઈએ. આથી શ્રીકૃષ્ણ એકદમ તેને પકડના નથી પણ જ્યારે તેમના ઉપર ધસારો કરે છે ત્યારે પકડે છે. અર્થાત્ જ્યારે અધર્મ તરફ મનની વૃત્તિ વળતી હોય ત્યારે શુક્તિથી તેને તેમાંથી પાછી વાળવી જોઈએ; વળી અધર્મ એવો છે કે જો તેનો નાશ કરવામાં જરાબર સાવધાનતા વાપરવામાં ન આવે તો એકમાંથી અનેક અધર્મો થાય છે; શ્રીકૃષ્ણ ગાથાઓમાં Hydra નામના રાક્ષસની કથા આપવામાં આવી છે. તેમાં એમ કહે છે કે તેને જે માથાં હતાં તે એવાં હતાં કે જો કોઈ તેને છેડતું તો તેમાંથી નવે માથાં નવાં ઉત્પન્ન થતાં. -હરકૃષ્ણીસ આ વાત જાણ્યો હતા. તેથી તેણે તેને મૂળમાંથી બાળી નાંખ્યો. એજ પ્રમાણે જ્યારે આ અગ્નિશુર તેનાં શીંગડાંથી શ્રીકૃષ્ણને પ્રહાર કરવા લાગ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે જાણ્યું કે આનું સર્વ જળ તેનાં શીંગડાંમાં છે. માટે

તે ગીંગડાનો મૂળમાંથી નાશ કરવો જોઈએ, માટે પોતે તે શીંગડાને પકડીને બહાર કાઢ્યાં અને પછીથી, તેજ શીંગડામાંથી પ્રહાર કરીને જમીન બેગો તેને કચો હોતો. આથી થોડા સમયમાં બળશૂન્ય બનીને, તરફડી તરફડીને, પોતાની મેળેજ તે મરી ગયો. પાપ પણ એવું છે. એક પાપને અટકાવવા જતા તેમાંથી અનેક પાપો જન્મે છે. માટે યુક્તિથીજ તેનો નાશ કરવો જોઈએ. પાપનો નાશ કરતા પહેલાં તેનું મૂળ શું છે તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. અમૂક માણસ પાપ કરવાને પ્રેરાય છે તેનું કારણ શું ? તે બરાબર જાણીને પછી તે મૂળને—તે કારણનેજ દૂર કરવું જોઈએ. જો કારણ દૂર થયું તો પાપ પોતાની મેળેજ તરફડી તરફડીને શક્તિ વગરનું બનીને મરી જશે. માટે પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં પર્વત જેવો અન્તરાય નાખનાર અધર્મ—પાપને દૂર કરવું જોઈએ. તે વગર રાજસભકતોની પ્રવૃત્તિ અમંભવિત છે. જો તેમની તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો પછી તેમનો નિરોધ પણ અશક્ય છે. આ લીલા જણાવવાને માટે અહિં આ અરિષ્ટાસુરનો વધ કહેવામાં આવ્યો છે.



પ્રકરણ ૧૯ મું.

કેરીદાનવ તથા વ્યોમામુરનો વધ.



રિષ્ટામુરના વધની હકિકત નારદે કંસને કહી અને તેને જણાવ્યું “હે રાજા ! વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ તથા રોહિણીના પુત્ર બળદેવ ગોકુલમાં છે. તેમણે તારા ધણા રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે. માટે હવે તારે સાવધાન રહેવું જોઈએ.” આથી કંસ એકદમ ક્રોધમાં આવ્યો અને વસુદેવ તથા દેવકીને લોહાની બેડીઓ પહેરાવીને બંધનમાં નાખ્યાં. પત્રીથી શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવને મારવાને માટે મદલોને ગોલાવી, અખાડાની ચોળનાઓ કરી. વળી તેણે કેશી તથા વ્યોમામુર નામના રાક્ષસોને ગોલાવીને કૃષ્ણ તથા બળદેવને મારવાની આજ્ઞા આપી. આથી આ બે રાક્ષસો મગ્નમાં આવ્યા.

કેશીએ ઘોડાનું રૂપ ઝૂલીધું હતું. તેનો વેગ મન નેટલો હતો, તે ખરીબોથી ધસતીને ચીરતો હતો. તેની કેશવાળી આકાશ સુધી પહોંચતી. તેનું મુખ ભયંકર ક્રોધર જેવું હતું. તે મગ્નમાં બંધાને ત્રાસ આપતો આપતો શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો. તે ગોહું કાઢીને તેમના તરફ ધસ્યો અને બે પગથી લાત મારી પણ શ્રીકૃષ્ણે ચાલાકાથી પોતાના ચરણને પાછા લેઈ લીધા અને પત્રી હસતાં હસતાં પોતાના ડાબા

હાથને તેના મોઢામાં ઘાટ્યો. શ્રીકૃષ્ણના હસ્તનો સ્પર્શ થતાં તેના તમામ દાંત પડી ગયા. પછીથી શ્રીકૃષ્ણે પોતાના હાથને ત્યાં ધીમે ધીમે ખૂબ વધાર્યો આથી હવે તે અક-
ળાવ્યો. તેને પ્રસ્વેદ થવા લાગ્યો. તેનો શ્વાસ રોકાઈ ગયો અને પગ પછાડતાં પછાડતાં આંખો ફાટી ગઈ અને પ્રાણ ત્યાગ કરીને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. કેશીના મરવાથી બધાઓ ખુશી ખુશી થઈ ગયા.

આ પછી એક વખતે કૃષ્ણ ગોવાળીઆઓ સાથે ગોવર્ધન પર્વતની ટોચેલીમાં જૂદી જૂદી રમતો રમતા હતા. તેવામાં એક પ્રચ્છડ કાયાવાળો વ્યોમાસુર નામનો રાક્ષસ ત્યાં બાળકનું રૂપ લેઈને ઘૂમી ગયો અને તે બાળકો લેગો રમવા લાગ્યો. આ સમયે આ ગોવાળીઆમાંના કેટલાકો ચોર થતા ને બીજાં ઘેટાં થતા, પછીથી ચોર થયેલા ઘેટા બનેલાઓને ઉપાડી જતા. વ્યોમાસુર પોતે પણ ચોર બનેલો હોવાથી આ તકનો લાભ લેઈને ઘણાં બાળકોને ચોરી જતો અને પર્વતની ગુફામાં તેમને પૂરતો અને તેના દ્વારને શિલાથી બંધ કરી દેતો હતો. આમ કરતાં કરતાં રૂઝ ચાર પાંચજ ગોવાળીઆઓ બાકી રહ્યા. શ્રીકૃષ્ણ આ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. તેથી તેમણે સિંહ જેમ નાહારને પકડે તેમ આ દૈત્યને ભેરથી પકડ્યો. આ દૈત્યે પોતાને છોડાવવાને પર્વત જેટલી મોટી કાયા કરી પણ શ્રીકૃષ્ણના હાથને તે છોડાવી શક્યો નહિ. શ્રીકૃષ્ણે પછી તેને ધરતી ઉપર ફેંક્યો, અને પછીથી તેને ખૂબ માર મારીને મારી નાંખ્યો. તે પછીથી ગુફાના દ્વારની અંદર પૂરેલા ગોવાળો

આઓને જાહાર કાઢ્યા અને તેમને દુઃખમાંથી કાઢ્યા. આ પ્રકારે તે વધનો સંહાર કરીને ગોવાળીઆઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણ ગોધુળમાં ફરીથી પધાર્યા.

સાર—આની પહેલાં અરિષ્ટાસુરના વધની દહિકત કહી હતી. અરિષ્ટાસુર એટલે પાપ, અથવા અધર્મ છે પણ અધર્મનાં ત્રણ રૂપો છે. કામિક, વાચિક અને માનસિક. અરિષ્ટાસુર તે કામિક પાપ છે. કાયાથી જે પાપ થતું હોય તો કાયાને તેમાંથી રાકવી જોઈએ, એ અરિષ્ટાસુરના વધથી જણાવ્યું. હવે વાચાથી વાણીથી થતા પાપને તથા મનથી થતા પાપને કેવી રીતે અટકાવવાં તે વિષે અહિંઆં કહેવામાં આવે છે. ઘણા માણસો શરીરથી અધર્મ કરતા નથી, પણ વાણીથી અધર્મ કરે છે. કામ નિર્દોષની હિંસા તેમને કરાવવી હોય તો, અને તે જાતે કરવાને અસમર્થ હોય તો, તેઓ જીજ્ઞાસુ પાસે તેમને વાણીથી પ્રેરીને કરાવે છે આ લોકો તે કાયાથી અધર્મ કરનાર જેટલાજ પોતાના અધર્મ માટે જવાબદાર છે. પ્રવૃત્તિમય ભક્તિમાર્ગમાં આ તથા મનથી કરાતો અધર્મ દૂર કરવા જોઈએ તે વિષે અહિંઆં કહેવામાં આવે છે. વાણીથી થતા અધર્મનું રૂપક ઘોડાની સાથે કર્યું છે. તે વેદમા વાક્ષને અશ્વની સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. તેજ રીતે આસુરી વાણીને પણ અહિંઆં ઘોડા તરીકે જણાવેલ છે. વાણીથી બોલાતા કુષ્ટ શબ્દો તે તેની કેશવાળી છે. વાણીનું મૂળ મોઢું છે કારણકે તે મોઢામાં રહે છે. આથી તાણીના દોષને દૂર કરવાને મૂળથીજ તેને દૂર કરવો જોઈએ. માટેજ કૃષ્ણ તે ઘોડાના મોઢામાં પોતાનો હાથ ઘાસીને તેનો આસ બંધ કરી દે છે. વાણીનાં પાપો દૂર કરવાને માટે આ રીતે તેમને યુક્તિથી તે મૂળમાંથીજ પકડવાં જોઈએ.

વ્યોમાસુર એ મનથી થતો અધર્મ છે. મનથી કરાતું પાપ એકદમ પકડી શકાતું નથી. તે જલ્દી ગુપ્ત હોય છે. જીજ્ઞાસુને તેની

ખખર પડતી નથી. માટે વ્યોમાસુર જાનોમાનો જોવાળીઆનું રૂપ લેઈને તે ગાળકો ભેગો લગી જાય છે અને તેમનાં ઘેટાંને (મુવિચારને) ચોરી જાય છે. મનને વ્યોમાસુર કહેવાનું કારણ એ છે કે મનથી થતો અધર્મ આકાશ જેટલો મોટો છે. આ રીતે કાયિક, વાયિક તથા માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારના અધર્મો ટળી જાય તેજ જીવનમાં શુભ પ્રવૃત્તિ બની શકે એવા અયગ્રોધ અરિષ્ટાસુર, દેશી અને વ્યોમાસુરના વધથી જાણાવ્યો છે.



અકૂરનું ગોકુળમાં આગમન.



વે કંસે અકૂરને જાલાવીને શ્રીકૃષ્ણ તથા
બળદેવને તેડી લાવવાને આજ્ઞા કરી. આથી
અકૂર ગોકુળ તરફ રથ લેઇને આસ્યા.
માર્ગમાં તે વિચાર કરવા લાગ્યા “અહો,
મારું કેવું મોટું લાગ્ય છે કે હું શ્રીકૃષ્ણનાં દશ ન કરી
શદીશ. મારા પૂર્વ જન્મના સુકૃત્યોનું ફળજ આજે મને
મળશે. ગોકુળમાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં હું તેમના
ચરણ કમળને વંદન કરીશ. અને તેઓ પણ મને
આલિંગન કરશે.” એમ શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરતા કરતા તે
ગોકુળમાં આવી પહોંચ્યા. આ સમયે સૂર્ય અસ્તાચળ ઉપર
ઢળી પડ્યો. આકાશ ઘેરું થઇ ગયું હતું. આનુભાવુએ
ઉઠતા પવનથી મજની ભૂમિની રજ ઉડતી હતી. અકૂર તે
રજથી પોતાની કાયાને પવિત્ર કરવાને રથમાંથી ઉતરીને
તેમાં ઢળી પડ્યા. પછી ઉભા થઇને શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવ.
ક્યાં મળશે એ વિષે ખબર કાઢતાં જાણવામાં આવ્યું કે
તેઓ ગાયોના દોહવાના સ્થાનકમાં ગયા છે. તેથી તે ત્યાં
ગયા અને તેમનાં દર્શન કર્યા. આ સમયે શ્રીકૃષ્ણે
પીતવસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હતાં અને બળદેવે શ્યામ વસ્ત્ર
પહેરેલું હતું. બન્નેનાં ચક્ષુ શરદ્ગતુના કમળ સરખાં
ચોભતાં હતાં. એકનો વર્ણ શ્યામ હતો અને બીજાનો

શ્વેત હતો અને પોતાની દેદીપ્યમાન કાન્તિથી તથા મન્દ મન્દ જોષ ઉપર સ્ફુરતા ત્રિભાગી દિશાના અંધકારને દૂર કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવનાં દર્શન કરીને અકૂરજીને ઘણીજ તૃપ્તિ થઈ. તેમની ઘણા સમયની આશા પરિપૂર્ણ થયેલી આજે જણાઈ. આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુઓ પડવા લાગ્યાં, અને ઉત્કંઠાથી એવા રોમાંચોદ્ગમ દેહ અનુભવવા લાગ્યો કે તે “હું આપને પ્રણામ કરું છું” એટલું પણ નિવેદન કરી શક્યા નહીં. પછીથી પોતે કોણ છે અને શા માટે આવ્યા છે તે બધી હકિકત જણાવી. શ્રીકૃષ્ણ બળદેવે હર્ષભરે અકૂરને આલિંગન કર્યું અને ઘર તરફ તેમને હાથથી માન આપીને તેડી ગયા અને આસન વગેરેથી તેમનો સત્કાર કર્યો, નંદરાયે પણ ભોજન વગેરેથી તેમનો સારી પેઠે સત્કાર કર્યો.

રાત્રિના સમયે શ્રીકૃષ્ણે “તે કંઈ હવે કેમ ચાલે છે? સગાં સંબંધી તરફ તે કેવી રીતે વર્તે છે? તેનાથી એની પ્રજા સંતુષ્ટ છે કે નહિ?” વગેરે પ્રશ્નનો ઉત્તર અકૂર પાસેથી મેળવ્યો. અકૂરે બધી હકિકત વિગતવાર જણાવી. પછીથી તેઓ શયનમાં પોંડી ગયા.

બીજે દિવસ થતાં ગોકુળમાં વાત પસરી ગઈ કે અકૂર, શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવને તેડવાને માટે આવ્યા છે; શ્રીકૃષ્ણ તે માટે સંમતિ પણ આપી છે. આથી આખા ગોકુળમાં ઉદાસીનતા અને ગમગીની ફેલાઈ રહી. ગોપીઓના હૃદયને તો જાણે આ સમાચારથી મોટો આઘાત નડ્યો. તેઓ નિર્દયદેવને ઉપાલંભ આપવા લાગ્યાં. તેઓ

મન સાથે કહેવા લાગ્યાં કે હવે અમે અમારા જીવનને શી રીતે ટકાવી શકીશું ? અમારા પ્રાણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તો હવે ગોકુળ છોડીને મથુરાં જાય છે, એટલે હવે અમે શી રીતે તેમનાં દર્શન કરીશું ? શ્યામ કેશથી વીંટાએલું સુંદર કપોત-વાણું, સુંદર નાસિકાવાણું તથા ચોકને દૂર ઠરનાર મૂઠ મંદહાસ્ય યુક્ત પ્રભુનું મુખારવિન્દ હવે અમે શી રીતે જોઈ શકીશું ? “ આવા વિચાર કરતાં કરતાં તેઓ અનર્ગલ અશ્રુ ઢાળતાં. પછીથી શ્રીકૃષ્ણ બળદેવની જવાની તૈયારીના સમાચાર મળ્યા. અકૂરે નંદરાયના આંગણા આગળ રથ તૈયાર કર્યો. અને શ્રીકૃષ્ણ બળદેવે પોતાની એકક તેમાં લીધી. તે જોતાંની વેંત, ગોપ તથા ગોપીઓ ત્યાં એકઠાં થઈ ગયાં, પણ અકૂરે તો રથ હાંકવા માંડ્યો. રથ ગામ બહાર નીકળ્યો ત્યાં મુધી બધાં સાથે સાથે આડ્યાં. પણ ગોપીઓ તો ત્યાર પછીથી કેટલેક દૂર-મુધી ગયાં. શ્રીકૃષ્ણે છેવટે તેમને પોતાના મથુર શબ્દોમાં આસ્વાસન આપ્યું. આથી છેવટે તેઓ રુદન ઠરતાં કરતાં પાછાં ફર્યા.

રથ યમુનાના તટ પાસે આવ્યો, અને અહિંમાં થોડો સમય થોભાવ્યો. શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવે પ્રથમ રથમાંથી ઉતરીને યમુનાના સ્વચ્છ જલમાં સ્નાન કર્યું અને પાછા રથમાં આવીને બેઠા. ત્યાર પછી અકૂરે સ્નાન કરવાને યમુનાના જલમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે સ્નાન કરતાં કરતાં તેમણે શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવને પોતાની પ્રત્યક્ષ જલમાં જોયા. આથી તેમને વિસ્મય થયો કે શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવ તો તટ ઉપર રથમાં બેઠેલા છે અને તે અહિંમાં

શાથી દેખાય છે ? આ શંકા થતાં તે જલમાંથી બહાર નીકળ્યા અને રથ તરફ દૃષ્ટિ નાખી તો તેમા શ્રીકૃષ્ણ બળદેવને દીઠા. આ પછી ફરીથી તેમણે જલમાં ડૂબકી મારી. તો તે સમયે પણ પ્રથમ જેવુંજ આશ્ચર્ય જણાયું. આમ વારંવાર ડૂબકી મારતાં રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવનાં અહિંઆં તેમને દર્શન થયાં. આથી તે હાથ બેડીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા “હે દેવેના દેવ, જગત્પતિ, આપ અનેક રૂપવાળા છો. આપે અનેક અવતારો ધારણ કરીને અનેક લીલાઓ કરી છે. આપની શક્તિ અગાધ અને અચિન્ત્ય છે તે મારા જેવો શી રીતે સમજી શકે ? અરેરે ! જેમ મૂર્ખ માણસ તૃણથી આવૃત જલને છોડી દબને મૃગજલ તરફ દૃષ્ટિ નાખે છે તેમ હું પણ આપને નહિ સમજવાથી, મૂઢની માફક, દેહાદિકનાં સુખ તરફ દોડું છું. આજે હે પ્રભો ! હું આપને શરણે આવ્યો છું તો આપ મારો અંગીકાર કરશો. હે હૃષીકેશ (ઇન્દ્રિયોના સ્વામી !) આજે હું આપને નમું છું. માટે આપ માફ રક્ષણ કરો. ” આ રીતે ત્યારે અકૂરજી સ્તુતિ કરતા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે નટની માફક પોતાની માયાને સંકેલી લીધી. અકૂર વિસ્મય પામતા પાણીની બહાર નીકળ્યા, અને પછી વચ્ચે બેઠેલીને રથ તરફ ગયા.

આ સમયે શ્રીકૃષ્ણે તેમને પૂછ્યું:-હે અકૂર ! તમારા મુખ ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે તમે કંઈ આશ્ચર્ય આજે જોયું છે ?

અકૂરે જણાવ્યું “હા. આજે મેં જે આશ્ચર્ય જોયું

છે તે આપજ છે. કારણ કે સર્વાશ્ચર્યોનું મૂળ આપજ છે. આ જગતમાં, આકાશમાં અને જળમાં જેટલાં અદ્ભૂતો છે છે તમામ આપનામાંથી છે ! આ પ્રમાણે ઉત્તર આપીને રથ ઉપર બેઠા અને પૂર્વવત્ રથને હંકારવા લાગ્યા.

સાર—આ પ્રકરણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે હવે કંઠે અકૂરને શ્રીકૃષ્ણ જળદેવને મથુરા તેરી લાવવા ગોકુલ મોકલ્યા. ગોકુળ એ દેવીસંપદની ભૂમિ છે અને મથુરા તે રત્નેશુભ પ્રધાન ભૂમિ છે. અરિષ્ટાસુર, કેશી તથા બ્યોમ.સુર રૂપી દાયિક, વાયિક, અને માનસિક અધર્મના સંહારનું વૃત્તાન્ત દુષ્ટશુદ્ધિરૂપ કંઠે ન્યારે જાણું એટલે હવે તેણે બેઠા શુક્તિથી પ્રવૃત્તિમય જીવનની (રાજસ ભક્તિની) શુભ પ્રેરણારૂપ અકૂરને મોકલે છે. કારણકે કંઠ સમજતો હતો કે જો કોઈ અસુરને પોતે મોકલે તો તેનાથી શ્રીકૃષ્ણ કદીપણ મથુરામાં પ્રવેશ કરત નહિ અર્થાત્ દુષ્ટશુદ્ધિ જો આશુરીવૃત્તિથી ભગવાનને રત્નેભૂમિ તરફ આકર્ષવા માટે તો આકર્ષાય નહિ, તેથી શુભ પ્રેરણાને દ્વિતીય તરીકે મોકલે છે. દુષ્ટ માણસો કેટલીક વખત અમુક વીરપુરુષો જો પોતાના પંજામાં ન સપડતા હોય તો તેમને ખેંચવાને માટે આવા જાગ્રપંચ કરે છે તે પ્રમાણે કંઠે પણ જાગ્રપંચ કર્યો.

ત્રિવિધ નામાવલીની દીક્રામાં અકૂરના આગમન વિશે લખના નીચેના અર્થ પણ કહે છે કે અતઃ પરં શ્રીગોકુલે સદ્ભક્તિઃ ફલરૂપા સ્થાપનીયેભ્યઃકૂરાગમને નિરૂપ્યતે હવેથી શ્રીગોકુલમાં ફલરૂપા માનસી સેવારૂપ સદ્ભક્તિનું સ્થાપન કરવું જોઈએ માટે અકૂરનું આગમન કહેવાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય પશુ આ અધ્યાયની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. પञ्चत्रिंशे भक्तिमार्गस्थापनाय निरूप्यते । अकूरागमन भक्ति फलं चैव हि मनसम् ॥ આ પાંચીશમાં (જેમાં અકૂરના આગમનનું વૃત્તાન્ત કહેલું છે તે) અધ્યાયમાં ભક્તિમાર્ગના સ્થાપનનું વૃત્તાન્ત

કહેલું છે. અકૂરનું આગમન એ ભક્તિ છે અને તેનું ફલ માનસ છે ” અર્થાત્ કંસ અકૂરને શ્રીકૃષ્ણને ગોકુળમાંથી મથુરામાં લેઈ જવાનું કહે છે. અકૂરના આવરાથી શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં પધારે છે. આથી ગોકુલરથ વ્રજભક્તો જે પ્રભુના સાન્નિધ્યમાં હતા તેઓ હવેથી વિપ્રયોગની દશાના અનુભવમાં મૂકાય છે. વિપ્રયોગની દશા એજ ભક્તિમાર્ગનું ફલ છે તે ફલ માનસ છે કારણકે હવે પ્રભુનાં દર્શન પ્રત્યક્ષ નહિ કરતાં મનથી કરવાનાં રહ્યાં. અકૂરનું આગમન તે ગોકુલરથ ભક્તો માટે ભક્તિ છે અને જ્યારે અકૂર ભગવાનને લેઈ જાય છે ત્યારે તેઓ વિપ્રયોગ અવસ્થાનો અનુભવ કરે છે.

આ ઉપરથી અકૂર એટલે ભક્તિ અગર ભક્તિની પ્રેરણા એવો અર્થ સમજાય છે. ત્રિવિધનાભાવશીમાં આગળ કહે છે કે ચરપ્યયં મક્ષ્યસ્તથાપ્યદુરસંસર્ગેણ તિરોહિતૈષ મક્તિઃ સ્થિતા, પુનઃ મગવદામિમુદ્ધયે પ્રકલેતિ । જોકે અકૂર ભક્તજ છે તોપણ અસુરના સંસર્ગથી તે ભક્તિ તિરોહિત થયેલી છે પણ ફરીથી ભગવાન તરફ જાય છે ત્યારે તે પ્રકટ થાય છે. કેટલાક પુરુષો ભક્તિપરાયણ જીવન ગાળનારા હોય છે પણ તેમને જે અસુરોનો-દુષ્ટ પુરુષોનો સંસર્ગ થાય તો તેથી કરીને તેમની ભક્તિ માટેની ઉમિંચો દબાઈ જાય છે. કારણકે ભક્તિને પણ સંસર્ગની અસર થાય છે માટે ભક્તોએ સારા પુરુષોની સોખનમાંજ રહેવું જોઈએ. અકૂર ભક્ત હતા પણ કંસના સંસર્ગથી તેમનામાં ભગવાન માટેની ભક્તિ થોડોક વખત છૂપાઈ ગઈ હતી. પણ જ્યારે તેવા પુરુષો-જોકે આસુરભાવની અસર નીચે હોય તો પણ જ્યારે પાછા અસુરથી દૂર થઈને પ્રભુને સંભાળીને પ્રભુમય જીવન ગાળે છે ત્યારે પ્રભુ પાછા તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. આથી તેમની તિરોહિત ભક્તિ ઉપર રજ ચોટેલી હોય છે તે પાછી દૂર થાય છે અકૂર (ભક્તિ) મથુરામાં (રજોગુણ ભૂમિમાં) જ્યાં કંસની દુષ્ટભુદ્ધિની સત્તા ચાલતી હતી ત્યાં ભગવાનને ભૂલી જાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ જ્યારે મથુરામાંથી રજોગુણ ભૂમિમાંથી

ગોકુળમાં (દેવીસંપદની ભૂમિમાં) પ્રવેશ કરે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને-પ્રભુને ઝાળખે છે, અને પોતાનું અસદ્ય જીવન પાછું પ્રાપ્ત કરે છે. પણ જ્યારે ગોકુળમાંથી મથુરામાં પાછા જાય છે. અર્થાત્ દેવી ભૂમિમાંથી નિવૃત્તિમય જીવનમાંથી પાછા રત્નેશુભની ભૂમિમાં-પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ત્યાં કંસની સત્તા હોવાથી, આસુરભાવ, પ્રાધાન્ય હોવાથી પ્રભુ સાથેના મંજન્ધ બૃહાદ્ જાય છે.

વળી અહિંમાં બીજું પણ એક વાક્ય ત્રિવિધ નામાવશીની દીકામાં જોવામાં આવે છે. તે આ છે:—

एतावत्पर्यन्तं तामसमाक्तनां निरोधो यथा कर्तुमुचितस्तथा कृतः ।
इदानीं राजसमाक्तानां दुःखदूरीकरणार्थं कृष्णः कालात्मा जातः ।
बलश्च क्रियाशक्तिप्रधानो जातः ॥

"અત્યાર સુધી તામસ ભક્તોનો નિરોધ કરવાને જેમ યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે કર્યું છે હવે રાજસભક્તોનાં દુઃખ દૂર કરવાને કૃષ્ણ કાલરૂપ થયા તથા બલદેવ ક્રિયા શક્તિરૂપ થયા તે કહે છે." કંમએ દુષ્ટસુદ્ધિ અથવા મ્હાતુ રૂપ કાલ હતો. તેનો સંહાર કરવાને કાલના પણ કાલ એવા ભગવાને પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપને ગોકુળ-માંજ રહેવા દીધે પોતે કાલરૂપ નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. કારણકે તે વગર કંસ વગેરેની આસુરી વૃત્તિઓનો 'ધ્વંસ' થાય એમ નહોતો. બળદેવ તે કાલરૂપ ભગવાનની ક્રિયા શક્તિ છે. તે શક્તિરૂપને પણ પોતાની સાથે રાખ્યું. કૃષ્ણ અને બળદેવ એ બન્ને ભાઈઓ છતાં એકજ રૂપ છે. કૃષ્ણ એ શક્તિમાન છે જ્યારે બળદેવ એ શક્તિ છે. શક્તિમાન પોતાનું કાર્ય શક્તિથી મુખ્યત્વે કરી બનવાવે છે; માટે બળદેવને મોટાભાઈ કહેલ છે. આ શક્તિરૂપ બળદેવને કાળરૂપ કૃષ્ણ પોતાની પાસે રાખીને આસુર વૃત્તિઓનો સંહાર કરે છે અને રાજ-સભક્તોને નિરોધ કરાવે છે. આસુર ભાવવાળાઓને શ્રીકૃષ્ણ કાળરૂપ જણાય છે; પણ જે ભક્તો છે તેમને તો પોતે સદાનંદ રૂપજ છે.

માટે કહે છે—“અત્રકંઠાદિમારણાર્થમપિ પ્રવેશ ઉચ્યતે” इति तत्रकाल
स्वरूपत्वेनैव પ્રવેશઃ । અતઃએવ સંકર્ષણસમાન્વિત હત્યુક્તમ્ । મજ્જાનામાનંદ
દાનાર્થ પ્રવેશે કૃષ્ણો રતિવર્ધકત્વેન રામ હત્યેન નામોક્તમિતિ । અદિંઆ
કંસાદિના તારણુ માટે પણ પ્રવેશ કહેવાય છે માટે ત્યાં કૃષ્ણ કાલરૂપે
પ્રવેશે છે. માટેજ સંકર્ષણ (જગદેવ) સહિત પ્રવેશ પામ્યા એમ
મૂળમાં કહ્યું છે. પણી ભક્તોને આનંદ આપવાને માટે પણ પ્રવેશ
કહેવાય છે તેથી ત્યાં કૃષ્ણ સદાનંદરૂપ છે અને જગદેવ તે કૃષ્ણમા
રતિ વધારનાર એમ “રામ” શબ્દથી ઓળખાય છે.

અકૂર કૃષ્ણ તથા જગદેવને રથમાં બેસાડીને મથુરામાં પ્રવેશ
કરાવે છે ત્યાં રથ એટલે ભક્તિ સમજવાની છે. રથના હાંકનાર
અકૂર તે ભક્ત છે. આ ભક્ત પોતાના ભક્તિરૂપી રથમાં કાલરૂપ
(કંસાદિને માટે) તેમજ આનંદરૂપ (ભક્તોને માટે) ધર્મ તથા
શક્તિમાનુ ભગવાનુ તથા તેમના ધર્મ અગર શક્તિને તેડી જાય છે.
આ ભગવાનના ચઢાઈ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અકૂર-ભક્તને ત્યારેજ થાય
છે કે જ્યારે મથુરામાં પ્રવેશ કરતાં પૂર્વે યમુના જલમાં પોતે સ્નાનથી
શુદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી પ્રભુના પ્રેમરૂપી નદીમાં ન્હાઈને
સંસારની દુષ્ટબુદ્ધિને દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ભગવાનનું
સ્વરૂપ સમજાતું નથી. અકૂરે તે પ્રેમપ્રવાહમાં પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ
કર્ચુ ત્યારેજ તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવી શક્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

મથુરામાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ તથા રંગારાનો વધ
અને
સુદામા, માળી તેમજ દરજી ઉપર પ્રસન્નતા.



પોરનો નમતો પહોર થતાં, રથ મથુરા સમીપ
આવી પહોંચ્યો. અહિંઆં શ્રીકૃષ્ણે અકૂરનો
હાથ ઝાલીને તેમને કહ્યું: “હે અકૂરજી ! હવે
તમે રથ લેખને નગરીમાં જાવ. અમે તો
અહિંઆં ઉતારો કરીને થોડોક વખત ગાળીશું. પછીથી
મથુરામાં પ્રવેશ કરીશું.” ત્યારે અકૂરજીએ ઉત્તર વાળ્યો.
“હે પ્રભો ! આપ બે બંધુઓ વગર હું નગરીમાં પ્રવેશ
નહિ કરું. પ્રથમ આપ અમારે ત્યાં પધારો અને મારા ઘરને
પવિત્ર કરો. પછી મથુરા નગરીને જોવી હોય તો બેઢાથક
જોવા જશો.” ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. “હે
અકૂરજી હું તમારે ત્યાં જરૂરથી આવીશ પણ જ્યાં સુધી
યાદવોના કુળનો દ્રોહ કરનાર કંસ મરાયો નથી ત્યાં સુધી
હું નહિ આવું. માટે પ્રથમ તેનો સંહાર કરીનેજ અમે
જન્ને લાઇઓ આવીશું. માટે તમે એ વિષે કાંઈપણ ચિન્તા
રાખશો નહિ.” આમ કહેવાથી અકૂરજી એકલા મથુરામાં
ગયા અને તેમજ પ્રથમ કંસને શ્રીકૃષ્ણના આગમનની
ખબર આપી. અને પછી પોતાને ઘેર ગયા.

સાયંકાળનો મમય થતાં શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવ
નંદાદિક ગોવાળીઓની સાથે મથુરા નગરી જોવાને માટે

ગયા. તે નગરીમાં સ્થળે સ્થળે સ્ફટિકમણિ અને સુવર્ણનાં દ્વાર શોભતાં હતાં. વૈદ્યમણિ, હીરા, સ્ફટિક, નીલમણિ, પરવાળાં, મોતી અને હરિતમણિથી જડેલા ગોખના છિદ્રોમાં છાજલીઓ, વેદીઓ તથા ખાંધેલો ભૂમિકામાં બેઠેલાં પારેવાં તેમજ મથૂરને નૃત્ય કરતા જોયા. અનેક પ્રકારના નાટારંગ તથા વિલાસ તેમાં શોભતા હતા. આ પ્રમાણે આ નગરીનો વૈભવ તેમણે જોયો. રસ્તામાં તેમણે એક રંગારા ધોળીને બીજા ધોળીઓ સાથે જોયો અને તેની પાસથી પોતાના માટે ધોળેલાં સારાં વસ્ત્રો માગ્યાં. પણ તેણે આપવાની આનાહની ઠરી તથા અવગણના ઠરી એટલે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના હાથના અગ્રણાગથી તેના શરીર ઉપરથી માથું નીચે ડેંકી દીધું. તેની સાથે બીજા ધોળીઓ હતા. તે આ બનાવ જોઈને વસ્ત્રોના ઢગલા મૂકીને ચાલતા થયા. એટલે શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવે પોતાને ચોખ્ખા લાગે તેવાં વસ્ત્રો લેઈ લીધાં અને પહેરી લીધાં. પછીથી ત્યાં એક દરજીએ તે વસ્ત્રોને બરાબર શોભે તેમ કરી આપ્યાં. આથી તેના ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા અને તેને પોતાના સરખું રૂપ ઉત્તમ લક્ષ્મી, બળ વગેરે આપ્યું. પછીથી ચાલતાં ચાલતાં એક મુઠામા નામના માળીનું મકાન આવ્યું. એટલે તેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. માળીએ ઉભા થઈને તે બન્ને ભાઈઓને આસન આપ્યું અને તાંબૂલ તેમજ પુષ્પ વગેરેથી સત્કાર કર્યો. તેની ઉપર પણ પ્રસન્ન થઈને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને વર આપી તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો.

(૨૬૨૨)—મથુરાની સમીપ આવનાં શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ રથમાંથી ઉતરી પડે છે અને અક્ષરને પોતાને ઘેર જવાને માટે કહે છે. 'અક્ષર તેમને સાથે તેડી જવા ઇચ્છે છે તોપણ શ્રીકૃષ્ણ એટલેજ

ઉત્તર આપે છે કે જ્યાં સુધી કંસનેા ધાત થયો નથી, ત્યાં સુધી તમારે ત્યાં હું આવીશ નહિ. કંસને લપ્પ્યા પછીથીજ તમારે ઘેર આવીશ. આનો ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી દુષ્ટશુદ્ધિનો નાશ કર્યો નથી ત્યાંસુધી ભક્તની ભક્તિ સ્થિર જાની શકે નહિ. અને તેથી ભગવાન માટેનો ભાવ પણ ટકી શકે નહિ. માટે જો તે દુષ્ટશુદ્ધિનો નાશ થાય તો પછીજ ભક્તના હૃદયમા આનંદસ્વરૂપ પ્રભુ પધારે છે. માટે કૃષ્ણ પ્રથમ કંસને મારીને અકુરને ઘેર પધારવાનું કહે છે. અકુરના ગયા પછીથી કૃષ્ણ મથુરા નગરીનો વેભવ એકલા જીએ છે, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ રૂપ રજેશુભની ભૂમિ મથુરા કેવી છે તે ખોતે નિહાળે છે. જે નગરીમાં દુષ્ટશુદ્ધિની સત્તા ચાલતી હોય ત્યાં સંસારના વેભવ તથા મોહ હોય એમાં 'આશ્રય' શું? દુષ્ટશુદ્ધિથી વશ થયેલા પુરુષો સંસારના મિથ્યા વેભવ તથા મોહપાશમાં પડી જાય છે. તેનું સૂચન આ વર્ણનમાં કર્યું છે. પછીથી ધોળીની પાસે ધોયેલાં વસ્ત્ર માઝ્યાં પણ તે આપવાની તેણે ના પાડી તેથી તેને મારે છે. આમાં આવું સૂચવે છે કે રાજસી ભક્તિમાં પણ પવિત્રતા તથા શુદ્ધિ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી એ પવિત્રતાનો સંચાર તેમાં ન થાય ત્યાં સુધી તે ભક્તિ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શોભતી નથી. માટે તે 'પવિત્રતા રૂપી વસ્ત્રોનું પરિધાન, ભક્તિને કરાવવું જોઈએ. મનની અપવિત્ર વૃત્તિ જો પવિત્ર ન થાય તો તેને કોઈપણ ઉપાયે દૂર કરવી જોઈએ. માટે ધોળીને, અહિંઆં મારે છે. પછીથી દરજી આવીને તે વસ્ત્રોમાંથી જરાબર શોભે તેવાં કપડાં ગ્રીવી આપે છે. અર્થાત્ મન પવિત્ર થયા પછીથી તે ભક્તિને યોગ્ય કૃતિ કરે છે. સુદામા માલીને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ જાય છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે મન પવિત્ર જન્યા પછીથી, યોગ્ય કૃતિ કરવા પ્રેરાંય છે, અને આમ ધર્મન કરવાથી તે જીવનમા સુકર્મરૂપી પુષ્પોથી સોરભ ફેલાવે છે. તેજ જીવનને શોભા આપે છે. માલી જેમ પુષ્પોથી બીજાંઆને સુગન્ધ આપે છે. તેમ પવિત્ર કૃતિ કરનાર મન સત્કર્મોની સુગન્ધ ફેલાવે છે અને આ રીતે પોતાની શોભાને દીપાવે છે.

પ્રકરણ ૨૨ સુ.

શ્રીકૃષ્ણે મુગ્ધા ઉપર દેખાડેલી પ્રસન્નતા તથા

કુવલયાપીક હાથીનો વધ.



દામા માળીના ઘરથી નીકળીને આગળ જતાં રાજમાર્ગમાં એક સુંદર સુગંધવાળી યુવાવસ્થાની મધ્યમાં આવેલી કુમળા સ્ત્રી જેના શરીર ઉપર સુગંધી પદાર્થોનું લેપન કર્યું હતું અને

જેના હાથમાં ચંદનનું પાત્ર હતું તેને શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવે જોઈ, અને તેને શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું “હે સુંદરિ! તું કોણ છું? અને ક્યાં જાય છે? તારા હાથમાં આ ચંદનનો વાટકો છે તે જામને આપી દે. અમારે તેનો લેપ અમારા શરીર ઉપર કરવો છે?”

તે સુંદરી બોલી “હું ત્રિવક્રા નામની કંસની દાસી છું. આ ચંદન કંસને માટે લેઈ જઈ છું. તેને લેપન પદાર્થો ખડુંજ પ્રિય છે. આપને જો આ પસંદ પડતું હોય તો ભલે આપ પણ લો” આ પ્રમાણે બોલતી શ્રીકૃષ્ણનાં રૂપ, સુકુમારતા, નસિકતા, હાસ્ય, અને મધુર પ્રેક્ષણથી મુગ્ધ થયેલ કુમળાએ જવાબ આપ્યો. પછીથી તે જન્ને લામ્બચોએ તેમાંથી જોઈતું ચંદન લીધું અને તે સ્ત્રી તરફ પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી. તેણે તે લામ્બચોને પોતાને ઘેર લેઈ જવાને ધણોજ આમહ કર્યો પણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું “જ્યાં સુધી અમારું

પછીથી તે દોડતા હાથીની સુંઠ પકડીને તેને નીચે માડી નાંખ્યો. તે નીચે પડ્યો એટલે બહુ જોરથી તેનો દાંત ખેંચી લીધો, અને તે દાંતથીજ તેને ખૂબ પ્રહાર કરીને યમને શરણુ કર્યો. તે હાથીના રક્ષકોને પણ યોગ્ય શિક્ષા કરીને, રંગ મંડપમાં (અખાડામાં) તે બન્ને ભાઈઓ આબ્યા.

કસને કુવલયાપીડ હાથી મરાયાની બળર રંગ મંડપમાં થઈ, તેથી તેને બહુજ ઉદ્વેગ થયો; અને તે બે ભાઈઓનો વધ કરવાની ચુકિતઓ વિચારવા લાગ્યો. આ સમયે આ બે ભાઈઓ તે રંગ મંડપમાં નટની પેઠે સુંદર વચ્ચોથી સુશોભિત લાગતા હતા. પ્રેક્ષકોમાંનાં તમામનાં નયનો તેમનાં તરફ આકર્ષાતાં હતાં. મસ્લોને આ બે ભાઈઓ વજરૂપે દેખાતા હતા. ઇતર મનુષ્યોને ઉત્તમોત્તમ પુરૂષ તરીકે, સ્ત્રીઓને સાક્ષાત્ કામની મૂર્તિ તરીકે, ગોપોને સ્વજન તરીકે. યોગીઓને પરમાત્મા તરીકે, અને ચાહવોને શરમ દૈવતરૂપ દીશતા હતા. લોકો આ બે બાળકોને જોઈને તેમણે ગોકુળમાં કરેલાં પરાક્રમોની વાતો અંદર અંદર કરવા લાગ્યા.

પછીથી કંઠે મોકલેલ ચાણૂર મધ્ય શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો અને મધ્યયુદ્ધ કરવાને માટે તેણે માગણી કરી. તેણે કહ્યું "શ્રીકૃષ્ણે મારી સાથે મધ્યયુદ્ધ કરવું અને બળરામે સહિકની સાથે." શ્રીકૃષ્ણે તેની માગની સ્વીકારી.

સાર—આ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણે કુન્તિ ઉપર પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી તે દિક્કિત કહી છે. કુન્તિ બાલકોને મુંઝવેલી પણ તેના શરીરમાં રહેલાં કૃષ્ણ તેની તેમજ દર્શનના હાથી આથી તેનું નામ

કુખ્જ પડ્યું હતું. વળી તેનું બીજું નામ ત્રિવક્ર હતું કારણ કે તેના શરીરના ત્રણ અંગો ઉત્તમાંગ (મસ્તક) મધ્યભાગ તથા પગનો ભાગ વાંકા હતા. આ કુખ્જ એ મનની વક્રતાનું રૂપક છે. વક્રદષ્ટિ, વક્ર કહેતાં વાંકી, વિપરીત દષ્ટિ, વિરુદ્ધ રીતે મનનું વર્તવું તથા આચરવું તે વક્રદષ્ટિ કહેવાય છે. આ પણ મનુષ્યના મોટા દોષ હોય છે. માણસના ગમે તેટલું રૂપ તથા સુંદરતા હોય તથા જ્ઞાન હોય પણ જો તેના વિચાર તથા વર્તન વાંકા હોય તો તે મોટામાં મોટું દુષણ છે. વક્રદષ્ટિ તે અધર્મ-પાપ જેવું દુષણ નથી. અધર્મના તો સદ્ધર્મનો અભાવ હોય છે. જ્યારે આમાં તેનો અભાવ નથી, પણ તેને જૂઠી રીતે જોવામાં આવે છે. જે રીતે મનુષ્ય તરીકે આપણું લોકમાં, સમાજમાં વર્તન હોવું જોઈએ તેવું વર્તન ન કરે, તેમ ભક્તિમય જીવન માટે જે અનુરૂપ કૃતિ કરવી જોઈએ તે ન કરે પણ તેનાથી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે તે વક્રદષ્ટિ કહેવાય છે. આથી ગમે તેટલી માણસમાં બીજી સુંદરતા હોય તો પણ તે ઢંકાર્ષ જાય છે એટલું જ નહિ પણ તે સુંદરતા કદ્દપતામાં પલટાઈ જાય છે. માટે કુખ્જ સુંદર છતાં કદ્દપ દેખાતી હતી. બાહ્ય સુંદરતા તે ખરેખર સુંદરતા નથી. ખરી સુંદરતા અને સદ્વર્તન પર્યાય માનવામાં આવે છે તેથીજ માન્દ્ય એટલે સદ્વર્તન (Beauty is goodness) એમ કહેવામાં આવે છે. આ વક્રદષ્ટિ તે દુષ્ટ બુદ્ધિને લીધે જ છે. દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓના સંસર્ગમાં રહેવાથી સારા માણસોની પણ દષ્ટિ તથા વર્તન વિરુદ્ધ જણાય છે. પણ તેવાઓને ભગવાન વિશેનું જ્ઞાન થાય એટલે તે વક્રદષ્ટિ આપોઆપ ટળી જાય છે. કુખ્જ એનું નામ ત્રિવક્ર ભાગવતમાં આપ્યું છે. કારણ કે તેના ત્રણે અંગો વાંકાં હતાં. વક્રદષ્ટિનાં ત્રણે અંગ વાંકાં હોય છે એટલે મનથી, વાણીથી અને કર્મથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે. દુષ્ટ બુદ્ધિની અસર મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણે ઉપર થાય છે. અને ત્રણેને વિરુદ્ધ વિપરીત બનાવે છે. કુખ્જ એટલે વક્રતા તથા વક્રદષ્ટિ રૂપી દોષ. આ અર્થ “ત્રિવિધનાભાવકી” ની ટીકામાં નીચે

પ્રમાણે જણાવે છે—કુન્નત્વાદયો યે મક્તસ્ય સહજદોષાઃ * *
 સા ન કેવલં કુન્નજાં વિતુ ત્રિવક્ત્રા પ્રીવાપાદમધ્યમાગેષુ તે સર્વે દૂરીકૃતાઃ
 ન કેવલં તાવન્માત્રં કિન્તુ ગુણા અપિ સર્વે સપાદિતાઃ ॥

“કુન્નત્વદિ એટલે કુન્નત્વ (વક્તા) વગેરે જે ભક્તોમાં સહજ
 દોષો હોય છે તે કેવળ કુન્ન નથી પણ ત્રિવક્ત્ર છે. ડોક, પગ
 અને મધ્યભાગમાં વાકી વળેલી છે. એટલે તેના પણ સર્વ દોષો
 દૂર થયાં. એટલું જ નહિ પણ તેને ગુણનું સપાદન પણ કરાવ્યું”
 અર્થાત્ દષ્ટિની વક્તા દૂર થતા તે સુરૂપ અને સુન્દર બની જાય
 છે એ શ્રીકૃષ્ણની કુન્ન ઉપર થયેલી પ્રસન્નતાના પ્રસંગથી જણાવ્યું
 છે. ગજસ ભકિતની પ્રગતિમાં વક્ત્રદષ્ટિ ટળી જઈને સુન્દર દષ્ટિ,
 ધના અર્થાત્ સદ્ધર્મપરાયણ દષ્ટિ થાય છે. આમ થવાથી હવે,
 દુષ્ટિ શુદ્ધિનો અત નજીક આવ્યો છે તેમ જણાવવાને ધનુઃશાલામાં
 પ્રવેશ કરીને પોતે ધનુને ભાગે છે. પણ હજુ મદ નામનો મોટામાં
 મોટો દોષ હજુવાની જરૂર ગ્રહે છે. કુવચયાપીઃ હાથી તે મદ દોષ-
 રૂપ છે. મદ દોષ એવો છે કે ભક્તોને ઘણી પીડા આપનાર છે.
 માટે તેનો પણ નાશ અદિઆં કરે છે.

આ હાથી ઉપર કંઈ જેસાંને બહાર ફરવા નીકળતો. દુષ્ટ
 શુદ્ધિનું આસન મટ હોય છે પણ તે હજુતા તેને લાહાકાર મ્મં રહેા.
 હવે દુષ્ટ શુદ્ધિએ પોતાની તમામ આસુરી વૃત્તિઓ એકઠી કરી અને
 પત્તી દેવી સંપદ સામે ખૂલ્લે ખૂલ્લું યુદ્ધ બાહેર કર્યું. તે આસુરી
 વૃત્તિઓ છે, અને રંગ મંડપ તે તેમની મામે યુદ્ધ કરવાની જમિ
 છે. આ રથજે સર્વના કાલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તથા તેમની ક્રિયા શક્તિરૂપ
 બલગમ પ્રવેશ કરે છે.

અધ્યાય ૩૩ (૩૬) થી ૩૮ (૪૨) સુધી મુખો-
ધિની પ્રમાણે રાજસ લીલાનું વર્ણન કર્યું છે. હવે
પછી અધ્યાય ૪૦ (૪૩) થી ૪૬ (૪૯) સુધી પ્રમેય
લીલા છે. પ્રમાણ લીલા એટલે રાજ્ઞ લીલા, અને
પ્રમેય એટલે અર્થ લીલા. નિરોધ સિદ્ધ થવાને માટે
ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન રાજસ ભક્તોને કરા-
વવું જોઈએ કારણ કે તે વગર ભગવાનમાં તેમની
આસક્તિ થાય નહિ માટે પ્રમાણલીલા કરી છે. તે
વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે.

- શબ્દસ્ય હિ બલં પૂર્ણં સપ્તભિર્વિનિરૂપિતમ્ ।
અર્થસ્યાપિ બલં રોધે તાવદ્ભિર્વિનિરૂપ્યતે ॥
પ્રપન્નો વિસ્મૃતઃ સર્વૈરત્સવાચૈરનેકથા ।
માહાત્મ્યસ્ય પરિજ્ઞાનાત્તદાસક્તિર્નિરૂપ્યતે ॥

“ પહેલાંના સાત અધ્યાયોથી રાજ્ઞ (પ્રમાણ)
નું પૂર્ણ બલ જણાવ્યું. પછીથી તેટલા અધ્યાયોથી
રોધમાં અર્થનું પણ બલ જણાવ્યું છે. વળી સમગ્ર
ઉત્સવો વગરેથી અનેક રીતે પ્રપન્ન-અનું વિસ્મરણ
થયું અને માહાત્મ્યનું પરિજ્ઞાન થયું. તેથી ભક્તોને
આસક્તિ થઈ. આ આસક્તિનું અહિં આં નિરૂપણ
કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

શ્રીકૃષ્ણે મહલો તથા કંસનો કરેલો વધ.



આ છુરની માગણી સ્વીકાર્યા પછી, શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામ બન્ને ભાઈઓ મહાની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા, અને પછી વસ્ત્રો બદલીને મહલો જ્યાં ઉભા હતા ત્યાં ગયા. જોનારાઓમાં આ યુદ્ધ જોવાની બહુઉત્સુકતા જણાતી હતી. કેટલાકે આ બાળકો માટે ચિંતા દેખાડવા લાગ્યા.

હવે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું. સામસામા હાથથી હાથ અને પગથી પગ મેળવીને છતવાની ઇચ્છાને લીધે એક બીજાને ખેંચવા લાગ્યા. એક બીજાની ઘુંટણો ઉપર ઘુંટણો, માથા ઉપર માથું તથા છાતી ઉપર છાતી મૂકીને તે પછાડવા લાગ્યા. આમ કેટલોક વખત જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી રીતે આ કુસ્તી ચાલી. આ સમયે જોનાર સૌઓ તે બે ભાઈઓ માટે ભય દેખાડવા લાગ્યાં. કારણ કે રાજાના મહલો એટી ઉમરના અને કુસ્તીના કામમાં વિશારદ હતા અને બે ભાઈઓ તદ્દન શીખાઉ અને નહાની વયના તેમને જણાતા હતા. વામુદેવ અને દેવકી પણ ત્યાં હતાં. તેમને પણ ભય લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણે સઘળાના ભયને જાણી લીધો. તેથી તેમના ભય દૂર કરવાને તથા સંતાપ શમાવવાને આ મહલોને ભારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. હવે તેમણે સુદિ ૧૧ના દાવ ખેલવા માંડ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામે

પોતાના હરીફ ચાણુર અને મુષ્ટિ ઉપર એવા પ્રહારો કરવા માંડ્યા કે તેથી તેમનાં અંગ લાંગી ગયાં. તેઓ પણ બે ભાઈઓને પ્રહાર કરતા પણ તેમના અંગ ઉપર તેની અસર થતી નહોતી. પછી શ્રીકૃષ્ણે ચાણુરને પકડી કંસના દેખતાં ચક્કર ચક્કર હાથથી ફેરવ્યો અને નીચે ફેંક્યો, એટલે તેજ ક્ષણે તે યમસદનમાં પહોંચી ગયો. તેજ રીતે બળરામે મુષ્ટિકની અવસ્થા કરી. આથી કંસ ઘણો ક્યવાયો.

તેણે પછી બાકીના મદ્દોને છોડ્યા પણ તેમની તેજ દશા આ બે ભાઈઓએ કરી. રંગમંડપમાં બેઠેલા- માંથી કંસ સિવાયના બધાઓ આ બે ભાઈઓને તાળી ઓના અવાજથી અભિનંદન આપવા લાગ્યા તથા તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. કંસ તો આથી ખૂબ અડગાયો અને જેમ ગાંડો થઈ ગયો હોય તેમ આ બાળકોને “મારો, મારો” એમ બઠવાટ કરવા લાગ્યો. પણ શ્રીકૃષ્ણ તો તે વખતે એકદમ ઉંચા મંચ ઉપર ચઢી ગયા. કંસ તો શ્રીકૃષ્ણને મૃત્યુવત્ દેખવા લાગ્યો. તેણે હાથમાં તરવાર લીધી અને કૃષ્ણ તરફ વળ્યો. કૃષ્ણ એના મનનો સંકલ્પ સમજી ગયા એટલે તે પણ તૈયાર થઈ ગયા. પછી જેવો તે રહામો થાય છે તેવોજ શ્રીકૃષ્ણે તેને બળાત્કારે પકડ્યો અને તેના કેસ ઓલીને તેના માથા ઉપરનો મુકુટ ફેંકી દીધો. અને ઉંચા મંચ ઉપરથી રંગ મંડપની મધ્યમાં કુસ્તી કરવાની જગ્યાએ તેને ફેંક્યો. એટલે તેના ગાળુ ત્યાંને ત્યાંજ નીકળી ગયા. પછીથી સિંહ જેમ મૃત હસ્તીના શવને ખેંચે તેમ કૃષ્ણ એના મરેલા શબને જમીન ઉપર

જેંચવા લાગ્યા. લોકમાં હાહાકાર થઈ ગયો. જોનારાઓ-
માંથી ણધા આ બાળકોના પરાક્રમની ઉંચે અવાજે પ્રશંસા
કરવા લાગ્યા. કંસને મરેલો જાણીને તેના આઠ ભાઈઓ
વૈર લેવાને દોડી આવ્યા. પણ બળરામે તે ણધાઓને
લોગળથી મારી નાખ્યા. આ વખતે આઠાશમાં હુન્ડલિ
વાગવા લાગ્યાં. બ્રહ્માદિ દેવો શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પ્રેમથી પુષ્પની
વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. કંસ અને તેના ભાઈઓ તથા મરી
ગયેલા બીજા મદ્દલોની પત્નીઓ તથા તેમનાં સગાં સંબં-
ધીઓ છાતી ફટકાં અને રડતાં રડતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.
પણ શ્રીકૃષ્ણે તેમને યોગ્ય આશ્વાસન આપ્યું. તેથી તેઓ
ત્યાંથી પાછાં વળ્યાં. સભા મંડપમાંથી હવે સર્વ લોકો
વિખરાવા લાગ્યા. કૃષ્ણે મરી ગયેલાંઓની લૌકિક ક્રિયાઓ
કરવાને તેમના સંબંધીઓને કહ્યું. તે પ્રમાણે તે ક્રિયાઓ
પણ થઈ. પછીથી તે બે ભાઈઓ પોતાના માતાપિતા પાસે
આવ્યા, અને પ્રેમસહિત તેમને પ્રણામ કર્યા. પોતાના
બાળકો જોઈને વમ્બુદેવ તથા દેવકીને અત્યંત આનંદ
થયો. પોતાના પુત્રો જગતના ઈશ્વર છે એમ જાણીને તેમનું
આલિંગન કર્યું નહિ પણ હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા.

શ્રીકૃષ્ણે જાણ્યું કે મને ઈશ્વર જાણીને માતા પિતા
મને આલિંગન કરતા નથી. માટે તેમનામાંથી આ મહાત્મ્ય
જ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ એમ જાણીને પોતે તેમને કહેવા
લાગ્યા. “હે પિતાજી, હે માતા! અમે બે તમારાં બાળકો
છીએ. કંસના ભયથી અમે ગોકુળમાં રહેતા હતા. ત્યાં રહ્યાં
રહ્યાં અમને તમારી પાસે આવવાનું ઘણું મન થતું હતું. પણ

તે દુષ્ટ કંસ તમને મારી નાખશે એમ જાણીને અમે આવતા નહોતા. અમે કંસે તમારા ઉપર ગુજારેલા અત્યાચારની ખૂબ હકીકત સાંભળી હતી. પણ યોગ્ય તકનો લાલ લેવાનેજ અમે ત્યાં રોકાયે રહ્યા હતા. હવે તક મળતાં અમે અહિંઆ અકૂર સાથે આવ્યા અને કંસનો વધ કર્યો છે. તેથી તમારા દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ છે. અમે જે ભાઈઓને અત્યાર સુધી માતાપિતાનું સુખ મળ્યું નથી. તેથી હવે તે સુખ તમે અમને આપશો. શ્રીકૃષ્ણના આ શબ્દો સાંભળીને માતાપિતાનાં શેમાંય પુલકિત થયાં. તેમનામાં પુત્રનો રનેહભાવ આવ્યો, તેથી તેમણે તે ગન્ને પુત્રને આલિંગન કર્યું. તથા આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ પડવા લાગ્યાં.

પછીથી કંસના પિતા ઉચ્ચસેનનો મથુરા નગરીના રાજા તરીકે અલિપેષ્ટ કરવામાં આવ્યો. અને જે ભાઈઓ ત્યાંજ રહેવા લાગ્યા. થોડાક વખત પછી ગોકુળમાંથી નંદરાય તથા બીજા ગોવાળીઓ આ જે ભાઈઓનાં પરાક્રમ સાંભળીને તેમને મળવાને માટે ત્યાં આવ્યા. પછીથી વસુદેવ દેવકીએ ગગા-આર્ય પાસે તેમને ઉપનયન સંસ્કાર શાસ્ત્ર વિધિથી કરાવ્યા. પછીથી ઉજ્જનમાં સાંદીપનિ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાને પોતે ગયા. ત્યાં તેઓ તમામ પ્રકારનાં શાસ્ત્રો શીખ્યા. તથા છ પ્રકારની રાજનીતિ તેમજ ચોસઠ કળાઓ શીખવાડી. પછી ગુરુના મરી ગયેલા બાળ પુત્રને ગુરુ દક્ષિણામાં પાછા લાવી આપીને તેમના આશીર્વાદ મેળવીને મથુરામાં પાછા ફર્યા. પ્રજાનાં વૃન્દ તે ભાઈઓને પાછા આવેલા જોઈને ખૂબ રાજી થઈ ગયાં. તે દિવસે તેમણે ઉત્સવ માન્યો.

માર—આ પ્રકરણમાં મદલોની સાથે અખાડામાં કૃષ્ણ તથા બળદેવે યુદ્ધ કર્યું અને તેમને માર્યો, પછીથી ઈસને પણ માર્યો એ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ દૈવીસંપદ અને આસુરી સંપદનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. આસુરીસંપદનાગણમાં દુષ્ટશુદ્ધિ તે મુખ્ય છે. તમામ આસુરી વૃત્તિઓને યુદ્ધ કરવાને મોકલે છે પણ તેમનો પરાજય થતાં દુષ્ટશુદ્ધિ જાતે આવે છે. છેવટે તે પણ દણ્ડાય છે. તે દણ્ડાતા તમામ દૈવી વૃત્તિઓ પ્રસન્ન થાય છે. દુષ્ટશુદ્ધિની સાથે તેની તમામ આસુરી વૃત્તિઓ દૂર થઈ એટલે હવે નિરોધના પ્રતિબંધો દૂર થઈ ગયા પણ પ્રતિબંધ દૂર થાય તેટલાથીજ નિરોધ સિદ્ધિ થતી નથી. આથી તો માત્ર પ્રગતિના પંથનાં નડતરોજ દૂર થતાં છે. પણ તેથી પ્રગતિ સધાતી નથી. તેને માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર કર્મ કરવાં જોઈએ. આદિંઆં રાજસ ભકતોના ઉદ્ધારની વાત છે એટલે મર્્યાદા ભકતોનીજ, પુષ્ટિભકતોની નહિ. તેથી મર્્યાદામાં શાસ્ત્રોક્ત સાધન કરવાના હોય છે પુષ્ટિભક્તિમાં સાધનોની આવશ્યકતા નથી. તેથી શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામને મર્્યાદાએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ઉપનયન કરાવ્યાનું કહેવાય છે. શાસ્ત્રોક્ત સાધનો કરવાની સાથે શુરની પાસે જઈને ભગવાન વિષેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ તે સૂચવવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામ સાંદીપનિ શુર પાસે ગયા એમ કહેવામાં આવે છે. શુર વગર ભક્તિમાર્ગમાં આગળ વધી શકાતું નથી. શુર તરફ પોતાની ભક્તિ એટલી બધી હોવી જોઈએ કે શુર અશક્ય વસ્તુની માગણી કરે તો પણ તે પોતાના શુરને માટે મેળવી લાવે, તેમાં બિંદુવદ્ આનાકાની ન કરે. આ સિદ્ધાન્ત સૂચવવાને સાંદીપનિના કહેવાથી શ્રીકૃષ્ણ શુરદક્ષિણામાં તેના મૃતપુત્રોને સમુદ્રના તળીએથી પાછા લાવી આપે છે. શુરભક્તિ સિદ્ધ થતાં ભગવદ્ભક્તિનો ભાવ મુજબ ખીલે છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામ મયુરા પાછા પધારતાંથી નંદ આનંદ થઈ રહે છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજી સાથે ગોકુલમાં
મોકલાવેલો સંદેશો.



શ્રી કૃષ્ણજીને ગોકુલમાંથી મથુરાં આવ્યે ઘણું સમય
થયો તેથી તેમને ચિન્તા થઈ કે. ગોકુલમાં
રહેતાં પોતાનાં માતાપિતા, અન્ય સખાઓ
તથા ગોપીઓ તેમને બહુ સંભારતા હશે, માટે તેમને
આશ્વાસન તથા તેમની ખબર કાઢવાને કોઈકને ત્યાં મોકલવા
જોઈએ, એમ વિચારીને પોતાના સેવક ઉદ્ધવજીને ત્યાં
મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી તેમને જાણાવીને પોતે
કહેવા લાગ્યા.

“હે ઉદ્ધવ ! તમે મનમાં જાવ અને અમારાં
માખાપને પ્રસન્ન કરો. વળી ગોપીઓનાં મન અમારા
વિયોગથી પીડિત થયાં છે. તો તેમને મારા તરફનો સંદેશો
આપીને તેમની પીડાને નિવૃત્ત કરો. તે ગોપીઓ રાત દિવસ
મારું જ ચિન્તન કર્યા કરે છે. તેમના પ્રાણ તથા મન મારા-
માં જ છે. અને મારે માટે તેમણે પતિ પુત્રાદિકનો ત્યાગ
કર્યો છે. અત્યારે તે ગોપીઓ મારા વિરહની વ્યાકુલતાથી
મુંઝાઈ રહી છે. જ્યારે અમે મથુરા આવવાની તૈયારી કરતા
હતા ત્યારે જ તે ગોપીઓને માથે જાણે કોઈ અસહ્ય દુઃખ
આવી પડ્યું હોય તેમ અત્યંત રૂદન અને કંટકાંત કરતાં
હતાં. પણ પછી જ્યારે અમે થોડા સમયમાં પાછા ફરીશું

એવું વચન આપ્યું ત્યારે જ તે આશાથી જીવિતને ટકાવી
 રાક્યાં છે. તો તમે આવે જઈને તે ગોપીઓને આશ્વાસન
 આપીને કહેશો કે શ્રીકૃષ્ણ તમને ખૂબ યાદ કરે છે.”
 ઉદ્ધવજીએ આજ્ઞા માથે ચઢાવી, અને રથમાં બેસીને ગોકુળ
 તરફ પહોંચ્યા. આ સમયે સૂર્ય નારાયણ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં સ્નાન
 કરતા હતા. ગાયો તથા વૃક્ષોના અવાજ સંભળાતા હતા,
 તથા તેઓ આમ તેમ દોડતાં હતાં. કેટલાક ગોપો વાંસળી
 બજાવતા હતા. ચારેકોર વનશ્રી અપૂર્વ શોભા આપતી હતી.
 ત્યાં સર્વત્ર પ્રકુલતા છવાઈ હતી. વિહંગ તથા ભ્રમરોના
 નાનાવિધ ધ્વનિઓ કાને સંભળાતા હતા. હંસ તથા કાર-
 ટવ પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત થયેલાં કમળનાં વન શોભા આપતાં
 હતાં. આ સમયે ઉદ્ધવ નંદરાયને ત્યાં ગયા. નંદરાયે
 તેમને આલિંગન આપીને પછી સત્કાર કર્યો અને ભોજન
 દરાવ્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામના તેમજ વસુદેવ
 દેવેકીજી વગેરેના સમાચાર પૂછ્યા.

કુશળ સમાચાર પૂછતાં પૂછતાં નંદરાયનો કંઠ પુત્ર
 રનેહથી ગદ્ગદિત થઈ ગયો, તેમજ શ્વાસ ભરાઈ આવતાં
 હસકાંડાઓ લાગ્યા. તેમને પુત્ર પ્રેમ સાંભળી આવ્યો અને
 કહેવા લાગ્યા ‘હો ઉદ્ધવ’ ખરેખર હવે અમારા ભાગ્યમાં
 પુત્રપ્રેમનું મુખ ભોજનવાનું નહિ હોય. શ્રીકૃષ્ણ
 અમને, એમની માતાને, સર્વ પક્ષીઓને, મિત્રોને, ગોવાળીઓ-
 ઓને, ગાયોને, વૃંદાવનને, ગોવર્ધનપર્વતને, અને આ
 પ્રજાને સંભારે છે? સ્વજનોને બેવા સાર શ્રીકૃષ્ણ એક
 વાર પણ અહિંમાં નહિ આવે? તેમની નાસિકા, મંદહાસ્ય
 તથા નીલોત્પલ નેત્રવાળા પુત્રને અમે ક્યારે દેખીશું? આ

પ્રમાણે નંદરાય બોલી રહ્યા એટલે ઉદ્ધવજીએ તેમને યોગ્ય શબ્દમાં શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો કહી બતાવ્યો અને તેમને આશ્વાસન આપ્યું.

બીજે દિવસ થતાં ગોપીઓએ નંદરાયના ઘર આગળ રથ ઉભેલો બેઠને તે કોનો હશે એમ તર્ક પિતર્ક કરવા લાગ્યા. એટલામાંજ ખબર પડી કે તે ઉદ્ધવજીનો રથ છે. અને તે શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો લઈને મથુરાથી આવ્યા છે. આથી બધાં નંદરાયના ઘર આગળ ઉદ્ધવજીની આનુભાનુ પીટાર્ક વળ્યાં અને નમન કર્યું. પછી એકાન્ત સ્થળમાં તેમને લઈ જઈને આસન ઉપર બેસાડ્યા અને પૂછ્યું કે “ અમારે માટે શ્રીકૃષ્ણે કોઈ સંદેશો તમારી સાથે મોકલાવ્યો છે ? તથા શ્રીકૃષ્ણ અમને સંભારે છે ? બે સંભારતા હોય તો અમને કહેશો. તમે શ્રીકૃષ્ણના પાર્શ્વે છો એમ બાણીને અમે તમને પૂછીએ છીએ. અમને એમ લાગે છે કોઈ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના માતા પિતાની ખબર કાઢવાનેજ તમને અહિંઆ મોકલ્યા છે. આ મંજમાં માળાપ સિવાય બીજા કોઈનું ભગવાન સ્મરણ કરતા નહિ હોય. અમને એમ લાગે છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમ અમારો સ્નેહ સંબંધ બાંધ્યો પણ પાછળથી તરછોડી નાખ્યો છે. હવે તો જેમ ‘બ્રજ અશક્ત રાત્રને છોડીદે, બાણી સહેલા શિષ્યો આચાર્યને છોડીદે, ઋત્વિજો દક્ષિણા લીધા પછી! યજમાનને છોડીદે, પક્ષીઓ ફળ જતા રહેતાં વૃક્ષને છોડીદે, અતિથિઓ ભોજન કર્યા પછી ગૃહનો ત્યાગ કરે છે, અને મૃગો બળીગયેલા વનને છોડીદે તેમ શ્રીકૃષ્ણે પ્રેમવાળાં અમને છોડી દીધાં છે. આ પ્રમાણે

શ્રીકૃષ્ણને ઉપાલંભ આપતાં તથા લાજમૂઝીને શ્રીકૃષ્ણની ગાળ તથા કિશોર અવસ્થામાં કરેલી લીલાઓને સંભારતાં સંભારતાં તેઓ રડવા લાગ્યાં. આ સમયે ત્યાં કેાઈ ભમરો

સ્થાનમાં ઉડતો હતો, તેને જોઈને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરતી એક ગોપીએ તેને શ્રીકૃષ્ણનો દૂત ધારીને કહેવા લાગી—હે ભમરા ! હે ધૂતારાના મિત્ર ! તારા સ્વાર્થી ભગવાને જમને પોતાનું મધુર અધરામૃત એકવાર પાઈને પછી કુલની પેઠે તરછોડી દીધી છે. માટે તું તેમને એટલું કહે જે કે જે પુરુષ દીન ઉપર દયા કરે તેજ મહાત્મા અને મોટી દીર્ઘિવાજો કહેવાય છે તેમ કાળીયારની ઓ લોળી મૃગલીઓ પારધીના ગાયનમાં મુગ્ધ થઈને તેનાં બાણથી ઘવાય છે તેમ અમે પણ ભગવાનનાં બાણથી ઘવાયાં છે. અને તેનીજ પીડા ઝુગ્ગુ ભોગવ્યા કરીએ છીએ ” આ પ્રમાણે ગોપીઓનો શ્રીકૃષ્ણ માટેનો અત્યંત પ્રેમ જોઈને ઉદ્ભવજીએ શ્રીકૃષ્ણનાં સંદેશાથી નીચે પ્રમાણે સાંત્વન કર્યું.

“ અરે ગોપીઓ, તમારામાં આં મોહ ચો ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. પણ ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને કાન, તપ, મત, હોમ, જપ, વેદાધ્યયન, નિયમો અને બીજાં પંજુ અનેક શુભ સાધનો છે. પણ તે બધાં સાધનો કરતાં તમે પ્રેમથી ભગવાનને મળ્યાં છો. હે ગોપીઓ તમને વિરહથી ભગવાનની જ્ઞાતી ભક્તિ મળી છે. તે ઘણું સાફ છે. પણ શ્રીકૃષ્ણે તમારે માટે આ પ્રમાણે સંદેશો મોકલ્યો છે :—

“ હે ગોપીઓ ! તમારે મારે પ્રેમ સંભારીને મુંઝવું નહિ કરજી કે હું આકાશ, વાયુ, પૃથ્વી, જલ

અને તેજ તમામમાં વ્યાપેલો છું. સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોમાં કોઈપણ પદાર્થ મારા વળરનું બાંકી નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં હું છું. મેં કીડા કરવાને માટે આ જગત રચ્યું છે. આ જીવો પણ મારા અંશો છે સર્વ કંઈ મારીજ લીલા છે. તમારે વિરહથી મુંઝવું નહિ. હું તમારાથી દૂર નથી; પણ પાસેજ છું. કારણ કે હું સર્વત્ર વ્યાપક છું માટે તમારે તો ધ્યાનથી મને પ્રત્યક્ષ જોઈ લેવા. વળી હું દરેક હોવું તોજ તમારો પ્રેમ મારે માટે જોડેલો હોય તેટલો નજીક હોવું તો ન હોય. પ્રભુથીનો એક બીજાથી દૂર રહેવામાં પ્રેમ બહુજ બીલે છે, અને નજીક રહેવાથી તે દુરમાઈ જાય છે. માટે તમારે માફે સ્મરણ કર્યા કરવું. તેમ કરવાથી થોડા સમય પછી તમે મને જરૂરથી પામશો.

ઉદ્ધવજીએ આ પ્રમાણે સંદેશો સંભળાવ્યો એટલે ગોપીઓએ નીચેના ઉત્તર મોકલ્યો—હે ઉદ્ધવ ! શ્રીકૃષ્ણને કહેજો કે તેમણે કસાદિકને માર્યા તે સાહે કર્યું છે, તથા તે પણ આનંદમાં છે એમ જાણીને અમે પણ પુશી થયાં છીએ. પણ અમને તેમણે મોકલેલા સંદેશથી સંતોષ નથી. કારણ કે એ ભગવાન છે પણ અમે તેમને વ્યાપક જાણીને બજારમાં નથી. અમને તો એમના વ્યાપક સ્વરૂપમાં પ્રીતિ નથી. અમે તો જે સ્વરૂપે અમને રાસનું મુખ આપ્યું, જે સ્વરૂપે અમારી સાથે મંદ હાસ્ય કરતું હતું, રૂંતું હતું, ખેલતું હતું તથા ભેટતું હતું તે સ્વરૂપમાંજ પ્રીતિવાળાં છીએ. અમને તો બળભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણ જે સ્થાનોમાં રહ્યા હતા એવાં આ નહીં, પર્વત અને વનતા પ્રદેશો તથા તેમણે બાલવેલી વેણના શબ્દોનું વારંવાર સ્મરણ થાય છે.

તેમની સુંદરગતિ, ઉદાર હાસ્ય, લીલાપૂર્વક પ્રેક્ષણ તથા મધુર વાણીથી અમારાં ચિત્ત હરાઈ ગયાં છે, માટે અમને તો તેમના આપક સ્વરૂપમાં કોઈપણ પ્રીતિ નથી. ”

આ પ્રમાણે સદેશો કહીને પછીથી તેમણે ઉદ્ધવજીની પૂજા કરી. અને તેમને જણાવ્યું કે અમને ધ્યાન કે જ્ઞાન કંઈપણ રચનાં નથી. ભગવાનનો પ્રેમ એજ અમને તો સાંભરે છે. યોગાદ્ય સમય પછીથી ઉદ્ધવજી સયેની વિદાય લઈને મથુરા પાછા વળ્યા. અને શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરી નજનારીઓના ઉત્કર્ષની વાત કરી ખતલાવી તથા ગોપીઓનો સદેશો કહ્યો. વળી શ્રીકૃષ્ણે વસુદેવને તથા અણભદ્રને માટે નજમાંથી મળેલી ભેટો પણ આપી.

આર—ઉદ્ધવ એટલે ઉર્ધ્વભાવ. ભક્તિમાં હોયો મદ્દવાને ભાવ. ગત પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે સામ્પ્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ઉપનયન સંસ્કાર મેળવ્યા પછીથી સાંદીપનિ ગુરુને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ માટે ગયા હતા એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરથી એટલુંજ મૂચન કર્યું છે કે ભક્તિના અંતગત્યરૂપ દોષ દુષ્ટ ભુદ્ધિ (કંસ) વગેરે દૂર થયા પછી તે ભક્તના આત્માના વિદ્યાસ માટે માર્ગ નિર્વિઘ્ન બને છે. અર્થાત્ તે ભક્તના નિરોધની વાત કરીએ છીએ તે મર્યાદા માર્ગીય ભક્તની છે. તે ભક્તને પોતાના માર્ગ ઉપર મુસાફરી કરનાં યાક ન લાગે માટે વચમાં કેટલાક વિસામા મૂકવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ વિસામે સામ્પ્રોક્ત સાધનોનો સ્વીકાર છે, બીજો જ્ઞાનનો છે. ચૂર પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તેટલું જસ નથી. પણ ત્યાર પછીથી તેમણે આગળ વધવું જોઈએ. ભક્તે જ્ઞાન મેળવીને એટલેથી જ. ત્યારથી જવાનું નથી. પણ તેથી આગળ વધવાનું છે. આ ભક્તિ-માર્ગમાં ઉર્ધ્વ પ્રયાણ અગર ઉર્ધ્વભાવ તેનું નામ ઉદ્ધવ છે. પ્રભુ માટેના ભાવ વગરનું જ્ઞાન ગુચ્છ છે તે સ્વયંવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને ગોકુળ મોકલે છે. ઉદ્ધવ ગોકુળ જઈને નંદ, ગોપ તથા ગોપીઓની પ્રભુના પ્રેમથી ચપેલી રિચાન પ્રસન્ન ભુજે છે. તેમને ઉપદેસ

આપે છે કે ભગવાન તો સર્વત્ર વ્યાપક છે માટે તેમણે ધ્યાન તથા જ્ઞાનથી ભગવાન એમની પાસેજ છે એમ સમજીને ભગવાનના વિધેગદું હુષ્ય હૃદયે નહિ ધરતુ એમ કહે છે, પણ તેમને ઉત્તર મળે છે કે અમારે વ્યાપક ઘટાની અપેક્ષા નથી, અમે તો આનંદસ્વરૂપ રસેક સાકાર સ્વરૂપને ભજીએ છીએ. ઉદ્ધવ તે સ્વરૂપને મમજી સહેજ નહિ આવા પ્રકારના ઉદ્ધવને મળેલા ઉત્તરથી એમ જાણાવે છે કે જ્ઞાનીએ ગમે તેટલા જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા હોય પણ જે ભકતો પ્રભુને પ્રેમથી ભજે છે તેના કળા તેમનું સાધન ન્યૂન છે. અર્જુન પ્રેમી ભકતો પણ જુદા જુદા પ્રકારના છે. કેટલાક ભગવાનને પુત્ર માને છે. કેટલાક સખા, મિત્ર તરીકે, કેટલાક પતિ તરીકે એમ જૂઠા જૂઠા ભાવથી ભજે છે. આ તમામ પ્રકારના ભકતોનો ભાવ જ્ઞાની ભકતો કરતાં ચઢી જાય છે. જોકે સર્વોત્તમ ભાવ તો ભગવાનને પતિ તરીકે ભજવામાં જ છે. આ વસ્તુનું જ્ઞાન ઉદ્ધવજીને કરાવવાને શ્રીકૃષ્ણ તેમને ગોકુળ મોકલે છે. આથી કરીને ભકતો કેવળ જ્ઞાનની દ્રશ્યે પરમ માનીને ત્યાં અટકી ન જાય, પણ તેથી અધિક પણ જીવન છે તેથી તેમને પ્રતીતિ થાય. માટે આ પ્રમાણે કહે છે. ત્રિવિધનામા-વક્ત્રીની ટીકામાં પૃ. ૫૫ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોંધ છે. અય માયઃ । પૂર્વમુદ્ધવઃ પરમમત્કઃ । ‘નોદલ્લોષવિ મન્યૂન’ રૂપાદિના સ્તુતો મગ્ધત-સ્ત્રાપિ સ્વામિનીહૃદયસ્થિતમાવરૂપમહિમાર્જ્જ્ઞાનં તુ વ્રજાગમનાંતરત્ત-વાસાન્મનસિ તથાવિષો માવોપિ જાતઃ । આનો સારસંજ એ છે કે ઉદ્ધવ જોકે ભકત હતા તોપણ રામિનીના હૃદયમાં સ્થિત જે ભાવ રૂપ ભક્તિ હતી તેનું જ્ઞાન તો વ્રજમાં ગયા પછીથીજ થયું. અને ત્યાર પછીથી જ તે ભાવ તેમનામાં થયો. અર્થાત્ આ ઉપરથી ઉદ્ધવને મજામાં મોકલવાનું પ્રયોજન માત્ર એટલુંજ છે કે પ્રભુને મેળવવાનો પરમમહિતનો માર્ગ કેવો છે તેની તેમને પીછાણ કરાવવી. અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી સાધન પ્રભુનો સંબન્ધ જીવને કરાવતું નથી. તે દ્વંદ્વ મોક્ષ મુખી લેઈ જાય છે પણ એ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ જ અધિક ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે તે સિદ્ધાન્ત ઉદ્ધવના ગોકુળમમન દ્વારા જાણાવ્યો છે.

અકૂરણનું હસ્તિનાપૂર ગમન.



છીથી શ્રીકૃષ્ણે કુળજાને જે વચન આપ્યું હતું. તે પાળવાને પોતે ઉદ્ધવજી સાથે તેને ઘેર ગયા. તેણે પણ શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કરવાને પોતાના મકાનને માતીની માળાઓ, પંતાકા તથા પદ્મવનાં તોરણોથી શણગાર્યું હતું. તેમજ સુગન્ધી ધૂપ, દીપ, ફુલની માળાઓની સૌરભ અત્યંત મહેકી રહી હતી. શ્રીકૃષ્ણે તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કર્યા.

પછીથી પોતે અકૂરણને ઘેર પધાર્યા. અકૂરણએ શ્રીકૃષ્ણને બળરામ સહિત પધારેલા જોઈને તેમને ઘણાજ આનંદ થયો. તે ઉભા થયા અને પ્રેમપૂર્વક જન્મે બાઈ-ઓને ભેટ્યા. પછીથી તેમના ચરણને જળથી ધોઈને તે જળ પોતાના માથે તેમણે અઢાબું, ભેટ, દિવ્યવસ્ત્રો, સુગન્ધ, માયા અને ઉત્તમ ભૂષણોથી પૂજન કરી તથા મસ્તકથી પ્રણામ કરી જોળામાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરણારવિન્દ લઈને ચાંપતા અને પ્રેમથી નમેલા અકૂરણએ આ પ્રમાણે કહ્યું—

“હે શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવ! તમે જન્મેએ પાપી કંસને તેના પરિવાર સહિત માર્યો તે ઘણું સારું થયું છે. તમે જગતના કારણ, પ્રધાન અને પુરુષના પણ ઇશ્વર છો. કોઈ કારણ અથવા કાર્ય તમારા વિના છેજ નહિ. તમેજ અનેક રૂપ ધારણ કરીને અર્હિઆં પ્રકટ થયા છો. હે નર ! આપના પધારવાથી અમારું ઘર તપોવનની માફક બન્યું છે. દેવના અને યોગેશ્વરો પણ આપના સ્વરૂપને

ધણા પ્રયત્નથી પામે છે. આપે અહિં આવ અમને દર્શન દીધું એ જાહુજ સાડ કંઈ. હે ભગવન! મારી એટલીજ વિશ્વાસિ છે કે અમોને પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, સંબંધીઓ, ગૃહ તથા દેહ વગેરેમાં મોહ થવારૂપી બેડી જે તમારી માયા રૂપ છે તેને આપ છેદશો.” આ પ્રમાણે અફરજીએ પૂજન અને સ્તુતિ કરતાં શ્રીકૃષ્ણે નીચે પ્રમાણે તેમને ઉત્તર વાળ્યો!—“હે અફર ! તમે તો અમારા કાકા તથા બાંધુ છો. તમારા જેવા પુરુષો અહિં આં મળવા દુર્લભ છે. તમારા જેવાઓનું તો સેવન કરવું જોઈએ. દેવતાઓ પોતાનું કાર્ય સાધવામાં તત્પર હોય છે પણ સાધુ પુરુષો તો બીજા ઉપર અનુબ્રહ્મ કરવામાંજ તત્પર હોય છે. માટે તમારા જેવા સાધુ પુરુષો દેવો કરતાં પણ ઉત્તમ અને સેવવા યોગ્ય છે. તીર્થ સેવાથી જે પવિત્રતા લાંબા સમયે મળે છે તે તમારા દર્શનથી પ્રાપ્ત થાય છે, અમારી એક ઇચ્છા છે કે અમારે તમને હસ્તિનાપૂર મોકલવા છે. પાંડુરાજના મરણ પછીથી તેમના પાંચે પુત્રો દુઃખીઆ થઈ ગયા છે તેમનો કાકો આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર પણ તેમના તરફ સમસાવ દેખાડતો નથી. આમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. માટે તમે જઈને નક્કી કરી આવો કે તેમાં ખરી હકિકત કયી છે. પછીથી તેમનું કલ્યાણ થાય એમ આપણે યોજના કરીશું? આ પ્રમાણે અફરને આજ્ઞા આપીને શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવ ઉદ્ધવજી સાથે પોતાના ઘર તરફ ગયા.

અફરજી પણ પછી હસ્તિનાપૂર ગયા. ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર લીધ્મ, વિદુર, કુંતી, દુર્યોધન તથા પાંચ પાંડવોને પણ મળ્યા. અને તેમના કુશળ સમાચાર જાણવા કેટલાક મહિના

મુઘી ત્યાં રહ્યા. કુન્તાજીએ અકૂરને પોતાના પિયરથી આવેલા બાણીને તેમને પૂછ્યું “ હે અકૂર ! શ્રીકૃષ્ણ તથા ગાળદેવ તેમની ફેણને તથા તેનાં માળાપ વગરનાં બાળકોને સલાખે છે એ બાણીને અમે અમારું દુઃખ આજે મૂલી નહીં છીએ. અમને જો કોઈ આ દુઃખમાંથી બચાવી શકે તો તે શ્રીકૃષ્ણ જ છે. મારા પુત્રોને તેમનો કંકો ધૃતરાષ્ટ્ર પણ દાઢ દેતો નથી. તે દુર્યોધનને કંઈપણ ઠહેવાને અશ્કમર્થ છે. અહિંઆં અમારી દાઝ બાણે એવું કોઈ નથી. લીધે તથા દ્રોણ જેવા છે પણ તેમનું દુર્યોધન આગળ ચાલી શકે તેમ નથી. વળી તેઓ પણ તેમનાજ પક્ષમાં ભગી ગયા છે. આ પ્રમાણે બોલતાં કુન્તા વિદાપ કરવા લાગ્યાં. અકૂરજીએ તેમને સાન્તવન આપ્યું. ‘અને કહ્યું “ હે કુન્તાજી ! તમે શોક કરશો નહિ. હું અહિંની ગધી નિયતિનું વર્ણન શ્રીકૃષ્ણને કહી બતલાવીશ. અને હું આજે હું કે તે વરૂંથી થોડા સમયમાં અહિંઆં આવશે તેમને તમારાં બધાંની બહુ દાઝ છે માટે તમે શોક કરશો નહિ ” આ પ્રમાણે કહીને તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં ગયા અને તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો “ ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે તમારા બાઈ પાંડુના વિદેહ ધયા પછી તેમના પુત્રોને દુઃખ આપો તે ઠીક ઠહેવાય નહિ. એમને તો તમારે તમારા પુત્રો જેવાજ ગણવા જોઈએ. તમે બાણો છો કે આ દેહ નશ્વર છે મંસારતું સુખ ક્ષણિક છે. માટે તેમાં ખોટા કસાવ નહિ જેટલું ધર્માચરણ કરશો તેટલુંજ તમને હિત રૂપ છે. માટે ધર્મથી પ્રજા પાળવી એ તમારો ધર્મ છે. તમામના તરફ સમસાવથી વર્તવું જોઈએ. પાંડુના પુત્રો તો તમારા સંબંધી

છે એટલે તેમના તરફ તો ખાસ હેતુ દેખાડવું જોઈએ. છતાં હે રાજા ! તમારી બુદ્ધિ દુર્યોધનના કહેવાથી ફરી ગઈ હોય એમ લાગે છે. માટે તમારે આ બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ, તમે જાણો છો કે જીવ એકલોજ જન્મે છે, અને એકલોજ અહિંઆથી જાય છે. અને જાતી વળતે જે જે પુણ્ય પાપ કર્યા હોય તે લોગવે છે. માટે તમારું હિત શામાં છે તે તમે સમજો. અને તમારા લાઈના પુત્રો દુઃખી ન થાય એ પ્રમાણે વર્તો. ” અકૂરનાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે પણ મિહાશથી આટલોજ ઉત્તર વાળ્યો “ હે અકૂરજી ! તમારી વાણી મને ગંહુજ સારી લાગે છે. તમારા જેવું હિતવચન કહેનાર ચોડાજ હોય છે. પણ હું શું કરું મારા પુત્રો આગળ માંડે કંઈપણ ચાલી શકતું નથી. તેમને હું ઘણું સમજાવું છું છતાં તેઓ મારાં શબ્દોની અવગણના કરે છે. આથી ઈશ્વરે જે ધાર્યું હશે તે થશે એમ મારીને હું સખ્ત રહ્યો છું. છતાં મારાથી બનતું હું કરતો રહીશ ” અકૂરજીએ ધૃતરાષ્ટ્રનો જે અભિપ્રાય જણવાનો હતો તે જાણી લીધા બાદ સંબંધીઓની અનુસાર મેળવી મથુરા પાછા ફર્યા. અને પોતે જે કંઈ ત્યાં જોયું તથા અનુભવ્યું તે તમામ શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવને કહી બતાવ્યું.

સાર—કુષ્ણુદિ દણ્ડાઈ તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી તમામ આસુરી વૃત્તિઓ દણ્ડાઈ, વેદોદિત સાધનો પણ જોરામાં આવ્યાં, તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત ગણ, વળી એમ પણ વિચારતાં જણાવું કે જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ અધિક છે, કારણકે તેજ જીવન પ્રભુ સાથે સંબંધ કરાવનાર છે. આથી જે વક્તવિ પૂર્વે કુષ્ણુદિને લીધે વિપરીત દર્શન કરતી હતી, તેની વક્તા ટળી જતાં સર્વ કંઈ પ્રભુમય જોવા લાગી. તે હવે તમામ ક્રિયાઓમાં કર્મકલાપોમાં, સર્વમાં પ્રભુજ છે

અને તે પ્રભુને માટેજ છે, અને પ્રભુ જે કરે છે તે સારા માટેજ છે એમ તે જોતી થઈ. અર્થાત્ મનુષ્યની આન્તરદષ્ટિ બદલાઈ ગઈ, તે હવે દિવ્ય થઈ. તેથી તે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટેજ 'ઉત્સુક' રહે છે. આ અર્થ જણાવવાને શ્રીકૃષ્ણ કુન્તાના મુકાનમાં પધારે છે અને તેના મનોરથો પૂર્ણ કરે છે એ પ્રસંગ આ પ્રકરણમાં જણાવ્યો છે. દષ્ટિ દિવ્ય થતાં ભક્તનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે તે નિરોધની સિદ્ધિ કરવાને હવે પોતે અકૂરને ઘેર પધારે છે પણ આ ભક્તો રાજસ ભક્તો છે. તેમની પ્રવૃત્તિ તો રહેવાનીજ. માત્ર તે પ્રવૃત્તિ પોતાને માટે નહિ પણ ખીજાંઓને માટે. આથી તેવા ભક્તો યજ્ઞભક્તોની માફક સર્વ પ્રવૃત્તિ છોડી દઈને કેવલ પ્રભુમયજ જીવન ગાળનાર હોતા નથી. તેવા ભક્તોએ પોતાની પ્રવૃત્તિને તરછોડવી નહિ એટલુંજ નહિ પણ જે પ્રવૃત્તિ કરે તે કલ્યાણકારક તથા અન્યને 'હિતરૂપ' હોવી જોઈએ. માટે તેવી પ્રવૃત્તિમાં યોજવાને અકૂરને આ પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હસ્તિનાપૂર મોકલવામાં આવે છે, અને ત્યાં કુન્તાના સંતાનોની દેવી દુઃખદ સ્થિતિ છે તે જોવા જાય છે. કુન્તા એ સાધ્વી સ્ત્રી છે. તેના સંતાનો પણ સાધુશીલ છે તેઓ ભગવાનનાજ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પોતાનું જીવન ગુજારે છે. તેમના ઉપર જે દુઃખ આવી પડ્યું છે તે દુઃખમાંથી તેમને મુક્તિ આપનાર ભગવાનજ છે એમ તેઓ માને છે. તેમનું દુઃખ શું છે તે જાણવાને અકૂરને મોકલે છે. અર્થાત્ આવા ભક્તોએ સાધુશીલ, સમ્યચરિત્ર પુરુષોની ઉપર સંસારમાં જે કોઈ દુઃખ આવી પડ્યાં હોય, ખીજાઓના ત્રાસથી તેઓ પીડાતા હોય તથા દુનિઆમાં ખીજું કોઈ તેમનો સહાયક નહોય; તેમની ભક્તિમાં વિક્ષેપ નાખતા હોય તો તેમનાં દુઃખ દૂર કરવાં તથા તેમને મોઝ આશ્વાસન આપીને સાંત્વન કરવું. એ પણ રાજસભક્તોની પ્રવૃત્તિ છે. ત્યારેજ રાજસભક્તોની પ્રવૃત્તિ શોભે છે.

વિભાગ ૨ જો સંપૂર્ણ.

પરિશિષ્ટ ૧.

રસસ્વરૂપપ્રતિપાદક શ્રીહરિરાયજીના લેખમાંથી અવતરણો.

૧.

ભગવાનનું સર્વાન્તરત્વ.

પ્રપંચ ભગવાનનું કાર્ય છે, તથા તે નિત્ય તેમ તદાત્મક છે. ભગવાન સર્વ વેદાન્તથી વેદ, તદંતઃસ્થિતના રક્ષક, દૂટસ્થ, સમ્વિદ્યાનંદ, અવ્યક્ત અને વ્યક્તના આશ્રય રૂપ છે. પુરુષોત્તમ રૂપના ચરણમાં જે લોક છે તે તેનું આસન છે. તેમાં સ્થિત રહેલા, લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ છે, અને રસાત્મકતાને લીધે શુંગાર રૂપ મનાય છે. તે સંગ અને વિરહરૂપથી બે પ્રકારના છે, સંયોગાત્મા રસનો આકાર આમંદરૂપ શ્રુતિએ નિરૂપ્યો છે. સર્વ લીલાદિ સામગ્રી સદિન ભક્તનું યુક્ત, તેની અંદર સ્થિત, વિયોગાત્મા ભગવાન પણ તે રૂપ છે એમ માનવું. તે ભગવાનની જે કોઈ સામગ્રી છે, તે પણ તે રૂપ છે, ભગવાનના રૂપનો અનુભવ પણ તથાવિધ ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકે છે. આ સ્વરૂપ ભાવાત્મક હોવાથી તેની સેવા પણ માનસીજ હોઈ શકે તેનો સંયોગ પણ વિરહવાળાઓને લીધા સાથે ભાવથી થઈ શકે છે. આ રૂપ સર્વાન્તર છે એવું સત્પુરુષોએ બાણકું, શ્રીમદ્વાચાચરણે શ્રુતિનો સાર પ્રકાશિત કર્યો છે. તેને માટે સેવાનો અધિકાર કરી આપનાર ક્ષણસંબંધ ભાવ છે. કારણ કે આરા પ્રભુ ભાવરૂપ છે. તેમની સેવા પણ ભાવ રૂપ છે તેથી તે ભાવથીજ અને છે; અને આ ભાવ તે સર્વના અંતરમાં ગૂઢભાવ રૂપ સ્થાયી કૃષ્ણ છે, તેની પ્રાપ્તિ ભાવથીજ સમ્યક્ પ્રાપ્તિ છે; તે સિવાય બીજી રીત નહિ એ નિશ્ચય છે.

શ્રીહરિરાયજી.

૨.

સ્વમાર્ગીય મુક્તિ દ્વૈવિધ્ય નિરૂપણ.

ભક્તિ માર્ગમાં જીવનો કૃષ્ણ સાથેનો સંબંધ મોક્ષ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે. જીવ વિદિત અને ભગવાનથી વિદિત. જીવનો કૃષ્ણ સાથેનો સંબંધ માર્ગમાં નિહતાથી ક્રમ પ્રમાણે થાય છે. પરમાનંદમાં પ્રવેશ તે સાયુજ્ય શબ્દથી ઓળખાય છે. કૃષ્ણમાં પ્રવેશ કરવાથી જે મુક્તિ થાય છે તેનું નામ સદ્ભાગ્ય છે. તેમાં ભક્તિ સદિન કોઈ પણ સાધનનો ક્રમ નથી. જ્યાં કૃષ્ણ અત્યંત કૃપાથી સ્વપ્રમેયથી જીવમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આવેશની ક્ષણમાં મુક્તિ બને છે. અન્તર્ગદગના ગોપીજનોમાં કમથી પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય થયો હતો; પણ રાસરથ ગોપીજનમાં કૃષ્ણના આવેશથી તુર્તજ મોક્ષ થયો હતો. આ રીતે મોક્ષના બે બેદો સમજવા. પ્રથમ પ્રકારમાં જીવ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. (અર્થાત્ પ્રથમમાં સાધન છે, બીજામાં ભગવાનનો અનુગ્રહ છે-પ્રમેય બળ છે.) **શ્રીહરિરાયજી.**

૩.

શ્રીમત્પ્રભુ પ્રાકટ્ય હેતુ નિર્ણય.

ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય એ કૃપા કહેવાય છે. ભગવાન પરમાનંદ રૂપ છે તેથી તેનો આવિર્ભાવ પણ તે રૂપેજ છે. તેમાં હેતુ ભક્તિનું દુઃખ છે. (ભક્તિના દુઃખને માટે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય છે.) દરિનાં ત્રણ રૂપાથી, દરિનો અવતાર પેલું ભક્તોના દુઃખથી છે. જ્યારે અન્યથી કરાયું દુઃખ ભક્તોને થાય છે, ત્યારે અસુરોનો નાશ કરવાને દરિ તુર્તજ અવતાર લે છે, કામથી જ્યાં દુઃખ થાય છે તે સ્વરૂપ વિાવ મનાય છે; અને ત્યાં (આ દુઃખમાં) પૂર્વ રસાત્મક (સંયોગાત્મક) દરિનો આવિર્ભાવ થાય છે. જ્યાં સદ્ગત્ સ્નેહથી દુઃખ હોય છે ત્યાં દરિ પોતે છે. મૃગ રૂપથી દવાથી દરિ પ્રકટ થાય છે. જેમ ઘડાદિની પ્રાર્થનાથી, દેવકી અને વસુદેવની પ્રાર્થનાથી; તેમજ શ્રુતિ રૂપાની કામનાથી સદ્ગત્ સ્નેહથી પ્રકટ થયા

માટે લક્ષ્યતું દુઃખ એજ ભગવાનના પ્રાકટ્યનો હેતુ છે. દુઃખ વિરહથી ઉત્પન્ન થાય છે; બીજા કશાથી નહિ. વિરહ પણ ત્યારે હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થાય ત્યારે દુઃખનો હેતુ બને છે. તે સ્ફુર્તિ અને ભગવાનનો સંબંધ બે પ્રકારનો મનાય છે. દેહથી અને ભાવથી; પ્રથમ દરિયી છે. અવતારમાં ભાવ સંબંધ પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે જેમ પતિ સાથે સ્ત્રીનો ભાવ સંબંધ દેહથી નથી તોપણ સર્વસ્વના નિવેદનથી નિરૂપિય થાય છે; જેમ કન્યાની માફક સ્વ સર્વસ્વનું નિવેદન કરીને નિજ આગ્રહથી તેના (ભગવાનના) ભાવનું મદણ કરે છે. તે પરોક્ષમાં તાપ રૂપ હોય છે. તે ભાવના અનુભાવથી (પુનઃ પુનઃ અનુસીધનથી) કૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય હૃદયમાં યાય છે.

શ્રીહરિરાયજી.

૪.

રસાત્મકભાવ સ્વરૂપ નિરૂપણ.

શ્રુતિમાં પરમાત્મા રસાત્મક તરીકે સિદ્ધ છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ તરીકે શૃંગારરસ જ દરિ છે. તેના વર્ણા ધર્મ તથા ધર્મો એવા બે બેદો છે. સંયોગ એ ધર્મરૂપ છે અને બદાર પ્રાકટ્યથી ગૃહિત છે. જે પરોક્ષ છે તથા આંતર છે તે ધર્મી તરીકે મનાયો છે. વિયોગ પણ તેજ કે જે પ્રભુના પ્રાકટ્યને સાધે છે. તે ધર્મરૂપ છે, અને હૃદયમાં પ્રભુના આવેશથી જે સ્વતંત્ર રૂપરૂપ વિપ્રયોગ થાય છે તે ધર્મરૂપ બાહ્યો. તેમાં આવિર્ભાવનું પ્રયોજન નથી. અથવા જે વિપ્રયોગમાં બદારનું જ્ઞાન હોય છે તે ધર્મરૂપ વિપ્રયોગ છે; અને જેમાં જ્ઞાન નથી તે ધર્મરૂપ છે. આ બન્ને પ્રકારના વિપ્રયોગની અવસ્થા ભાવથી જ થાય છે, બીજા કશા પણ રીતે નહિ. વિપ્રયોગમાં ધર્મ અને ધર્મરૂપની બે અવસ્થાઓમાં સંયોગ ॥ અભાવ છે. જે બાલ પ્રપંચના જ્ઞાનનો અભાવ રહે તેવો ભગવદ્વેશ થાય તો એ વિપ્રયોગાત્મક થઈ જાય. ત્યારે સંયોગની માફક વિપ્રયોગમાં અનુભવ થાય છે. વિપ્રયોગ દશમાં બાલ પ્રપંચના જ્ઞાનમાં કેવળ

વિપ્રયોગનો જ અનુભવ થાય છે. ભગવદ્ભાવેશનો અનુભવ નહિ. આ રીતે વિપ્રયોગ પણ બે પ્રકારનો છે. આને જ સ્વતન્ત્ર ભક્તિ કહી છે.

વિપ્રયોગાત્મક પ્રભુ ભાવસ્વરૂપ છે; અને તે હૃદયમાં નિરૂદ્ધ થયેલા પૂર્ણ જ છે. ધર્મરૂપ વિયોગમાં પણ હરિના ગુણો પ્રવેશ કરે છે; અને ધર્મરૂપ વિપ્રયોગમાં શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની પેઠે પ્રવેશ કરે છે. જેમ મૂર્તિરૂપમાં ભગવદ્ભાવેશ થાય છે તેમ એમાં હરિનો આવેશ થાય છે. ઉપર જે ધર્મ અને ધર્મીના ભેદ કહ્યા તેમાં બે ભાવ સિદ્ધ છે— પ્રથમ સદજ્જ્વાલ અથવા સ્ત્રીભાવ, ખીજો આવિષ્ટ ભગવદ્ભાવ જે પાછળથી થાય છે તે. તેમાં ધર્મો પણ બે પ્રકારના જણાય છે. (આ પછીથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ભાવસ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.)

શ્રીહરિરાયજી.

૫.

શ્રીમત્પ્રભુચય નિરૂપણ.

ભગવાન રસાત્મક છે. તેમ તેમનો અધરરસ પણ રસાત્મક છે ને મુખ્યરસ તરીકે ગણાય છે. જેમ આંખાનું ફળ એક રસરૂપ છે તેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી, જો કે રસમાં બદારનો અને અંતરનો એમ ભેદ છે. છાલ ઉપરમાંનો રસ તેની અંદર વહેતા રસની સમાન નથી. (આત્રફળના દૃષ્ટાન્તમાં) ખરી રીતે તો ઉભય વચ્ચે ઐક્ય છે તેમ તારતમ્ય છે. તે રીતે રસાત્મક પ્રભુમાં પણ તારતમ્ય છે. ઐક્ય નો સર્વથા છે, માટે અભેદમાં મુખ્યતા કહી છે, તેને જ આનંદના સારરૂપ પ્રભુએ જણાવેલ છે. માટે જ સ્વામિનીઓની આશ્લેષમાં તેમનો અતિ આદર છે. આથી જ અધિકાર પણ ત્યાં પ્રવેશ કરે છે. વેલુદ્ધારા વિયોગમાં જ જીવન છે, તેથી જ એ મુખ્યરસ છે એવે નિશ્ચય કરે. તેની સર્વ સામગ્રી પણ તે રીતની માનવી જોઈએ. આથી વનની કામનાવાળી પણ ગોપકુમારિકા - કહ્યાં છે. પ્રભુ જ વનમાં કુમારી તથા કુમાર થયા છે. આવા પ્રકારના પ્રભુમાં સર્વ

સામર્થ્ય છે. તેજ સ્વરૂપથી હરિનો કામ છે. કામના આશ્રયમાં વચની અપેક્ષા છે, સાક્ષાત્સ્વરૂપમાં નહિ. પ્રભુનું રૂપ અપ્રાકૃત છે એમ માનવું.

શ્રીહરિરાયજી.

૬.

સ્વમાર્ગીય શરણુકૃપ નિરૂપણ.

શરણુ જે પ્રકારનું છે-સિદ્ધ અને સાધનરૂપ. પ્રથમમા ત્યાગ અને અત્યાગ એવા જે બેદ છે. આ બન્નેમાં ત્યાગ ઇષ્ટ છે. ત્યાગનું નિરૂપણ થીમહ ભગવદ્ગીતામાં “ સર્વ ધર્મેભિા પરિત્યાગ કરીને હું અર્જુન, મારે શરણે આવ, ” એમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાગે સર્વનો ત્યાગ થાય ત્યારે અહિંમાં સંન્યાસ કહેવાય છે. આ ત્યાગનો ઉપદેશ વિરહના અનુભવ માટે છે. જ્યાં જ્ઞાન અને શુદ્ધાદિના સ્વાસ્થ્યના હેતુ માટે સ્વતઃ ત્યાગ ક્ષેા છે. બોજનાદિથી રક્ષા કરવી જોઈએ નહિ. લૌકિક અથવા વૈદિક ધર્મો પણ જ્યાં ત્યજાય છે; અને ભગવાનના અનુભવ સિવાય બીજું કોઈ પણ ફળ નથી તેજ અર્થે ત્યાગ છે. આવો દુર્લભ ત્યાગ પ્રેમથી સિદ્ધ થાય છે, અન્ય રીતે નહિ. શુદ્ધિપૂર્વક ત્યાગમાં જ વિરહના અનુભવ માટે છે, આ સિદ્ધ શરણુ છે આત્માગની સામ્પ્રલકિતની પ્રસિદ્ધિ કરી છે; કળિયુગમાં ભકિત વગેરે માર્ગો દુઃસાધ્ય હોવાથી સ્વમાધનથી સંસિધ્ધિ થવી નથી. માત્ર શરણુથી થાય છે.

ભગવાન કૃષ્ણ વિરહાત્મા તથા સાકાર છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ વગેરેમાં રક્ષક તરીકે સ્થિત હોય છે. માટે દેહ છત તથા ઇન્દ્રિયોના આત્મા ભગવાનનું જીવન કરવું. પછીથી વિયોગના અનુભવમાં જીવન પ્રાપ્ત થશે. આજ સ્વતંત્ર સંન્યાસ છે, અને આત્મનામ શરણુ છે. બીજી જાતના શરણુમાં આ મારા દેહાદિ પ્રભુને શરણુ છે; પ્રભુજ તેના રક્ષક તથા પ્રવર્તક છે તેમજ નિવર્તક છે એમ જાણવું.

શ્રીહરિરાયજી.

૭. સ્વમાર્ગીય કર્તવ્ય નિરૂપણ.

શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર ! શ્રીવલ્લભાચાર્યની કૃપાથી સર્વથા સ્વસં-
તોષ માટે સ-માર્ગનિર્ણય કર્તવ્ય કહેવાય છે. સેવ્ય કૃષ્ણ સદાનંદરૂપ
અને ફક્ત ભક્તના હૃદયના આશ્રય છે. તેના ભાવાત્મા, તે રૂપ
સર્વદા મર્વલીલાથી યુક્ત છે. લોકમાં અતુરાગ આ રીતે થાય છે.
શ્રવણથી તથા દર્શનથી તેમનામાં (સ્વામિનીઓમાં) જે સદગ્ન રાગ
આય છે તેજ ભગવાન. એજ નંદના ભવનમાં ભુવન ઉપર સુખનું
દાન કરવાને ઉત્પન્ન થયા છે. તેનું સ્વરૂપ તે પ્રમાણે વર્ણન કરવાને
અર્હિંઆં શ્રુતિઓ પણ સમર્થ નથી. માટે મનની વચનોની અભિ-
વૃત્તિ મનની સાથેની સદરૂપના છે, અને શ્રીઆચાર્ય ચરણની કૃપાથી
કંઈક નિરૂપણ કર્યું છે.

યશોદાના અંકમાં સ્થિત એવા ભગવાન ગોપીકાના
ભાવરૂપ છે. અને યશોદા પણ તે ભાવરૂપ છે એમ જાણી-
નંદ તથા તેમનાં બીજાં બધાં—તે ભૂમિ, તેમનું ગૃહ તથા
ધન તેમનો ઉત્સવ તથા સઘળું ત્યાં તેમના ભાવરૂપજ છે.
તે સ્વરૂપ અતિ શુભ છે, અને બહાર સ્થિત રહેવાને શકત
નથી તેથી તેમની સાથેના મેળાપ પૂર્વરૂપથી (સંયોગ
સ્થિતિમાં) નથી. માટેજ બેદનું નિરૂપણ કર્યું છે (વિપ્રયોગનું)
પણ વર્ણન કર્યું છે.

કેવલ સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ નિરૂપી નથી. માટે ગોપિકાને
ભાવ સામગ્રી સહિત પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે, અને તે ભાવે
યજ્ઞમાં આનંદરૂપ લીલા કરી છે. જે પૂતના વગેરેને મારવા રૂપી
સર્વ અવતાર ચરિત્ર તે પ્રાદુર્ભાવ પામીને સ્વયંકૃષ્ણે પુનઃ કરી તે
સર્વ આ ઉત્તમ પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. કલ્યાણિત્વનાયન્ત્યાઃ શ્લોકમાં
સારરૂપે જણાવ્યું છે; માટે સર્વ લીલા ભાવરૂપ છે. જેમ શ્રુતિથી
અગ્રણ્યના ભગવાન ગુણદ્વારા નિરૂપાય છે તેમ ભાગવત પણ તે
સદગ્ન ભાવનું વર્ણન કરે છે. અવનારના ચરિત્રથી તેમનામાં જે

બેદજ્ઞાન થાય છે તે પણ શ્રીમદાચાર્યની કૃપાથી જાણાય છે, તે આ છે કે ભગવાનની સેવા કરવી જોઈએ. આ ભાવસેવા માનસી સેવા છે. જે આ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ હોય તો આ પ્રમાણે તેનું સમાધાન છે. સ્વામિનીઓમાં સદૃજ ભાવ સર્વથા સિંધ છે. તે અન્યત્ર રિચત ભાવની આગતિ અહિંઆં કેવી રીતે બને? તેમ તે પ્રમાણેની અન્યની યોગ્યતા હોઈ ન શકે એવી કલ્પના ન કરવી. માટે તે પણ તેમની કૃપાથી કંઈકે તે બની શકે એમ છે. (ગોપીજનોને જે ભાવ છે તે બીજાઓમાં ન હોઈ શકે. જે કે મેવા ગોપીજનોના ખાવથી કરવાની છે. પણ ક્યા ગોપીજનોના ભાવ અને ક્યા સામાન્ય જીવોનો ખાવ! તેઓમાં યોગ્યતા નજ હોઈ શકે. છતાં ગોપીજનોની કૃપાથી તે યોગ્યતા આવે છે). હરિની આશુક આ પુરપતે તેમનો પ્રસાદ ઉતરવો કહિન છે. માટે કૃપાનિધિ કૃષ્ણે અથ' પ્રાકટ્ય કયું અને સ્વામિની હૃદયમાં સ્થિત જે આવરૂપ છે તે ભાવાગ્રિષ્ઠ મુખના વાચ્ય વિરહાત્મક ભાવનું રૂપ છે. તેનું દાન કરવાને તે રૂપ સ્વસાન્નિધ્યનું ફલ આપનાર આપણા પ્રભુ ક્યારે શિર ઉપર સ્થિત થાય છે? આ ભાવ તેમને નિવેદનથી તથા તેમની સન્નિધિમાં રહેવાથી થાય છે, અને તે મુખ્ય મેવાનું સાધન છે; આ ભાવની સિધ્ધિ ગોકુલાધીરામા જે સર્વ વસ્તુનું સમર્પણ કરવામા આવે તોજ થાય છે. અને તે પોતાના સર્વસ્વનો વિનિયોગ કરવાથી સિધ્ધ થશે. તેને માટે કાવિટ્રી મેવા છે. શરીર અને દ્રવ્યથી મુક્ત સેવા પણ છે. આ રીતે તેમાં મન રાખીને ચિન્તાનો ત્યાગ કરીને સર્વ કંઈ, કરીને સેવા પરાયણ હૃદયથી વિયોગનો અનુભવ કરીને અને સેવાના અનવસરમાં પ્રભુ ગાયો ચારવા પધારી હોય તેવા ભાવ કરીને, સંન્યાસથી ભાવ કરવો. આ રીતે પરમ અનુભવ કરવો જોઈએ. તે અતિશય વિયોગનું પરમ ફલ છે.

૮.

શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ આવિર્ભાવ નિર્ણય.

પુરુષોત્તમ રસાત્મક છે; આ વસ્તુ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ છે. આ રસ શૃંગાર રૂપ છે. તે નાટ્યના સિદ્ધાંતથી સંબંધિત છે (નાટ્યશાસ્ત્રમાં

મુખ્ય રસને શૃંગાર કહ્યો છે) ભરતાદિ અન્ય રસોને રસ માનતા નથી. કારણ કે શૃંગાર રસના સંબંધથીજ અન્ય પણ રસ ગણાય છે. જેમ મહાન પુરુષોનો ઉપકાર સુવર્ણમય ગણાય છે. તેમ શૃંગારના કાર્યમાં તે સિવાય (શૃંગાર સિવાયના) રસો ઉપયોગિ છે. આ શ્રુતિમાં તેને સાકાર, સચ્ચિદાનંદ અખિલ વિરહ ધર્મધારણ કરનાર, રૂપવાન, અખિલાધાર, અનંતશક્તિ અને સ્વભાવથી અપ્રાકૃત નિજ આનંદ રૂપ દેહ તથા ધન્વિયો વાળા છે અને તે શાસ્ત્રમાં સંયોગ તથા વિરહ રૂપે વર્ણવ્યા છે. રસમાં પણ સંયોગથી વિરહનું તારતમ્ય છે, તેમ તેમના સ્વરૂપમાં પણ માનવું જોઈએ. આ ભકતોના અનુભવથી પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ સ્વરૂપ શાસ્ત્રીય ક્રિયાના આધાર રૂપ છે તેમ બીજું સ્વરૂપ ભાવ રૂપ હોવાથી ભાવ ક્રિયા માત્રનો આશ્રય છે. પ્રથમનું સ્વરૂપ લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે શ્રુતિમાં સિદ્ધ થયેલા અખિલ બ્રહ્મચર્યના આધાર રૂપે છે, જગત્ના કર્તા છે તથા અતુ-
 ન્યૂદથી યુક્ત છે. આ સર્વ આશ્રયથી પૂર્ણ છે. પણ બીજું સ્વરૂપ ગૃહભાવ રૂપ હોવાથી, દેવલ ભકતના હૃદયમાંજ સ્થિત છે માત્ર અનુભવ રૂપી પ્રમાણથી તે જણાય છે, અને અન્ય પ્રમાણોથી તે અતીત છે. તે અનંતકોટિ લીલાનો આશ્રય છે, નિત્ય નવીન છે. અને પ્રાકૃતમાં સર્વ રૂપથી હરિનો પ્રાદુર્ભાવ મનાય છે તેની વ્યવસ્થા શ્રીમદાચાર્ય પંડિતે રચી છે. લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ હરિ વ્યૂદથી યુક્ત છે, તે વાક્ય સત્ય કરવાને વાસુદેવના ગૃહમાં પ્રકટ થયા. ત્યાં ત્રણ વ્યૂદોનો પણ આવિર્ભાવ કહ્યો છે. વાસુદેવનું કાર્ય તો મનમાં પણ છે તેમાં સંશય નથી. તે પૂતના વગેરે મહાદૈત્યને મુક્તિનું દાન આપવાથી જણાય છે. આગળ જે રાજાઓ તથા દૈત્યોને માયાનું વર્ણન કર્યું છે તે સંકર્ષણ રૂપથી છે. એ રીતે પૃથ્વીને! ભાર ઓછો કર્યો. માટે વાસુદેવ નામના શુદ્ધ સર્વોત્તમ જૂદા છે. તે કૃષ્ણના અવિર્ભાવ માટે પ્રકટ થયા હતા એમ કહેવાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વમાંજ આત્મા પ્રજુ પ્રકટ થાય છે તે જણાવવાને માટે વાસુદેવની ઉત્પત્તિનું

પણ નિરૂપણ કર્યું છે. તે લખતેજ શુકદેવ કહે છે કે “ઉત્પન્ન થયા”
 મન-મની ઉત્પત્તિ તેનાથીજ છે, ભાવ રૂપ પ્રભુની નહિ. આ ઉત્પત્તિ
 તે શુદ્ધ સત્ત્વમાં હરિની સ્થિતિ છે. નહિ તો ભાવરૂપ પ્રભુને માટે
 ઉત્પત્તિ શબ્દ કહેવાય નહિ. આથી “આત્માથી ઉત્પન્ન થયા” એ
 પ્રમાણે નંદજીની મતિ તે વખતે યદ્યપ્તે તે એ રીતેની સમજાય છે.
 વામુદેવ તો ભક્તોના અંતઃકરણની મર્તિવાળા છે, તેના પ્રથમ
 આશ્રય કરીને ભાવાત્મા ભગવાન પ્રકટ થયા. આથી પ્રાકટયોત્સવના
 ગીતોમાં પ્રભુ અન્ન (અન્ન-મા) તરીકે ગવાય છે. તેની નિરૂત્તિ
 “તામિર્જાતમ્”માં કરેલી છે. શ્રીઆચાર્યજીએ તેને માયા મૂર્ધામદ
 નંદજીના ધરમાં મુક્ષરૂપથી તે પ્રકટ યદ્યપ્તે એમ કહ્યું છે. આ પ્રભુના
 પૂર્વ રૂપનો વામુદેવજીના ગૃહમાં અવતાર પ્રથમ મુજાય છે. અને
 તેજ નંદજીના ગૃહમાં પધાર્યા અને ગતિની સિદ્ધિ કરવાને તે પ્રાકૃત
 શિશુરૂપ યશોદાના હિતસંગમાં લાસિત મુક્ષ પ્રતિદૃતિ રૂપ બન્યા, અને
 ગમન પાછીથી ત્યાં ભાવ રૂપ થયા. મારેજ તે સંયોગ અને વિયોગના
 અનુભવ રૂપ છે. કેવલ સ્વરૂપ ત્યાર પાછીથી છે. પ્રથમ મયુર પધાર્યા.
 ત્યારે વામુદેવ પંચ ત્યાં રિયત રહ્યા. આ રીતે એકરૂપે યદ્યપ્તે રાનીઓ
 તથા ભક્તોનો મોહ પ્રભુ કહે છે. આ રીતે સર્વ ચરિત્રોનો સન્નિવેશ
 પણ સિદ્ધ થશે, મારેજ ભાવાત્મક પ્રભુની શીક્ષા ઠોક સમયે વર્ણવી
 છે. “અંગના” વગેરે પદ્યમાં આ લીલા ભાવાત્મક છે. શ્રીમદાચાર્યને
 આશ્રય કરનારે આ રીતે સમજવું જોઈએ. જો કે આ વર્ણન કરવું
 તે શ્રવણી આશક્ય છે. પણ તેમની કૃપાથી હરિદાસે નિરૂપ્યું છે.”

શ્રીહરિરાયજી.

૯.

પુષ્ટિમાર્ગીય સ્વરૂપ નિરૂપણ.

પ્રભુ શુંગાર રસના સ્વાધિ ભાવનું મનાય છે. શાસ્ત્રમાં જેવો
 રસ મનાય છે તેવાજ અદિઆ લેવાનો છે. શાસ્ત્રમાં નૃત્ય જવ
 વગેરેથી રસ જણાય છે. ક્રિયા ત્યા પશુ કારણ છે, ક્રિયાથી નૃત્ય

અન્ધાદિથી શાસ્ત્રના ઉદ્દેશથી પણ પ્રકટ કરવા યોગ્ય સ્વામિની ભાવ તે આમારા મન્મથ રૂપ પ્રભુ છે, તે પ્રભુ હૃદયમાં ગૂઢભાવ રૂપે છે. સ્ત્રીઓના ભાવાત્મક છે. કૃપાળુ તથા સુખરૂપ છે. તથા તેનો અનુભવ કરાવનાર, અને ભક્તના સંબંધથી જનિત સુખના ભોક્તા પ્રભુ છે. “કામરૂપી ઉત્કૃષ્ટ સુખ” એ વાક્યમાં એ કહેલું છે. તેમના ભાવથી તે ભોગ્ય હોવાથી તે ભોક્તા કહેવાય છે. તે અતિગૂઢ ભાવ ભગવાન છે, તે કૃપાળવથી સમજવા ન્નેધએ, અને તેમનો આશ્રય કરનાર મદા સિદ્ધાએ પ્રીતિપૂર્વક નેવાથી તેમનું સેવન કરવું ન્નેધએ.

શ્રીહરિરાયજી.

૧૦.

ભક્તિદ્વૈવિધ્ય નિરૂપણ.

ભક્તિના બે પ્રકાર છે—ચરણકમળના ભેદવાળી તથા પદનકમળના ભેદવાળી. પ્રથમ પ્રકારની ભક્તિ શીતલ છે, કારણકે તે અવલુ તથા કીર્તનથી થાય છે તેમાં મુખ સંબંધ નારદાદિમા સુસભ હોય છે. બીજા પ્રકારની ભક્તિ દુર્ગંધ છે, કારણકે અધગમૃતના સેવનથી તે જાને છે. તેના ભાવના ચિંતનરૂપ તથા વિરહના અનુભવ રૂપ છે. મન્ત્રસીમન્તિઓને પ્રભુએ જાતે તેનું દાન કર્યું છે, તેટલા માટે કરણ ભાવાત્મક કૃષ્ણે પોતાનું ઉત્તમ ભાવાશિ રૂપ મુખને જગતમાં પ્રકટ કર્યું. તે અગ્નિ સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્ય છે. તેમણે વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે વેણુનાદ્વી આશ્રુ સ્વપદનના દર્શનથી વચનામૃતના ગિંદુથી સ્વીયભક્તોને અધરામૃતનું પાન કરાવ્યું અને મુખારવિંદરૂપને ભાવાત્મક ભક્તિનું દાન કર્યું તે રીતે સ્વપદનની ભક્તિના દાનથી સર્વ અંતરંગ દેવી શ્રવેને કૃતાર્થ હરિએ કર્યો.

૧૧.

સ્વમાર્ગીય સાધન રહસ્ય.

શ્રીમદાચાર્યજીનો આ માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ નિસાધન રૂપ છે. તેમાં તે રૂપની ઉત્પત્તિનું સાધન ભાવ છે અને તેમની કૃપાવાળાને થાય

છે. સંગના અભાવમાં તે ભાવ હોવાથી સર્વથા જનનો નથી. ગૃહ-
-દિમાં સર્વ સંગનો ભાવ તે સંગનું સાધન છે. રાગનો અભાવ તે
તેમના કૃપાવાળાને સતત સેવાથી થાય છે. તે કૃપા અગર સાધન
પ્રભુની પ્રસન્નતાથી થાય છે. અને ભક્તિ ભાવની શક્તિથી તે
પ્રસન્ન થાય છે. ભાવજી માર્ગનું સર્વજ્ઞ છે. તેનું રક્ષણ કરવું
-જોઈએ. ભાવનાત્મક મેલા પણ ચિત્તમાં ત્યારેજ થાય છે જ્યાં
“ નિવેદનનું સ્મરણ કરવું જોઈએ એ વચનમાં વ્યગ્રાચ્યું છે. તે પરમ
સાધન છે.” તાદ્દશોની સાથે તે કરવું જોઈએ એ વચનમાં સંગની
પણ અપેક્ષા દરી છે. તે સંગ સાધન છે. અને આ માર્ગમાં મોક્ષ
-છે. માટે સર્વનો પરિત્યાગ કરીને સત્સંગથી સદા નિમિત્ત સેવા કરવી
જોઈએ. આનંદથી તેમ પાલ મનથી પણ તે સંગ જાળવે
સ્વતઃ ક્ષમ કરે.

૧૨.

સ્વમાર્ગ રહસ્ય નિરૂપણ.

સ્તો ઈં તઃ એ જુનિધી, ભગવાન રહ રહે છે, તે સિદ્ધ રહે
-માનવો જોઈએ. તેના સંયોગ તથા વિરહ એમ બે જોઈ છે. સંયોગ
-ક્રિયા પ્રધાન છે, અને રસના હિંમેધ માટે તેમાં ભાવ રૂપાં છે.
વિરહમાં યુક્ત દ્રશ્ય પદ્ય તે પ્રકારનું ભાવાત્મક છે. તેથી તેની
પ્રાપ્તિ પણ ભાવ પ્રાપ્તિજ છે, ખીછ રીતે નથી. તે ભાવ સર્વથા પૂર્વ
દેહની નિવૃત્તિ કરીને સર્વ સામગ્ર્ય યુક્ત તથા નિષ્પ્રત્યક્ષ જનન
દેહ ઉત્પન્ન કરે છે જેથી તેના વિયોગનો અનુભવ થાય. તેને પ્રભુ
પ્રિયે રોધ સંખ્દથી કહ્યો છે. તેનો વિરોધ પ્રપંચના સ્મરણથી થાય
છે. તેનો અંશાવ માત્ર નિરોધ લીલાથી યજ્ઞમાન કરવાથી થાય છે.
આ ભાવ સંગતિ દૈન્યભાવથી મુક્ત જન છે. બ્રહ્માદિથી દુર્લભભાવે
તાદ્દશોને દેવી રીતે સાધ્ય થાય ? એવી ચિન્તાથી કૃપા યુક્ત ભગ-
વાને પોતાના મુખને પ્રકટ કર્યું તેના આશ્રયથીજ ધણું કરીને સર્વેના

તાપનો સંભવ છે. આ તાપથી સર્વથા સર્વનો પરિત્યાગ થશે. સર્વનો પરિત્યાગ થતા ખરેખર પ્રપંચનું અસ્મરણ બનશે. પ્રપંચની અસ્મૃતિ થતાં પ્રભુમાં આસક્તિ બને છે. આસક્તિ અને વ્યસન થતા બાકી શું રહે છે ? તે બાધક હોય છે. દુર્લભતમ રીતે હંમેશાં બનતી નથી. આથી બુદ્ધિશાળીએ શ્રીમદ્વાયાર્થજ્ઞનો આશ્રય કરવો જોઈએ તેથી સર્વ સાધનોનો ત્યાગ કરનાર અનન્ય તેમના આશ્રીન મનુજ્ઞેએ તેમને સર્વ ભાવથી મેવવા જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૨ જી.

ટિપ્પણ.

પ્રકરણ ૧.

પૃ. ૫. પ્રથમ-લોક જન્માણસ્ય આ શ્લોકના અર્થના વક્ર રૂપાકરણ માટે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના “સુબોધિની” તથા “સદ્ગમ દીકા” તેમજ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો “પ્રકાશ” જે ત્રણે સ્વતંત્ર રીતે પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે જોવા. વળી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાંદના ખીલ સૂત્રમાં આ શ્લોકનો ભાવાર્થ આપ્યો છે તેની ઉપરના અણુમાખ્યને ખાસ અવલોકવું.

પૃ. ૬. બ્રાહ્મણ ત્રયો—વેદ ચાર છે. ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ. આ વેદમાં કર્મ, ઉપાસના, ભક્તિ એમ ત્રણ જાતનાં વિચારો કુટા કુટા આવે છે. તેમાં કર્મ તથા યજુર્વેદ રહસ્ય સમગ્રવચાને માટે બાખ્યરૂપે જે ત્રયો લખાયા તેનું નામ બ્રાહ્મણ ત્રયો કહેવાય છે. દરેક વેદ દીક જૂઠાં જૂઠાં બ્રાહ્મણો રચાયાં હતાં. ઋગ્વેદનાં બે બ્રાહ્મણો હતાં. ઐતરેય અને કૌશીતકિ. યજુર્વેદની બે સંહિતામાંથી તૈત્તિરીય સંહિતાનાં તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અને શુક્લ યજુર્વેદનું ચતુર્થ બ્રાહ્મણ હતું. સામવેદનાં વાગ્ધ્ય, મહા બ્રાહ્મણ માને પંચવિદ્ય બ્રાહ્મણ, ગરૂડિય બ્રાહ્મણ, ઇદોમ્ય બ્રાહ્મણ, પદ્મવલકાર

બ્રાહ્મણ વગેરે ધર્મો બ્રાહ્મણો છે અને અધર્મ વેદનાં અધર્મો, અંગીરસ અને ગોપથ બ્રાહ્મણ છે.

૫. ૭. ઉપનિષદો—બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પછીથી વેદનું જ્ઞાનરહસ્ય સુમન્યવનાર ઉપનિષદ ગ્રંથો રચાયા હતા. તેમની સંખ્યા ચોક્કસ નથી. સાધારણ રીતે ૧૦૮ ઉપનિષદો જોવામાં આવે છે. પ્રો. મેક્સ મૂલર “૧૪૯” સંખ્યા કહે છે અને પ્રો. હાલિગ “૧૬૫” જણાવે છે. પ્રો. વેળર ૨૨૨ ગણાવે છે. બૌદ્ધોનું ગ્રન્થમુચિ અને મુસલમાનોનું “અલ્ફોપનિષદ” પણ છે. પણ મુખ્યત્વે કરીને ઇસાવાસ્ત, બૃહદારણ્યક, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, કૌપીનકિ, કેન, હોલોઝ્ય, કદ, વેનાશ્વતર, મુન્ડક, ત્રેત્રાપરશી, માંડૂક્ય અને મહાનારાયણ વગેરે ઉપનિષદોનાં નામ નજરે પડે છે.

ફનોટમાં આપેલો નોંધક શ્રીવક્ષભાગ્યાર્થના તત્ત્વરીપ નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ વિભાગમાં છે. ત્યાં તે નોંધક હશે છે.

૫. ૮. સાંખ્યવાદીઓ—કપિલમુનિએ પ્રવર્તાવેલો મત તે સાંખ્યમત કહેવાય છે. તેમના મને કુલે ૨૫ તત્ત્વો જ છે તેમનું જ્ઞાનનું એવું છે કે સંસારમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભજવાથી તમામ પ્રકારના દુઃખનો અનુભવ થાય છે, માટે પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ છૂટી જાય તો દુઃખ મટી જાય. દુઃખની નિવૃત્તિ તેનું નામ મોક્ષ છે. પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ શુભોને લીધે શુભ, દુઃખ અને મોહ જાણાય છે. સાંખ્યમતનાં ૨૫ તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે—પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્, અહંકાર, પાંચતન્માત્રાઓ, પાંચમહાભૂતો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ.

૫. ૯. વૈશેષિકો—વૈશેષિક દર્શનના રચનાર કણાદ છે. તેમણે રચિતો નમામ પદાર્થોનું વર્ગીકરણ સાત મુખ્ય પદાર્થોમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ સાત પદાર્થો તે દ્રવ્ય, અણુ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને અભાવ છે. આ સાત પદાર્થોનું જ્ઞાન થતાં મોક્ષ થાય છે. આ

દર્શન પ્રમાણે જગતનું નિમિત્તકારણુ ઇશ્વર છે પણ તેનું સમનાયિકારણુ પરમાણુઓ છે.

૧. ૧૦. માયાવાદિઓ—શંકરના કેવલાદ્વૈતમાંથી દષ્ટિવાદ, સ્પર્શવાદ, સ્પર્શ દષ્ટિવાદ, પ્રતિબિમ્બવાદ એમ અનેક ફણિગાઓ ફૂટ્યા છે તે બધા માયાવાદિઓના નામથી ઓળખાય છે. શંકરાચાર્યના ઉપર તેમના ગુરુ ગોડપાદાચાર્યની અસર હતી તે માયાવાદી હતા. તેથી શંકરાચાર્ય ઉપર પણ તેમના વિચારોની છાપ પડી હતી. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું તેમનું ભાષ્ય શારીરિક ભાષ્ય કહેવાય છે. તેમાં તેમના કેવલાદ્વૈતના વિચારો આપેલા છે. તે સાકાર બ્રહ્મને માનતા નથી. સાકાર બ્રહ્મ એ માયાતત્ત્વ છે. તે ગોણુ હોવાથી ઉપાસના માટેજ તે છે. બ્રહ્મ એટલે આત્મા, જ્ઞાન. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ તેનું નામ મોક્ષ છે. એવો માયાવાદિઓનો શુભ્ય સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્તનું ખખડન રામાનુજનાર્યે, શ્રી વસુદેવાચાર્ય, તથા મધ્વાચાર્યે પોતાના ભાષ્યોમાં કર્યું છે.

૧. ૧૧. શૂન્યવાદ—આ ગૌતમબુદ્ધનો સિદ્ધાન્ત મનાય છે કારણ કે તેના મને જગત ક્ષણિક છે અને તેની ઉત્પત્તિ શૂન્યમાંથી થતી છે.

૧. ૧૨. પ્રાદેશમાત્ર—પ્રદેશ એટલે અવકાશ. બ્રહ્મનું રૂપ જોતલા સ્થાનમાં તે વ્યાપે એટલું પણ તે અહા શકે છે. સ્થાન પ્રમાણે રૂપવાળા બ્રહ્મપ્રદેશ માત્ર કહેવાય છે બ્રહ્મની વ્યાપકતા તથા પ્રદેશમાત્રતા માટે જુઓ બ્ર. સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં “વૈશ્વાનરામિકરણુ.”

૧. ૧૩. બ્રહ્મનાં પાંચ રૂપો—જુઓ તંત્રીરીંગપનિપદની બ્રહ્માનંદવર્ણી અનુવાક ૨ થી ૫ સુધી. આની ઉપર બદ્ધ જમગોપાલની દીક્ષ પણ મનનીય છે.

૧. ૧૪. પુરુષવિષય—પુરુષના જેવો, પુરુષ જેમ આકારવાળો છે તેવો અર્થોત્ સાકાર.

પૃ. ૧૫. જમણું અંગ (પાંખ) મોદ અને ડાહ્યું અંગ પ્રમોદ
વિશે બટ ૮૪૫ગોપાલ નીચે પ્રમાણે દિપ્તયુગ કહે છે—તત્કાલનન્દમયસ્ય
સ્મૃત્તેષામ્ દ્રવ્યનેનાનુપદમેવ રસરૂપત્વેન નિરૂપયિષ્યમાણત્વાત્પ્રિયમેવ પરસ્પરેષ્ટ
દર્શનજન્યાનન્દ એવ શિરઃપ્રધાનાદ્યં, તસ્યેવ પૂર્વં જાયમાનત્વાત્ । મોદો
પૂર્વસ્તદનન્તરપ્રાપ્તર્થયોગાનન્દવિશેષઃ સદશિણો વામેતરઃ પશ્ચોઃ વાહુઃ ।
પ્રમોદઃ પૂર્વસઙ્ગાતસંયોગાનન્દાદપિ પ્રકૃષ્ઠો મોદો હર્ષઃ આનન્દવિશેષો
અસ્મિન્ વસ્ત્રાદ્વા સંયોગાન્તરભાવી વિપ્રયોગઃ હત્તરો વામઃ પશ્ચઃ વાહુઃ ।
વિપ્રયોગે સંયોગાનન્દાદપિ પ્રકૃષ્ઠાનન્દાધિકરણત્વં પ્રકૃષ્ઠાનન્દગ્નનક્ત્વં ચ ।

આનન્દમયની અમણનીયતા તેજીરીયોપનિપદની પ્રજ્ઞાનન્દવહીના
દમા અનુગ્રાહમાં સેવાડનન્દસ્ય મીમાંસા મવતિ લાંબી તે ચે શત્રં પ્રજા-
પતેજાનનાઃ સદૃશા પ્રક્રમઃ સ્થાનન્દઃ સુધી જણાવી છે.

“મત્તનામ્” વાળો શ્લોક શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૦-૪૦ (૪૩)-૧૭મું
આયેશે છે. જમવાનુ તે સમયે દશ રસની ભૂતિ તરીકે બન્યા હતા
તે આદિમાં જણાવે છે. બુદ્ધિ નીચેની શ્રીવદ્ધભાગ્યાર્પણની કારિકા—

પ્રમેયેષ નિરોધોઽર્થકર્તવ્યો હરિણા મૃગાય ॥
લોકાથ દશધા ભિન્નાસ્તતો દશવિધોઽભવત્ ॥
યસ્ય ભાવો યથા છેકે તસ્યાનુસરણે કૃતે ।
નિરોધો જાયતે સમ્યક્ અન્યથા ચન્પનં મવેત્ ॥
ગુણા નંવાશયાઃ પ્રોક્તાસ્તદભાવસ્તથાપરઃ ।
ગુંગારાદિરસાર્થવતેષામેવ નિરૂપકાઃ ॥
રાજસાદિવિધાઃ પૂર્વં તામસાથ્ય તતઃ પરાઃ ।
આધ્યાત્મિકાસ્તથા પૂર્વં દૈવિકાસ્તુ તતઃ પરમ્ ॥
રોદ્રોઽદ્રુમુતથ ગુંગારો હાસવીરોદયા તથા ।
મયાનકોઽપિ ધીમત્સઃ શાન્તો ભક્તિરસસ્તથા ॥
પ્રતાન્દર્શયિતું માયાન્દારિરેવ મમૌ મહાન્ ॥
અતસ્તાસ્મિન્ગુણા એવ તર્વે ભાવા ન વાન્યયા ॥

આમાં રેદ, અદ્ભુત, શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, દયા, ભયાનક, બીભત્સ, શાન્ત અને ભક્તિરસ એવા દસ રસ ગણાયા છે. કાવ્યશાસ્ત્રોમાં ૯ રસનાં નામ હોય છે. અહિંઆ દસ છે. અહિંઆ દરણારસને અદ્ભુતે “દયા” નામ આપ્યું છે અને “ભક્તિરસ” એ વધારામાં ઉમેરેલ છે. ભક્તિ એ પણ રસ છે એમ કહેતાં મુખ્યધિનિમાં જણાવે છે કે ભક્તિરસોપિ રસશ્રુતિવત્ નિર્ણયરમિતેયઃ इति

ભક્તિની રસનાના સમર્થનમાં શ્રીપુરોહિતમશ્વરે “ભક્તિરસાત્ વાદ” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે અને તે વાદાવલીમાં પ્રકટ થયો છે. યોગી ગોપેશ્વરજીના ભક્તિમાર્ગણમાં પણ આ વિશે વિચાર કર્યો છે.

પૃ. ૧૬ માં ભગવાનના સ્વરૂપના વર્ણનનો ઉદ્દેશ્ય નીચેના શ્લોકમાં છે.

बह्वर्षिर्बं नट+वरवपुः कर्णयोः कर्णिकारम् ।

विभ्रद्वासः कनककपिशं वेत्रयन्तां च मालाम् ॥

रत्नान्वेणोरधरमुपया पूरयन्मोपवन्देः

वृन्दारण्यं चरदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥

આ શ્લોક ભા. ૧૦-૧૮(૨૧)-૫ માં છે.

પૃ. ૨૪ માર્ચકુલિતમ્ શ્લોક ઉપર શ્રીદશિયજીની ટીકા છે. આ શ્લોક તથા તેના ઉપરની ટીકા ‘પ્રેમાજ્ઞનમઃ’ નામના ગ્રંથમાં પ્રમિલિત થયેલ છે. આ શ્લોકની કાશિકામાં “માઘઃ પ્રેમ પ્રણયઃ સ્નેહો રત્નાનુભવમ્મયનાતિ । મરુતુરવન્દ્યસામ્પાદકનિષ્ઠાપ્રસૂનવત્તાનીતિ એ પ્રમાણે શ્લોક છે તેની નીચે પ્રમાણે કરે છે. યમ ધીમન્મુદ- સ્વરૂપ- સ્વરૂપ- રિષતિસિદ્ધયે સદન્યપ્રાગ- સ્વરૂપાદિ

સર્વોપચોગિત્વાણય ફલરૂપત્વેષિ વૃક્ષત્વેનૈકપત્રેન નિરૂપયન્તિ આ પદ્યની
ટીકાના ઉપસંહારમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે તથા ચૈતાન્યસ્મૃત્તર્તિ-
રક્ષત્ય પ્રભોઃ સ્વર્ગસ્થગુણગુપ્તમતોપ્યતિગૃહ્ણતેતિ સર્વમવદાતમ્ ।

પૃ. ૩૦ “ધૌર્ધ્વશબ્દાર્થ નિરૂપણુ” અંથ મુજરાતી-પત્ર
નરકથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “બૃહત્પત્તોત્ત સરિત્સાગર”માં છપાયે છે.
શુબો પૃ. ૩૩૧.

“કૃષ્ણ” શબ્દનો અર્થ બાળા પ્રેમાનન્દ ભારતી તેમના Shri
Krishna નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.

That abode of happiness is called the Abode
of Absolute Love; the Hindoo calls it Krishna.
The word Krishna, in Sanscrit, comes from the
root “Karsha”—to draw. Krishna means that which
draws us to Itself; and what in the world draws
us all more powerfully than Love? It is the
“gravitation” of the modern scientist. It is the
one source & substance of all magnetism, of all
attraction; and when that love is absolutely pure
its power to draw is absolute, too...

બ્રહ્મની સાકારતા માટે બાળા પ્રેમાનન્દ ભારતી પોતાના શ્રી
કૃષ્ણ વિરેના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં નીચેની રીતે કહે છે.

If this “formful” universe—formful in every
detail, has come out of God, or Krishna or Love,
can it be possible that that Source of the Universe
is perfectly formless?.....How can forms
come out of anything void of all forms?

અર્થાત્ જો જગતને આકાર છે તો જેમાથી આ આકારવાળું જંગલ ઉત્પન્ન થયું છે તે પણ સાકાર હોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જણાવીને પ્રજા કહે છે કે વેદમા તથા બાઇબલમાં એમ જણાયું છે કે "ધર્મરે પોતાની ઇચ્છામાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી." અર્થાત્ હિન્દુઓ તેમજ ખ્રીસ્તીઓ એમ કહે છે કે પરમાત્માને ઇચ્છા છે. પણ આ ઇચ્છા એ મનનો ગુણ અથવા ક્રિયા હોવાથી, પરમાત્માને મન પણ છે. જેમ અમિ ન હોય તો ધુમાડો હોય નહિ તેમ મન ના હોય તો ઇચ્છા હોય નહિ. વળી મન એકલું હોતું નથી તે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અંતઃકરણ તથા અહંતત્ત્વ સાથે સંકળાયેલું છે. આથી પરમાત્માને આ બધુયે છે. વળી બાઇબલમા કહે છે કે "ધર્મરે માથુસને પોતાના જોવા ધડવા એટલે માથુસ થાડે ધણે આંશે ધર્મરનું પ્રતિબિમ્બ છે. આથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જો મૂળમા ધર્મરને આકાર ન હોય તો પ્રતિબિમ્બમાં શી રીતે આવે? માટે પરમાત્માને આકાર છે. ત્યારે પરમાત્માનું આ શરીર કાનાં જેવું હશે? શું માનવ જેવું જેવું હશે? તેના ઉત્તરમા બાબુજી જણાવે છે-^૪ હા, પણ પરમાત્માનું તે સ્વરૂપ આકૃતિમા, અંગ સીધવમા ને સંપૂર્ણમા સંપૂર્ણ છે. તેની જોડે કોઈ પણ માનવજેવું સરખાવી શકાય નહિ. એજ મૂળ શરીર છે. માનવ શરીર એ તો તેનું ધણું અપૂર્ણ અનુકરણ છે." અન્તમા કહે છે જગતના હેતુ રૂપ શ્રીકૃષ્ણનું શ્રી અંગ કેન્દ્ર પામેલા પરમ પ્રેમનું બનેલું છે ને જગતની મૂળ વિભૂતિ રૂપ ભુદ્ધિ, મન, અહંકારને ઇન્દ્રિયોના મૂલમસ્થાવોનું વાસ સ્થાન છે. શ્રીકૃષ્ણના મીઠાંગનું સંપૂર્ણ કેન્દ્રેકોપ નામના બહુરૂપ દર્જક ચંચળા બદલાતા રંગોની પેઠે દણે દણે આત્માને આકર્ષનારા બદલાયા કરે છે. કેમકે તે સર્વ જગતની કેન્દ્ર પામેલી મંદરતાને મધુરતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે ને

૪ જુઓ શ્રી. ગોદાવરાલ વિદ્યદાસ ગ્રાંથીનો હજી પ્રસ્તાવનો પ્રેમ ૨૪
૧૫ શ્રીકૃષ્ણ નામનો અનુવાદ ૫. ૮-૧૦.

તેમાં લાલિત્યોની પરંપરા એક ઉપર બીજી એમ ચડે જાય છે તે પ્રેમામૃતની મધુરતાનાં શુદ્ધિ ને શીલ ઉભરાયાં કરે છે. ”

“ કૃષ્ણ ” એટલે ધું અને તેમણે જે લીલાઓ કરી તે શા માટે ? તે જણાવતાં બાબા પ્રેમાનન્દ લાસી Sri Krishna, Lord of Loveમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

And it came about that all the people who lived in the Kingdom where the child Krishna was reared as the son of the King of Vraja, thronged daily to get but a glimpse of the child though helpless like other babes did seem, yet held the power to draw all men unto him, even by the light of love that made him All Beauty.

Pt. II chapter VII p. 26.

* * * *

Oh, wonder of Love and Might. Incomprehensible one ! Though Omnipotence, who the all-pervading energy of all art, and yet, with eyes aslant, didst play the child to suit Thine only sweet fancy, and in the midst of men didst come to teach men Love and save the world that was steeped in sin ! Thou who wert Lord of the Lords of Yoga, this thy Yogik power did startle the world when in it, Thou wert as a child !

Pt. II, ch. X p. 4.

* * * *

Evil is sin and hateful to Love. And Krishna had the longing and the power He wielded to save His world from the pestilent blast of the sin that in boldness sought to destroy it.

As Love He came, the Makers of Man and of the Universe, to rescue man, His creation, from the rottenness of his doings.

Pt. II. ch. XIII. p. 61.

પ્રકરણ ૩.

રાધાનત્વની પ્રાચીનતા વિશેનો એક લેખ ડૉ. ડી. આર. ભાણુશરદે "વસન્ત રજત મહોત્સવ" સ્મારક ગ્રન્થમાં લખેલો છે, તેમાં તેમણે કેટલાંક પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે રાધાતત્વ આ દેશમાં ઘણું જ પ્રાચીન છે. સામાન્ય રીતે જે એમ માનવામાં આવે છે કે જયદેવની ગીતગોવિંદથી જ તે તત્વનો પ્રચાર થયો અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૨૦૦ પછી તે માન્યતા તેમણે ખોટી પાડી છે. તે કહે છે કે જયદેવ પહેલાંના રઘુના કાવ્યાલંકાર ગ્રન્થના પૃ. ૧૧૨ માં નેમીસાધુ નામના દીકાકારે કૃષ્ણ, રાધા અને ગોપીઓના 'ઉદ્ધેષ-ભવાગો' એક શ્લોક નોંધેલો છે. આ દીકાકારનો સમય તેના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦૬૮ છે. આ નેમીસાધુની પૂર્વે રચા-યેલા ક્ષેમેન્દ્ર પણ્ડિતના "દશાવતાર ચરિત્ર"માં કૃષ્ણ અને રાધા વિશેના ચાર શ્લોક આવે છે (૮-૮૭, ૧ ૭૦, ૧૭૧ અને ૧૭૬) આ ક્ષેમેન્દ્ર કામ્બોજનો વતની હતો, અને તે કેવલ નામના રાજાનો સમકાલીન હતો. તે રાજા ઇ. સ. ૧૦૬૩-૮૬ સુધીમાં હતો. વળી અપ્પ દિ-કુસ્તાનમાં પણ ઇ. મ. આગીઆરમી સદીમાં રાધાતત્વનું દર્જ. ને સમયના બોજરાજના "મરત્વની-કણ્ડાલરણુ" માં ઉદ્ધેષો છે વળી બોજના એક પૂર્વજ વાકપતિનાર એક તામ્ર-પત્ર રાધાનો ઉદ્ધેષ છે. (જુઓ Ind. Ant. Vol. VI

p. 51) આ વાક્યપતિ ઇ. સ. ૬૭૪ માં થઈ ગયા હતા. આનન્દ વર્ધના-
ચાર્યના ખ્વન્ધાલોકમાં પણ ઉલ્લેખ છે. રાજતરંગિણી પ્રમાણે આ
પુસ્તકનો સમય ઇ. સ. ૮૫૬-૬૩ માં ચૂકી શકાય. પંચતંત્રમાં પણ
એક વણકરની વાત છે. જે એક રાજાની કુંવરીના પ્રેમમાં પડેલો
હોવાથી પોતાના એક સુધાર મિત્રની મદદથી કાઢતો ગરૂ બનાવીને
તેની ઉપર સવાર થઈ વિપ્લવના વેગે રાજાના મહેલમાં જતો અને
રાજકુમારીને જણાવતો કે પોતે પૂર્વ જન્મમાં વાસુદેવ હતા અને તે
રાજકુમારી રાધા હતી. અદિત્યા પણ “રાધા”નો ઉલ્લેખ છે.
પંચતંત્રનો સમય વિદ્વાનોના મતે ઇમવીસનની પાંચમી સદી સ્વીકૃ-
ત્વામાં આવી છે. તે સમયના “ગાથા સમશતી” નામના પુસ્તકમાં
પણ રાધાના ઉલ્લેખ છે. આથી ગદ્યાતત્ત્વ પાંચમી સદીમાં પ્રચલિત
હતું તે નિઃસંશય છે.

આના પૂરાવામાં કેટલુંક ખાદકામ કરતા જૂની પત્થરની કૃષ્ણ
અને રાધાની મૂર્તિઓ પણ મળી આવે છે. જે પાંચમી સદીમાં તે
પ્રચાર પામ્યું હોય તો ઓછામાં ઓછી ચાર સદીઓ પૂર્વે તે અસ્તિ-
ત્વમાં હોવું જ નોંધ્યે. અર્થાત્ ઇ. સ. ની રાક્ષાત્તમાં રાધાતત્ત્વ હતું.
આ પ્રમાણે ડૉ. ભાણ્ડારકર જેઓ રાધાતત્ત્વને આધુનિક તત્ત્વ માને
છે તેમની માન્યતા ખોટી ટકાવવાને ઉત્તર આપે છે.

અમારા મતે તો રાધાતત્ત્વ તે વેદકાલનું છે. વેદના સાહિત્યમાં
પણ અમે તો એનીજ ઝાંખી કરીએ છીએ; જેઓ એમ કહે છે કે
બ્રહ્મવતર્ત પુરાણમાં જ રાધાતત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને અન્ય
પુરાણોમાં નથી તેથી તે પુરાણ આધુનિક હોવાથી રાધાતત્ત્વ પણ
આધુનિક હરે છે, આવો અમુકે લોકનો મત હોવાથી તેનું ખણ્ડન
કરવાને માટે ડૉ. ભાણ્ડારકરના આ અભિપ્રાયની અમે નોંધ લીધી છે.

પ્રકરણ ૫.

૫૪ ૬૮. આ પ્રકરણના અનુમધાનમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યે રચેલા
“સંન્યાસ નિર્ણય” નામનો ગ્રંથ જોવો. તેનો સંપૂર્ણ અનુવાદ

નીચે પ્રમાણે છે:—

“પશ્ચાત્તાપ દૂર કરવાને સંન્યાસનો વિચાર કરાય છે. તે ભક્તિ અને જ્ઞાન એ માર્ગમાં ખાસ કરીને કહેલો છે. કર્મ માર્ગમાં તે કરવાનો નથી. તેમા વળી ખાસ કરીને કળિયુગમા તો તે નજ કરવો. (સંન્યાસ કળિયુગમાં કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ન લેવો.) માટે ભક્તિ અનુમાન્ય તે કરવાનો હોવાથી તેનો પ્રથમ વિચાર કરાય છે.

“શ્રવણ વગેરે માટે ને કરવો જોઈએ એમ કંઈ કહેતું હોય તો ને યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રવણાદિની સિદ્ધિ માટે સદાચ તથા સંગતી જરૂર છે. ત્યાગ માર્ગમાં તો ત્યાગનાં સાધન જોઈએ. માટે તે શ્રવણાદિનાં સાધન થઈ શકે નહિ. વળી સંન્યાસીઓને અભિમાન તથા નિયોગને ક્ષીણ શ્રવણાદિમાં વિરોધ થાય છે તેથી ત્યાગ યોગ્ય નથી.

“ધર વગેરે ભક્તિનાં બાધક છે માટે તે છોડીને ભક્તિ માટે સાધન કરવાં એમ જો હોય તો કહે છે કે ના, કારણ કે ત્યાં પણ નેવાઓનોજ સંગ થાય છે. બીજી રીતે તે સાધન થતું નથી. આથી કાળે કરીને પોતે વિષયાકાન્ત થઈને પાખંડી થાય છે. વિષયાકાન્ત દેહ વિશે હરિનો આવેશ થતો નથી. માટે અદિ'બા ભક્તિમાર્ગમાં સાધન માટે ત્યાગ સુખ આપનાર થતો નથી. ફક્ત વિરહના અનુભવ માટેજ સંન્યાસ વખાણાય છે. તેમાંજ વેપ તે પોતાના સંજોધીઓને દૂર કરવા માટે છે, બીજા માટે નથી. સંન્યાસ માર્ગના શુરુ કોઈન્ય ત્રાપિ નથી ગોપિકાઓ છે. સાધન પણ તેમજો કરેલું તેજ છે. ભાવના વડે ભાવ સિદ્ધ થાય તેજ ભાવના સાધન છે. બીજું સાધન હજીવા યોગ્ય નથી.

“(આ સ્થિતિમાં) વ્યાકુલતા તથા અસ્વસ્થતા સદાજ હોય છે. તેમાં કંઈ પ્રાકૃત્ય હોતું નથી. વળી આવા ભાવનાળાને તો જ્ઞાન અને રૂપો પણ બાધક છે.

“સંન્યાસથી વિગેરે જનેલા જ્ઞાનથી સત્ય લોકમાં સ્થિતિ થાય છે. વળી જ્યાં ભાવના સાધન છે, ત્યાં ક્ષય પણ તેજ છે.

“જ્ઞાતી સંન્યાસીઓ સત્યશોક વગેરેમાં રહે છે એમાં સંશય નથી. ત્યાગનાવાળા ભક્ત સંન્યાસીઓની જાણતમાં તો જોમ કાષ્ટમાં રહેશે. અગ્નિ બહાર પ્રકટ થાય ત્યારે તે અંદરના અગ્નિને મળાતે તેને જાણી નાખવાને સમર્થ થાય છે તેમજ હૃદયમાં ગુપ્ત રહેલા પ્રભુ પ્રવેશ પામે ત્યારેજ સઘળા જન્મ નાશ પામે છે. તે સિવાય નહિ. વિરહભાવવાળાઓ સંગ રહિત હોવાથી જીવન ટકાવવાને સમર્થ થાય છે.

“અહિંઆં ભગવાન દ્વરે પ હોવાથી કામ પણુ બાધક નથી. તેમ ત્યાં સ્વાસ્થ્યનાં વચન પણ કહેવાં જોઈએ નહિ. કારણ કે ભગવાન દયાળુ છે. તે કદી પણ વિરહ હોતા નથી. આ સંન્યાસ બહુજ હલકો છે. ફક્ત તે ત્રેમથી સિદ્ધ થાય છે. ખીજા ઉપાયથી નહિ.

“જ્ઞાનમાર્ગમાં તો સંન્યાસ જે પ્રકારે વિચારાયો છે. જ્ઞાનને અર્થ તથા જ્ઞાન પછી-આ જન્મે એ જન્મ પછી ફળ આપનાર છે. વ્યજાદિકનાં શ્રવણથી જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા માનેલી છે.

“માટે કળિયુગમાં તે સંન્યાસ પચાત્તાપ માટે છે, ખીજા માટે નહિ. વળી તેથી પાખંડીપાતું થાય છે. તેથી જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ ભેગો નહિ. વળી કળિયુગમાં દોષોત્તં પ્રાણીય છે તેથી પણ સંન્યાસ ન લેવો.

“કામ કહે કે ભક્તિમાર્ગમાં દોષ હોય તો શું કહેવું? તો કહે છે: અહિંઆં શરૂઆતમાં નાશ નથી. તેવું દર્શાવત મળા આવતું નથી. વળા સ્વાસ્થ્યનો હેતુજ નથી તો પછી બાધની સંભાવના જોનાથી અને ? હરિ અહિંઆં બાધ કરવાને સમર્થ નથી તો ખીજા તો સી રીતે કદી શકે ? નહિ તો જન્મેની પોતાના બાધકને ધાવણથી કદી પણ પોતાણું આપે નહિ.

જાનિએના વાક્યથી પણ ભક્તને મોહ થશે નહિ. ભગવાન તે ભક્તને પોતાના સ્વરૂપનું દાન કરનાર તથા તમને પ્રિય છે તો તે શા માટે મોહ કરશે ?

માટે ઉપર કહેવા પ્રકારથીજ પરિત્યાગ કરવો. નહિ તો અર્થભાથી પતિત થવાય છે એવી ભારી નિશ્ચિત મતિ છે.” આ અન્ય ઉપર શ્રી પુત્રોત્તમજીની દીકા છે, તે વાચવાથી અન્ય સરળ મમજાઈ શકાશે. ખગે સંન્યાસ શામા છે ? તેજ આમા જણાવ્યું છે સંન્યાસ એટલે ભગવા વચ્ચ પહેરવા એટલુંજ ખસ નથી. પ્રભુ માટે પ્રેમ ઉદભવે અને તેથી સંસાર ખારો લાગે તોજ તે ખગે મન્યામ છે. આવો સંન્યાસ તે ભક્તિ માર્ગમાંજ સુલભ છે. માટે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે હાથમા મન્યાસ લેવો નહિ. પણ ભક્તિમાર્ગાનુસાર પ્રભુ માટેના વિગતનો અનુભવ કરવાને લેવો એવો આ ગ્રંથનો મગ્ગ આશય છે. ગોપીજનમા તેવો મન્યાસ હતો માટે તે મન્યામિનીએ મનાય છે.

પ્રકરણ ૭.

૪૬૫. આ પ્રકરણના અનુસધાનમા નીચેની શ્રીવક્ષમાચાર્ય-જીની કારિકાઓ વાચવી.

જસાનંદારસમુદૃત્ય મજનાનંદયોજને ।

લીલા યા યુજ્યંતે સમ્યક્ સા તુર્યે વિનિરૂપ્યતે ॥૧॥

લૌકિકસ્ત્રીપુ સંસિદ્ધસ્તદ્દ્વારા પુરુષે મધેત્ ।

સ્વાનંદાનુભવાર્થે હિ યોગ્યતાપિ નિરૂપિતા ॥૨॥

તતો હિ મજનાનન્દઃ સ્ત્રીપુ સમ્યગ્ વિધાર્યતે ।

તદ્દ્વારા પુરુષાણાં ચ મવિષ્યતિ ન ચાન્યથા ॥૩॥

ક્ષિયં પૃથ્વિ હિ તં પાતું ત્રક્તાસ્તાસુ તતઃ પુમાન્ ।

અતો હિ મગવાન્કૃષ્ણઃ સ્ત્રી.૩ રેમે છહર્નિશમ્ ॥૪॥

वाङ्माध्यन्तरमेदेन आन्तरं तु परं फलम् ।

ततः शब्दात्मिका लीला निदुष्टा सा निरूप्यते ॥५॥

ततो रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रमणं मतम् ।

आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ॥६॥

वाक्प्रणैस्तु तृतीया स्यादिन्द्रियैस्तु ततः परा ।

शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूप प्रतिष्ठितम् ॥७॥

पद्मविंशे तु हरिः पूर्वं जीवानानन्दयस्स्वयम् ।

ते चेत्समर्पितात्मनस्तत्रोपायश्च रूप्यते ॥८॥

आत्मा यावत् प्रपन्नोऽभूत्तावद्धै रमते हरिः ।

सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोषत्ते हरिश्च सः ॥९॥

श्रीमद्रङ्गभाचार्यजी.

प्रभुञ्च सर्वं प्रेमाना विषय छे. ते विषय आत्मा प्रेमानंद आरती
नीति प्रभाषे छे छे छे—

And now, hush! hush! I sing of Krishna. I
will sing of, Krishna, that Lord of Love, the
Seed and Soul of the Universe, the Ultimate
Principle in the composition of creation, of all
soul's real Home. Sweet, Sweet Home! I will
sing of Your only Lover and Your only beloved.

I will sing a song of love such as you have
never heard, such as poets dream not, of which
lovers know not, of which the human soul is
ever in quest of, which in your best moments,

vibrates undefined through Your soul, but ever eludes your understanding. I will sing of that Love which ever plays before your heart is wise as the will-o'-the-wisp through countless-incarnations of Love which alone will make you happy for ever more.

I will sing to you of the Love Absolute, the Love that is unbroken, the Love that is fed and grows by use, the Love that blesses the lover with greater abundance for giving it away to others."

Baba Premanand Bharti.

પ્રભુજ સર્વ પ્રેમનો વિષય છે એમ ને કહ્યું છે તે વિષે
Bishop Henshawe નાં નિવેતનું અવતરણુ દૃષ્ટ મળતું આવે છે.

In God's house and business forget thine own. Let all thy senses have no other object but God. Let thine ears be open, but thine eyes shut. If another's beauty draw the eyes from God, that beauty is become thy deformity, and hath turned God's eyes from thee. Remember that God will not be mocked, that it is the heart of the worshipper which He regards. We are never safe till we love Him with our whole heart whom we pretend to worship.

સગવાનનેજ સર્વ સમર્પણ કરવા વિષે.

The sincere believer will be conscious of a deep heart-felt conviction of the weakness of his

own moral powers but he will therefore only the more anxiously endeavour, whilst he cries for spiritual assistance to the throne of Grace, to use those powers to the utmost in the cause of holiness. He will aim at the attainment of a degree of spiritual perfection, which at the same time he will know to be in this world, unattainable, and will therefore combine, with hopes and aspirations, the most unbounded humility, and self-abasement the most sincere. He will therefore tender the daily offering of the feeble works of the imperfect righteousness to his maker not with the proud, self-satisfied spirit of one who is presenting an adequate sacrifice worthy of the Great Being to whom it is presented, but with the shrinking, shame, and diffidence of the poor widow, who followed in the deposit, her solitary mite.

Shuttle Wrote.

રસધીલાનું સાહિત્ય.

શ્રી ગ્રીઅર્ચનના રસધીલાના સાહિત્ય વિષે પોતાના વિચારો નીચે પ્રમાણે ઉતારે છે.

Hence the soul's devotion to the Deity is pictured by Radha's self-abandonment to her beloved Krishna, and all the hotblood of Oriental passion is encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayer to the Infinite Creator who waits with loving, out-stretched arms to

receive the worshipper into his bosom and convey him safely to eternal rest across the seemingly shoreless ocean of Existence. Yet I am persuaded that no indecent thought entered their minds when they wrote these burning words; and to those who would protest, as I have often heard the protest made, against using the images of the lupunar in dealing with the most sacred mysteries of the soul, I can only answer:—

Wer den Dichter will verstehen

Muss in Dichters Lande gehen."

—Mr. Grierson, the author of "The Literature of Hindustan," in his "Introduction to the Satsaiya of Biharilal."

પ્રકરણ ૬

૧૪ ૧૫૬. શ્રીવિદ્યનાથજીના આખરું અવતરણ આલેખ્યામાં આવે છે તથા વિદ્ય-મણિન મ-ધમાં પણ છે. જે પ્રકરણ ૪-૨-૧૭ ના તાનિ પેરે તથા ભાદ્ર એ મૂળ ઉપર છે.

પ્રકરણ ૧.

"મધુરા" શબ્દનો અર્થ ધૃત્યવનવાળા આગવતામાં ઉત્પન્ન થતો હો. ૧૮-૧-૨૭ ની શીલામાં નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—

ધીમધુરાયા મગવદવતરણં વશ્યન્નાદો તત્કારણમાદ ॥ x મધુરા
"મધ્યેતે તુ જગત્સર્વં પ્રજ્ઞાજ્ઞાનેન યેન વા તત્કારમૂલ ચયસ્યા મધુરા દ
નિગદંતે દાંઠ આયર્વશિક્ષગોષાલતાપનોયધુની યેન પ્રજ્ઞાજ્ઞાનેન વાગન્દર
દમુચ્ચાર્યશાસ્ત્રાક્તિયોગેન ત્વા , સર્વં જગન્મધ્યેતે તજ્ઞાનેનાં તદ્વાનિ
ચોગિતાંઠચ મિત્રામ્યેતે તચન્નાસેદજ્ઞાનાદિદ્રવ્યં સ્વયં મગવચ્છીકૃણા નિષ્ઠવા

માગ્યૂને મન્દાં પતેને સા મધુરા નિગણત ક્ષત્યયંતરા મધ્યાતિ તદિતં
વળવતીનિ—x x x ।

૪૯૮ વગુદેવ નથા દેવપ્રી આ શબ્દ વિશે પણ ભા. ૧૦-૧-૫૬
૨૫૨ હવેગોસ્વામીની દીકામા ૫. ૪ મા નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણુ છે.

‘વગુદેવશબ્દેન સાવદ્વગપત્તમદ્વાદોનુનુદવસ્તુચ્ચતે ચયોર્કં વતુર્થે
પ્રોચિદેન—

મત્પં વિનુદં વગુદેવગણિતમ્
ચદીયંતે તત્ર પુમાનપાત્નઃ ।
મત્ત્વે ચ તસ્મિન્મગરાન વગુદેવો
વયોક્ત્વો મે નમસા વિધીયતે ॥

હતિ તદ્વદ્દાવાયં ધીમાનાનરદુન્નુભિઃ ચયોર્કં નવમે “વગુદેવ હરેઃ
સ્વાનં વક્ત્રવાનકદુન્નુભિમ્” હતિ અનઃ પ્રીદેવક્યવિ તત્ત્વમ્પતિરૂપૈવેતિ

૪-દાવન કોટલે ભક્તિનો પ્રદેશ. આજા પ્રેમાનન્દ ભારતી પણ
આ અર્થને સ્વીકારે છે. વાચો તેમના Sri Krishna The
Lord of Love ના ભાગ ૨ ના પ્રકરણ ૧૫ માંથી નીચેનો
કૃતિ—

In the glad land of Brindaban, the land
where Love reigned supreme, because of the presence
of Him who was Love Personified, who was Love
Incarnate and who as a boy did bless the world
with his being.

વિભાગ ૨ જો.

પૃષ્ઠ ૨.

૪૯ ૨૪૮. પૂતના વિશે લખનાં આજા પ્રેમાનન્દ ભારતી
Mother of evil તરીકે જણાવે છે અને કહે છે—

For smiling evil seemeth not big, but rob it of the smile that hideth its leer, and huge and misshapen it doth become. So with Putana it was.

“દાસ્ય કરતું અનિષ્ટ મોટું જણાતું નથી. પણ જો તે દાસ્ય જોની પછાટે જળ દંકાપલું છે તે લઈ લેવામાં આવે તો પછી તે અનિષ્ટ વિશાળ તથા કદ્યું થાય છે. પૂતના માટે પણ એમજ હતું.”

પ્રકરણ ૬.

કાશીપર્વતન વિશે વાચો બાબા પ્રેમાનંદ બારતીના શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના પુસ્તકમાં નીચેનો ફકરો.

Oh, grand was the sight of Love, crushing out Hate from the land, and the Gods sang and shouted and crowded together to see Sin conquered and Virtue grow strong.

પ્રકરણ ૧૨.

પૃ. ૩૧૬. યૂરોપની કળા નમના ઉપર ચામાટે દર્શી છે તે માટે “The Nature of Art” નામનો મી. K. Lange નો લેખ વાંચવા જોવો છે. તેમાં The Poesy of the Erotic ઉપર લખનાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

Art which represented the nude, because an opportunity exists for it to delight in the representation of the flesh, because it regards humanity as the crown of creation, and because it admires the purposive anatomical structure of the human body—such an art is *within its own rights*, and does what it *may* and *must*,

If we regard the representation of the nude in painting and sculpture as not repulsive, although it does not suit us in ordinary life to go naked, so also in the *poesy of the erotic* we must sometimes allow a form to which in ordinary life a justification is refused. Indeed the question arises whether it is not absolutely *essential* that art should represent the erotic, although this is forbidden by the civilisation of our time, for this corresponds to a profound subjective need, a yearning for the completion of man's imperfect existence.

Next to hunger and thirst, love is the strongest human emotion, next to death, its enjoyment is the most important human experience. It is not to be wondered at that art is especially fond of depicting it. Art which wishes to represent life in general cannot live unconsidered an instinct which plays so important a part in the life of the majority of human beings, and from which such a number of conflicts proceed. With regard to the degree and the kind of representation, *the decision depends not upon moral, but exclusively upon aesthetic, consideration.* The task of the poet is no more than this, to describe the transgression of the moral code in such a manner that they appear to arise by an inner necessity out of the whole course of activity; out of the character

out of the objective relationships. Than the immoral content comes to the help of the illusion.*

આ લેખમાં કળા તથા કવિતામાં સુંગારનું સ્થાન શું છે તથા સુંગારમય ચિત્રા તથા કવિતાઓ શા માટે સત્કારને પાત્ર બને છે તે વિશે વિચાર કર્યો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે યૂરોપમાં પણ તેની કળામાં તથા કવિતામાં નમ્રતા બહુજ પ્રચાર પામેલી છે. ત્યાંના સિદ્ધ પુરુષો તેમાં કંઈ પણ અનુચિત તત્વ જોતા નથી. ગ્રીક અને ઈટાલીના પ્રદર્શનોમાં જે ગિરિષ કલાના નમૂના મુકવામાં આવે છે તે નમ્ર હોય છે. ત્યાંના સાહિત્યના પુસ્તકોમાં પણ ખૂબી નમ્ર ચિત્રા જોવામાં આવે છે, છતાં સિદ્ધ મહાજ તરફથી કોઈ પણ વાંધો લેવામાં આવતો નથી. અત્રેજી સાહિત્યમાં પ્રકટ થએલા The Outline of Literature નામના પુસ્તકમાં ગ્રીક ગાથાઓના પ્રસંગનાં નમ્ર ચિત્રા જોવામાં આવે છે. તેમાં Appollo અને Daphne " (ભા. ૧. પૃ. ૧) " Pan and Psyche " (પૃ. ૧૧) " Endymion " (પૃ. ૧૩) તથા The Judgment of Paris (પૃ. ૮૦) વિશેના ચિત્રમાં Juno, Minerva અને Venus જે સૌન્દર્યની દેવી કહેવામાં આવે છે તે બધાને તદ્દન નમ્ર ચિત્રણી છે; ભાગ્યવનકારે એવા પ્રકારની નમ્રતા શબ્દમાં ચિત્રી નથી. તેની દૃષ્ટિ આગળ લોકિક કોઈ પણ પ્રસંગજ નથી, તે તો અલોકિક અને દિવ્ય તત્ત્વનું વર્ણન કરે છે. તેથી તેમાં અનુચિતતા જોવી તે ઇષ્ટ નથી.

* ઉપરનો ફક્તો મારા મિત્ર રા. નવજીરામ જી. ત્રિવેદી એમ. એ. તરફથી મળ્યો છે.